

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXV

Sa. 244

Aralık 2001

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

2002

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

DÖNMEZ, ŞEVKET: 1997-1999 Yılları Yüzey Araştırmalarında İncelenen Samsun-Amasya İlleri İ.Ö. 2. Binyılı Yerleşmeleri (1 harita, 1 kronoloji tablosu, 12 levha, 26 resim ile birlikte)	873
DEMİR, MUZAFFER: İskitli Okçuların Atina'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl)	905
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: İslam Müelliflerine Göre Ortaçağ'da Oş Şehri	911
DEMİRKENT, İŞİN: Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyyatı Recueil des Historiens des Croisades II Bizanslı Tarihçiler	921
EKİNCİ, EKREM BUĞRA: Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)	959
AFYONCU, ERHAN: XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyleri I Temerrüd Ali Paşa (14 belge ile birlikte)	1007
UZUN, AHMET: Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı	1035
GÜÇLÜ, YÜCEL: Turco-French Struggle for Mastery in Cilicia and the Ankara Agreement of 1921	1079

Çeviriler:

HOEXTER, MIRIAM: (Çev. Güzel, Hatice) : Yirminci Yüzyılda Vakıf Çalışmaları: Durum Tespiti	1115
--	------

Kitap Tanıtımlar:

AKDENİZ, ENGİN: Pavel Dolukhanov: <i>Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı</i> ..	1145
GÖLEN, ZAFER: <i>Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev</i>	1159
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: <i>Evangelia Baltica: Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes</i>	1167
POLAT, M. SAİD: Erdogan Merçil: <i>Türkiye Selçuklularında Meslekler</i>	1171
EMECEN, FERİDUN M.: <i>Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe</i>	1175
YEDİMYLDIZ, BAHAEDDİN: E vliyâ Tchélébi: <i>La Guerre des Turcs - Récits de batailles - extraits du Livre de Voyages</i>	1179
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi</i>	1183
İngilizce Özetler	1185

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications

Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN
Prof. Dr. M. Akif AYDIN
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ
E. Büyükelçi Bilâl N. ŞİMŞİR
Doç. Dr. İlhami DURMUŞ
Prof. Dr. Önder BİLGİ
Prof. Dr. Ramazan ŞEŞEN

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68 (11 Hat)
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.org.tr>
email: yusuf@ttk.org.tr
e-posta: ttkinfo@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

Cilt: LXV - Volume: LXV

Sayı: 242-244 - No.: 242-244

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A

2 0 0 2

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

ACUN, FATMA: Osmanlı Döneminde Anadolu Şehirlerinin Gelişmesinde Devletin Rolü: Karahisar Örneği	161
AFYONCU, ERHAN: İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında Yeni Bilgiler (4 belge ile birlikte)	607
AFYONCU, ERHAN: XVI. Yüzyılda Osmanlı Beylerbeyleri I Temerrüd Ali Paşa (14 belge ile birlikte)	1007
ALTAN, EBRU: Haçlı Ordularının Anadolu'da Geçtiği Yollar	571
ARIKAN, ZEKİ: İlk Osmanlı Tarihçilerinde Süreklilik Niteliği Taşıyan Öğeler	591
ARSLAN, MELİH: Burdur Müzesi'ndeki Side Tetradrahmi Defnesi	37
AYDIN, MAHİR: Osmanlı Dünyasında Yahudi Kira Kadınlar	623
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: İslam Müelliflerine Göre Ortaçağ'da Oş Şehri	911
BAKIR, ABDULHALİK: Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi	75
BİLGİ, ÖNDER: Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi	1
ÇORUHLU, YAŞAR: Azerbaycan'ın Mereze Köyü'nde Diri Baba Türbesi (12 resim ile birlikte)	583
DEMİR, MUZAFFER: İskitli Okçuların Atina'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. Yüzyıl)	905
DEMİR, MUZAFFER: Perikles'in Karadeniz Seferi Üzerine Yeni Bir Yorum	529
DEMİRKENT, İŞİN: Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyatı Recueil des Historiens des Croisades II Bizanslı Tarihçiler	921
DÖNMEZ, ŞEVKET: 1997-1999 Yılları Yüzey Araştırmalarında İncelenen Samsun-Amasya İlleri İ.Ö. 2. Binyılı Yerleşmeleri (1 harita, 1 kronoloji tablosu, 12 levha, 26 resim ile birlikte)	873
EKİNCİ, EKREM BUĞRA: Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü (Klasik Devir)	959
EMECEN, FERİDUN M.: Doğu Karadeniz'de Âyânlık: Tirebolulu Kethudazâde Mehmed Emin Ağa	193
GÖLEN, ZAFER: Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri	215
GÖYÜNÇ, NEJAT: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat (5 resim ile birlikte)	655
GÜÇLÜ, YÜCEL: Turco-British Rapprochement on the Eve of the Second World War	257
GÜÇLÜ, YÜCEL: Turco-French Struggle for Mastery in Cilicia and the Ankara Agreement of 1921	1079
GÜRLER, BİNNUR: Tire-Ayıklıkı'ndan Bir Lagynos (1 çizim, 1 resim ile birlikte)	541
İLGÜREL, MÜCTEBA: Osmanlı Denizciliğinin İlk Devirleri	637
KAHYA, ESİN - MACUN, İNCİ: Hint Biliminin Günümüz Bilimine Katkılarının Kısa Bir Değerlendirmesi	63

KOÇAK, ÖZDEMİR: Kastamonu ve Sinop Müzelerinde Bulunan Bazı Tunç Çağ Çanak-Çömleği (3 çizim, 4 levha ile birlikte)	519
O'REILLY, WILLIAM: Turks and Indians on the Margins of Europe	243
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler	547
SEVİN, VELİ - ÖZFIRAT, AYNUR: Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not (23 resim ile birlikte)	501
SONYEL, SALAHİ R.: Kurtuluş Savaşı Döneminde İstanbul Kabineleri ve İngiliz İstihbarat Servisi	661
UZUN, AHMET: Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı	1035

Çeviriler:

BÉDARIDA, FRANÇOIS-ROUSSELLIE, NICOLAS: (Çev. Yediylidiz, Bahaeddin): Milletler, Halklar ve Devletler	313
HOEXTER, MIRIAM: (Çev. Güzel, Hatice) : Yirminci Yüzyılda Vakıf Çalışmaları: Durum Tespiti	1115

Haberler:

MERÇİL, ERDOĞAN: Birinci Romen-Türk Sempozyumu (6-8 Kasım 2000)	375
---	-----

Kitap Tanıtımları:

AKA, İSMAİL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasi-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye cild-i evvel I. cild</i>	713
AKA, İSMAİL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasi-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye, Cild-i Davvom, II. cild.</i>	725
AKDENİZ, ENGİN: Pavel Dolukhanov: <i>Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı</i>	1145
DÖNMEZ, ŞEVKET: Hasan Bahar: <i>Demirçağında Konya ve Çevresi</i>	755
EMECEN, FERİDUN M.: <i>Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe</i>	1175
GÖLEN, ZAFER: <i>Tarih-i Hind-i Garbi veya Hadis-i Nev</i>	1159
GÖYÜNÇ, NEJAT: Kemal H. Karpas: <i>Ottoman Past and Today's Turkey</i>	739
GÖYÜNÇ, NEJAT: Molly Greene: <i>A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean</i>	415
GÜNDÜZ, AHMET: Nilüfer Bayatlı: <i>XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti</i>	387
İLGÜREL, MÜCTEBA: İbn Kemal: <i>Tevârih-i âl-i Osman, IV. Defter</i>	753
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi</i>	1183
KESİK, MUHARREM: Şevki Nezihi Aykut: <i>Türkiye Selçuklu Sikkeleri I</i>	743
MERÇİL, ERDOĞAN: Michael Cooperson: <i>Classical Arabic Biography</i>	745
POLAT, M. SAİD: Erdoğan Merçil: <i>Türkiye Selçukluları'nda Meslekler</i>	1171
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Darius Kolodziejczyk: <i>Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th century)</i>	411
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Evangelia Balta: <i>Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes</i>	1167
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Hovhannes J. Tcholakian: <i>L'Eglise Armenienne Catholique en Turquie</i>	709
YEDİMLDİZ, BAHAEDDİN: Evliyâ Tchélébi: <i>La Guerre des Turcs - Récits de batailles - extraits du Livre de Voyages</i>	1179

Nekroloji:

HALAÇOĞLU, YUSUF: Kaybettiğimiz Bir Değer: Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün Ardından (1 resim ile birlikte)	759
KARAMUK, GÜMEÇ: Doç. Dr. Mürüvvet Kurhan: Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nün Vakitsiz Kayan Yıldızı	419
2000 Yılı İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	423
2001 Yılı Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	771
İngilizce Özetler	493
İngilizce Özetler	863
İngilizce Özetler	1185

C O N T E N T S

Articles and Studies:	Page
ACUN, FATMA: The Role of the State in the Development of Anatolian Cities: The Case of Karahisar	161
AFYONCU, ERHAN: New Facts concerning the First Turkish Press (with 4 documents)	607
AFYONCU, ERHAN: 16 th century Ottoman Provincial Governor-Generals, Part I Temerrüd ('Bullheaded') Ali Pasha (with 14 documents)	1007
ALTAN, EBRU: Anatolian Routes of the Crusaders	571
ARIKAN, ZEKİ: Elements of Continuity among Early Ottoman Historians	591
ARSLAN, MELİH: The Tetrachroma Hoard of Side in the Burdur Museum.....	37
AYDIN, MAHİR: The Jewish Female <i>Kıra</i> in the Ottoman World	623
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: Muslim Writers on the City of Osh in the Medieval Period	911
BAKIR, ABDULHALİK: The Manufacturing of Leather, Wood and Paper in the Medieval Islamic World	75
BİLGİ, ÖNDER: The Origin and Development of Metallurgy in the Black Sea Region during the Protohistoric Era	1
ÇORUHLU, YAŞAR: The Tomb of Diri Baba in the Village of Merezze (Azerbaijan) (with 12 figures)	583
DEMİR, MUZAFFER: A Reconsideration of Pericles' Black Sea Campaign	529
DEMİR, MUZAFFER: Newly Proposed Dating for the Recruitment by Athens of Scythian Archers (5 th c. B.C.)	905
DEMİRKENT, İŞİN: <i>Recueil des Historiens des Croisades</i> , II: Byzantine Historians in the Comprehensive Compilation of Sources on the Crusades	921
DÖNMEZ, ŞEVKET: 2 nd millenium B.C. Settlements in the Provinces of Samsun and Amasya in the Light of Field Study Conducted in the Years 1997-99	873
EKİNCİ, EKREM BUĞRA: Judicial Review in the Ottoman Legal System (the Classical period)	959
EMECEN, FERİDUN M.: Provincial Notables in the Eastern Black Sea Region: Kethudâ-zâde Mehmed Emin of Tirebolu	193
GÖLEN, ZAFER: Construction and Repair of Churches in Bosnia-Herzegovina during the Tanzimat Period of Reforms	215
GÖYÜNÇ, NEJAT: Transport on the Tigris and Euphrates Rivers (with 5 figures)	655
GÜÇLÜ, YÜCEL: The Turco-French Struggle for Mastery in Cilicia and the Ankara Agreement of 1921	1079
GÜÇLÜ, YÜCEL: Turco-British Rapprochement on the Eve of the Second World War	257
GÜRLER, BİNNUR: A <i>Lagynos</i> from Ayaklıkırı in the District of Tire (Aydın Province) (with 2 figures)	541
İLGÜREL, MÜCTEBA: The Dawn of Ottoman Seamanship	637
KAHYA, ESİN - MACUN, İNCİ: A Brief Evaluation of the Contributions of Indian Science to Current Knowledge	63

KOÇAK, ÖZDEMİR: Some Bronze Age Pottery in the Kastamonu and Sinop Museums (with 7 figures)	519
O'REILLY, WILLIAM: Turks and Indians on the Margins of Europe	243
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G.: Reflections on the Early Sovereignty Relations of the Seljuqs of Rumjuqs of Rum in the Light of New Coins	547
SEVİN, VELİ-ÖZFİRAT, AYNUR: Hakkâri Steles: Warrior-Shepherds in Eastern Anatolia, A Preliminary Note (with 23 figures)	501
SONYEL, SALAHİ R.: The İstanbul Cabinets and the British Intelligence Service during the War of Liberation	661
UZUN, AHMET: Tepedelenli Ali Pasha and His Material Assets	1035

Translations:

BÉDARIDA, FRANÇOIS-ROUSSELLIE, NICOLAS: (Translated by Yediyıldız, Bahaeddin): Nations, Peoples, States	313
HOEXTER, MIRIAM: (Translated by Güzel, Hatice) "20 th century Studies on Islamic Pious Endowments: A Survey"	1115

News:

MERÇİL, ERDOĞAN: The First Rumanian-Turkish Symposium (6-8 November 2000)	375
---	-----

Book Reviews:

AKA, İSMAİL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye, Cild-i davvom (vol. 2)</i>	725
AKA, İSMAİL: <i>Güzide-i Esnâd-i Siyasî-i İnan ve Osmanî: Devre-i Kacariye, Cild-i evel (vol. 1)</i>	713
AKDENİZ, ENGİN: Pavel Dolukhanov: <i>Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı</i>	1145
DÖNMEZ, ŞEVKET: Hasan Bahar: <i>Demirçağında Konya ve Çevresi</i>	755
EMECEN, FERİDUN M.: <i>Ottomans, Hungarians, and Habsburs in Central Europe</i>	1175
GÖLEN, ZAFER: <i>Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadis-i Nev</i>	1159
GÖYÜNÇ, NEJAT: Kemal H. Karpat: <i>Ottoman Past and Today's Turkey</i>	739
GÖYÜNÇ, NEJAT: Molly Greene: <i>A Shared World, Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean</i>	415
GÜNDÜZ, AHMET: Nilüfer Bayatlı: <i>XVI. Yüzylda Musul Eyaleti</i>	387
İLGÜREL, MÜCTEBA: İbn Kemal: <i>Tevârih-i âl-i Osman, defter 4</i>	753
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi</i>	1183
KESİK, MUHARREM: Şevki Nezihi Aykut: <i>Türkiye Selçuklu Sikkeleri, vol. 1</i>	743
MERÇİL, ERDOĞAN: Michael Cooperson: <i>Classical Arabic Biography</i>	745
POLAT, M. SAİD: Erdoğ an Merç il: <i>Türkiye Selçuklularında Meslekler</i>	1171
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Dariusz Kolodziejczyk: <i>Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th century)</i>	411
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Evangelia Balt a: <i>Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes</i>	1167
ŞAKIROĞLU, MAHMUT H.: Hovhannes J. Tcholakian, <i>L'Eglise Armenienne Catholique en Turquie</i>	709

YEDİMLDİZ, BAHAEDDİN: Evliyâ Tchélébi: *La Guerre des Turcs - Récits de batailles - extraits du Livre de Voyages* 1179

Necrology:

HALAÇOĞLU, YUSUF: On the Loss of a Valuable Resource: Prof. Dr. Nejat Göyünç (with 1 figure)	759
KARAMUK, GÜMEÇ: Doç. Dr. Mürüvet Kurhan: A Star in the History Department of Hacettepe University That Fell Before Its Time	419
The books and periodicals our library received during the first half of 2001	771
The books and periodicals our library received during the second half of 2000	423
Abstracts	493
Abstracts	863

BELLETEN

Cilt: LXV

Aralık 2001

Sayı: 244

1997-1999 YILLARI YÜZEY ARAŞTIRMALARINDA İNCELENEN
SAMSUN-AMASYA İLLERİ İ.Ö. 2. BİNYILI
YERLEŞMELERİ

ŞEVKET DÖNMEZ*

Bu yazıda 1997, 1998 ve 1999 yıllarında Samsun ve Amasya illeri sınırları içinde "İlk Tunç Çağı II Öncesinde Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi (İkiztepe Çanak-Çömleği ve Küçük Eserleri Işığında)" konulu doktora tez çalışmamla ilgili olarak geliştirmiş olduğum yüzey araştırması¹ sırasında incelediğim merkezler içinde İÖ 2. Binyılı yerleşmeleri içerenler ve buluntuları tanıtılmaktadır.

Orta Karadeniz Bölgesi sahip olduğu fiziksel ve iklimsel farklılıklar nedeniyle coğrafyacılar tarafından Kıyı (Canik Dağları Yöresi) ve Kara (Orta Karadeniz Ardi Yöresi) kesimi olarak iki bölüme ayrılmıştır². Bölgenin yarıya yakın bir alanını kaplayan Samsun ve Amasya illeri kültürel gelişime de doğru orantılı olarak yansımış olan söz konusu bu coğrafi ayrımı bünyelerinde taşımaktadır.

1883 yılında Samsun'un Kavak ilçesi yakınlarındaki Çamurlu Tepe (Çirişli Tepesi) denilen yerde, A. Biliotti tarafından gerçekleştirilmiş olan sondaj niteliğindeki kazı, Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki ilk arkeolojik kazıyı oluşturur³. Bölgedeki ilk önemli arkeolojik çalışma ise, 1906 yılında Müze-i

* Y. Doç. Dr. Şevket Dönmez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı.

¹ Bu proje İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'nca desteklenmiştir. Proje No: T-369/190397.

² Atalay/Mortan 1997, 74-77.

³ Bailey 1975, 79. Bugüne değin yeri tam olarak bilinmeyen Çamurlu Tepe'nin (Çirişli Tepesi) 2000 yılında Samsun ili sınırları içinde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında

Hümayun adına T. Macridy tarafından önemli bir Geç Demir Çağı merkezi olan Akalan'da gerçekleştirilmiş kazıdır⁴. Orta Karadeniz Bölgesi'nde İÖ 2. Binyılı ile ilgili araştırmaların başlangıcında ise, Kıyı Kesimi'nde yoğunlaştırılmış kazı çalışmaları göze çarpmaktadır. Bu çalışmalar 1940 ve 1941 yıllarında K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç'ten oluşan bir kurul tarafından gerçekleştirilmiş olan, Dündertepe, Tek(k)eköy ve Kavak Kaledoruğu kazılarıdır⁵. Kazılan bu merkezler içinde özellikle Dündertepe'de güçlü bir şekilde ortaya çıkartılan Orta Tunç Çağı (III. Dündertepe Kültürü) hafirler tarafından Hitit Çağı olarak adlandırılmıştır⁶. Dündertepe kazılarına koşut olarak geliştirilen Tek(k)eköy'deki kazı çalışmaları sonucunda en üstteki kültür katı, Dündertepe'deki III. Kültür Katı-Hitit Çağı gibi hafirleri tarafından yine Hitit Kültür Katı olarak isimlendirilmiştir⁷. Dündertepe ve Tek(k)eköy ile aynı proje çerçevesinde kazılmış olan Kavak-Kaledoruğu'nda da İlk Tunç Çağı'nın üzerinde Hitit Çağı olarak adlandırılan ve Dündertepe ile Tek(k)eköy'dekilerle çağdaş bir Orta Tunç Çağı kültür katı saptanmıştır⁸.

Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kara Kesimi'ndeki kazıların başlangıcında ise, 1945 yılında E. Akurgal başkanlığında yalnızca bir dönem gerçekleştirilmiş olan Zile-Maşat Höyük⁹ kazısı bulunmaktadır. Maşat Höyük'te 1973 yılında T. Özgüç başkanlığında yeniden başlanan kazı çalışmaları¹⁰ ise, 1984 yılına kadar devam etmiştir. Bölgenin Kara Kesimi'nin İÖ 2. Binyılına ışık tutan Maşat Höyük'te V. Yapı Katı'nın Orta Tunç Çağı'nın erken evrelerine yani Assur Ticaret Kolonileri Çağı'na, IV. Yapı Katı Orta Tunç Çağı'nın geç evrelerine yani Eski Hitit Çağı'na, III, II ve I. Yapı katlarının ise, Son Tunç Çağı'na yani Hitit İmparatorluk Çağı'na ait olduğu saptanmıştır. T. Özgüç 1976 yılında ise, Çekerek ilçesi Kazankaya köyü yakınında bulunan ve yasadışı kazılarla tahrip edilmekte olan Kazankaya Mezarlığı'nda kısa süreli bir

Kavak'ın Emirli Köyü yakınında yer alan Kale Tepe olduğu anlaşılmıştır (Bilgi/Atasoy/Dönmez/Summerer 2002, 284).

⁴ Macridy 1907, 167-175.

⁵ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 361-393; Özgüç 1948, 393-419. Bu kazılara koşut olarak aynı kurul tarafından İkiztepe, Şirlek Tepe ve Sivri Tepe gibi önemli yerleşmelerin arkeoloji dünyasına tanıtılmasını sağlayan Bafra-Alaçam yüzey araştırmalarının yanısıra, Ladik, Havza, Vezirköprü ve Suluova yörelerinde de incelemelerde bulunulmuştur. Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 394-400.

⁶ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 378-381; Özgüç 1948, 404-406.

⁷ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 382-384; Özgüç 1948, 408.

⁸ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 90; Özgüç 1948, 413.

⁹ Özgüç 1946, 220-222.

¹⁰ Özgüç 1978; Özgüç 1982.

kazı gerçekleştirmiş ve bu mezarlığın Orta Tunç Çağı'na ait olduğu anlaşılmıştır¹¹. Kara Kesimi'ndeki diğer önemli bir kazı ise, 1952 yılında R. Temizer tarafından gerçekleştirilmiş olan Artova-Kayapınar Höyüğü kazısıdır. Kayapınar Höyüğü'nde Maşat Höyük'teki kadar önemli olmayan bir Orta Tunç Çağı yerleşmesi saptanmıştır¹².

J.A. Dengate tarafından Samsun ili sınırları içinde 1970 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, bugün Kızılırmak üzerinde yer alan Alunkaya Barajı göl alanında kalmış olan Bafra ilçesi Kolay beldesi yakınlarındaki Bengü köyü civarında Son Tunç Çağı'na tarihlendirilen tunç baltalar ele geçmiştir¹³. 1971-1978 yılları arasında ise U.B. Alkım başkanlığındaki bir ekip Samsun ili sınırları içinde çok geniş kapsamlı bir yüzey araştırması gerçekleştirmiştir¹⁴. Bu araştırmalarda heyet üyesi olarak görev yapan A. Dinçol ile J. Yakar Hitit yazılı kaynakları ile bölgenin coğrafi konumunu gözden geçirerek Samsun ilinin özellikle İÖ 2. Binyılı yerleşmeleri ve tarihi coğrafyası hakkında önemli çalışmalarda bulunmuşlardır¹⁵. Bu araştırmalar yürütülürken 1974 yılında aynı ekip U.B. Alkım başkanlığında Samsun İli Bafra ilçesi yakınlarındaki İkiztepe'de¹⁶ kazılara başlamıştır. Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kıyı Kesimi'nin İÖ 2. Binyılı'na ışık tutan en önemli merkezi olan İkiztepe'de, Tepe I'de İlk Tunç Çağı II-III mezarlığının üzerinde yer alan ve Er-Hitit ya da Geçiş Çağı olarak adlandırılan ve Assur Ticaret Kolonileri Çağı ile çağdaş olan bir Orta Tunç Çağı Kültür Katı saptanmıştır. Bu kültür katında hem çanak-çömlekte hem de mimaride beliren yeni özelliklerin yanı sıra, zayıf da olsa bazı İlk Tunç Çağı geleneklerinin devam ettiği gözlenmiştir¹⁷. Bölgenin

¹¹ Özgüç 1978, 19-30.

¹² Temizer 1954, 323-324.

¹³ Dengate 1978, III.6-8, fig.12-13; Bilgi 1994, şek.35, 41.

¹⁴ Alkım 1972, 422-426; Alkım 1973, 435-438; Alkım 1974a, 5-16; Alkım 1974b, 553-556; Alkım 1975a, 23-28; Alkım 1975b, 5-12; Alkım 1976, 717-719; Alkım 1978, 542-547; Kızıltan 1992, 213-241.

¹⁵ Dinçol/Yakar 1974, 563-582; Yakar/Dinçol 1974, 85-99.

¹⁶ A. Ünal'ın, Kuzey Anadolu'nun İÖ 2. Binyılı yerleşim ve tarihi coğrafya sorunlarını tartıştığı bir yazısında Bafra Ovası'nda yer almış olduğunu belirttiği İkiztepe ve diğer İÖ 2. Binyılı yerleşmelerinin (Ünal 1989, 29), gerçekte Bafra Ovası'nda bulunmadığını, bunların kurulmuş oldukları dönemde ova ve delta henüz oluşmamış olduğu için, söz konusu bu yerleşmelerin Bafra Ovası'nın kenarındaki yükseltiler üzerinde konumlanmış olduklarını önemle belirtmek isterim. Yazısında yüzey araştırmalarında elde edilen verilerin doğru bir şekilde yayınlanması halinde tarihi coğrafya sorunlarına çok büyük çözümler getireceği konusunda arkeologlara yoğun tavsiyelerde bulunan A. Ünal'ın (Ünal 1989, 20), özellikle Bafra yöresi hakkındaki kazı ve yüzey araştırmaları ile ilgili yayınları dikkatli bir şekilde izlememiş olması ise oldukça düşündürücüdür.

¹⁷ Alkım/Alkım/Bilgi 1988, 32-43.

geleneksel yapı inşa malzemeleri olan ağaç ve kilin kullanılmaya devam edilmiş olduğu Orta Tunç Çağı'nda, mimarideki değişimin en göze çarpan özelliği, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağları'nın küçük mekanlı yapıları yerine, Orta Anadolu'daki mimari gelişime koşut olarak gelişmiş olduğu anlaşılabilen büyük mekanlı yapıların ortaya çıkmış olmasıdır¹⁸. Çanak-çömlekte ise, hem çömlekçi çarkı kullanımı ile formlarda hem de hamurda belirgin değişimler meydana gelmiş olduğu saptanmıştır¹⁹. Orta Tunç Çağı'nın erken evreleri ile Geç Demir Çağı arasında herhangi bir yerleşimin saptanamadığı, daha doğrusu olmadığı dikkate alındığında, İkiztepe bu özelliği ile gerçekte Orta Karadeniz Bölgesi Kıyı Kesimi kronolojisini tam olarak yansıtmaktadır. Çünkü Hitit yazılı kaynaklarından bilinen ve özellikle Orta Karadeniz Bölgesi'nin kıyı ve dağlık kesimlerinde yaşamış oldukları düşünülen Kaşka (Gaşka) halkının yarı göçebe bir yaşam tarzını uygulamış olmaları yüzünden²⁰ bölgede bu süreçte kalıntı bırakacak şekilde hiçbir yerleşim gerçekleşmemiş olduğu düşünülmektedir²¹. Ayrıca, İkiztepe kazıları başlayıp geliştirdikten sonra, özellikle Dündartepe'nin tabakalarının yerleştirilmiş olduğu dönemler ile tarihlerde bazı düzeltmeler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Örneğin Hitit çağı olarak yorumlanmış olan Dündartepe III. Kültür Katı'nın²² İkiztepe'nin Er-Hitit ya da Geçiş Çağı olarak adlandırılmış olan I. Kültür Katı ile çağdaş olduğu, gerçekte gerçekte Hitit öncesi döneme yani Orta Tunç Çağı'nın Assur Ticaret Kolonileri Çağı ile çağdaş erken evrelerine tarihlenmesi gerekliliği açıkça görülmektedir²³.

Amasya ili sınırları içinde ise en geniş kapsamlı yüzey araştırmasını M. Özsait gerçekleştirmiş ve bu araştırmaları sonucunda saptamış olduğu İÖ 2. Binyıl yerleşmelerinin bazılarını yayımlamıştır²⁴.

SAMSUN İLİ

Sivri Tepe

Alaçam'ın güneybatısındaki doğal bir tepe üzerinde yer alan (bkz. Harita Yer No.1) Sivri Tepe (Res.1), yaklaşık 70 x 50 m boyutunda ve 10 m yüksekliğindedir. Sivri Tepe arkeoloji dünyasına Samsun bölgesinde 1940 ve 1941 yıllarında Dündartepe, Tek(k)eköy ve Kaledoruğu kazıları ile birlikte

¹⁸ Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Plan III.

¹⁹ Bilgi 1998, 64.

²⁰ Murat 1998, 435-443.

²¹ Bilgi 1998, 66.

²² Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 378-381.

²³ Bilgi 1998, 63-64.

²⁴ Özsait/Özsait 1998, 457-468.

Bafra-Alaçam bölgeleri yüzey araştırmasını da gerçekleştiren K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç tarafından tanıtılmıştır²⁵. 1955 yılında Samsun ve Sinop illerini dolaşan C. Burney de Sivri Tepe'yi incelemiştir²⁶. 1970 yılında Sinop ve Samsun illeri sınırları içinde yaptığı yüzey araştırması sırasında J.A. Dengate, Sivri Tepe'yi ziyaret etmiştir²⁷. U.B. Alkım başkanlığındaki bir ekip tarafından 1971-1977 yılları arasında Samsun ili sınırları içinde yapılan geniş kapsamlı yüzey araştırmasında Sivri Tepe bir kez daha gezilmiştir²⁸. Sivri Tepe'de yaptığımız inceleme sonucunda²⁹ Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı II-III ve Geç Demir Çağı yerleşimlerinin yanısıra, Orta Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları da ele geçti. Bunlar dışa açılan ağız kenarlı bir çömlek parçası (Lev.1/1) ile dibi ip kesitli bir bardak parçasıdır (Lev.1/2).

Gökçeboğaz Tepe (Ali Osman Tepesi)

Bafra-Alaçam yolunun 25. km.sinde, yolun 500 m güneyinde ve Gökçeboğaz köyü yakınlarında bulunan (bkz. Harita Yer No.2) Gökçeboğaz Tepe (Res.2), C. Burney tarafından saptanmış³⁰, U.B. Alkım'ın tarafından da incelenmiştir³¹. Doğal bir tepe üzerinde yer alan ve yaklaşık olarak 90 x 50 m boyutunda ve 15 m yüksekliğindeki Gökçeboğaztepe'de gerçekleştirdiğimiz inceleme sonucunda³² Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-III ve Orta Tunç Çağı yerleşimleri olduğu anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları S profilli bir çanak parçası (Lev.1/3) ile dışa dönük ağız kenarlı bir çömlek parçasıdır (Lev.1/4).

Şirlek Tepe (Cirlektepe, Kuşçular Tepesi, Hoşkadem Tepesi)

Bafra ilçesinin 5 km kuzeybatısında yer alan Kuşçular köyü yakınlarında bulunan (bkz. Harita Yer No.3) Şirlek Tepe (Res.3), yaklaşık 80 x 50 m boyutunda ve 20 m yüksekliğindedir. Şirlek Tepe arkeoloji dünyasına K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç tarafından tanıtılmıştır³³. 1950'li yılların başında dönemin Kastamonu Müzesi Müdürü A. Gökoğlu Batı ve Orta Karadeniz Böl-

²⁵ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 394.

²⁶ Burney 1956, 179-203.

²⁷ Dengate 1978, 247-248.

²⁸ Alkım 1974a, 8; Kızıltan 1992, 217.

²⁹ Dönmez 1999, 515-516.

³⁰ Burney 1956, 182, fig.3, 8, 15,-18, 26, 33.

³¹ Alkım 1974a, 8; Kızıltan 1992, 217.

³² Dönmez 1999, 515.

³³ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 394.

gesi'nde yaptığı yüzey araştırmasında Hoşkadem Tepesi olarak andığı Şirlek Tepe'ye de uğramıştır³⁴. 1955 yılında Samsun ve Sinop illerini dolaşan C. Burney de Şirlek Tepe'yi incelemiştir³⁵. U.B. Alkım başkanlığındaki bir ekip tarafından 1971-1977 yılları arasında Samsun ili sınırları içinde yapılan geniş kapsamlı yüzey araştırmasında Şirlek Tepe bir kez daha gezilmiştir³⁶. Yaptığımız inceleme sonucunda³⁷ Şirlek Tepe'de Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-III, Geç Demir Çağı ve Helenistik Çağ yerleşimlerinin yanısıra, Orta Tunç Çağı yerleşimine işaret eden bir akıtacak parçası (Lev.1/5) ele geçti.

Kel(e)beş Tepe

Bafra'nın 4 km kadar güneydoğusundaki Dededağ köyünün batısında bulunan (bkz. Harita Yer No.4) Kel(e)beş Tepe (Res.4), U.B. Alkım'ın Samsun ili sınırları içinde gerçekleştirilmiş olduğu yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır³⁸. Yaklaşık olarak 100 x 60 m boyutunda ve 8-10 m yüksekliğindeki Kel(e)beş Tepe'nin konisi yakınındaki yükseltinin bir tümülüs olduğu düşünüldü. Gerçekleştirdiğimiz inceleme sonucunda³⁹ Kel(e)beş Tepe'de Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-III ve Orta Tunç Çağı yerleşimleri olduğu saptandı. Orta Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları içinde dışa çekik ağız kenarlı ve şişkin gövdeli bir çömlek parçası (Lev.2/1) ile dışa devrik ağız kenarlı bir başka çömlek parçası (Lev.2/2) görülmektedir.

Tedigün Tepe (Tödüğün Tepe)

Bafra'nın 15 km güneybatısındaki, Gökçeabağ köyünün güneybatısında yer alan (bkz. Harita Yer No.5) Tedigün Tepe (Res.5), U.B. Alkım'ın araştırmaları sırasında saptanmıştır⁴⁰. Yaklaşık olarak 110 x 60 m boyutunda ve 20 m yüksekliğindeki Tedigün Tepe'de yaptığımız araştırma sırasında⁴¹ toplanan çanak-çömlek parçalarının incelenmesi sonucunda Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-III ve Orta Tunç Çağı yerleşimleri olduğu anlaşıldı. Bu çanak-çömlek parçaları içinde görülen dibi ip kesitli bir bardak parçası Orta Tunç Çağı yerleşimine işaret etmektedir (Lev.2/3).

³⁴ Gököğlu 1952, 40-41.

³⁵ Burney 1956, 179-203.

³⁶ Kızıltan 1992, 219.

³⁷ Dönmez 1999, 513-514.

³⁸ Alkım 1972, 426; Alkım 1974a, 8.

³⁹ Dönmez 1999, 514.

⁴⁰ Alkım 1973, 436; Alkım 1974a, 8; Alkım 1975a, 24; Kızıltan 1992, 219.

⁴¹ Dönmez 1999, 515.

Elmacık Tepe

Bafra'nın 15 km güneybatısındaki Türkköyü'nün İslamdere mahallesinde yer alan (bkz. Harita Yer No.6) Elmacık Tepe (Res.6), U.B. Alkım'ın araştırmalarında saptanmıştır⁴². Yaklaşık olarak 50 x 30 m boyutunda ve 10 m yüksekliğindeki Elmacık Tepe'de gerçekleştirdiğimiz inceleme sonucunda⁴³ Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-III ve Orta Tunç Çağı yerleşimleri olduğu anlaşıldı. Orta Tunç Çağı ait ele geçen tek örnek dışta kalınlaştırılmış yuvarlak dudaklı ve şişkin gövdeli bir çanak parçasıdır (Lev.2/4).

Yiğitler Tepesi

19 Mayıs'ın Yörüklü beldesinin Yiğitler mahallesinde yer alan Yiğitler Tepesi (Res.7), Samsun-Bafra karayolunun 2 km kuzeyinde bulunmaktadır (bkz. Harita Yer No.7). Yaklaşık olarak 120 x 100 m boyutunda ve 5 m yüksekliğe sahip olan ve araştırmalarımız sırasında saptanan Yiğitler Tepesi'nde gerçekleştirdiğimiz inceleme sonucunda Geç Kalkolitik Çağ ve Orta Tunç Çağı yerleşimleri olduğu toplanan çanak-çömlekten görüldü. Orta Tunç Çağı'na ait örnekler yuvarlak dudaklı, içe kapanan ağız kenarlı ve şişkin gövdeli bir çömlek parçası (Lev.2/5) ile bir çaydanlığa ait akıtacak parçasıdır (Lev.2/6).

Kirmencik-Tepecik (Beylik-Tepecik)

19 Mayıs'ın Beylik Köyü'nün Kirmencik mahallesinde yer alan ve Samsun-Bafra karayolunun 3 km güneyinde bulunan (bkz. Harita Yer No.8) Kirmencik-Tepecik (Res.8), U.B. Alkım'ın araştırmalarında saptanmıştır⁴⁴. Yaklaşık olarak 80 x 50 m boyutunda ve 10 m yüksekliğindeki Kirmencik-Tepecik'de gerçekleştirdiğimiz inceleme sonucunda Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-II ve Orta Tunç Çağı yerleşimleri olduğu ele geçen çanak-çömlek parçalarından anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekler, dışa çekik ağız kenarlı ve şişkin gövdeli çömlek parçaları (Lev.3/1-2) ile dışta kalınlaştırılmış dudaklı ve yuvarlak gövdeli bir başka çömlek parçasıdır (Lev.3/3).

Aytepe

Kavak'ın yaklaşık 5 km güneybatısında, Samsun-Çorum karayolunun 100 m doğusunda yer alan (bkz. Harita Yer No.9) Aytepe (Res.9), U.B. Alkım'ın

⁴² Alkım 1973, 436; Alkım 1975a, 24; Kızıltan 1992, 219.

⁴³ Dönmez 1999, 514.

⁴⁴ Alkım 1974b, 554.

araştırmaları sırasında saptanmıştır⁴⁵. Doğal bir tepe üzerinde yer alan, yaklaşık olarak 150 x 80 m boyutunda ve 10 m yüksekliğindeki Aytepe'de yaptığımız incelemede⁴⁶ İlk Tunç Çağı I-III ve Orta Tunç Çağı yerleşimleri olduğu anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na ait örnekler S profilli bir çanak parçası (Lev.3/4) ile dibi ip kesitli bir bardak parçasıdır (Lev.3/5).

Havza-Tepecik (Belalan Tepe)

Havza ilçesi Erikbelen köyünün yaklaşık 2 km güneydoğusunda bulunan (bkz. Harita Yer No.10) Tepecik (Res.10), U.B. Alkım'ın araştırmaları sırasında saptanmıştır⁴⁷. Doğal bir tepe üzerinde yer alan, yaklaşık 100 x 80 m boyutunda ve 8 m yüksekliğindeki Tepecik'te yapılan incelemede⁴⁸ Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-II ve Orta Tunç Çağı'na ait yerleşimler olduğu ele geçen çanak-çömlek parçalarından anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na ait çanak-çömlek parçaları dışa çekik ağız kenarlı ve şişkin gövdeli bir çömlek parçası (Lev.3/6) ile dışta kalınlaştırılmış dudaklı, kısa boyunlu ve şişkin gövdeli diğer bir çömlek parçasıdır (Lev.3/7).

Taşkaracaören Tepe

Havza'nın yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda, Samsun-Ankara karayolunun 4 km batısında bulunan (bkz. Harita Yer No.11) Taşkaracaören Tepe (Res.11), U.B. Alkım'ın araştırmaları sırasında saptanmıştır⁴⁹. Doğal bir tepe üzerinde yer alan, 150 x 100 m boyutunda ve 15 m yüksekliğindeki Taşkaracaören Tepe'de İlk Tunç Çağı I-III, Helenistik Çağ ve Osmanlı Çağı'nın⁵⁰ yanısıra Orta Tunç Çağı yerleşimine işaret eden düz ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli ve yatay kulplu bir çömlek parçası (Lev.4/1) ele geçti.

Oymağaç Höyük (Höyük Tepe)

Vezirköprü'nün 7 km kuzeybatısında bulunan Oymağaç köyünde bulunan (bkz. Harita Yer No.12) Oymağaç Höyük, yaklaşık 200 x 180 m boyutunda ve 20 m yüksekliğindedir (Res.12 ve 13). J.A. Dengate tarafından sap-

⁴⁵ Alkım 1974b, 555; Kızıltan 1992, 233.

⁴⁶ Dönmez 2000a, 233.

⁴⁷ Alkım 1974b, 554; Kızıltan 1992, 229-230.

⁴⁸ Dönmez 2000a, 233.

⁴⁹ Alkım 1973, 437; Alkım 1975a, 24; Kızıltan 1992, 230.

⁵⁰ Dönmez 2000a, 233.

tanmış⁵¹ ve U.B. Alkım'ın tarafından da ziyaret edilmiş⁵² olan Oymaağaç Höyük'te gerçekleştirdiğimiz inceleme sonucunda⁵³ İlk Tunç Çağı II-III, Geç Demir Çağı ve Helenistik Çağ'ın yanısıra Orta Tunç Çağı'na işaret eden çanak-çömlek parçaları ele geçti. Bunlar düz dudaklı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.4/2) ile yatay kulplu bir çömlek parçasıdır (Lev.4/3).

AMASYA İLİ

Onhoroz Tepe

Merzifon-Yolüstü köyünün 1.5 km kuzeydoğusunda yer alan (bkz. Harita Yer No.13) yaklaşık 20 m yüksekliğinde ve 120 x 80 m boyutundaki Onhoroz Tepe (Res.14), M. Özsait tarafından gerçekleştirilmiş olan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır⁵⁴. Gerçekleştirdiğimiz incelemede⁵⁵ Onhoroz Tepe'de İlk Tunç Çağı I-III, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı ve Helenistik Çağ yerleşimlerinin yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev.5/1-5; 6/2-5; 7/2-3) ve Son Tunç Çağı (Lev.6/1, 6; 7/1) yerleşimleri de olduğu toplanan çanak-çömlek parçalarından anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekler içinde içte kalınlaştırılmış dudaklı bir tabak parçası (Lev.5/1), içte kalınlaştırılmış dudaklı ve yuvarlak gövdeli çanak parçaları (Lev.5/2-4), dışa açılan ağız kenarlı bir çanak parçası (Lev.5/5), dışta kalınlaştırılmış dudaklı ve şişkin gövdeli çanak parçaları (Lev.6/2-4), dışta kalınlaştırılmış düz dudaklı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.6/5), ağız kenarı seviyesini aşan yuvarlak kesitli, dikey kulplu ve dışa açılan ağız kenarlı bir çanak parçası (Lev.7/2) ile yuvarlak kesitli bir kulp parçası (Lev.7/3) görülmektedir. Onhoroz Tepe'de Son Tunç Çağı'na tarihlenen örnekler içe dönük ağız kenarlı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.6/1), dışta kalınlaştırılmış dudaklı, dışa açılan ağız kenarlı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.6/6) ile dışta kalınlaştırılmış yuvarlak dudaklı, içe kapanan ağız kenarlı ve şişkin gövdeli bir çömlek parçasıdır (Lev.7/1).

Samadolu Höyüğü

Merzifon-Gümüşhacıköy karayolunun 3. km.sinde, yolun 1.5 km güneyinde Samadolu köyünün arazisi içinde yer alan (bkz. Harita Yer No.14) Sa-

⁵¹ Dengate 1978, 248-249.

⁵² Alkım 1975a, 25; Alkım 1975b, 6.

⁵³ Dönmez 2000b, 331, fig.1.

⁵⁴ Özsait 1998, 149; Özsait/Özsait 1998, 460-461.

⁵⁵ Dönmez 1999, 521-522.

madolu Höyüğü (Res.15), araştırmalarımız sırasında saptandı⁵⁶. Yaklaşık 15 m yüksekliğinde ve 100 x 70 m boyutundaki Samadolu Höyüğü'nde yaptığımız araştırmalarda İlk Tunç Çağı I-III, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı, Helenistik Çağ ve Roma Çağı yerleşmelerinin yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev.7/4, 6, 7) ve Son Tunç Çağı (Lev.7/5) yerleşmelerinin de olduğu yüzeyden toplanan çanak-çömlek parçaları sonucu gözlemlendi. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekler içte kalınlaştırılmış dudaklı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.7/4), dışta kalınlaştırılmış dudaklı, içe kapanan ağız kenarlı ve şişkin gövdeli bir çanak parçası (Lev.7/6) ile yatay kulplu bir çömlek gövde parçasıdır (Lev.7/7). Samadolu Höyüğü'nde Son Tunç Çağı'na ait tek örnek içte ve dışta kalınlaştırılmış dudaklı ve hafif dışa açılan ağız kenarlı bir çanak parçasıdır (Lev.7/5).

Alıcık Höyük

Merzifon-Gümüşhacıköy karayolunun 8. km.sinde, yolun 3 km güneyinde ve Alıcık köyünün yaklaşık 500 m güneydoğusunda bulunan (bkz. Harita Yer No.15) ve araştırmalarımız sırasında saptanan Alıcık Höyük doğal bir tepe üzerinde yer alır ve yaklaşık 25 m yüksekliğinde, 150 x 120 m boyutundadır (Res.16). Alıcık Höyük'te yaptığımız araştırmalarda⁵⁷ İlk Tunç Çağı II-III, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı, Helenistik Çağ ve Roma Çağı'nın yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev.8/1) ile Son Tunç Çağı'nı (Lev.8/2) işaret eden çanak-çömlek parçaları ele geçti. Orta Tunç Çağı'na ait bir örnek vardır; içe kapanan ağız kenarlı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.8/1). Alıcık Höyük'te Son Tunç Çağı'na tarihlenen tek örnek ise, içe kapanan ağız kenarlı ve şişkin gövdeli bir çanak parçasıdır (Lev.8/2).

Alacapınar Tepe (Hayrettin I)

Merzifon'un 7 km güneyindeki Hayrettin köyünün 2 km kuzeydoğusunda yer alan (bkz. Harita Yer No.16) ve araştırmalarımız sırasında saptanan Alacapınar Tepe⁵⁸ yaklaşık 15 m yüksekliğinde ve 150 x 100 m boyutundadır (Res.17). Burada yaptığımız araştırmalarda İlk Tunç Çağı II-III, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı ve Helenistik Çağ yerleşmelerinin yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev.8/4) ve Son Tunç Çağı (Lev.8/3) yerleşmeleri olduğu anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen bir örnek vardır; bir çömleğe ait yatay

⁵⁶ Dönmez 2000a, 235.

⁵⁷ Dönmez 2000a, 235.

⁵⁸ Dönmez 2000a, 235.

kulplu gövde parçası (Lev.8/4). Alacapınar Tepe'de Son Tunç Çağı'na tarihlenen tek örnek dışa çekik dudaklı ve şişkin gövdeli bir çömlek parçasıdır (Lev.8/3).

Delicik Tepe (Hayrettin II)

Hayrettin köyünün yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda ve Alacapınar Tepe'nin 100 m doğusunda bulunan Delicik Tepe (bkz. Harita Yer No.17), yaklaşık 150 x 120 m boyutunda ve 15 m yüksekliğindedir (Res.18). Tarafımızdan saptanan Delicik Tepe'de yaptığımız araştırmalarda⁵⁹ Geç Demir Çağı ve Helenistik Çağ yerleşmelerinin yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev.8/5) ve Son Tunç Çağı (Lev.8/6) yerleşmeleri olduğu toplanan çanak-çömlek parçalarından anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na ait bir örnek vardır; düz dudaklı, dışa açılan ağız kenarlı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.8/5). Delicik Tepe'de Son Tunç Çağı'na tarihlenen tek örnek ise, iç yüzeyde çıkıntısı olan dışa taşkın ağız kenarlı bir çömlek parçasıdır (Lev.8/6).

Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Suluova'nın Hacıhayta mahallesinde bulunan Kümbet Tepe (bkz. Harita Yer No.18), yaklaşık 7-8 m yüksekliğinde ve 100 x 80 m boyutundadır (Res.19). Arkeoloji dünyasına ilk olarak H. Frankfort tarafından⁶⁰ buluntuları ile tanıtılan Kümbet Tepe, K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç tarafından bölgede yapılmış olan yüzey araştırmaları sırasında da ziyaret edilmiştir⁶¹. Burada yaptığımız inceleme sonucunda⁶² İlk Tunç Çağı II-III ve Geç Demir Çağı yerleşimlerinin yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev. 9/1, 3-6) ve Son Tunç Çağı (Lev. 9/2) yerleşimlerinin de olduğu toplanan çanak-çömlektan anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekler, içe kapanan ağız kenarlı ve yuvarlık gövdeli (Lev. 9/1), içte ve dışta kalınlaştırılmış yuvarlak dudaklı ve şişkin gövdeli (Lev.9/3), dışta kalınlaştırılmış yuvarlak dudaklı ve şişkin gövdeli (Lev.9/4) ve dışa taşkın ağız kenarlı çömlek parçaları (Lev.9/5) ile bir çaydanlığa ait akıtacak parçasıdır (Lev.9/6). Kümbet Tepe'de Son Tunç Çağı'na ait tek örnek ise, içe kapanan ağız kenarlı ve yuvarlak gövdeli bir çanak parçasıdır (Lev.9/12).

⁵⁹ Dönmez 2000a, 235.

⁶⁰ Frankfort 1927, 64.

⁶¹ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945, 396.

⁶² Dönmez 2000a, 235.

Dereâğıl Tepesi

Suluova'nın güneyindeki Yüzbeyli köyünün Dereâğıl mahallesi içinde yer alan (bkz. Harita Yer No.19), yaklaşık 15-20 m yüksekliğinde ve 150 x 100 m boyutundaki Dereâğıl Tepesi (Res.20), M. Özsait tarafından gerçekleştirilmiş olan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır⁶³. Yaptığımız incelemede⁶⁴ Dereâğıl Tepesi'nde Geç Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağı II-III yerleşimlerinin yanısıra Son Tunç Çağı (Lev.10/2) yerleşmesi olduğu da anlaşıldı. Son Tunç Çağı'na tarihlenen örnekler, düz yükselen ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli bir çanak parçası (Lev.10/1) ile dışta kalınlaştırılmış yuvarlak dudaklı ve şişkin gövdeli bir çömlek parçasıdır (Lev.10/2).

Yoğurtçubaba Tepesi

Suluova'nın Kulu köyünün 2 km güneyinde yer alan (bkz. Harita Yer No.20), yaklaşık 20-25 m yüksekliğinde ve 150 x 100 m boyutundaki Yoğurtçubaba Tepesi (Res.21), M. Özsait tarafından gerçekleştirilmiş olan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır⁶⁵. Yaptığımız incelemede⁶⁶ Yoğurtçubaba Tepesi'nde Geç Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı I-III yerleşmelerinin yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev.10/4) ve Son Tunç Çağı (Lev.10/3) yerleşmeleri olduğu da anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen bir örnek vardır; dışa açılan ağız kenarlı bir çömlek parçası (Lev.10/4). Yoğurtçubaba Tepesi'nde Son Tunç Çağı'na ait tek örnek ise, dışta kalınlaştırılmış dudaklı ve yuvarlak gövdeli bir çömlek parçasıdır (Lev.10/3).

Doğantepe

Amasya'nın yaklaşık 25 km güneybatısında, Amasya-Çorum karayolunun 7 km kuzeybatısındaki Doğantepe beldesinin yerleşim alanı içinde yer alan (bkz. Harita Yer No.21) Doğantepe (Res.22-23) yaklaşık 40 m yüksekliğinde ve 300 x 200 m boyutunda büyük bir yerleşmedir. Zirvesi, büyük kısmı eski yerleşimler sırasında kullanılmış olduğu görülen büyük bir kaya kütesine sahip Doğantepe, arkeoloji dünyasına bir rastlantı sonucu bulunmuş olan ünlü Amasya-Doğantepe Hitit heykelciği ve tunç damga mühürü ile tanıtılmıştır⁶⁷. Yaptığımız araştırmalarda Doğantepe'nin büyük bir tahribat görmüş

⁶³ Özsait 1989, 289-290.

⁶⁴ Dönmez 1999, 521.

⁶⁵ Özsait 1989, 289.

⁶⁶ Dönmez 1999, 521.

⁶⁷ Alp 1963, 91-126.

olan kuzey kesimindeki kesitlerden İlk Tunç Çağı II-III, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı ve Helenistik Çağ'ın yanısıra Orta Tunç Çağı'na (Lev.10/5-6) ait çanak-çömlek parçaları toplandı. Orta Tunç Çağı'na ait bu örnekler dışa taşkın ağız kenarlı çömlek parçalarıdır (Lev.10/5-6).

Oluz Höyük

Amasya-Çorum karayolunun 3 km güneyinde, Oluz köyünün 1.5 km batısında bulunan (bkz. Harita Yer No.22) ve araştırmalarımız sırasında saptanan Oluz Höyük⁶⁸, yaklaşık 15 m yüksekliği ve 300 x 250 m boyutu ile Orta Karadeniz Bölgesi'nin en büyük höyüklerinden biridir (Res.24). Burada yaptığımız araştırmalarda İlk Tunç Çağı II-III, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı ve Helenistik Çağ yerleşimlerinin yanısıra, Orta Tunç Çağı (Lev.11/1, 3-4) ile Son Tunç Çağı (Lev.11/2-3, 5-6; 12/1-2) yerleşmeleri olduğu da gözlemlendi. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen örnekler içe kapanan ağız kenarlı ve yuvarlak gövdeli (Lev.11/1, 3), S profilli (Lev.11/4) çanak parçalarıdır. Oluz Höyük'te Son Tunç Çağı'na ait örnekler düz yükselen ağız kenarlı ve yuvarlak gövdeli (Lev.11/2), dışta kalınlaştırılmış yuvarlak dudaklı ve dışa açılan ağız kenarlı (Lev.11/5), dışta kalınlaştırılmış yuvarlak dudaklı ve düz yükselen ağız kenarlı çanak parçaları (Lev.11/6) ile içe kapanan ağız kenarlı ve şişkin gövdeli çömlek parçalarıdır (Lev.12/1-2).

Kale-Hızırönü Tepe

Taşova ilçesi Belevi beldesinin 2 km kuzeybatısında yer alan (bkz. Harita Yer No.23) Kale-Hızırönü Tepe (Res.25), M. Özsait tarafından gerçekleştirilmiş olan yüzey araştırmaları sırasında saptanmıştır⁶⁹. Doğal bir tepe üzerinde yer alan, yaklaşık 10-12 m yüksekliğinde, 120 x 80 m boyutunda olan ve batısı derin bir vadiye bakan Kale-Hızırönü Tepe'de yaptığımız araştırmalarda⁷⁰ Geç Demir Çağı, Helenistik Çağ ve Roma Çağı yerleşmelerinin yanısıra Orta Tunç Çağı (Lev.12/3) yerleşmesi de olduğu ele geçen çanak-çömlek parçalarından anlaşıldı. Orta Tunç Çağı'na tarihlenen tek örnek ip kesitli bir dip parçasıdır (Lev.12/3).

⁶⁸ Dönmez 2000a, 234.

⁶⁹ Özsait/Koçak 1996, 277; Özsait/Özsait 1998, 459.

⁷⁰ Dönmez 2000a, 237.

Gediksaray Höyüğü

Gediksaray beldesinin 1 km kuzeyinde yer alan (bkz. Harita Yer No.24) Gediksaray Höyüğü (Res.26), yaklaşık 15 m yüksekliği ve 350 x 150 m boyutu ile Oluz Höyük gibi Orta Karadeniz Bölgesi'nin en büyük höyüklerinden biridir. Araştırmalarımız sırasında saptanan höyüğü⁷¹, Gediksaray beldesine giden yol ikiye bölmüştür. Gediksaray Höyüğü'nde yaptığımız incelemeler sonucunda İlk Tunç Çağı II-III, Orta Demir Çağı, Geç Demir Çağı, Helenistik Çağ ve Roma Çağı'na ait yerleşmelerin yanı sıra Son Tunç Çağı'na (Lev.12/4) ait yerleşme olduğu anlaşıldı. Son Tunç Çağı'na ait tek örnek içe kapanan ağız kenarlı, yuvarlak gövdeli ve düz dipli bir çanak parçasıdır (Lev.12/4).

Sonuç

Yukarıda tanıtılan İÖ 2. binyılı yerleşmeleri ve buluntularının Orta Karadeniz Bölgesi'nin çekirdek kısmını oluşturan Samsun-Amasya illerinin kapladığı alandaki kronolojik düzeni, Kıyı Kesimi'nde İkiztepe ve Dündartepe, Kara Kesiminde ise Maşat Höyük yerleşmelerinin tabakalaşmaları dikkate alındığında doğru bir şekilde yansıttığı gözlenmektedir (bkz. Kronoloji Tablosu ve Katalog). Yüzey araştırmalarımız sırasında incelediğimiz söz konusu bu yerleşmeler dışında Bafra yöresinde U.B. Alkım tarafından saptanmış olan Paşaşeyh Tepesi⁷² ve Karaşeyh Tepesi⁷³ gibi çok önemli iki Orta Tunç Çağı yerleşmesinin çanak-çömlek buluntuları üzerinde yaptığımız gözlemler sonucunda, bu iki yerleşmenin de yöredeki diğer yerleşmeler gibi, İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı ile koşutluk gösterdiği anlaşılmıştır.

Orta Karadeniz Bölgesi hakkında çeşitli yazılar kaleme almış bulunan J. Yakar, Kıyı Kesimi'ndeki bazı yerleşmelerin üzerinde özellikle durmuştur. Bunlardan Alaçam-Sivritepe'de Son Tunç Çağı'nda kısa süreli de olsa bir yerleşimin varlığını işaret eden⁷⁴ J. Yakar, Samsun-Kavak yolu üzerinde konumlanmış olan Bağ Tepe ve Dedeüstü Tepesi'nin ise, Dündartepe ve Kaledoruğu gibi Hititler'in ileri karakolları olarak Son Tunç Çağı'nda yani Hitit İmparatorluk Çağı'nda kullanıldığını belirtmiştir⁷⁵. Ancak hem tarafımdan geliştirilen ve bu yazıda tanıtılan yüzey araştırmaları bulguları hem de U.B. Alkım'ın toplamış olduğu çanak-çömlek üzerindeki gözlemlerimden söz konusu bu yerleşmelerde Dündartepe ve Kaledoruğu da dahil olmak üzere Hi-

⁷¹ Dönmez 2000a, 234.

⁷² Alkım 1973, 436; Alkım 1975a, 24, res.8-9.

⁷³ Alkım 1973, 436; Alkım 1975a, 24.

⁷⁴ Yakar 1980, 84.

⁷⁵ Yakar 1980, 81.

tüt Çağı'na (Orta Tunç Çağı'nın geç evreleri ile Son Tunç Çağı) tarihlendirilebilecek hiçbir buluntunun olmadığını önemle vurgulamak isterim. J. Yakar ve A. Dinçol'un Kıyı ve Kara kesimleri ayrımının önemli noktalarından birini oluşturan Vezirköprü yöresinin İÖ 2. Binyılı yerleşmelerinde sürekli bir yerleşimin varlığını gösteren izlerin bulunduğu şeklindeki görüşlerinin⁷⁶ ise, çok doğru bir yaklaşım olduğu tarafımızdan gerçekleştirilen araştırmalar sonucunda da gözlenmiştir. Özellikle Oymaağaç Höyük (Höyük Tepe) yüzeyindeki olasılıkla bir sura ait olduğu düşünülen işlenmiş iri bazalt taşı blokları⁷⁷ (Res.13) ile yasadışı kazılarla ortaya çıkarılmış olan ve bir poterni andıran bir yer altı konstrüksiyonunun varlığı⁷⁸, burada Orta Tunç Çağı'nın yanısıra büyük olasılıkla bir Son Tunç Çağı yerleşimin de bulunabileceğine işaret etmektedir. Vezirköprü yöresi ile bir yazısında ilgilenmiş olan J.C. Macqueen de, Oymaağaç Höyüğü ve civarında İÖ 2. Binyılın ikinci yarısına tarihlenen buluntuların oldukça yaygın olmasından dolayı, buranın önemli bir Hitit yerleşmesi olabileceğini belirtmiştir⁷⁹.

Vezirköprü'nün doğusunda yer alan Havza ve Ladik yörelerinde U.B. Alkım'ın araştırmaları sırasında saptanmış olan önemli İÖ 2. Binyılı yerleşmeleri yer almaktadır. Bu yerleşmeler Havza'da; Çeştepe⁸⁰, Patlanguç Tepe⁸¹, Dökme Tepe I⁸², Hakim Tepe I⁸³ ve Cin Tepe I⁸⁴; Ladik'te ise; Dedealtı Tepesi⁸⁵, Tonbul Tepe⁸⁶, Kale Tepe⁸⁷, Kümbet Tepe⁸⁸, Kilise Tepe⁸⁹, Devşerkaya Tepesi⁹⁰, Köyiçi Tepesi⁹¹ ve Yüktepe (Salur)'dur⁹².

Bütün bu değerlendirmelerin ışığında Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kıyı Kesimi ile Kara Kesimi'nin sınırını oluşturan Vezirköprü – Merzifon – Sulu-

⁷⁶ Yakar/Dinçol 1974, 91.

⁷⁷ Alkım 1975b, res.10-11.

⁷⁸ Alkım 1973, 437; Alkım 1975a, 25; Alkım 1975b, res.9; Yakar/Dinçol 1974, Pl.18/3.

⁷⁹ Macqueen 1980, 181.

⁸⁰ Alkım 1974b, 554; Kızıltan 1992, 230.

⁸¹ Alkım 1974b, 554; Kızıltan 1992, 230.

⁸² Kızıltan 1992, 230.

⁸³ Alkım 1973, 437; Alkım 1975a, 24; Kızıltan 1992, 230.

⁸⁴ Kızıltan 1992, 230.

⁸⁵ Kızıltan 1992, 232.

⁸⁶ Alkım 1974b, 555; Kızıltan 1992, 232.

⁸⁷ Alkım 1974b, 555; Kızıltan 1992, 232.

⁸⁸ Alkım 1974b, 555; Kızıltan 1992, 232.

⁸⁹ Alkım 1974b, 555; Kızıltan 1992, 232.

⁹⁰ Alkım 1974b, 555; Kızıltan 1992, 232.

⁹¹ Kızıltan 1992, 232.

⁹² Alkım 1974b, 555; Kızıltan 1992, 232

ova – Amasya – Taşova hattının kuzeyinde kalan yörede yani Samsun'un Alaçam, Bafra, 19 Mayıs, Merkez, Kavak, Havza ve Ladik ilçelerinin oluşturduğu Kıyı kesimindeki yerleşmelerin buluntularının büyük ölçüde İkiztepe I. Kültür Katı ile koşutluk göstermeleri (bkz. Kronoloji Tablosu ve Katalog) ve yaklaşık İÖ 1750'lerden sonrasına ait münferit metal eserlerin⁹³ dışında hiçbir buluntunun şimdiye değin ele geçmemiş olması, bu yöredeki yerleşmelerin İÖ 2. binyılın ilk çeyreğinden sonra terkedilmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Başka bir deyişle, Orta Tunç Çağı'nın Assur Ticaret Kolonileri ile çağdaş olan erken evreleri (İÖ 2000-1750) ile ilgili yerleşmeler, bölgenin hem Kıyı hem de Kara kesiminde yer alırken, Eski Hitit Çağı ile çağdaş olan geç evrelerini (İÖ 1750-1450) kapsayan yerleşmelerin yalnızca Kara Kesimi'nde konumlanmış olması (bkz. Kronoloji Tablosu), Orta Tunç Çağı'nın geç evrelerinden itibaren bölgenin Kıyı Kesimi'nin önemli bir güç tarafından yerleşimlerden arındırıldığını yansıtmaktadır. Kaşkalar'la ilişkili olabilecek bu durum, büyük olasılıkla bu halkın egemenlik bölgesinin sınırlarını da ortaya koymaktadır. Zaten A. Dinçol ile J. Yakar, Kaşka ülkesi olarak Amasya-Merzifon hattının kuzeyini, yani Sinop-Samsun-Ordu illerinin kapsadığı alanı işaret etmişlerdir⁹⁴. Hatta J. Yakar konuyla ilgili son yazısında bu hatı daha da genişleterek Kargı – Merzifon – Taşova ya da Taşköprü – Boyabat – Durağan – Vezirköprü şeklinde belirlemiş ve söz konusu bu hatların Hitit kralları tarafından Kaşkalar'ın saldırılarına karşı bir tampon bölge olarak kullanılmış olabileceğini vurgulamıştır⁹⁵. Bunlara ek olarak araştırmalarımız sonucunda tampon bölge olarak gözlemlediğimiz Vezirköprü – Merzifon – Suluova – Amasya – Taşova hattının güneyinde kalan yerleşmelerde, İÖ 2. binyılı Orta Anadolu Bölgesi'nde olduğu gibi tüm dönemleriyle karşımıza çıkmaktadır (bkz. Kronoloji Tablosu ve Katalog). Bu bağlamda Hititlerle büyük bir mücadele içinde oldukları bilinen Kaşkalar'a karşı Hititlerin Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kara Kesimi'ni Eski Hitit Çağı'ndan itibaren bir tampon bölge olarak kullanmış oldukları özellikle Vezirköprü Oymaağaç Höyük, Merzifon Onhoroz Tepe ve Alacapınar Tepe (Hayrettin I) ile Amasya Oluz Höyük ve Doğantepe gibi önemli olduğu gözlenen yerleşmelerden anlaşılmaktadır. Söz konusu bu yerleşmelerin Hitit İmparatorluk Çağı'nda da yerleşim görmüş olduğu göz önünde tutulursa, aynı politikanın Son Tunç Çağı'nda da (İÖ 1450-1190) sürdürülmüş olduğu düşünülebilir.

⁹³ Dengate 1978, III. 6-8, figs.12-13; Bilgi 1993, taf.25/2.

⁹⁴ Dinçol/Yakar 1974, 564, harita 2.

⁹⁵ Yakar 2000, 296.

Bilinen Hitit yazılı kaynaklarında, Kuzey Anadolu'da irili ufaklı yaklaşık 2000 yerleşme adı geçmesine⁹⁶ karşın, Karadeniz Bölgesi'ndeki araştırmalar sonucunda İÖ 2. Binyılı yerleşmelerinin sayıları henüz birkaç yüze yeni ulaşmıştır. Üstelik bu yerleşmelerden Kıyı Kesimi'nde bulunanları Hitit Çağı öncesine yani Assur Ticaret Kolonileri Çağı ile çağdaş dönemlere aittir. Bu bağlamda ileride yapılacak araştırmalarla İÖ 2. Binyılı yerleşmelerinin sayılarının bir miktar daha artacağı gerçeği göz önüne alınsa bile bunların bilinen Hitit yazılı kaynaklarındaki sayıya ulaşamayacağı açıktır. Bu durum da bize, özellikle Kıyı Kesimi'ndeki Eski Hitit ve Hitit İmparatorluk çağları ile çağdaş olası İÖ 2. Binyılı yerleşmelerine ait kalıntıların, büyük olasılıkla ahşabın mimaride ağırlıklı bir şekilde kullanılmış olması nedeniyle günümüze kadar gelemediğini düşündürmektedir. Ayrıca bu yerleşmelerin Karadeniz Bölgesi'nin bugünkü yoğun bitki örtüsü altında kalmış olabileceği de bir başka olasılık olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

KATALOG

Levha 1/1 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 30.5 cm, Yük. 3.4 cm, Kal. 1.2 cm, Açık portakal rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkı. Portakal rengi astarlı. İyi pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Alaçam-Sivritepe

Benzeri: İkiztepe Tepe III I.Kültür Katı. Bilgi 1999, Çiz.2/A 1

Levha 1/2 : Bardak dip parçası. D. Çapı 2.4 cm, Yük. 3.2 cm, Kal.0.6 cm, Açık portakal rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkı. Hamuru renginde astarlı. İyi pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Alaçam-Sivritepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev. XLIV/3

Levha 1/3 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 14.5 cm, Yük. 4.6 cm, Kal.0.4 cm, Kiremit rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkı. Koyu kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Alaçam-Gökçeboğaz Tepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev. VI/5

⁹⁶ Yakar 2000, 295.

Levha 1/4 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 22.6 cm, Yük. 3.1 cm, Kal. 1 cm, Portakal rengi hamuru ince mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Orta açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Alaçam-Gökçeboğaz Tepe

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vc. Orthmann 1984, abb.8/79

Levha 1/5 : Akıtacak parçası. G. Çapı 3 cm, Uz. 8 cm, Kal.0.8 cm, Kiremit rengi hamuru ince mineral katkılı. Portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Bafra-Şirlek Tepe

Benzerleri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.IV/13

Boğazköy Büyükkale Vd. Orthmann 1984, abb.3/52

Levha 2/1 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı.20.2 cm, Yük.4.5 cm, Kal.0.8 cm, Açık kahverengi hamuru ince bitki ile ince ve orta mineral katkılı. Kızılkahverengi rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Bafra-Kel(e)beş Tepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.VI/7

Levha 2/2 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı.30.8 cm, Yük.4.5 cm, Kal. 1.2 cm, Portakal rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. İyi pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Bafra-Kel(e)beş Tepe

Benzeri: İkiztepe Tepe III I.Kültür Katı. Bilgi 1999, Çiz.2/A 1

Levha 2/3 : Bardak dip parçası. D. Çapı 1.4 cm, Yük.4.7 cm, Kal.0.4 cm, Açık portakal rengi hamuru ince mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. İyi pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Bafra-Tedigün Tepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev. I/6

Levha 2/4 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 32.5 cm, Yük. 4.1 cm, Kal.0.6 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi koyu devetüyü, dış yüzeyi açık devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Bafra-Elmacık Tepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev. III/8

Levha 2/5 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 11 cm, Yük. 3.7 cm, Kal.0.7 cm, Açık kahverengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. 19 Mayıs-Yiğitler Tepesi

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vd. Orthmann 1984, abb.3/39

Levha 2/6 : Çaydanlık akıtacak parçası. G. Çapı 4 cm, Uz. 6.1 cm, Kal.0.9 cm, Açık kiremit rengi hamuru ince ve orta bitki ile orta mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. 19 Mayıs-Yiğitler Tepesi

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.IV/9

Levha 3/1 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 16.7 cm, Yük. 3.6 cm, Kal.0.7 cm, Açık devetüyü rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. 19 Mayıs-Kirmencik-Tepecik

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vb. Orthmann 1984, abb.11/106

Levha 3/2 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 27.1 cm, Yük. 3.2 cm, Kal.0.8 cm, Açık kiremit rengi hamuru ince ve orta bitki ile ince mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. 19 Mayıs-Kirmencik-Tepecik

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vc. Orthmann 1984, abb.4/57

Levha 3/3 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 30.3 cm, Yük. 4.2 cm, Kal.0.9 cm, Koyu kiremit rengi hamuru ince ve orta bitki ile orta mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Kötü pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. 19 Mayıs-Kirmencik-Tepecik

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vf. Orthmann 1984, abb.1/17

Levha 3/4 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 22.8 cm, Yük.4.9 cm, Kal.0.5 cm, Açık portakal rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkılı. Portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Kavak-Aytepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.XLVI/2

Levha 3/5 : Bardak dip parçası. D. Çapı 3.3, Yük.4.2 cm, Kal.0.7 cm, Açık devetüyü rengi hamuru ince bitki ile ince ve orta mineral katkılı. Koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Kavak-Aytepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.XLIV/1 2

Levha 3/6 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 15.2 cm, Yük. 3.3 cm, Kal.0.6 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Astarsız. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Havza-Tepecik

Benzeri: İkiştepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.XLVI/4

Levha 3/7 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 12.4 cm, Yük.5.2 cm, Kal.0.9 cm, Açık portakal rengi hamuru ince bitki ile ince ve orta mineral katkılı. Portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Havza-Tepecik

Benzeri: Gordion. Gunter 1991, Fig.16/326

Levha 4/1 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 21.5 cm, Yük.7.6 cm, Kal.0.9 cm, Koyu kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Hamurunun renginde rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. El yapımı. Orta Tunç Çağı. Havza-Taşkaracaören Tepe

Benzeri: İkiştepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.VI/12

Levha 4/2 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 26.6 cm, Yük.4.2 cm, Kal.0.7 cm, Kiremit rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Vezirköprü-Oymaağaç Höyük

Benzeri: Kazankaya Mezarlığı. Özgüç 1978, Fig.11

Levha 4/3 : Çömlek gövde parçası. Gen.11.6 cm, Yük.7.1 cm, Kal.0.6 cm, Açık portakal rengi hamuru ince bitki ve ince ve orta mineral katkılı. Portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Orta açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Vezirköprü-Oymaağaç Höyük

Benzeri: İkiştepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev. IX/8

Levha 5/1 : Tabak ağız parçası. A. Çapı 20.5 cm, Yük.2.6 cm, Kal.1 cm, Koyu kiremit rengi hamuru orta bitki ile orta ve iri mineral katkılı. İç yüzeyi koyu kiremit rengi, dış yüzeyi koyu bej rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Büyükkale IVc. Fischer 1963, Taf.85/21

Levha 5/2 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 31 cm, Yük.2.4 cm, Kal.0.6 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi kiremit rengi, dış yüzeyi hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3c. Orthmann 1984, abb.10/60

Levha 5/3 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.2 cm, Yük.4.3 cm, Kal.0.6 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi kiremit

rengi, dış yüzeyi devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf. 89/773

Levha 5/4 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.4 cm, Yük.4 cm, Kal.1.1 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ve iri mineral katkılı. Devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf.89/781

Levha 5/5 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 16.5 cm, Yük.3.6 cm, Kal.0.7 cm, Açık devetüyü rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu kiremit rengi astarlı. İyi pişmiş. Zayıf astarlı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: İnadık Tepe IV. Mabed 4. Oda. Özgüç 1988, Lev.21/1, Res.1

Levha 6/1 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 31.1 cm, Yük.3.6 cm, Kal.1 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ile orta ve iri mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Ib. Fischer 1963, Taf. 91/799

Levha 6/2 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.6 cm, Yük.3.4 cm, Kal.0.8 cm, Kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi koyu kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vc. Orthmann 1984, abb.10/87

Levha 6/3 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.7 cm, Yük.3.8 cm, Kal.0.8 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde astarlı, dış yüzeyi kiremit rengi astarlı. İyi pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vc. Orthmann 1984, abb.10/86

Levha 6/4 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.9 cm, Yük.3.1 cm, Kal.0.8 cm, Koyu devetüyü rengi hamuru orta mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Kazankaya Mezarlığı. Özgüç 1978, Fig. 10

Levha 6/5 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.6 cm, Yük.3.5 cm, Kal.1.2 cm, Devetüyü rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf.112/982

Levha 6/6 : Çanak ağız parçası. A. Çapı.26.4 cm, Yük.4.8 cm, Kal.0.8 cm, Kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Maşat Höyük II. Yapı Katı. Özgüç 1982, Şek.3/21

Levha 7/1 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı.26.8 cm, Yük.3 cm, Kal.0.9 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Portakal rengi astarlı. Kötü pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Yukarı Şehir Tapınaklar Bölgesi. Parzinger/Sanz 1992, Taf. 57/13

Levha 7/2 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 16.2 cm, Yük.8.7 cm, Kal.0.9 cm, Devetüyü rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: Boğazköy Büyükkale IVc. Fischer 1963, Taf.82/677

Levha 7/3 : Kulp parçası. Uz.7.1 cm, Çap 1.9 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. El yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Onhoroz Tepe

Benzeri: İkiştepe Tepe I I.Kültür Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.XLVII/7

Levha 7/4 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 24.4 cm, Yük.3.4 cm, Kal.0.7 cm, Kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi koyu bej rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Samadolu Höyük

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf. 89/781

Levha 7/5 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 29 cm, Yük 3.1 cm, Kal 0.8 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Portakal rengi

astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Merzifon-Samadolu Höyük

Benzeri: Maşat Höyük II. Yapı Katı. Özgüç 1982, Şek.B/28

Levha 7/6 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 14.5 cm, Yük 6.1 cm, Kal.0.5 cm, Açık kiremit rengi hamuru ince bitki ile ince ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Samadolu Höyük

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 4. Fischer 1963, Taf.97/882

Levha 7/7 : Kulp parçası. Gen. 7.6 cm, Yük. 4.6 cm, Kal. 0.5 cm, Devetüyü rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf ačkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Samadolu Höyük

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Yapı Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev. IX/7

Levha 8/1 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 28.2 cm, Yük.5.2 cm, Kal.0.8 cm, Koyu devetüyü rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Alıcık Höyük

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf.89/776

Levha 8/2 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 17.4 cm, Yük.3.6 cm, Kal.0.6 cm, Devetüyü rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf ačkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Merzifon-Alıcık Höyük

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 4. Fischer 1963, Taf.97/884

Levha 8/3 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 20.2 cm, Yük.4.1 cm, Kal.0.8 cm, Açık kahverengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf ačkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Merzifon-Alacapınar Tepe (Hayrettin I)

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 2. Fischer 1963, Taf.59/539

Levha 8/4 : Gövde parçası. Gen.14.6 cm, Yük.6.8 cm, Kal.0.8 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Alacapınar Tepe (Hayrettin I)

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Yapı Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.IX/7

Levha 8/5 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 24.2 cm, Yük.3.7 cm, Kal.0.8 cm, Açık devetüyü rengi hamuru ince bitki ve orta mineral katkılı. Koyu devetüyü rengi astarlı. İyi pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Merzifon-Delicik Tepe (Hayrettin II)

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf.89/775

Levha 8/6 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 30.7 cm, Yük.2.7 cm, Kal.1.1 cm, Açık devetüyü rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu kiremit rengi astarlı. İyi pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Merzifon-Delicik Tepe (Hayrettin II)

Benzeri: Maşat Höyük II. Yapı Katı. Özgüç 1982, Şek. D/19

Levha 9/1 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 22.4 cm, Yük.3.6 cm, Kal.0.6 cm, Portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Benzeri: Boğazköy Büyükkale IVd. Orthmann 1984, abb. 13/124

Levha 9/2 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 29.1 cm, Yük.5.2 cm, Kal.0.7 cm, Koyu devetüyü rengi hamuru ince bitki ve orta mineral katkılı. Astarsız. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Benzeri: Boğazköy Büyükkale IVb. Fischer 1963, Taf.94/854

Levha 9/3 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 18.1 cm, Yük. 2.7 cm, Kal.1.1 cm, Açık kiremit rengi hamuru ince bitki ile ince ve orta mineral katkılı. Koyu kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Benzeri: Boğazköy Büyükkale IVd. Orthmann 1984, abb.20/188

Levha 9/4 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 22.6 cm, Yük.3.4 cm, Kal.0.7 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Benzeri: Boğazköy Büyükkale Vd. Orthmann 1984, abb.3/40

Levha 9/5 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 20.5 cm, Yük.2.5 cm, Kal.1 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ile ince ve orta mineral katkılı. Kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf.58/538

Levha 9/6 : Akıtacak parçası. G. Çapı 2.6 cm, Uz.8.2 cm, Kal.1.1 cm, Açık kahverengi hamuru ince bitki ve orta mineral katkılı. Kahverengi astarlı. Orta pişmiş. Orta açıkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Benzerleri: İkiztepe Tepe I I.Yapı Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.IV/12 Boğazköy Büyükkale Vd. Orthmann 1984, abb.3/52

Levha 10/1 : Çanak ağız parçası. A. Çapı. 30.4 cm, Yük.2.8 cm, Kal.0.8 cm, Açık kiremit rengi hamuru ince bitki ve orta mineral katkılı. Kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf perdahlı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Suluova-Dereağıl Tepesi

Benzeri: Büyükkale Ib. Fischer 1963, Taf.91/798

Levha 10/2 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 29.5 cm, Yük.3.1 cm, Kal.0.7 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açıkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Suluova-Dereağıl Tepesi

Benzeri: Maşat Höyük II. Yapı Katı. Özgüç 1982, Şek.A/7

Levha 10/3 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 22.6 cm, Yük.3 cm, Kal.0.6 cm, Portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. Koyu portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Suluova-Yoğurtçubaba Tepesi

Benzeri: Boğazköy Yukarı Şehir Tapınaklar Bölgesi. Parzinger/Sanz 1992, Taf. 53/1

Levha 10/4 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 32.1 cm, Yük.3.5 cm, Kal.0.9 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ile orta ve iri mineral katkılı. Koyu kahverengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Suluova-Yoğurtçubaba Tepesi

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, taf.60/550

Levha 10/5 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 31.8 cm, Yük.3.4 cm, Kal.1.2 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ile orta ve iri mineral katkılı. Koyu kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Amasya-Doğan Tepe

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 4. Fischer 1963, Taf. 60/552

Levha 10/6 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 32.2 cm, Yük.2.6 cm, Kal.1. cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ile orta ve iri mineral katkılı. Bej rengi

astarlı. Orta pişmiş. Açkısız. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Amasya-Doğan Tepe

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 3. Fischer 1963, Taf.60/545

Levha 11/1 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 21.1 cm, Yük.3.2 cm, Kal.0.6 cm, Açık devetüyü rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkılı. Devetüyü rengi astarlı. İyi pişmiş. Orta açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Boğazköy Büyükkale IVd. Orthmann 1984, Abb.13/123

Levha 11/2 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.1 cm, Yük.3 cm, Kal.0.8 cm, Açık portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkılı. İç yüzeyi hamurunun renginde, dış yüzeyi pembemsi bej rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 2. Fischer 1963, Taf.90/789

Levha 11/3 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 20.9 cm, Yük.2.8 cm, Kal.0.8 cm, Portakal rengi hamuru ince bitki ve ince mineral katkılı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Orta açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 4. Fischer 1963, Taf. 92/833

Levha 11/4 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 16.5 cm, Yük.4.2 cm, Kal.0.8 cm, Devetüyü rengi hamuru orta mineral katkılı. Koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Boğazköy Aşağı Şehir 4. Fischer 1963, Taf.51/526

Levha 11/5 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 25.1 cm, Yük.3.7 cm, Kal.0.9 cm, Devetüyü rengi hamuru orta ve iri mineral katkılı. Koyu devetüyü rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Boğazköy Yukarı Şehir Tapınaklar Bölgesi. Parzinger/Sanz 1992, Taf. 39/12

Levha 11/6 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 27.9 cm, Yük.4.3 cm, Kal.0.9 cm, Açık portakal rengi hamuru orta ve iri bitki ile orta ve iri mineral katkılı. Portakal rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Boğazköy Yukarı Şehir Tapınaklar Bölgesi. Parzinger/Sanz 1992, Taf. 1/10

Levha 12/1 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 23.7 cm, Yük.2.2 cm, Kal.1 cm, Portakal rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkı. Hamurunun renginde astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Boğazköy Yukarı Şehir Tapınaklar Bölgesi. Parzinger/Sanz 1992, Taf.43/1

Levha 12/2 : Çömlek ağız parçası. A. Çapı 24.6 cm, Yük.2.6 cm, Kal.1.1 cm, Açık kiremit rengi hamuru ince bitki ve orta mineral katkı. Koyu kiremit rengi astarlı. İyi pişmiş. İyi açkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Amasya-Oluz Höyük

Benzeri: Maşat Höyük II. Yapı Katı. Özgüç 1982, Şek.A/7

Levha 12/3 : Bardak dip parçası. D. Çapı 4.9 cm, Yük.3.4 cm, Kal.0.8 cm, Açık kiremit rengi hamuru orta bitki ve orta mineral katkı. Koyu kiremit rengi astarlı. Orta pişmiş. Zayıf açkılı. Çark yapımı. Orta Tunç Çağı. Taşova-Kale Hızarönü Tepe

Benzeri: İkiztepe Tepe I I.Yapı Katı. Alkım/Alkım/Bilgi 1988, Lev.XLV/3

Levha 12/4 : Çanak ağız parçası. A. Çapı 30.2 cm, Yük.5.1 cm, Kal.0.9 cm, Kiremit rengi hamuru ince bitki ile ince ve orta mineral katkı. Koyu kiremit rengi astarlı. İyi pişmiş. İyi açkılı. Çark yapımı. Son Tunç Çağı. Göynücek-Gediksaray Höyüğü

Benzeri: Maşat Höyük II. Yapı Katı. Özgüç 1982, Şek.F/2

KAYNAKÇA

Alkım

- 1972 U.B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları", *Belleten XXXVI/143*, Ankara: 422-426
- 1973 U.B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Dönemi Çalışmaları", *Belleten XXXVII/147*, Ankara: 435-438
- 1974a U.B. Alkım. "Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları (1971)", *Türk Arkeoloji Dergisi XX-2*, Ankara: 5-16
- 1974b U.B. Alkım. "Samsun Bölgesinde 1973 Çalışmaları", *Belleten XXXVIII/151*, Ankara: 553-556
- 1975a U.B. Alkım. "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1972)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXI-2*, Ankara: 23-28

- 1975b U.B. Alkım. "Samsun Bölgesi Çalışmaları (1973)", *Türk Arkeoloji Dergisi XXII-1*, Ankara: 5-12
- 1976 U.B. Alkım. "1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı", *Bellekten XL/160*, Ankara: 717-719
- 1978 U.B. Alkım. "1977 Dönemi İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları", *Bellekten XLII/167*, Ankara: 542-547
- Alp
- 1963 S. Alp. "Amasya Civarında Zara Bucağında Bulunan Hitit Heykeli ile Diğer Hitit Eserleri", *Anadolu (Anatolia) VI*, Ankara: 91-126
- Atalay/Mortan
- 1997 İ. Atalay ve K. Mortan. *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul
- Alkım/Alkım/Bilgi
- 1988 U.B. Alkım, H. Alkım ve Ö. Bilgi. *İkiztepe I. Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974-1975)*. TTKY Ankara
- Bailey
- 1975 D.M. Bailey. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum I*. London
- Bilgi
- 1993 Ö. Bilgi. "A Schaft-hole Axe from Amisos", *Istanbul Mitteilungen 43*, Bonn: 253-254
- 1994 Ö. Bilgi. "Samsun Müzesi Protohistorik Çağ Silahları ve Orta Karadeniz Bölgesi Maden Sanatı Hakkında Yeni Gözlemler", *XI. Türk Tarih Kongresi, cilt I*: Ankara: 253-268
- 1998 Ö. Bilgi. "MÖ 2. Binyılda Orta Karadeniz Bölgesi", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Ankara: 63-75
- 1999 Ö. Bilgi. "Samsun-İkiztepe Arkeolojik Kazıları Tepe III Çalışmaları 1995 Dönemi Sonuçları", *Anadolu Araştırmaları XV*. İstanbul: 167-190
- Bilgi/Atasoy/Dönmez/Summerer
- 2002 Ö. Bilgi, S. Atasoy, Ş. Dönmez ve L. Summerer. "Samsun (Amisos) Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi ile ilgili Yüzey Araştırması - 2000", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı - 1, Ankara: 279-296.
- Burney
- 1956 C.A. Burney. "Northern Anatolia Before Classical Times", *Anatolian Studies VI*, London: 179-203

- Dengate
1978 J.A. Dengate. "A Site Survey along the South Shore of Black Sea", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, vol I*, Ankara: 245-258
- Dinçol/Yakar
1974 A.M. Dinçol ve J. Yakar. "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında/ *The Theories on the Lokalization of Nerik Reconsidered*", *Belleten XXXVIII/152*, Ankara: 563-582
- Dönmez
1999 Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1997", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 513-536
2000a Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1998", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara: 229-244
2000b "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırması", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed.Prof.Dr. Oktay Belli), Ankara: 330-334
- Fischer
1963 F. Fischer. *Die hethitische Keramik von Boğazköy* Berlin
- Frankfort
1927 H. Frankfort. *Studies in Early Pottery of the Near East II*. Liverpool
- Gökoğlu
1952 A. Gökoğlu. *Paphlagonia. Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, cilt I, Kastamonu
- Gunter
1991 A.C. Gunter. *The Bronze Age. Gordion Excavations Final Reports III*. (Ed. E.L. Kohler), Philadelphia
- Kızıltan
1992 Z. Kızıltan. "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları", *Belleten LVI/215*, Ankara: 213-241
- Kökten/Özgüç/Özgüç
1945 İ.K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç. "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten IX/35*, Ankara: 361-400
- Macqueen
1980 J.C. Macqueen. "Nerik and Its 'Weather God' ", *Anatolian Studies XXX*. London: 179-187

Macridy

- 1907 T. Macridy. "Une Citadelle archaïque du Pont", *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 4. Berlin: 167-175

Murat

- 1998 L. Murat. "Hitit Dünyasında Gaşgaların Yeri", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Ankara: 435-443

Orthmann

- 1984 W. Orthmann. "Keramik aus den aeltesten Schichten von Büyükkale", *Boğazköy VI*: Berlin: 9-62

Özgüç

- 1946 T. Özgüç. "Haberler-Zile Maşathöyüğü Kazısı", *Bulleten X/37*, Ankara: 220-222
- 1948 T. Özgüç. "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri", *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 393-419
- 1978 T. Özgüç. *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, TTKY Ankara
- 1982 T. Özgüç. *Maşat Höyük II*. TTKY Ankara
- 1988 T. Özgüç. *İnandıktepe, Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, TTKY Ankara

Özsait

- 1989 M. Özsait. "1987 Yılı Amasya-Suluova Tarihöncesi Araştırmaları", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 287-300
- 1998 M. Özsait. "1995 ve 1996 Yıllarında Amasya Merzifon ve Gümüşhacıköy Yüzey Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 143-162

Özsait/Koçak

- 1996 M. Özsait ve Ö. Koçak. "1994 Yılı Amasya-Taşova Yüzey Araştırmaları", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 273-292

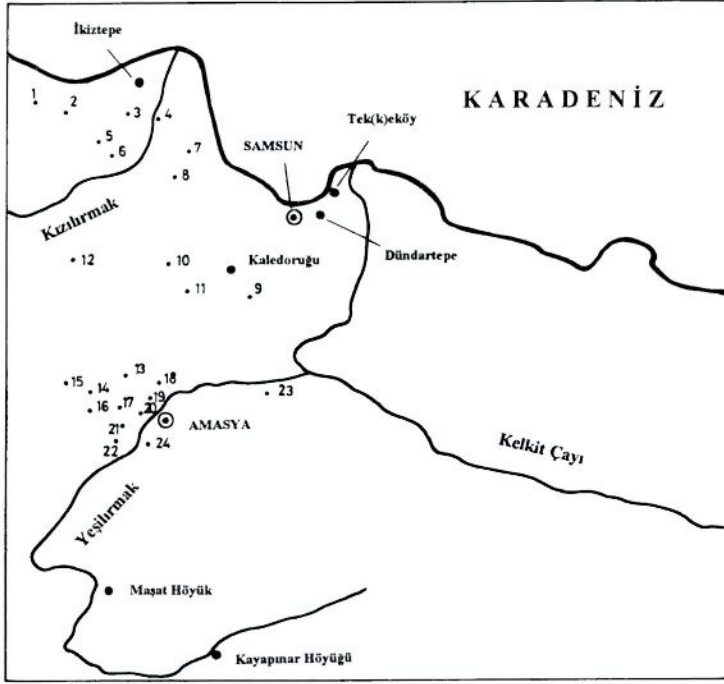
Özsait/Özsait

- 1998 M. Özsait ve N. Özsait. "Amasya'da M.Ö. II. Bin Yılı Yerleşmeleri", *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, Ankara: 457-468

Parzinger/Sanz

- 1992 H. Parzinger ve R. Sanz. *Die Oberstadt von Hattusa hethitische Keramik aus dem Zentralen Tempelviertel funde aus den Grabungen 1982-1987*. Berlin

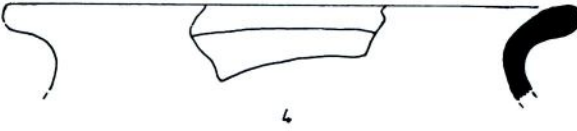
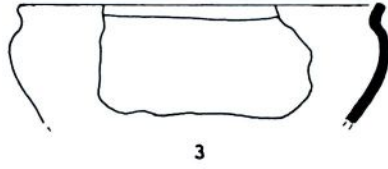
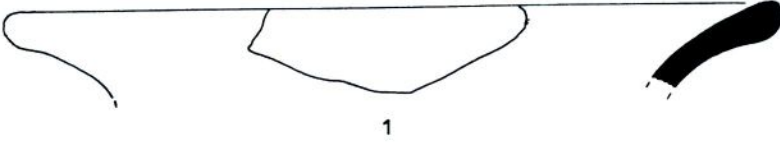
- Temizer
1954 R. Temizer. "Kayapınar Höyüğü Buluntuları", *Belleten XVIII/71*, Ankara: 317-330
- Ünal
1989 A. Ünal. "Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö. 2. Binyıl İskan Tarihiyle İlgili Sorunlar", *Anadolu (Anatolia) XXII. Akurgal'a Armağan/Festschrift Akurgal*. Ankara: 17-38
- Yakar
1980 J. Yakar. "Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire", *Mitteilungen Der Deutschen Orient-Gesellschaft 112*. Berlin: 75-95
2000 J. Yakar. *Ethnoarchaeology of Anatolia. Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages*. Jerusalem
- Yakar/Dinçol
1974 J. Yakar ve A.M. Dinçol. "Remarks on the Historical Geography of North-Central Anatolia during the Pre-Hittite and Hittite Periods", *Tel Aviv 1/3*. Tel Aviv: 85-99

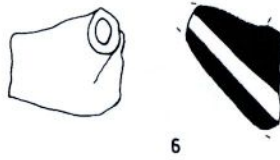
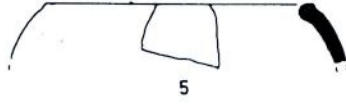
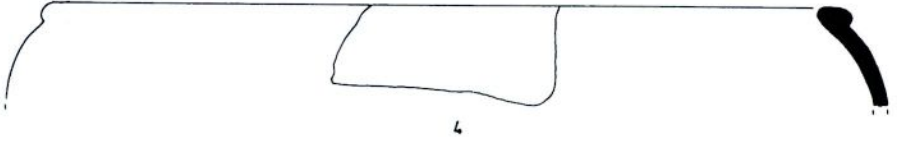
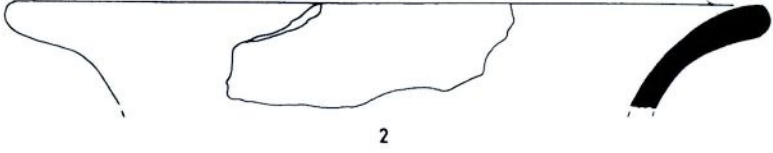
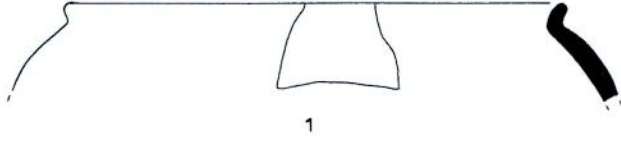
Harita: Samsun-Amasya İlleri İÖ 2. Binyılı Yerleşmeleri

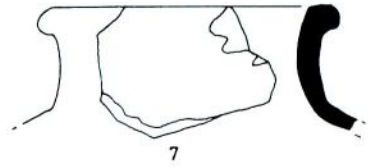
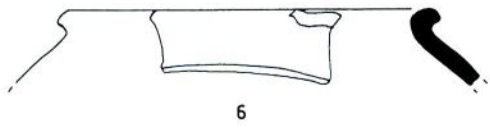
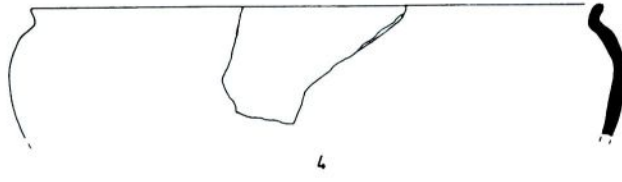
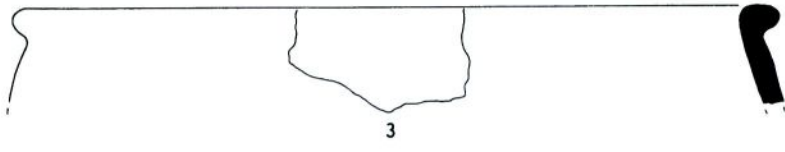
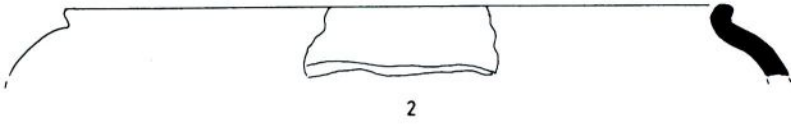
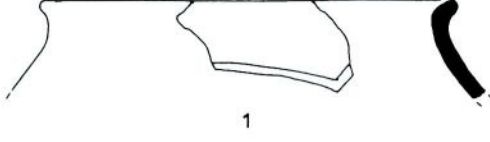
1. Alaçam-Sivri Tepe
2. Alaçam-Gökçeboğaz Tepe
3. Bafra-Şirlek Tepe
4. Bafra-Kel(e)beş Tepe
5. Bafra-Tedigün Tepe
6. Bafra-Elmacık Tepe
7. 19 Mayıs-Yiğitler Tepesi
8. 19 Mayıs-Kirmencik-Tepecik
9. Kavak-Aytepe
10. Havza-Tepecik
11. Havza-Taşkaracaören Tepe
12. Vezirköprü-Oymağaç Höyük (Höyük Tepe)
13. Merzifon-Onhoroz Tepe
14. Merzifon-Samadolu Höyüğü
15. Merzifon-Alıcık Höyük
16. Merzifon-Alacapınar Tepe (Hayrettin I)
17. Merzifon-Delicik Tepe (Hayrettin II)
18. Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)
19. Suluova-Dereağıl Tepesi
20. Suluova-Yoğutçubaba Tepesi
21. Amasya-Doğantepe
22. Amasya-Oluz Höyük
23. Taşova-Kale-Hızarönü Tepe
24. Göynücek-Gediksaray Höyüğü

Yıllar	KAZILIM MERKEZLERİ				YÜZEY ARAŞTIRMALARI İLE SAPTANMIŞ OLANLAR																								
	Boğazköy		Mısırlı Höyük		SAMSUN İLİ				AMASYA İLİ																				
	Büyük Kale	Alaşehir	Alaşehir	Masırlı Höyük	ikiztepe	Sıvri Tepe	Gökbeğöz Tepe	Sirtek Tepe	Kellebes Tepe	Tedun Tepe	Elmacık Tepe	Yığılılar Tepe	Kirmenlik Tepecik	Aytepe	Taş K. Tepe	Oymağaç Höyüğü	Onhoraz Tepe	Samodan Höyük	Alicik Tepe	Alaca Pınar T. Tepe	Delicik Tepe	Kümbet Tepe	Dereoğlu Tepe	Yığılılar Tepe	Doğan Tepe	Oluz Höyük	Kale Höyük	Gedik Saray Höyüğü	
1190	III	1a		I																									
1300	II																												
1400	I			II																									
1450				III																									
1500																													
1600	I			IV																									
1700	II																												
1800	III																												
1900	IV																												

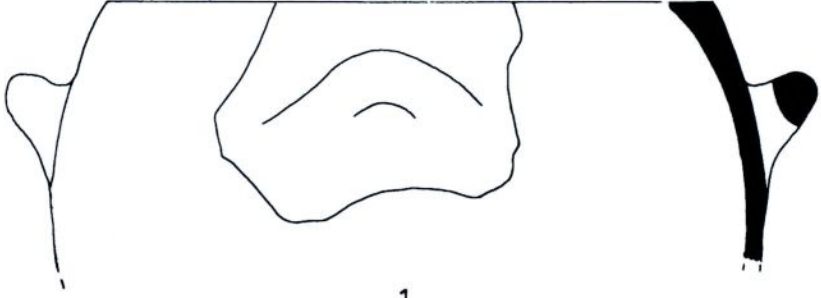

Levha 1

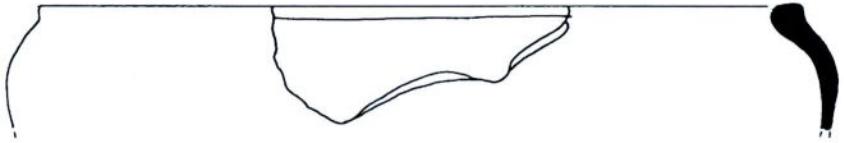

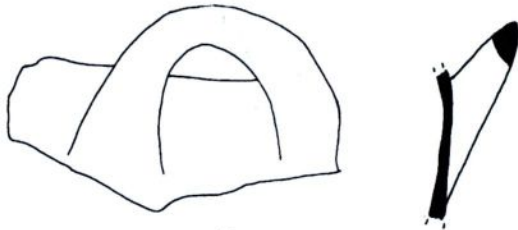
Şevket Dönmez

1

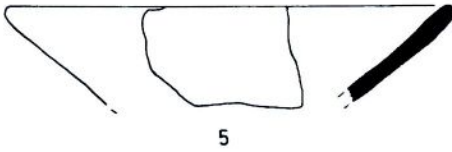
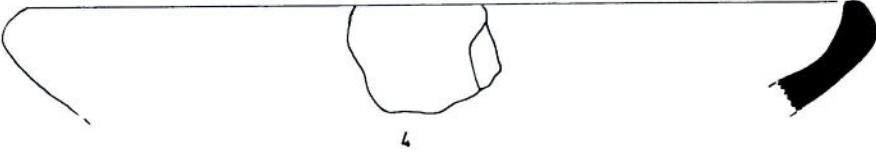
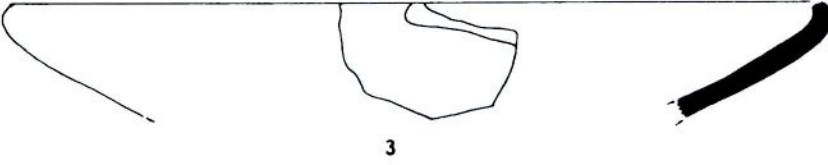
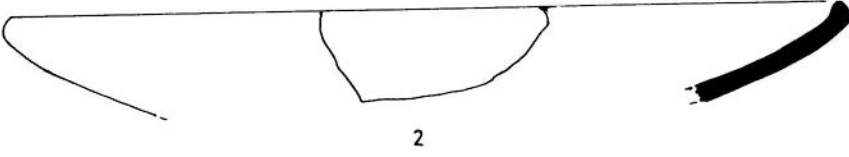
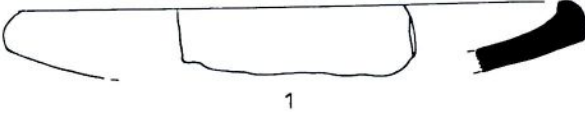
2

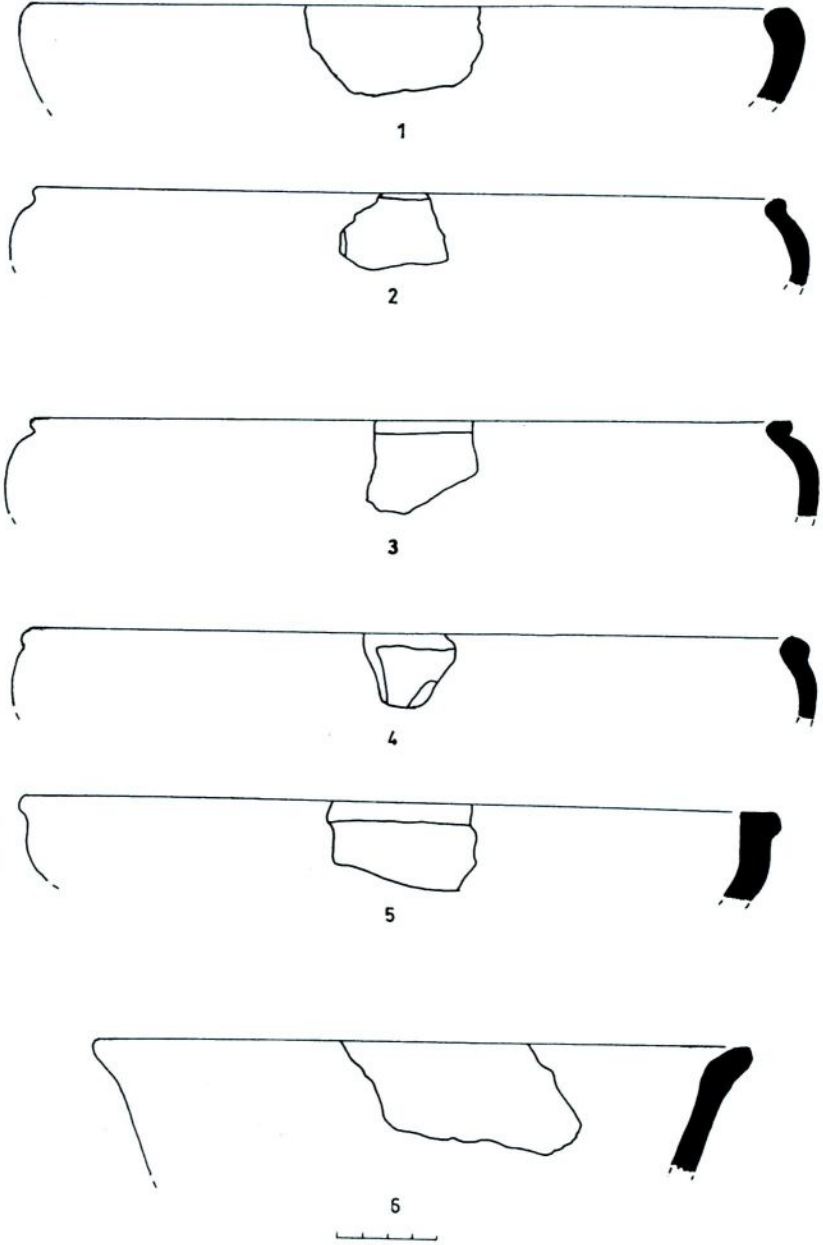

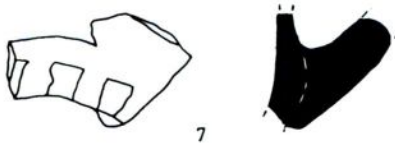
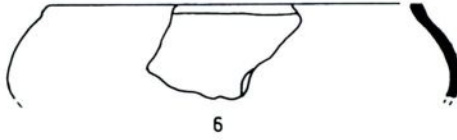
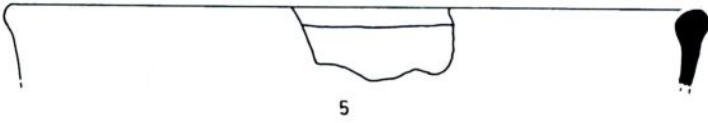
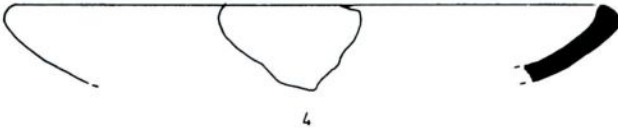
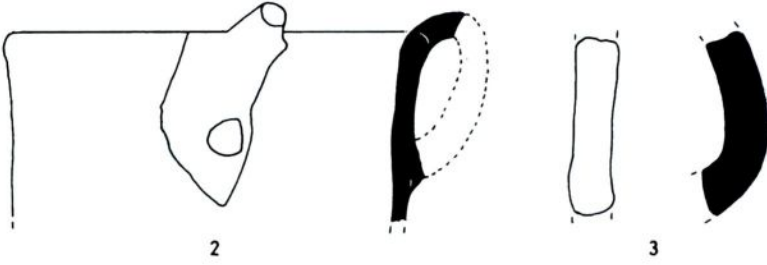
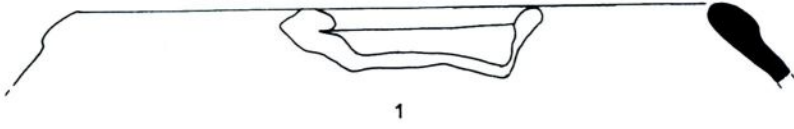
3

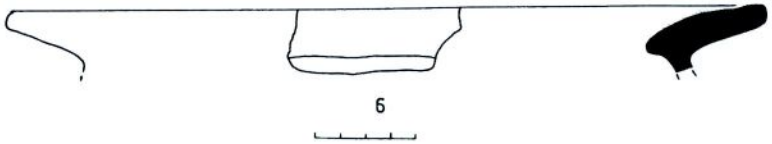
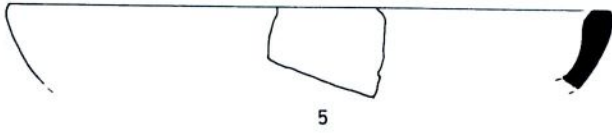
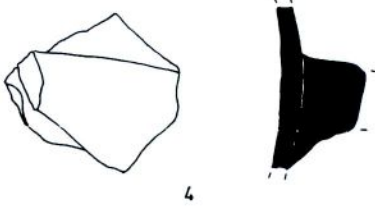
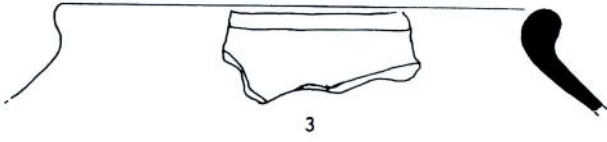
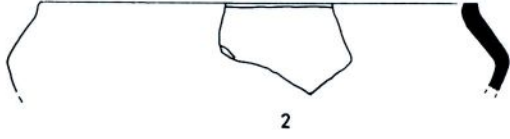
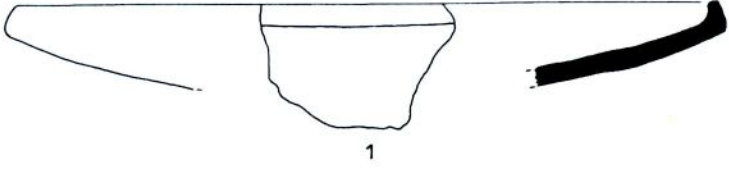
Levha 4

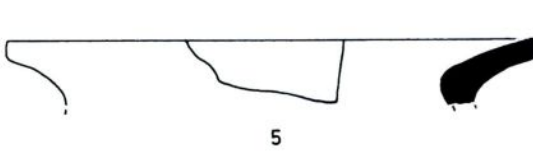
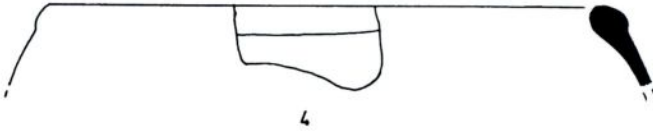
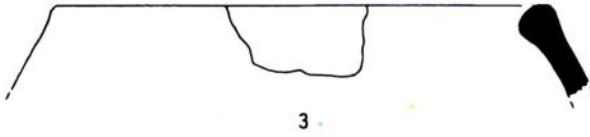
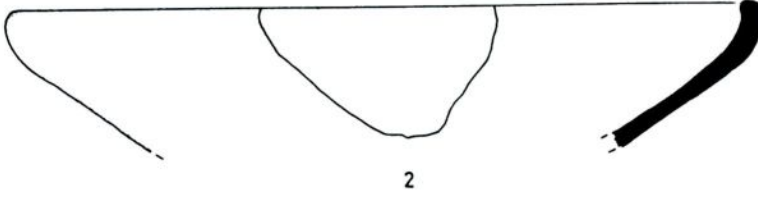
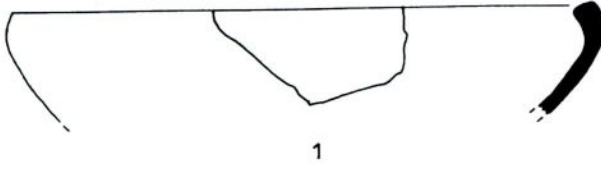

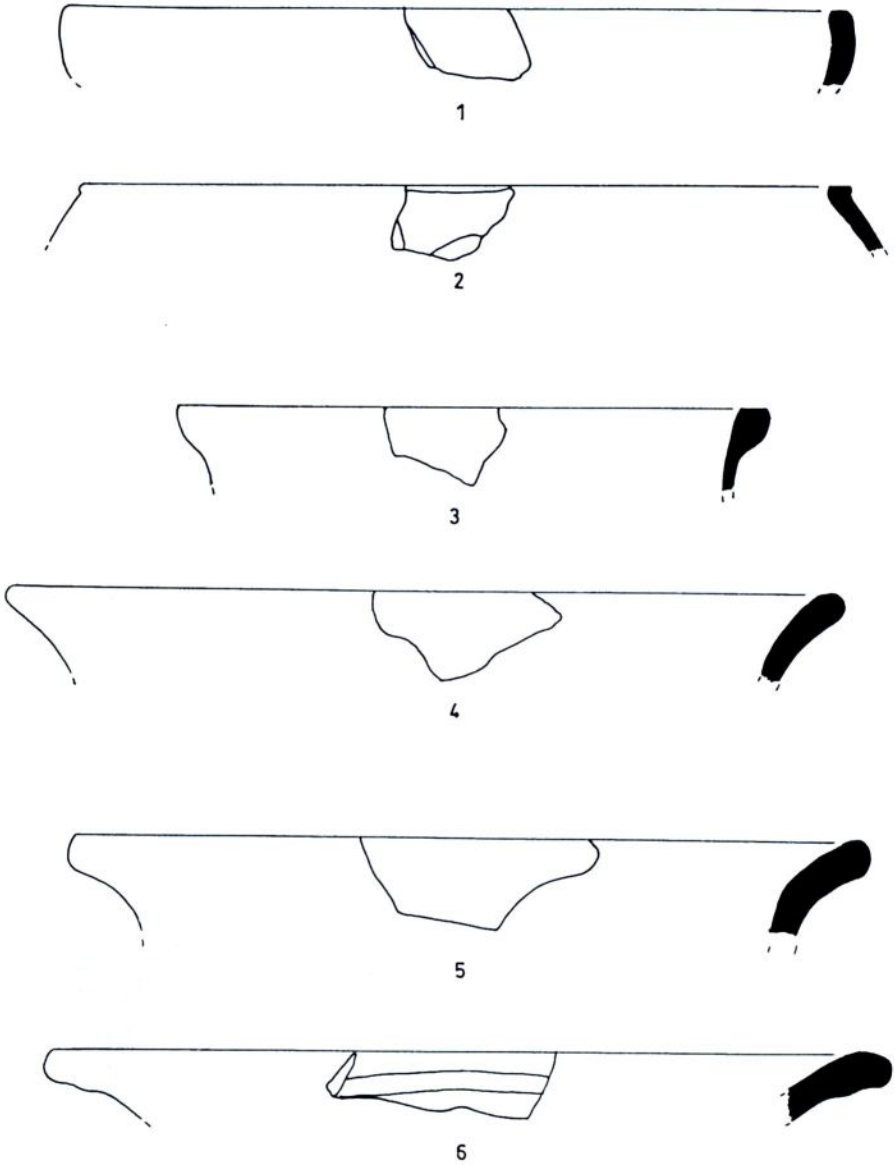

Levha 7

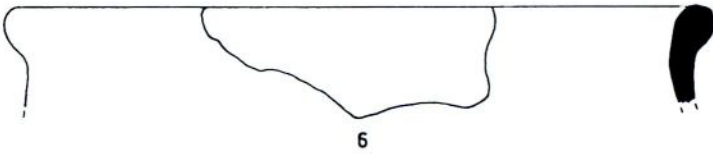
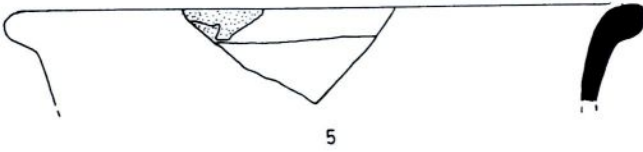
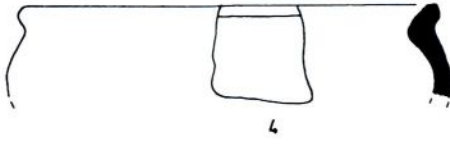
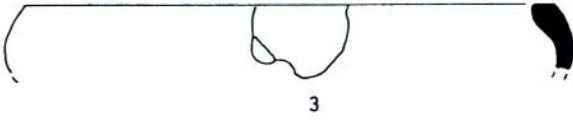
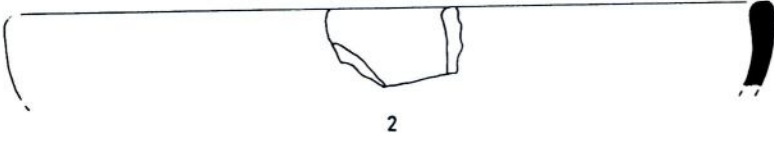
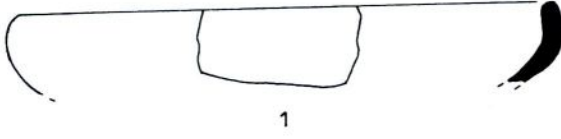

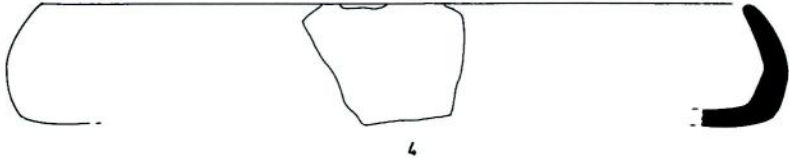
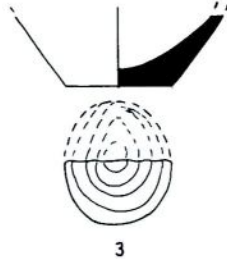
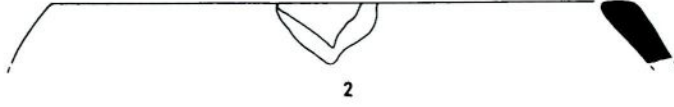
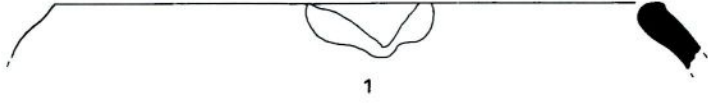
Şevket Dönmez

Levha 10

Şevket Dönmez

Levha 12

Resim 1 - Alaçam-Sivri Tepe

Resim 2 - Alaçam-Gökçeboğaz Tepe

Şevket Dönmez

Resim 3 - Bafra-Şirlek Tepe

Resim 4 - Bafra-Kel(e)beş Tepe

Resim 5 - Bafra-Tedigün Tepe

Resim 6 - Bafra-Elmacık Tepe

Şevket Dönmez

Resim 7 - 19 Mayıs-Yiğitler Tepesi

Resim 8 - 19 Mayıs-Kirmencik-Tepecik

Resim 9 - Kavak-Aytepe

Resim 10 - Havza-Tepecik

Şevket Dönmez

Resim 11 - Havza-Taşkaracaören Tepe

Resim 12 - Vezirköprü-Oymağaç Höyük (Höyük Tepe)

Resim 13 - Vezirköprü-Oymaağaç Höyük (Höyük Tepe)

Resim 14 - Merzifon-Onhoroz Tepe

Şevket Dönmez

Resim 15 - Merzifon-Samadolu Höyüğü

Resim 16 - Merzifon-Alıcık Höyük

Resim 17 - Merzifon-Alacapınar Tepe (Hayrettin I)

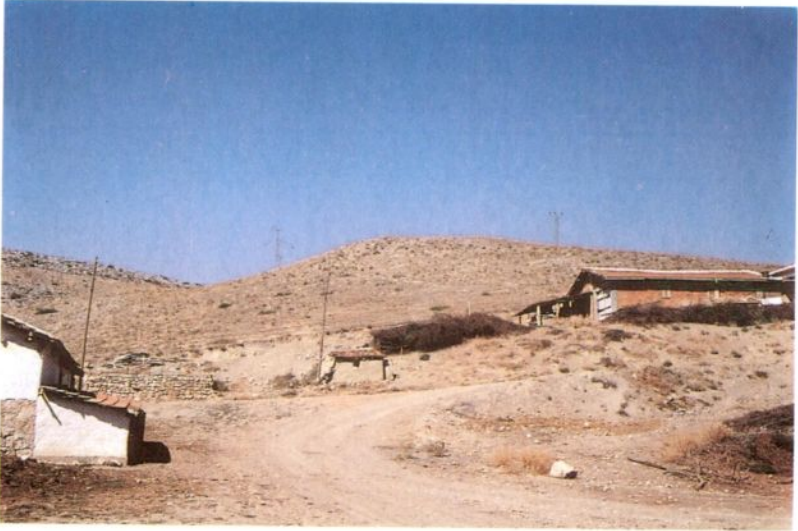

Resim 18 - Merzifon-Delicik Tepe (Hayrettin II)

Şevket Dönmez

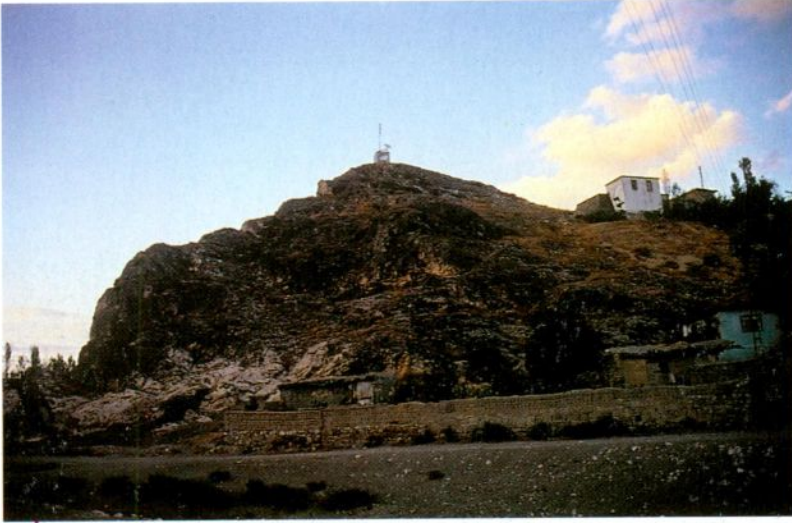
Resim 19 - Suluova-Kümbet Tepe (Alevi Tepe)

Resim 20 - Suluova-Dereâğıl Tepesi

Resim 21 - Suluova-Yoğutçubaba Tepesi

Resim 22 - Amasya-Doğantepe

Şevket Dönmez

Resim 23 - Amasya-Doğantepe

Resim 24 - Amasya-Oluz Höyük

Resim 25 - Taşova-Kale-Hızırönü Tepe

Resim 26 - Göynücek-Gediksaray Höyüğü

İSKİTLİ OKÇULARIN ATİNA'YA GETİRİLİŞ TARİHİ ÜZERİNE YENİ BİR YORUM (M.Ö. 5.YÜZYIL)

MUZAFFER DEMİR*

İskitli okçuların özellikle M.ö.5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Atina şehrinin düzenini sağlayan bir polis gücü olarak kullanıldıkları bir gerçektir¹. Yakın geçmişte yapılan çalışmalar sonucunda İskitli okçuların Atina'ya tam geliş tarihinin belirlenmesinin zor olduğu ortaya konmuştur². Bu okçuların Atina'ya geliş tarihiyle ilgili yorum yapılabilecek tek gözlem, Atinalı politikacı ve mahkeme konuşması yazarı Andokides (M.ö.440-390)'in *Peri tês pros Lakeditimonious eirênês* (*Spartalılarla Barış Hakkında*)³ başlıklı konuşmasında geçmektedir. Andokides Spartalılarla barış yapmanın demokrasiyi zedelemeyeceğine dair tarihten örnekler verirken şöyle bildiriyor:

* Yard.Doç.Dr. M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim dalı.

¹ Özellikle demokratik kurumların düzenli çalışmasını sağlayan bir polis gücü olarak Atina'da kullanılmaları konusunda bk.: V. Hunter, *Policing Athens: Social control in the Attic Lawsuits, 420-320 B.C.*, Princeton, 1994, 144 v.d.

² B.M. Lavelle makalesinde, bize göre mantıklı bir şekilde, Atina'da Peisistratos yönetiminin (M.ö.561/560 veya 560/9-528/7) İskitli veya Trakyalı yabancı paralı askerlere görev vermesinin muhtemel olmadığını, ilgili kaynakları tekrar gözden geçirerek tartışmaktadır. Lavelle İskitli okçuların Atina'ya paralı askerler olarak M.ö. 6.yüzyılın ikinci yarısında getirilmediği sonucuna varmakla birlikte, bunların Atina'ya ne zaman getirilmiş olabileceği konusunda bir yorum yapmamaktadır. "Herodotos, Skythian Archers, and the *Doryphoroi* of the Peisistratids", *Klio* 74 (1992), 78-97. İskitli okçuların M.ö.6. yüzyılın ikinci yarısında Atina'ya getirilmedikleri konusunda Lavelle'in savlarını desteklemek için bakılacak diğer çalışmalar: H.A. Shapiro, "Amazons, Thracians, and Scythians," *Greek and Byzantine Studies* 24 (1983), 112 ve A.M. Snodgrass, *Arms and Armour of the Greeks*, London, 1967, 83. İskitli okçuların Atina'ya geliş tarihinin belirsizliği konusundaki tartışma için bk.: E.M. Hall, "The Archer Scene in Aristophanes' *Thesmophoriazusae*," *Philologus* 133 (1989), 44.

³ M.ö.395 yılında başlayan Korint savaşı sırasında Thebes, Atina, Korint ve Argos bir birlik oluşturarak Sparta topraklarına karşı saldırılarda bulunmaya başladılar. M.ö.392 yazı ile beraber Sparta Hellen ana kara parçasının liderliğini sağlayamamış ve denizlerde de başarısız olmuştur. Aynı yılda genel bir barış sağlamak için Sparta'da bir kongre yapıldı. Andokides Atinalı delegelerden bir tanesiydi ve geri döndükten sonra, Sparta'da kararlaştırılan barış antlaşmasıyla ilgili yukarıda adı geçen konuşmayı Atina meclisine sundu. Atinalılar Korint ve Argoslularla beraber barış tekliflerini kabul etmeyip Atina delegelerini kınadılarsa da, devam etmekte olan savaşın getirdiği zorluklar yüzünden M.ö.387/6 da *Kral Barışı* olarak adlandırılan antlaşmayı kabul ettiler.

[3] Şimdi biz Euboea'da savaşmış Megara, Pegae ve Troezen'i elimizde tutarken barış yapmayı arzuladık ve Spartalıların Atina'daki resmî temsilcisi [*proxenos*] olması sebebiyle meclis tarafından Atina'dan on yıllığına sürgün edilip Khersones [Gelibolu Yarımadası]' e sığınmış olan Kimon'un oğlu Miltiades'i,⁴ Spartalılarla yapılacak ateşkes mütarekesine gönderebilmemiz için geri çağırdık. [4] O zaman bizimle Spartalılar arasında elli yıllığına bir barış antlaşması yapıldı, ve bu barış şartlarına iki taraf da on üç yıl uydu. Atinalılar! İlk önce bu olayın gerçeklerini gözden geçirmemize müsaade edin. O zamanda Atina demokrasisi çökertilmiş miydi? Hiç kimse bunu ispatlayamaz. Ancak ben bu barış sonucunda elde edilen faydaları size anlatabilirim. [5] İlk olarak biz bu sürede Piraeus'u surlarla çevirdik, sonra şehrin kuzeyindeki uzun surları inşa ettik; o zaman sahip olduğumuz eski ve deniz şartlarına uygun olmayan *triremes* yerine, ki bunlarla Pers kralını ve barbarları yenip Hellenlerin özgürlüğünü sağladık, yüz tane yeni *triremes* inşa ettik, ve o zaman ilk defa üç yüz kişilik atlı süvari kuvveti oluşturup üç yüz tane İskitli

⁴ Andokides burada tarihi bir hata yapmaktadır. Aslında kastettiği tam tersine Miltiades'in oğlu Kimon'dur. Aynı hatayı Aeschines'de yapmaktadır. Bk.: dn.6.

⁵ Pollux (*Onomastikon*, 8.131-132) ve Aristophanes'in *Akharnai* başlıklı oyunuyla ilgili bir dipnotta (54) İskitli okçulardan "démosioi hypéretai" olarak bahsedilmektedir. Bu deyim özellikle kamu işlerinde çalıştırılmak için *satun alınmış daimi kamu köleleri* anlamında kullanılmaktadır. B.Jordan, *The Athenian Navy in the Classical Period*, Berkeley, 1972, 248 ve Hunter, *a.g.e.*, 145. Buradaki orijinal metinde kullanılan Eski Yunanca'daki *priamai* orta fiilinin haber kipinin geniş zaman şekli normal olarak "satun alındı" anlamında tercüme edilir. Ancak bu göz önüne alınarak İskitli okçular satun alınmış mutlak köleler olarak ele alınmamalıdır. Eski Yunanca sözlüğe bakıldığında, *priamai* aynı zamanda "kiralamak" veya "iltizam vermek" anlamlarına da gelmektedir. Para karşılığında başka bir devlete kiralanana, ancak hala kiraya veren devletin malı olan kişiler tam anlamıyla köle olarak adlandırılmaz. "*Hypēretes*" ismi gerçekte genel anlam olarak "hizmetkâr" anlamına gelmektedir. L.J.D. Richardson, "*hypēretes*", *CQ* 37 (1943), 55-61. Jordan (*a.g.e.*, 259) "*hypēretes*" kelimesinin kölelere ilâveten Atina gemilerinde paralı askerler olarak iş arayan ve bulan kişileri de kapsadığını yazmaktadır. Kelimenin paralı askerler olarak kullanılması yönü aynı zamanda diğer birkaç kaynaktan da vurgulanmıştır. Xen, *Cyropaedia*, 2.1.18; Plato, *Epistles*, 7.350 a. Atina'da kamu hizmetinde bulunan İskitli okçuların kendi kumanda yapısına sahip, ancak Atina devletinden emirlerini alan, ve hatta muhtemelen kendilerine belli miktarda bir maaş ödenen askerler olduğu söylenebilir. Aristophanes'in *Thesmophoriazusae* (1194) adlı oyununda bunların maaş aldığına dair bir ima olabilir. İskitli okçuların muhtemelen paralı asker olarak kiralanmış olmaları, Atinalıların onları satun alınmış daimi kamu köleleri olarak kullanılmaktansa, aşağıda belirtileceği gibi ilk başta belli maksatları gerçekleştirme doğrultusunda belirli bir dönem için Atina'ya hizmet maksadıyla kullanmaya ihtiyaç duyduklarını göstermek açısından vurgulanması gereken bir noktadır. Peloponnesos Savaşından (M.ö.431-404) sonra bu okçuların bir daha Atina'da görülmemesi bu savı desteklemek-

okçu satın aldık⁵. Spartalılarla yapılan barış sonucunda Atina demokrasisinin gücü ve şehir için bu faydalar sağlandı⁶.

Kimon'un geri çağırılması ve ateşkes antlaşmasının imzalanması M.ö.457 yılında Atinalıların Tanagra yenilgisinden sonraki bir zamana rastlamaktadır⁷. Belli bir yıla değil, fakat bir döneme işaret eden yukarıda aktardığımız kaynağı dikkate alırsak, biz sadece İskitli okçuların M.ö.457' den sonraki bir dönemde getirildikleri yargısını çıkarabiliriz. Bu makalede yukarıda belirtilen (dn.2) modern eskiçağ tarihçilerinin şimdiye kadar öngörmediği belli gerekçelerle beraber bu okçuların M.ö.457 yılından hemen sonraki bir dönemde getirilmiş olabileceklerini savunacağız.

Atinalılar bu okçuları özellikle niçin M.ö.457' den hemen sonra kullanmaya ihtiyaç duymuş olabilirlerdi? Andokides'in yukarıda aktarılan gözlemlerini yakından incelediğimizde, Spartalılarla yapılan barış döneminde Atina'da gelişen yeni oluşum ve kurumlardan bahsedildiği görülmektedir. Uzun kale duvarlarının inşası, yeni bir donanma ve atlı gücünden oluşan askerî teşkilâtın oluşturulması ve aynı zamanda artan paranın Akropolis'de biriktirilmesi Atina şehrinin ve onun demokratik kurumlarının gücünü artıracaktı. Bütün bunlara destek olarak özellikle İskitli okçuların getirilmesi büyük bir olasılıkla Atina demokrasisinin gücünün istikrarı, korunması ve gelişmesi için zarurî olmalıydı. Konuyla ilgili tek gözlemi yapan Andokides'in İskitli okçuların getirilmesinden söz etme gereğini duyması da bu bağlantının bir sonucu olabilirdi. Nitekim yukarıda belirtildiği gibi (dn.1), bu okçuların getirildikten sonra Atina demokratik mekanizmalarının düzgün bir şekilde işletilmesi için kullanılması, bu teoriyi desteklemektedir.

Bu bağlamda dikkati çeken nokta, M.ö.457 yılının hemen öncesi ve sonrası dönemde Atina'da yeni demokratik reformların gerçekleştirilmesi ve

tedir. Nitekim Thukydides (*Historiai*, 3.2-3) M.ö.428 yılında Mytileneliler Atina'ya karşı ayaklanmadan önce Karadeniz'den kendilerine okçuların gönderildiğini yazmaktadır. Bu okçuların sadece Atina'ya değil Ege Denizi bölgesindeki diğer şehir devletlerine gerek duyulan belli dönemler için büyük ihtimalle kiralık olarak gönderildikleri görülmektedir.

⁶ Andokides, *a.g.e.*, 3.3-5 (M.ö.392/1). M.ö.343'de Atinalı politikacı ve mahkeme konuşması yazarı Aeschines (M.ö. 390-322) Andokides' in bu sözlerini kendine göre bazı ufak değişiklikler yapıp aynen kopyalayarak *Peri tês Parapresbeias (Elçilik Heyeti Üzerine, 2.172-174)* başlıklı konuşmasında aktarmaktadır.

⁷ Diodoros bu savaştan sonra Kimon tarafından bir ateşkesin sağlandığını bildiriyor. *Bibliotheka*, 11.80.6 ve 86.1. Kimon'un M.ö.461/0-457/6 yılları arasında geri dönüş tarihi ile ilgili kaynaklar ve çalışmalar için bk.: C.W. Fornara, *Archaic times to the end of the Peloponnesian War: Translated Documents of Greece and Rome*, 2nd ed., Cambridge, 1990, nu.76.

aynı zamanda bir takım oligarşi taraftarı Atinalıların Spartalılarla işbirliği yaparak Atina'nın demokratik kurumlarını yıkmaya yönelik iç tehditlerinin artmasıdır. Kimon ve taraftarlarının Atina'da eski aristokratik yönetimi canlandırma arzularına rağmen, Ephialtes'in Perikles'in de desteğini alarak M.ö.462/1 yılında aristokratik *Areopag* meclisinin görevlerini sınırlandırmayı başardığı, diğer bir deyimle adam öldürme, kundakçılık ve bazı dinî suçlar dışında hukukî görevlerinin büyük bir bölümü yanında hükümet devletiyle ilgili bütün güçlerini Beşyüzler Meclisi olarak bilinen meclise devrettiği bilinmektedir⁸. Ephialtes'in M.ö.461 yılındaki şüpheli ölümünden hemen sonraki dönemde Perikles jüri görevinde bulunanlara nominal bir maaş ödenmesini sağlamıştır. Devlet görevi, jüri hizmeti ve hatta *ekklēsia* meclisine katılanlar için ödeme yapılması radikal demokrasinin en önemli karakteristik özelliklerinden biri olacaktı⁹. M.ö.458/7 yılında Solon'un varlıklı sosyal sınıflarından üçüncüsü olan *zeugitai* üyelerinin de *arkhōn* olabilmesinin önü açıldı¹⁰. Bu reformlardan hemen sonra M.ö.457 yılında Spartalılar Attika'nın kuzey sınırında Boeotia'da bir orduyla konumlarını sağlamlaştırdıkları zaman, bir grup Atinalı demokrasiye son vermek ve yapılma aşamasında olan uzun surların inşasını önlemek için Spartalıların bu gücüyle işbirliği yapma hazırlığı içindeydi¹¹. Aynı yılda Aeschylus *Eumenides* başlıklı tiyatro oyununda bir iç savaş tehlikesine işaret etmektedir¹². Bu geçiş dönemiyle ilgili sorunun ne kadar ciddi olduğunu kesin olarak kestirmek zor olsa da, aynı yıldaki Sparta karşısında Tanagra yenilgisi nedeniyle Atina'daki iç savaş tehlikesi gerçekten ciddi boyutlara ulaşmış olabilirdi. Neticede Atina

⁸ Aynı yıllarda Ephialtes ve Perikles'in Atinalı aristokratların meclisi olan *Areopag* Meclisi'nin güçlerine ve Sparta desteğini alan Kimon'a karşı ortak hareket etmeleri ve Kimon'un M.ö.461 yılında sürgün edilmesi konusundaki kaynaklar için bk.: Plutarkhos, *Kimon*, 15.3-5;17.3. Perikles'in Kimon'a karşı muhalefeti konusunda bk.: Plutarkhos, *Perikles*, 9.5. Ephialtes ve Perikles'in Kimon'a karşı ortak muhalefetiyle ilgili tartışma için bk.: S.Hornblower, *The Greek World, 479-323 B.C.*, rev.ed., London, 1991, 35-8; Ephialtes ve Perikles'in M.ö.461 yılındaki demokratik reformları konusunda bk.: Plutarkhos, *Kimon*, 15.3-5; Aristoteles, *Athenaiōn Politeia*, 25.1-4; 26.1. Bu reformlar konusundaki çalışmalar için bk.: C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution: to the end of the fifth century B.C.*, London, 1952, 198-9; C.A. Jones, "The Role of Ephialtes in the Rise of Athenian Democracy", *CQ* 6, 1 (1987), 53-76; L.G.H. Hall, "Ephialtes, The Areopagus and the 30", *CQ* 40, 2 (1990), 319-328.

⁹ Perikles'in bu reformlarıyla ilgili kaynaklar için bk.: Plutarkhos, *Perikles*, 9.1 v.d.; Aristoteles, *a.g.e.*, 26.4. Bu konudaki araştırma için bk.: M.M.Markle, "Jury Pay and Assembly Pay at Athens", *History of Political Thought* 6 (1985), 265-297.

¹⁰ Aristotle, *a.g.e.*, 26.2. Bu konuda bk.: Hall, 1990, 322-3.

¹¹ Thukydides, *a.g.e.*, 1.107.4

¹² Aeschylus, *Eumenides*, 858-66, 976-87.

devleti iç siyasetinde çok daha sağlam bir demokratik hükümet oluşturma veya dış destekli oligarşi taraftarlarına meydanı bırakma konusunda bir karar verme eşiğine gelmiş olabilirdi.

Atina devleti yeni oluşturulmakta olan ve oligarşi taraftarlarından tepki aldığı görülen demokratik kurumları daha da kuvvetlendirme yönünde karar aldı. Bu aşamada Atinalılar devlete yönelik iç savaş tehlikesinin ciddiyetini göz önüne alarak tarafsız, güçlü, güvenilir, sadık, emirleri yerli yerine getirebilecek¹³ ve iç politik gelişmelerden etkilenmeyen İskitli okçular gibi özel bir yabancı güç kullanma arayışı içine girmiş olabiliyorlardı.

İskitli okçuların Atina devletinin demokratik mekanizmalarının korunması maksadıyla kullanılmalarına, Peloponnesos Savaşı sırasında (M.ö.431-404) eski Atina komedisi şairlerinden Aristophanes (M.ö.447/6- 386 veya 380?) tarafından yazılan bazı oyunlarda yer verilmektedir. İlgili oyunlarda bu okçuların rahatsızlık yaratan konuşmacıları meclisten (*ekklēsia*) uzaklaşturmaları esnasında konuşmayı yapanların çoğunun Sparta ile barış taraftarı olmaları veya bu amaç doğrultusunda konuşmaları ve aynı zamanda bunların meclis dışında Sparta ile barış taraftarı olanlara karşı kullanılmaları gerçekten ilginçtir¹⁴. Atina sosyal ve politik hayatının keskin bir gözlemcisi olan Aristophanes özellikle Sparta'dan gelen dış oligarşi tehdidine karşı¹⁵ Atina

¹³ İskitli okçuların bu yönde kullanımları için Kırım bölgesinde M.ö.436 yılında kurulduğu bildirilen Bosporos Devleti Kralı I.Leukon'un, M.ö.4. yüzyılın ilk yarısında Herakleotler (Heraklea Pontika, bugünkü Karadeniz Ereğlisi halkı) karşısındaki savaşta *hoplileri* savaşmaya zorlamak için bu okçuları kullanmasını örnek olarak verebiliriz. Polyaeus, 6.9.4. İskitli savaşçıların ünü ve maharetleri konusundaki kaynaklar için bk.: Herodotos, *Historiai*, IV.46; Aeschylus, *a.g.e.*, 695-705; Strabon, *Geographia*, 7.3.7.8.

¹⁴ Bu okçuların Sparta ile barış taraftarı olan Atina vatandaşlarına karşı tavırları ve Sparta ile barış yapmak için konuşan şahısları meclisten uzaklaşturmaları konusunda bk.: Aristophanes, *Akharnai*, 54; 705-715; *Hippeis*, 675 v.d.; *Lysistrata*, 386-475; *Ekklesiazusae*, 193-196, 258-259. İskitli okçuların rahatsızlık oluşturan konuşmacıları meclisten uzaklaştırma görevleri konusunda ayrıca bk.: Xenophon, *Memorabilia*, 3.4.1; Plato, *Protagoras*, 319c. Aristophanes'in bu oyunlarıyla ilgili çalışmalar için bk.: K.J. Dover, *Aristophanic Comedy*, Berkeley, 1972; R.M. Harriott, *Aristophanes, Poet and Dramatist*, Baltimore, 1986; D.M. MacDowell, *Aristophanes and Athens*, Oxford, 1995.

¹⁵ *Lysistrata* oyununun yukarıda bahsi geçen mısralarında İskitli okçuların *proboules*'in emri altında hizmet ettikleri görülür. Bu devlet görevlisi özellikle M.ö.413 yılındaki Sicilya felâketinden sonra Atina'nın Sparta karşısındaki savaş gayretlerinde önemli rol oynadı. Thukydidides, *a.g.e.*, 8.1.3. Aristophanes bu okçuları Spartalılar karşısında savaşın devam etmesinde etkin rol oynayan *proboules*'in hizmetinde, kasıtlı olarak göstermiş olabiliirdi. Bu veri sadece Aristophanes'in bu oyununda geçmektedir. Gerçekte bu okçuların Atina'daki hapisaneler ve suçluların cezalandırılmasında sorumlu bir kurul olan *hoi hendeka* (oi endeka)'nın emri altında oldukları görülmektedir. Hunter, *a.g.e.*, 144-145.

demokrasisini korumak maksadıyla getirildiklerini göz önüne alarak oyunlarındaki İskitli okçuları bu belirtilen maksatlar doğrultusunda kullanmış olabilirdi.

SONUÇ

İskitli okçular M.ö.457 yılından hemen sonraki dönemde yeni oluşturulmuş olan Atina demokratik reformlarına yönelik Sparta destekli iç oligarşik tehdide karşı kullanılmak istenmeleri neticesinde getirilmiş olabilirlerdi. Bu okçuların bu yönde kullanılma ihtiyacıyla getirildiklerinin yansımaları Aristophanes'in oyunlarında da muhtemelen ima edilmektedir.

İSLAM MÜELLİFLERİNE GÖRE ORTAÇAĞ'DA OŞ ŞEHİRİ

GÜLNİSA AYNAKULOVA*

Fergana vadisi Orta Asya'nın en eski yerleşim merkezlerindedir ve doğal olarak Orta Asya'nın en köklü şehirlerinden bazıları da bu bölgede yer almıştır. Yıllardır yapılan arkeolojik kazıların sonuçları bölgede tarımla uğraşanların ilk yerleşme yerlerinin üç bin yıl önce meydana geldiğini ortaya koymuştur¹ ve bu eski meskun yerlerden biri de günümüzde üç bininci yıldönümünü kutlamakta olduğumuz eski Oş şehrinin en eski çekirdeğini teşkil etmiştir².

Oş şehrinin yazılı tarihi bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Önce Saka, Wusun, Hun hakimiyetler;³ ve sonraları Göktürk, Karahanlı kağanlıklarının sınırları içinde bulunan Oş şehrinin ortaçağ dönemi, yalnızca şehrin değil, bütün Orta Asya ülkelerinin sonraki tarihi, kültürü ve dini üzerinde derin iz bırakan önemli dış siyaset olaylarına bağlıdır. Onlardan biri bölgenin Araplar tarafından fethedilmesidir.

İlk zamanlarda şehirlerin bayındırlığına büyük zarar veren Arap fetihleri aynı zamanda onların görünüşlerinin tamamıyla değişmesinde de büyük rol oynamıştır. Orta Asya'nın Arap Hilafetine bağlanması Yakın Doğu ile Maveräünnehir arasındaki ticari ilişkilerin genişlemesine yol açmış ve bu durum doğal olarak şehirlerin gelişmesinde de büyük etken olmuştur⁴. Bölgenin İslam sancağı altına girmesi dolayısıyla bir merkezden yönetilen muntazam Hilafet Devleti kuruluş sistemine bağlanması kültürel ilişkilerin ilerlemesine, ticaretin ve zanaatın gelişmesine yol açarak, Orta Asya'nın IX-X. yüzyıllarda meydana gelen ikinci şehirleşme döneminde önemli rol oynamıştır⁵. İslam müelliflerinin Maveräünnehir şehirleri hakkında yazdıkları ile yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu elde edilen bilgiler, bu

* Gazi Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi.

¹ Zadneprovskiy Yu. A., s. 56, 58-59.

² Bu şehrin adının Uş şeklinde okunması daha uygundur. Zira kaynaklarda Uç şekli de geçer. Sınır demektir. [Bkz. İslam Coğrafyacılarına göre Türkler, s. 29, 65, 96 vd].

³ Bernştam A.N., s. 17.

⁴ Gafurov B.G., s. 182.

⁵ Belenitskiy A.M., s. 162.

tarihi döneme özgü vasıfların ve olayların Oş şehri dahil olmak üzere bütün Fergana şehirlerinin kaderinde de belli bir derecede iz bıraktıklarını göstermektedir. Oş şehri X. yüzyıl sonlarına kadar İslam dünyasının doğusundaki Kafir Türklere karşı bir Uç (sınır) şehriydi. Belki de adını buradan almıştır. Bu sebeple bazı kaynaklarda Uç şeklinde okunur.

IX-X yüzyılların Fergana bölgesi İslam coğrafyacıları tarafından detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Söz konusu dönemde Oş şehri ekonomik açıdan bağımsız durumda olan güney Fergana'nın Nesya bölgesinin hudutları içinde idi⁶. Şehir Batı ülkeleri ile Şark dünyasını bağlayan Büyük İpek Yolu üzerindeki eski ticaret yolunun bir kolunda yer almaktaydı. Eski Arap coğrafyacılarından İbn Hurdadbih bu yolu şöyle tasvir eder: "Batı Asya'dan Hilafetin şark hududuna giden ana yol Hocent'te Sirderya'yı aşar, ondan sonra Ahsiket'e kadar sağ sahili takip eder ve Ahsiket'ten sonra yeniden nehri aşarak Kuba, Oş ve Uzkend'e (Özkent-Özgön-G.A.) ulaşır⁷. El-İstahri Sirderya'nın güneyindeki mınukalardan geçen bu yolu ana yol sayıyordu⁸. Bu ana yol üzerinde Kend, Soh, Riştan, Zenderamiş, Kuba, Oş ve Uzkend şehirleri bulunuyordu.

Söz konusu dönemde Oş, Fergana vilayetinin başkenti Ahsiket ve Kuba'dan sonraki üçüncü büyük şehirdi. Oş hakkında ilk bilgiyi Abu'l-Kasım İbn Hurdadbih verir. Onun *Memaliku'l-Mesalik*'inde Oş şehriden Özkend'e kadar yedi fersah veya bir büyük mesafe olduğu söylenir⁹. Mukaddesi'ye göre Oş, neirleri bol, çeşitli özelliklere sahip bir şehirdir. Ferah ve bolluktur. Dağa yakın zengin bir yer olup, suları boldur¹⁰. Şehrin şehristanı ve kuhendizi (kalesi) bayındır olup, Darü'l-İmâre ve hapishane kuhendizinin içindeydi. Şehristanda rıbat vardı. Rıbat dağa kadar uzanan duvarla çevriliydi. Bu dağ üzerinde (kafir) Türklere gözetleme yapan karakol bulunurdu¹¹. Karakola her taraftan gönüllüler gelirdi¹². Şehrin üç kapısı vardı: Dervaze-î Kuh (Dağ kapısı), Dervaze-î Āb (Su kapısı) ve Dervaza-î Muğkede (Muğkede kapısı). Bu kapılar müstahkemdi¹³. Muğkede "ateşe tapanlar mabedi kapısı"

⁶ Bernştam A.N., s. 30.

⁷ İbn Hurdadbih, s. 30.

⁸ İstahri, s. 335.

⁹ İbn Hurdadbih, s. 65.

¹⁰ Mukaddesi, s. 272; *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler*, s. 250.

¹¹ İstahri, s. 335.

¹² Mukaddesi, s. 272.

¹³ İbn Havkal, s. 513; *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler*, s. 240.

anlamına gelip, eski Zerdüştlük dininin bir yankısıydı. Bu yüzyıllarda Oş sakinlerinin ancak küçük bir kısmı Zerdüştlük mezhebi mensupları olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü X. yüzyılda İslamiyetin Fergana'nın bütün ahalisinin hâkim dini durumuna geldiği bilinmektedir¹⁴.

Oş'un etrafındaki tarımla uğraşan meskun yerler (Özkend ve Kuba'nın etrafında olduğu gibi) şehir için birer dış istihkam hattı görevini yapmaktaydı. Bunun dışında Oş'un güneydoğusunda 2 fersahlık¹⁵ mesafede zamanına göre mükemmel bir kaleye sahip olan Medva şehri vardı¹⁶. Oş'tan farklı olarak Kuba ve Özkend'in etrafında şehirler yoktu.

Hududü'l-Âlem'de Oş, kalabalık ve zengin bir şehir olarak gösterilir. Halkı çok savaşçıydı. Şehir dağın eteğinde yer alıp, dağın üzerinde gözetleme karakolları çoktu¹⁷. Oş hakkındaki bilgilere, büyük Türk alimi dilbilimci Kaşgarlı Mahmud'un ünlü *Divanü Lügati't-Türk*'ünde de rastlanır. Kaşgarlı Oş için 'tanınmış bir şehir' adı demekle birlikte, şehir adının *Uc* diye diğer bir yazılışını da verir¹⁸.

Ve nihayet Arap dünyasının son "klasik" coğrafyacılarından Yakut el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldan* adlı ansiklopedik sözlüğünde Oş'un büyük bir şehir olduğunu, duvarlarla çevrili olup, dört kapısı bulunduğunu söyler. Daha önceki coğrafyacılar şehrin ancak üç kapısından söz etmişse de arada geçen 2-3 yüzyıl boyunca şehrin daha da büyüdüğü, daha müreffeh olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Dağı'nın üzerinde hala göçebe Türklere karşı karakol bulunuyordu. Ona göre Oş, Kuba'nın yakınında yer alıp, şehir ve civarındaki topraklar çok bereketliydi¹⁹.

Yazılı belgeler ortaçağ Oş şehri üzerine yapılan arkeolojik buluntular tarafından da doğrulanmaktadır. Günümüzde şehrin çeşitli semtlerinde elde edilmekte olan seramik su boruları, şehrin yüksek kültür seviyesini açıkça ortaya koymaktadır. Ortaçağda Oş şehrinin ayrıntılı şehir planı bilinmemektedir. Fakat bilindiği gibi, bu ve sonraki dönem Doğu ülkelerinde ana caddeler genelde iç şehri çevreleyen duvar kapısından diğer duvar kapılarına kadar giderdi. Şehir mahallelerinin içinde kerpiçten

¹⁴ Calitskiy V. Ya., s. 24.

¹⁵ İstahri, s. 347.

¹⁶ İbn Havkal, s. 514.

¹⁷ *Hudūd*, (f. 226).

¹⁸ Besim Atalay, I., s. 35.

¹⁹ Yakut, I., s. 374-375.

yapılmış duvarların ötesinde asilzadelerin, arazi sahiplerinin, büyük tüccar sınıfının evleri, avlu yapıları yer alırdı. Burada şehristan hudutları içinde çoğu zaman şehir kapılarına yakın yerlerde yapılan kalabalık, gürültülü çarşılar içindeki yüksek minareli *Cuma camisi* diğer yapılardan oldukça fark gösterirdi. Şehrin muhtelif yerlerinde mahalli camiler ve medreseler bulunuyordu²⁰.

IX-XII. yüzyıllarda diğer Fergana şehirlerinde olduğu gibi Oş'un da zanaat ve ticaret merkezi ribatlardı. Şehir zanaatında çömlekçilik baş rolü oynamaktaydı. Fakat bunun dışında arkeolojik belgelere ve yazılı kaynaklara göre inşaat sanatının, demirciliğin çeşitli türleri çok gelişmişti. Oş çömlekçilerinin eşyaları diğer Orta Asya çömlekçilerinininki gibi, her türlü işte kullanılmak üzere yapılmış çeşitlerinin bolluğu ve şekil çeşitliliğiyle farklar göstermekteydi. Bunlar hububat, su, şarap ve benzeri şeyler saklamak için üretilen büyük hacimli kaplardan başlayıp kokulu yağlar ve civa saklamak için üretilmiş küçük ölçülü kaplara kadar varan eşyalardı. Aynı zamanda çeşitli motifler, renkli desenlerle süslenmiş, mineyle kaplanmış çini eşyalar da bol çeşitlere sahipti...²¹ Ribatlarda şehrin zanaat-ticaretle uğraşan ahalisi ile göçebe Türkler arasında mal mübadelesi yapılırdı.

Fergana şehirlerinin Doğu Türkistan ile olan ticari bağlantıları ve uluslar arası ticarî ilişkileri de (Oş'un yer aldığı) bu Eski İpek Yolu üzerinde yapılırdı. Bu yol Akdeniz ile Uzak Doğu'yu birleştirirdi. IX-X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgiler, söz konusu dönemde Fergana üzerinden geçen Büyük Ticaret Yolu'nun bir "kısımını" ve onun kollarını bir dereceye kadar gözlerimizin önüne koyma imkanı vermektedir. Yolun bu "kısmını" ana kolu Abbasi hilafetinin başkenti Bağdat'tan başlıyordu. Bağdat, bütün İslam dünyasının en önemli ve en büyük kültür ve ticaret merkezi olup dünyanın bir çok ülkesi ile münasebette bulunmaktaydı.

Bağdat'tan Orta Asya'ya yol Merv üzerinden geçerdı. Merv şehriden Amul şehrine (şimdiki Çarcou) ulaşırdı. İbn Hurdadbih ve İbnü'l-Fakih'in verdiği bilgilere göre, bu şehirler arasındaki mesafe 36 fersah idi²².

Ticaret yolu Amul'dan Buhara'ya geçerdı. Amul'dan Buhara'ya kadar olan mesafe İbn Hurdadbih'e göre 19, İbnü'l-Fakih'e göre 17 fersah idi²³.

²⁰ Galitskiy, s. 19.

²¹ Galitskiy, s. 21.

²² İbn Hurdadbih, s. 25, İbnü'l-Fakih, s. 325.

²³ İbn Hurdadbih, s. 25, İbnü'l-Fakih, s. 325.

Ticaret yolu Buhara'dan Semerkant'a ulaşırdı. Buhara-Semerkant arası İbn Hurdadbih'e göre 39, İbnü'l-Fakih'e göre 37 fersah²⁴. Sonra yol Zamin şehrine ulaşırdı. İbn Hurdadbih ve İbnü'l-Fakih'e göre, Semerkant ve Zamin arasındaki mesafe 17 fersah²⁵.

Zamin şehrinde Büyük Ticaret Yolu Güney (Fergana) kolu ve Kuzey (Şaş-Türk) kolu olmak üzere ikiye ayrılırdı. Güney kolunu bütünüyle alırsak, Fergana üzerinden, yukarıda söz ettiğimiz Hocend, Kend, Soh, Riştan, Zenderamş, Kuba, Oş ve Uzkend şehirleri üzerinden, Doğu Tanrı Dağları'na varırdı. Zamin'den çıkan yol Hocend üzerinden, Fergana'nın o zamanki başkenti Ahsiket'e de giderdi. Zamin ile Ahsiket arası İbn Hurdadbih ve İbnül-Fakih'e göre 33 fersah idi²⁶. Fergana Ticaret Yolu vadinin güneyindeki ve kuzeyindeki dağ etekleri üzerinden geçerdi ve Oş'a gelince iki kola ayrılırdı. Onlardan biri Oş'a sonra Medva şehri ve sonra Alay Dağları üzerinden Doğu Türkistan'a ulaşırdı. İkinci yol ise Oş'tan Özkend'e gider, sonra Merkezî Tanrı Dağları boğazları üzerinden Isık-Göl'ün güneydoğu sahillerine varırdı ve oradan da Doğu Türkistan'a ve Çin'in iç bölgelerine ulaşırdı.

Fergana zanaatçılarının maharetle yaptığı çeşitli mallar da bu Oş-Özkend - Doğu Türkistan güzergahı üzerinden şark ülkelerine ihraç edilirdi. Kervan ticareti esas olarak Doğu ve Batı arasında nadir rastlanan malların mübadelesini yapardı. Transit ticaret malları genelde lüks eşyalar idi. Değerli taşlar, inci, altın, gümüş ve bunlardan yapılmış eşyalar, kürkler, halılar, ipek kumaşlar, baharatlar, ilaçlar, cins atlar, nadir güzellikte porselenler. Bu yükün büyük kısmını ipek teşkil ederdi. Söz konusu dönemlerde Orta Asya kervan ticaretinde baş rolü Semerkant, Beykent, Merv, Fir, Taraz ve Suyab oynamaktaydı.

Ülkenin ekonomik açıdan gelişmesiyle birlikte şehirlerin göçebelerle olan ticari ilişkileri de genişliyordu. Vâha ve şehir halkı hayvanlar, hayvancılık ve avcılık mamulleri, köleler, keçe alırlardı. Bunun karşılığı olarak göçebeler kumaş, ekmek, kapkacak, demir eşyaları, süs eşyaları alırlardı. Oş şehrinin coğrafi, ekonomik ve ticari açıdan çok elverişli, stratejik bölgede yer alması onun ortaçağdaki bir ticaret merkezi ve transit noktası olarak ne derecede önem taşıdığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Orta

²⁴ İbn Hurdadbih, s. 26, İbnül-Fakih, s. 325.

²⁵ İbn Hurdadbih, s. 27.

²⁶ İbn Hurdadbih, s. 30, İbnül-Fakih, s. 328.

Asya'da IX-X. yüzyıllarda üretimin oldukça gelişmesi ve bununla birlikte zanaatın tarım üretiminden ayrılma sürecinin hızlanması Orta Asya'daki şehir sayısının artmasının ve şehirlerin gelişmesinin başlıca sebebi olmuştur²⁷. Şehir bütün zamanlar için her şeyden önce okuryazarlığın simgesi olmuştur. Şehirde toplumun en seçkin kısmının yer alması ve şehrin ideoloji, hukuk, yönetim kurulu gibi devlet üst yapısı için lazım olan aydın insanlara olan ihtiyacı şehirde tahsilin gelişmesine yol açmıştır.

IX-X. yüzyıllar ve Karahanlı dönemi Oş ekonomisinin ve kültürünün inkişaf dönemi olduğu anlaşılmaktadır. Bunun en canlı örneği Oş'un yetiştirdiği alimleridir. Ortaçağ İslam müellifleri Oş şehrinde yaşamış, eski Maverâünnehir ilim muhiti ve medeni gelenekleri çevresinde yetişmiş Bağdat, Semerkant, Buhara, Balasagun, Kaşgar vs. gibi İslam dünyasının ilim ve kültür merkezlerinde tahsil, terbiye görmüş ve zamanına göre büyük önem kazanmış Oş'lu hukukçu, edebiyatçı bilginlerden ve onların eserlerinden söz ederler. Onlardan bazıları şunlardır:

Abu Abdullah Nasirü'd-Din Muhammed b. Süleyman el-Oşî: doğum tarihi hususunda herhangi bir bilgimiz yoktur. İlmini Zahirü'd-Din el-Merginânî ve İbrahim b. İsmail el-Saffar'dan almıştır²⁸. Kendisi Şemsü'l-Eimme el-Kerkerî ve "*el-Hidaye*" sahibi Ali el-Merginânî'nin hocasıdır²⁹. El-Merginânî onu "bütün mesmuatı (hocalarından okudukları) hususunda kendi el yazısı ile bize icazet verdi" kaydıyla hocaları arasında zikreder³⁰.

Onun vefatından sonra fıkıh Kâdıhan el-Hasan el-Özkendî'nin tabakasına (kuşağına) intikal etmiştir³¹. 592/1195'te vefat eden el-Oşî "Yedi Kadı"nın yanında defn edilmiştir³².

El-Oşî, hepsi hukuka ait olan ve hiç birinin bize kadar intikali henüz belli olmayan şu eserleri yazmıştır:

1. *Al-Fatava*,
2. *Şarh Adabi'l-Kazi*,
3. *Şarh al-Camii'l-Kabir*,

²⁷ Gafurov, B.G., s. 240-241.

²⁸ Taşkoprüzade, s. 98.

²⁹ Taşkoprüzade, a.y.

³⁰ Kuraşî, 2. c., s. 58.

³¹ Taşkoprüzade, a.y.

³² Kuraşî, 2.c., s. 57.

4. *Şarhü'l-Ziyadat.*

Ali b. Osman b. Muhammad El-Oşî: Siracü'd-Din lakabına sahip olmuştur³³. Fıkıh ve edebiyat düzenleri, mahkeme kararları yazarıdır. Hanefi fıkıhçılarından olup, 1173'te vefat etmiştir. Eserleri:

1. Savakübü'l-Ahbar,
2. Gurerü'l-Ahbar ve Durerü'l-Eşar fi'l-Hadis,
3. Fatava'l-Siraciya,
4. Kasidatü'l-Amali,
5. Maşarıkü'l-Anvar,
6. Şerh Nisabi'l-Ahbar li Tazkira al-Ahyar fi Muhtasar Gurari'l-Ahbar³⁴

Kasidet el-Amâlî'sinde akâidin ana meselelerinden bahseder.

Muhammad b. Ahmad b. Ali b. Halid, Ebi Abdullah el-Oşî: Abu Hafs b. Ali el-Zarancari'den hadis tahsil etmiştir³⁵. Bu hukukçu hac münasebetiyle 611/1214 veya 612/1215 yılında Bağdad'a gelmiş, sonra bu şehirde hadisle uğraşmıştır³⁶. Bağdad'da bulunduğu sırada başkaları ondan hadis okumuştur³⁷ ki, İbn Raynabî onlardan biridir. Sonra Buhara'ya dönen bu alim, oraya yerleşmiş ve orada Hanefi fikhî öğretimiyle meşgul olmuştur³⁸. O, 613/1216'da Buhara'da vefat etmiş ve Kalabaz'a defnedilmiştir³⁹. Onun bize kadar geldiği tesbit edilmeyen *Al-Manasik*, adlı bir eseri zikredilir⁴⁰.

Mesud b. Mansur el-Oşî kitabı olmayan bir fakihdir. 510/1117 yılında hac münasebetiyle Bağdad'a geldiği zaman Ömer b. Muhammed el-Zarancari'den hadis tahsil etmiştir⁴¹.

Ömer b. Ahmed el-Nesefî "Mesud el-Oşî, çocukları ve ailesi 519/1125 yılında öldüler" der⁴².

³³Kuraşi, 1. c, s. 367.

³⁴Bağdadi, 1.c., s. 700; GAL, I, 429, S. I, 764.

³⁵Kuraşi, 2. c., s. 17-18; *Mucam*, 1.c., s.281; Kahhala, 8 c., s. 296; *Hadiya*, 2.c., s.84.

³⁶Mucam, a.y.

³⁷Mucam, a.y., Kuraşi, a.y.

³⁸*Mucam*, a.y.

³⁹Kuraşi, a.y., Kahhala, a.y.

⁴⁰Kahhala, a.y.

⁴¹İbn el-Esir, *El-Lübab*, I, 94, Kuraşi, 2.c., s. 171-172.

⁴²Kuraşi, a.y.

Ömer b. Musa el-Oşi bir fakihdir. İbn el-Esir ile İbn Nukta'nın kitaplarında 'İmran b. Mansur el-Oşi" denmektedir⁴³. 519/1125'te vefat etmiştir⁴⁴.

Fergana'nın diğer şehirlerinden farklı olarak Oş'ta ortaçağdan kalmış tarihi eserler çok az muhafaza edilmiştir. Ünlü arkeolog Bernştam'ın sözüyle söylersek "Yeni binalar altında eski Oş şehri tamamen kayıp olmuştur"⁴⁵ Oş şehrinin Süleyman Too dağının (Bara-Kuh) yamacında bulunan ortaçağ mezarlığından "Güristan" kısmı çok iyi derecede muhafaza edilmiştir. Şehrin merkezinde bulunan bu gösterişli dağın eskiden beri ilahileştirildiği bellidir (şehrin kapısının adını hatırlayın). Son dönem kaynaklarda bu dağ ile ilgili Müslüman evliyalarının mezarları hakkındaki bilgiler ilk sıralarda yer almaya başlar. Onlardan Cemalü'd-Din Karşi *Mulhakâtu's-Surah* adlı eserinde şunları söyler: Oş'ta iki tane küçük dağ vardır. Bunlar Baraka ve Hanaf dağlarıdır. Baraka'nın yanında evliya ve müminlerin mezarları ile Süleyman b. Davud'un veziri Asaf İbn Burhiya'nın mezarı bulunmaktadır⁴⁶. IX-X. yüzyıllarda bu dağın üstünde gözetleme kulesi bulunuyor idiyse de, sonraları burada Karahanlıların ve XIV. yüzyılın ilk yarısı dahil olmak üzere asilzadelerin mezarları yer almaya başlar⁴⁷. Oş şehri ortaçağda çok meşhur olup, bu şöhreti sonraları da devam ettirmiştir ve ona "Hayrü'l-Büldan" (Beldelerin en hayırlısı) adı verilmiştir. Onun iklimi, serveti, güzelliği, kutsallığı hakkında çeşitli rivayetler yerli halk arasında nesilden nesle nakledilmiştir. Bu rivayetlere göre, Taht-ı Süleyman dağında güya Süleyman Peygamberin naaşı bulunuyordu. Ancak, bu tür rivayetler yerli şeyhler tarafından üretilmiş hadisler ile de destekleniyordu. Onlardan biri: Oş şehrinin güya Peygamber Efendimiz tarafından ziyaret edilmesi ve orada onun taştan yapılmış tahtının kalması gibidir (yani Taht-ı Süleyman).

Hicri 902'de (1496 M.) Timur oğullarından Babür Sultan burada eyvanlı bir hücre (köşk) yaptırmıştır⁴⁸. Bu hücre (köşkü) hakkında Sultan şunları söyler: "Kalenin güneydoğusunda Bara-Kuh adlı güzel bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde Sultan Mahmud Han (amcası- G.A.) bir hücre (köşk) yaptırmıştı. Onun aşağısında dağın bir çıkıntısında ben de 902'de eyvanlı bir

⁴³ *Mucam*, a.y.

⁴⁴ *Mucam*, a.y.

⁴⁵ Bernştam A.N., s. 34.

⁴⁶ Cemalü'd-Din Karşi, s. 148.

⁴⁷ Bernştam A.N., s. 34.

⁴⁸ *Babur-Name*, s. 34.

hücre (köşk) yaptırdım. Onun hücre (köşkü) benimkinden yükseklerde olmasına rağmen benim hücrem (köşküm) daha iyi bir yerde konulmuştur ki, bütün şehir ve civarları onun altındadır." Babür Sultan'ın tasvir ettiği bu hücre (köşk) halk arasında Babür'ün "ak evi" diye anılmıştır, bazen de Hazreti Süleyman Peygamber'in mescidi veya mezarı diye zikredilmiştir. Bu durum zaten halk arasında eskiden beri şehir etrafında efsanevi bir tarihin⁴⁹ mevcut olmasıyla şehrin ekonomik kudreti, güzelliği, yapıları, evliya ve hanedan mensuplarının mezarları ile birlikte şehrin bölgedeki şöhretini arttırmış, ayrıca XX. yüzyılın başına kadar şehri adeta bir mübarek yer ve ziyaret merkezi haline getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 - *Babur-Name*, Taşkent, 1993.
- 2 - El Bagdadî, İsmail Paşa b. Muhammed, *Hadiyyatü'l-Arifin Asmaü'l-Muellifin va Asarü'l-Musannifin*, İstanbul, I, 1951, II, 1955.
- 3 - Belenitskiy A.M., Bentoviç İ.B., Bolşakov O.G., *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*, Leningrad, 1973.
- 4 - Bernştam A.N., *Drevnyaya Fergana*, Taşkent, 1951.
- 5 - Besim Atalay, *Divanü Lügâti't-Türk Tercümesi*, Ankara dört cilt, 1985/1986.
- 6 - Cemalü'd-Din Karşı, *Mulhakatü's-Surah // Materialı po İstorii Sredney i Tsentralnoy Azii X-XIX vekov*, Taşkent, 1988.
- 7 - Gafurov B.G., *Taciki. Drevneysaya, Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya*, Moskva, 1972.
- 8 - Galitskiy V. Ya., Ploskih V.M., *Starinniy Oş*, Frunze, 1987.
- 9 - *Hududü'l-Âlem // Materialı po İstorii Kirgizov i Kigizii*, 1.c., Moskva, 1973.
- 10 - İbnü'l-Fakih el-Hamadani, *Kitabü'l-Büldan*, Leiden, 1302.
- 11 - İbn Havkal, *Suratü'l-Arz*, Beyrouth, 1965.
- 12 - İbn Hurdadbih, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*. Leiden, 1889.

⁴⁹ Galitskiy V. Ya, s. 4.

- 13 - İstahrî, Abu İshak el-Farisî, *Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, Leiden, 1927.
- 14 - *Kahhala, Umar Riza*, Mucamü'l-Muallifin, Teracim Musannifi'l-Kutub al-Arabiyya, Dımaşk, I-XV, 1957-1961.
- 15 - Kuraşi Ebu Muhammed, *el-Cevahir el-Muzi'a fi Tabakati'l-Hanafiyya*, I-II. Haydarabad, 1332.
- 16 - Mukaddesi, *Ahsenu't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim*, Leiden, 1906.
- 17 - Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TKAE yayım, Ankara 1985.
- 18 - Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Tabakatü'l-Fukaha*, Musul, 1961.
- 19 - Yakut Hamavi, *Mu'camü'l-Büldan*, Beyrut, I-V, 1955-1957.

HAÇLI SEFERLERİ KAYNAKLARININ BÜYÜK KÜLLİYATI

Recueil des Historiens des Croisades

II

Bizanslı Tarihçiler

İŞİN DEMİRKENT

Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyatı (Recueil des Historiens des Croisades)¹ adlı eserin İslâm tarihçilerini kapsayan dizisini daha önce *Bellekten*'de yayımlamıştım². Hazırladığım bu çalışmada ise, beş diziden oluşan Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyatı içinde Bizanslı Tarihçiler (Historiens Grecs)'e ayrılan ve iki ciltten oluşan dizinin içeriğini tanıtmaya çalışacağım.

Haçlı Seferleri tarihi hakkında bilgi veren Batılı ve Doğulu yazarların eserlerini bir araya toplayarak yayımlamak girişimi ilk defa 18.yüzyılın ortalarında Fransa'da Saint-Maur dinî cemiyetinin bilginleri tarafından başlatılmıştı³. Bu bilginler, Batılı yazarlar yanında özellikle o zamana kadar henüz hiçbirisi yayınlanmamış İslâm tarihçilerinin konuyla ilgili eserlerinin neşir ve tercümesi üzerinde de durmuş ve sonuçta pek çok malzemenin toplanmasını sağlamışlardı. Fakat Fransa İhtilâli'nin patlak vermesi bu verimli çalışmayı durdurmuş, Benedictin tarikatına mensup olan Saint-Maur cemiyetinin rahip üyeleri dağılmış ve gerek Batılı gerekse Doğulu yazarların bu kişiler tarafından toplanılan koleksiyonu kaybolup gitmişti. Uzun yıllar ne olduğu bilinmez durumda kalan yazmalar, nihayet 19.yüzyılın başında bulunmuş ve 1813'te Bibliothèque Nationale'e teslim edilerek emniyet altına alınmıştı.

¹ Fransız Akademisi tarafından 1841-1906 yılları arasında *Recueil des Historiens des Croisades* (kısaltması *RHC*) adıyla 16 cilt halinde yayımlanan bu eser beş diziden oluşmaktadır: Lois (Kanunlar), 2 cilt, Paris 1841-43. Historiens occidentaux (Batılı Tarihçiler), 5 cilt, Paris 1844-1906. Documents arméniennes (Ermeni vesikaları), 2 cilt, Paris 1869- 1906. Historiens orientaux (Doğulu Tarihçiler), 5 cilt, Paris 1872-1906. Historiens Grecs (Bizanslı Tarihçiler), 2 cilt, Paris 1875-8.

² I. Demirkent, "Haçlı Seferleri Kaynaklarının Büyük Külliyatı. Recueil des Historiens des Croisades, I. Doğulu Tarihçiler", *Bellekten*, sayı 210 (Ağustos 1990), s.863-898.

³ Krş. I.Demirkent, agm, s.863 vd.

Bir süre sonra, Konsüllük devrinde (1799-1804), Fransız Akademisi (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) Bibliothèque Nationale'de toplanmış olan bu eserlerin neşredilmesi konusunda karar verdi. Nihayet Akademi 1834 yılında Haçlı Seferleri Kaynaklarını topluca yayınlamak üzere çalışmaları yeniden başlattığında, daha önce Benedictin tarikatına mensup Saint-Maur rahiplerinin tasarlamış oldukları gibi Külliyyat'ın sadece Batı (Lâtin) ve Doğu (İslâm) tarihçilerinin eserlerini değil, bu konuya ait bütün vesika ve literatürü de, meselâ Haçlı Devletleri'nin yaptığı kanunlar ile Bizans ve Ermeni tarihçilerinin eserlerinde bulunan Haçlı Seferleri ile ilgili önemli bilgileri de bu toplu kaynak neşri içine almaya karar verdi. Böylece Bizans tarihçilerinin de Haçlı Seferleri ile ilgili verdikleri bilgiler Külliyyat'ın içinde ayrı bir dizi oluşturdu.

Bu konuda çalışmalara başlandığı sırada Fransız Akademisi üyesi Arthur Beugnot, 10 Ocak 1834'de Akademi'ye sunduğu raporda "Bizans Tarihçileri" dizisinde Anna Komnene'nin *Alexias*'ından bir kısım, 12.yüzyılın ikinci yarısında Suriye ve Filistin'e gitmiş olan Ioannes Phokas'ın topografik eserinin tamamı ve Ioannes Kinnamos, Niketas Khoniates, Georgios Akropolites ile diğer yazarlardan Haçlı Seferleriyle ilgili alıntuların bulunmasını öngördüğünü, ayrıca metinlerin Bonn'da basılan *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*⁴ neşri esas alınarak hazırlanmasının ve Grekçe metin ile Lâtinçe çevirinin aynı sayfada yayınlanmasının yararlı olacağını ileri sürdü. Bu teklif benimsendi ve Bonn baskısı aynen alındı; sadece Lâtinçe çevirilerde ufak tefek değişiklikler yapıldı. Ayrıca devrin tarihini ve coğrafyasını aydınlatacak notlar ilâve edildi ve notlandırma Külliyyat'ın diğer dizilerinde kullanılan not sistemine uyum sağlayacak şekilde düzenlendi. Bunun dışında yayın heyeti çalışmaların devamı sırasında diziyeye henüz yayınlanmamış birkaç parçayı eklemeyi de uygun buldu⁵.

Beş ayrı diziden oluşan Büyük Külliyyat'ın 1841'de yayımlanan ilk cildi *Kanunlar (Lois)* dizisinin birinci kitabını oluşturmaktaydı⁶. Bu dizinin ikinci cildi de 1843'te çıkarıldı. Ertesi sene, 1844'te ise, Batılı Tarihçiler (Historiens occitenteaux) dizisinin birinci cildi yayımlandı. Bu cilt Haçlı Se-

⁴ Bu seri, *La byzantine du Louvre* koleksiyonu esas alınarak, B.G.Niebuhr ve I.Bekker tarafından daha kullanışlı bir şekle konularak Almanya - Bonn'da *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (kısaltması *CSHB*) adıyla 50 cilt halinde yayınlanmıştır.

⁵ *RHC Historiens Grecs*, I, Önsöz, s.I.

⁶ *RHC, Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de Jurisprudence Composes pendant le XIIIe siècle dans les royaumes de Jérusalem et de Chypre, I (Assises de la Haute Cour),II (Assises de la Cour des Bourgeois)*, nşr. M. Le Comte Beugnot, Paris 1841- 1843.

ferleri'nin ünlü tarihçisi Willermus Tyrensis'in *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*⁷ adlı eserini içermekteydi.

Bizans tarihçilerine ayrılan dizinin hazırlanması işi bu arada M.Hase'ye verilmişti. Fakat 1840 yılına gelindiğinde ortada henüz hiçbir şey yoktu. Yayın çalışması çok yavaş ilerliyordu, 1851 yılından sonra da tamamen durdu. Akademi'nin 1852 ve 1855 yıllarındaki raporlarında M.Hase'nin başka meşguliyetleri ve hastalığı sebebiyle bu çalışmaya gereken zamanı ayıramadığı, fakat bundan sonra çalışmayı yeniden ele alıp hiçbir kesintiye uğratmadan yürüteceği belirtilmişti. Ama hiçbir gelişme olmadı. 1858'de Akademi M.Alexandre'ı M.Hase'ye yardımcı olarak atadıysa da istenilen ilerleme yine elde edilemedi. 1861 yılında ise Akademi'ye yeni üye seçilen E.Miller, M.Hase ve M.Alexandre ile birlikte çalışmaya başladı ve yayın faaliyeti onun olağanüstü gayreti sayesinde büyük bir hız kazandı. Fakat bu defa da Fransa ile Prusya arasında çıkan savaş ve Paris'in kuşatılması yayın çalışmalarına ara verdi. 1871'de tekrar başlayan çalışmalar sonucunda nihayet Bizans Tarihçileri dizisinin birinci cildi basıma hazır hale getirilebildi ve 1875'te yayımlandı.

* * *

BİRİNCİ CİLT

Birinci cilt XXIV + 668 sayfadan oluşmaktadır. Sayfa I - XVII arasındaki Önsöz'de yayıncı E.Miller tarafından Birinci Cildin nasıl hazırlandığı ve çalışmaların hangi sebepler yüzünden böylesine uzun zaman gecikmeye uğradığı ayrıntılı bir şekilde anlatılmakta, kitaba alınan Grekçe ve Lâtinçe metin nüshalarındaki farklılıklar hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Sayfa XIX – XXIV arasında Variantes Lectiones e Codice Florentino başlığını taşıyan kısımda, yayına esas alınan Bonn nüshası (CSHB) ile Floransa Kodeksi'nde yer alan kelimeler arasındaki yazım farkları bir liste halinde verilmekte ve yanında (*) bulunan kelimelerin esas kabul edildiği belirtilmektedir. Sayfa 1 – 99 arası ise bu cildin Birinci Bölümü'nü oluşturmaktadır.

⁷ Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum edita a venerabili Willermo Tyrensi archiepiscopo*, RHC occ., I, s.1 vdd.; terc. E. ve R.Kausler, *Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem*, Stuttgart 1844(2); terc. Emily A.Babcock ve August C.Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea. By William Archbishop of Tyre*, Record of Civilization, Sources and Studies, Columbia University Press, 2 cilt, New York 1943 (ikinci baskı New York 1976); yeni ed. Robert B.C. Huygens, *Guillaume de Tyr*, 2 cilt, Turnhout 1986.

BİRİNCİ BÖLÜM

Birinci Bölüm'ün başında (sayfa 3 - 6; paragraf I - III), Haçlı Seferleri'ne yol açan sebepler ile Bizans İmparatorluğu'nun 11.yüzyılın ikinci yarısındaki zayıf durumu ele alınmış olup 1068-1096 yılları arasında Anadolu'daki Türk-Bizans münasebetlerinin Mikhail Attaleiates ve Mikhail Psellos'un eserlerine⁸ dayanılarak anlatılacağını bildiren Lâtince bir açıklama yer almaktadır. Sayfa 6 (paragraf IV)'da verilmeye başlanan bu dönemin olaylar zinciri, yukarıda adı geçen tarihçilerin eserlerinden alıntılar yapılarak aynı sayfada Grekçe metin ve Lâtince çeviri olmak üzere yanyana kaydedilmiş bulunmaktadır. Ayrıca paragraf başlarının marjında, o paragrafta anlatılan konunun başlığı ve bu bilginin nereden alındığı belirtilmiştir.

1068 Yılı

Paragraf IV:	<u>Sayfa</u>
Romanos Diogenes'in imparator olmadan önceki hayatı (Cod.Coislin ⁹ , no.136, fol.186r)	6
Paragraf V:	
Romanos'un imparator seçilmesi (Cod.Coislin, no.136, fol.187r) ..	7
Paragraf VI:	
Psellos'un Romanos Diogenes'i kutlaması ve Romanos'un seferi (Cod.Reg. ¹⁰ 1182, fol.191r)	8
Paragraf VII:	
Hierapolis [Menbic]'in Romanos tarafından zaptı (Cod.Coislin, no.136, fol.188v - 189r)	10

⁸ Mikhail Attaleiates, *Historia*, CSHB, nşr. I.Bekkerus, Bonn 1853; Mikhail Psellos, *Khronographia*, nşr. C.N.Sathas, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, Atina-Paris 1874, s.3-229, ikinci baskı 1899; nşr ve terc. E.Renauld, *Michel Psellos Chronographi ou Histoire d'un siècle de Byzance (976-1077)*, 2 cilt, Paris 1926- 28; terc. E.R.A.Sewter, *Fourteen Byzantine Rulers, The Chronographia of Michael Psellus*, Penguin Classics, London 1966; terc. I.Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

⁹ "Codex Coislinianus" adıyla bilinen koleksiyon Metz piskoposu Henri Charles du Cambout de Coislin'e dedesi Pierre Séguier'den miras kalmıştı. Onun tarafından da St.-Germain-des-Prés manastırının Benedictin rahiplerine verilmiş olan bu koleksiyon, daha sonra Paris Bibliothèque Nationale Kütüphanesi'ne teslim edilmişti, krş. *Lexikon der alten Welt*, Zürich-Stuttgart 1965, sütun 3378.

¹⁰ "Codex Reginensis" adıyla tanınan koleksiyon Almanya'dan İsveç kraliçesi Kristina (1626-1689)'nın eline Otuz Yıl Savaşları ganimeti olarak geçmişti. Kraliçe Kristina 1654'te krallığını terk ederek Roma'ya yerleşmiş ve ölümünden sonra koleksiyonu Vatikan'a geçmişti, krş. *Lexikon der alten Welt*, Zürich-Stuttgart 1965, sütun 3385.

Paragraf VIII:	
Antakya bölgesinde yapılan işler (Cod.Coislin, no.136, fol.190v)	12
Paragraf IX:	
Ordunun Suriye - Kilikya yoluyla 1068 seferinden geri dönüşü (Cod.Coislin, no.136, fol.191r)	13

1069 Yılı

Paragraf X:	
Robert Crispinus'un isyanı (Cod.Coislin, no.136, fol.191v)	14
Paragraf XI:	
Kappadokia'da Türkler ile çatışma (Cod.Coislin, no.136, fol.192r)	16
Paragraf XII:	
Bu çatışma dolayısıyla Psellos'un Romanos'a kutlama mektubu (Cod.Reg.1182, fol.191v – 192r)	17
Paragraf XIII:	
Savaşa devam kararı; orduların Fırat'a doğru hareketi (Cod.Coislin, no.136, fol.192v – 193v)	21
Paragraf XIV:	
Philaretos'un uğradığı zarar (Cod.Coislin, no.136, fol.193v – 194r)	24
Paragraf XV:	
Türklerin Kappadokia bölgesine hücumu (Attaleiates)	25
Paragraf XVI:	
Türkler İkonion [Konya]'u zaptederler; Romanos Diogenes'in başkente dönüşü (Cod.Coislin, no.136, fol.194r)	26

1070 Yılı

Paragraf XVII:	
Romanos bu yıl başkentte kalır ve Türklerle karşı Manuel Komnenos'u ¹¹ gönderir. Manuel Türklerle esir düşer ve beklenmedik şekilde serbest bırakılır ¹² (Cod.Coislin, no.136, fol.195v)	27

¹¹ Genç yaşta ölen *kuropalates* Manuel Komnenos, imparator I.Isaakios Komnenos'un yeğeni ve *duks* Ioannes Komnenos'un en büyük oğluydu. Böylece Manuel, daha sonra

1071 Yılı

Paragraf XVIII:

Psellos'un, kumandanlık pelerini giyen Romanos ile konuşması
(Cod.Reg. 1182, fol.210r) 29

Paragraf XIX:

Romanos başkentten ayrılır; çaresizlik içindedir (Cod.Coislin,
no.136, fol. 195v –197r) 30

Paragraf XX:

Ordu Armenia bölgesine yönelir (Cod.Coislin, no.136, fol.197r) 32

Paragraf XXI:

Malazgirt kasabasının saldırıya uğraması ve teslim olmayı kabul
etmesi (Cod.Coislin, no.136, fol.197v – 198v) 33

Paragraf XXII:

Alp Arslan'a karşı Malazgirt civarında savaş (Cod.Coislin, no.136,
fol.198v – 199v) 36

Paragraf XXIII:

Romanos esir düşer ve Alp Arslan tarafından serbest bırakılır;
Mikhail Dukas imparator olur¹³ (Cod.Coislin, no.136, fol.200v,
201v – 202r) 39

Paragraf XXIV:

Ön plâna çıkan Psellos'un kendi durumu hakkındaki mektup
(Cod.Reg. 1182, fol.199v) 41

Kommenos Hânedanı'nı kuracak olan imparator I.Aleksios Komnenos'un da ağabeyi oluyordu, bk. I.Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, TTK Yayınları, Ankara 2001, Ek I: Komnenos Hânedanı (1).

¹² Manuel, Sultan Alp Arslan'a isyan etmiş bulunan (kız kardeşi Gevher Hatun'un kocası) eniştesi Erbasan tarafından esir alınmış ve yine onun tarafından serbest bırakılmıştı. Erbasan'ın adı kaynaklarda ve araştırma eserlerinde değişik şekillerde kaydolunmuştur. Bizans kaynaklarında (*CSHB* neşirlerinde: Skylitzes, s.653, Glykas, s.253) "Khrysoskulos", Urfalı Mateos, s.137'de "Gidric" şeklinde yazılıdır. Araştırma eserlerinde ise, N.Iorga (*Geschichte des osmanischen Reiches*, Gotha 1908, I, s.74'de) "Kurt"; M.H.Yınanç (*Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, s.68'de) "Erbaşgan-oğlu, yani Kurtçu"; F.Dirimtekin (*Malazgirt Meydan Muharebesi*, İstanbul 1943, s.41'de) "Kurtcu"; A.Sevim-Y.Yücel (*Türkiye Tarihi I*, TTK Yayını, Ankara 1990, I, s.46 vd.) "Erbasan" olarak yazmışlardır.

¹³ İmparator VII.Mikhail Dukas (1071-1078).

Paragraf XXV:

Romanos'un Anadolu'da giriştiği taht mücadelesi; Alyattes¹⁴ yakalanır ve kör edilir (Cod.Coislin, no.136, fol.202r-v) 42

Paragraf XXVI:

Yenilgiye uğrayan Romanos, Kilikya'ya geri çekilir¹⁵ (Cod. Coislin, no.136, fol.202v – 203r) 43

1072 Yılı

Paragraf XXVII:

Andronikos Dukas¹⁶, Romanos Diogenes'i yakalar (Cod.Coislin, no.136, fol.203r) 45

Psellos'un Andronikos Dukas'a kutlama mektubu (Cod.Reg. 1182, fol. 221v – 222r) 46

Paragraf XXVIII:

Romanos Adana'da tutuklanır; gözlerine mil çekilir (Cod. Coislin, no.136, fol.204r) 48

Paragraf XXIX:

Psellos'un kör edilen Romanos'a mektubu (Cod.Reg.1182, fol.207r) 49

Paragraf XXX:

Romanos'un sonu (Cod.Coislin, no.136, fol.204r) 52

Paragraf XXXI:

Nikephoritzes'in¹⁷ kıskançlığa sebep olan idaresi (Cod.Coislin, no.136, fol.204r – 205r) 52

Paragraf XXXII:

Psellos'un saraydaki kendi durumu hakkında diğer bir mektubu (Cod.Reg. 1182, fol.199r) 54

¹⁴ İmparator IV.Romanos Diogenes (1068-1071)'e yardım eden Kappadokia'lı Ermeni reisi Theodoros Alyattes, Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunun sağ kanadına kumanda etmiştir, bk. Attalates, *age*, s.170, krş. I.Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.233 ve n.353.

¹⁵ Romanos'un Kilikya'ya gidişi ve burada yaşanan olaylar hakkında bk. I.Demirkent, *age*, s.233 vdd.

¹⁶ Bu şahıs, *caesar* Ioannes Dukas'ın büyük oğlu ve imparator VII.Mikhail Dukas'ın kuzenidir.

¹⁷ Bu şahıs için bk. I.Demirkent, *age*, s.240 vdd. ve n.369.

1073 Yılı

- Paragraf XXXIII:
Ursellus¹⁸ isyan başlatır; *caesar* Ioannes Dukas¹⁹ yenilir ve esir düşer (Cod.Coislin, no.136, fol.205v – 206r) 55
- Paragraf XXXIV:
Ursellus ordusunu harekete geçirir; İstanbul'da endişe ve korku yaşanır (Cod.Coislin, no.136, fol.206r-v) 56
- Paragraf XXXV:
Türkler Bithynia'da; Ursellus ve *caesar* Ioannes Dukas Türklere esir düşerler (Cod.Coislin, no.136, fol.206v – 207v) 58
- Paragraf XXXVI:
Psellos'un imparator Mikhail'e beş mektubu (Cod.Reg.1182, fol. 200v, 201r, 206r, 219v, 212r) 60
- Paragraf XXXVII:
İmparatorun Türkler tarafından yakalanan Dukas'ı fidye ödemek suretiyle kurtarması (Cod. Coislin, no.136, fol.207v; Cod. Reg.1182, fol.211v) 62
- Paragraf XXXVIII:
Ursellus Türkler tarafından tekrar yakalanır; Türkler Kadıköy'e kadar Bithynia'ya girerler (Cod.Coislin, no.136, fol.209v) 64
- Paragraf XXXIX:
Psellos'un Kharsianon hâkimine mektubu (Cod.Reg.1182, fol.205v) 65

1074 – 1076 Yılları

- Paragraf XL:
Ursellus Türkler tarafından imparatora teslim edilir (Cod.Coislin, no.136, fol.211r-v) 66

¹⁸ Ursellus (Roussel) de Bailleul, Bizans hizmetinde bulunmuş bir Norman kumandanı; bu şahsın hayatı ve faaliyeti hakkında bk. Attalates, *age*, s.148, 183, 185 vd., 191, 198, 206, 252, 269 vdd., 288; N.Bryennios, *Historia*, *CSHB*, nşr. A.Meineke, Bonn 1836, s.59, 73, 75, 81, 83, 85 vdd., 90, 92 vd., 128; krş. G.Schlumberger, "Deux Chefs normands des Armées byzantines", *Revue Historique*, 16 (1881), s. 289-303; S.Runciman, terc. F.İşiltan, *Haçlı Seferleri Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1986, I, s.48 vd, 51 vd.

¹⁹ *Caesar* Ioannes Dukas, imparator X.Konstantinos Dukas'ın kardeşi, onun hakkında bk. I.Demirkent, *age*, s.244 vd.; B.Leib, "Jean Doukas, césar et moine. Son jeu politique à Byzance de 1067 à 1081", *Analecta Bollandiana*, 68 (1950), s.163-18.

Paragraf XLI:

Çok sayıda halk Anadolu'dan başkente göç eder; Psellos'un Paphlagonia hâkimine mektubu (Cod.Reg.1182, fol.200v) 68

1077 Yılı

Paragraf XLII:

Nikephoros Botaniates²⁰ imparatorluk iddiasıyla ortaya atılır (Cod. Coislin, no.136, fol.212v – 213r) 69

Paragraf XLIII:

Nikephoros Botaniates'e övgüler (Cod.Coislin, no.136, fol.223r) 71

Paragraf XLIV:

Nikephoros Phokas'ın Girit seferi (Cod.Coislin, no.136, fol. 215r–216v) 72

Paragraf XLV:

Nikephoros Botaniates'in dedesi ve babası 76

Paragraf XLVI:

Türkler bütün Anadolu'ya hâkim (Cod.Coislin, no.136, fol.219r) .. 77

Paragraf XLVII:

Nikephoros Bryennios²¹ batıda isyan eder ve Rhaedestos (Tekirdağ)'dan kaçır (Cod.Coislin, no.136, fol.220r-v) 78

1078 Yılı

Paragraf XLVIII:

Nikephoros Botaniates İznik'e yaklaşır (Cod.Coislin, no.136, fol.225r) 81

Paragraf XLIX:

Nikephoros Botaniates İznik'i ele geçirir ve yardımcı Türk birlikleri için ordugâhı Boğaziçi'ne ilerletir (Cod.Coislin, no.136, fol.225v – 226v) 82

²⁰ Thrakesion *theması* kumandanı Nikephoros Botaniates, III.Nikephoros unvanıyla üç yıl (1078-81) Bizans imparatoru oldu.

²¹ İmparator VII.Mikhail Dukas'a isyan eden diğer kumandan.

Paragraf L:

Nikephoros Botaneiates İstanbul'da imparator olarak tanınır; Psellos'un (patriğe) mektubu²² (Cod.Reg.1182, fol.237v) 84

Paragraf LI:

Nikephoros Botaneiates Türk birliklerini çoğaltır (Cod.Coislin, no.136, fol. 228r-v) 86

Paragraf LII:

Nikephoros Botaneiates, Bryennios'a karşı Türk kuvvetlerini Avrupa'ya geçirir (Cod.Coislin, no.136, fol.231r-v) 86

Paragraf LIII:

Nikephoros Bryennios yenilir ve kör edilir (Cod.Coislin, no.136, fol.231v –233r); Psellos'un duyduğu huzursuzluk ve şikâyetleriyle dolu mektubu (Cod.Reg.1182, fol.238r) 87

1079 Yılı

Paragraf LIV:

Nikephoros'un Türklere karşı düzenlediği sefer; sefer başarısız kalır (Cod.Coislin, no.136, fol.235v – 236v) 90

Paragraf LV:

Nikephoros Botaneiates'in karakteri ve iyi huyluluğu (Cod.Coislin, no.136, fol.239v) 94

1080 / 1081 Yılı

Paragraf LVI:

Nikephoros Botaneiates imparatorluktan düşürülür; Psellos, I.Aleksios Komnenos'u tebrik eder (Cod.Reg.1182, fol.192r-v) 96

Paragraf LVII:

Birinci [Haçlı] Seferi'nin gerçek sebepleri²³ 97

²² İstanbul patriği I.Kosmas (1075-81).

²³ Haçlı Seferleri'nin sebepleri hakkında bk. I.Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Tarih Dergisi*, 35 (1984-94) s.65-78; ayn. mlf., "Haçlı Seferlerinin Mâhiyeti ve Başlaması", *Haçlı Seferleri ve XI.Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri (26-27 Mayıs 1997)*, Dünya Yayınları, İstanbul 1998, s.1-14.

Giriş niteliğindeki Birinci Bölüm'ün son paragrafında (s.97-99), I.Aleksios Komnenos'un 1081'de tahta çıkışından sonra 1096'da Birinci Haçlı Seferi'nin başlamasına kadar geçen yıllar içinde Bizans'ın durumu kısaca ele alınmıştır. Bundan sonra da, sayfa 101-154 arasında - birçok kaynak eser ve araştırma ile karşılaştırılmış olan - Birinci Bölüm ile ilgili tarihî ve filolojik notlar (Annotationes Historicae et Philologicae ad Partem Primam) yer almakta ve böylece Birinci Bölüm tamamlanmaktadır.

* * *

İKİNCİ BÖLÜM

Birinci Cildin İkinci Bölümü, Anna Komnene'nin eserinin²⁴ X. – XIV. Kitaplar'ında Haçlı Seferleri ile ilgili verilen bilgileri kapsar ve "Tanrı'nın işaretlerini takip eden Franklar tarafından Suriye'de yapılan savaşların Bizanslı yazarları" üst başlığını taşır. Birinci Bölüm'de verilen bilgiler Haçlı Seferleri döneminden önceki zamana (1068-1081) ait olduğundan, esas konuyu teşkil eden Haçlı Seferleri (1096-1118) devrini içeren İkinci Bölüm yine sayfa 1 ile başlatılmıştır ve sayfa 1-204 arasında yer almaktadır.

Anna Komnene'nin X.Kitap V.Bölüm'ünden itibaren bu esere alınan kısım "Batılıların Kutsal toprakları geri almak için yaptıkları Birinci Sefer hakkında" unvanıyla başlar.

1096 Yılı

Galyalıların ²⁵ kutsal seferleri (X, v, 4)	3
Pierre l'Ermite'in ²⁶ sefer çağrısı (X, v, 5)	4
Galyalı orduların öncüsü çekirgeler (X, v, 7)	5

²⁴ İmparator Aleksios Komnenos'un kızı prenses Anna Komnene'nin, babasının bütün hayatını anlatan *Alexiade* adında kaleme almış olduğu eseri, B.Leib tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte 3 cilt olarak *Anne Comnène, Alexiade* adıyla Paris 1927'de yayınlanmıştır. Ayrıca eserin E.Dawes (*The Alexias of the princess Anna Comnena*, London 1928) ve E.R.A.Sewter (*The Alexiad of Anna Comnena*, Penguin Books 1969) tarafından İngilizce çevirileri ile D.R.Reinsch (*Alexias, Anna Komnene*, Köln 1996) tarafından Almanca çevirisi ve B.Umar (*Anna Komnena, Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul 1996) tarafından Türkçe tercümesi yapılmıştır.

²⁵ Galyalıları adı bazen Bau Avrupalılar, bazen Haçlılar anlamında kullanılmıştır.

²⁶ Keşiş Pierre l'Ermite'in Haçlı seferi için bk.S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.95-106, 115, 130; I.Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayınları, İstanbul 1997, s.11-20.

İmparator Galyalıları gözlemek üzere askerî birlikler yollar (X, v, 9)	6
Seferin idaresini ilk üstlenen Godefroi ²⁷ olur (X, v, 10)	6
Liderlerin, ayrıca Bohemund'un ²⁸ başka niyetleri vardır (X, v, 10)	6
Pierre muazzam bir orduyla ve büyük bir hızla İstanbul'a gelir (X, v, 10)	7
Pierre'in karargâhındaki adamlarıyla (yerli) halk arasında çatışma (X, vı, 1)	8
Açgözlü Lâtinlerin yağma hevesleri (X, vı, 2)	8
Lâtinlerin uğradığı büyük katliam felâketi ²⁹ (X, vı, 3, 4)	8
İmparator, Pierre'e yardım eder (X, vı, 5)	9
Liderler Kutsal sefere çıkmak için mal ve mülklerini satarlar (X, vı, 7)	10
Fransa kralının erkek kardeşi Hugue'ün ³⁰ seferi (X, vıı, 1)	10
Hugue'ün kibirli elçisinin Dyrhakhion valisine gelişi (X, vıı, 3)	11
Hugue'ün geçirdiği deniz kazası (X, vıı, 4)	11
Bohemund'un karşıya [Adriyatik'i] geçişi (X, vııı, 1)	12
Principat kontunun ³¹ karşıya geçişi (X, vııı, 2)	13
Principat kontunun büyük gemisine karşı Roma filosunun savaşı (X, vııı, 5)	14
Tzangra denilen savaş âletinin tasviri (X, vııı, 6)	15
Marianos'un kontu yaralaması (X, vııı, 7)	16
Lâtinler teslim olurlar (X, vııı, 9)	17
Lâtin rahibin Marianos'a hitabı ve ölümü (X, vııı, 10)	18

²⁷ Aşağı Lorraine dükü Godefroi de Bouillon'un Haçlı seferi hakkında bk. J.C.Andressohn, *The Ancestry and Life of Godfrey of Bouillon*, Bloomington-Indiana 1947, s.47-103; S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.112-117; I.Demirkent, *age*, s.21 vdd.

²⁸ Birinci Haçlı Seferi'ne katılan Norman reisi Bohemund için bk. R.B.Yewdale, *Bohemond I, Prince of Antioch*, Princeton 1924, s.34-51; S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.117-122; I.Demirkent, *age*, s.23-26.

²⁹ Türkiye Selçuklu Sultanı I.Kılıç Arslan karşısında Haçlıların uğradığı ilk yenilgi olan Drakon Savaşı, 21 Ekim 1097'de Kibotos karargâhından İznik Gölü'ne inen vadi içinde cereyan etmiştir, krş. I.Demirkent, *age*, s.17 vd.

³⁰ Fransa kralı Philippe'in kardeşi dük Hugue de Vermandois'nın Haçlı seferi için bk. S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.110 vdd; I.Demirkent, *age*, s.21.

³¹ Principat kontu sözûyle Salerne kontu Richard kastedilmiş olmalıdır.

1097 Yılı

Godefroi İstanbul'a varır (X, 1x, 1)	18
İmparator Galyalı hainlere karşı ordusunu silâhlandırır (X, 1x, 2)	19
Lâtin orduları İstanbul'a saldırırlar (X, 1x, 3)	19
İmparator Lâtinlere karşı savaşılmasını istemez (X, 1x, 4-5)	20
Galyalıları surlardan uzaklaştırmak üzere Nikephoros ³² okçu birlikle- riyle gönderilir (X, 1x, 6)	21
Galyalıların geri püskürtülmesi kararlaştırılır (X, 1x, 7)	22
Anna'nın kocası caesar Nikephoros'a övgüsü (X, 1x, 8)	22
Lâtinler kesin şekilde yenilgiye uğratılırlar (X, 1x, 9)	24
Romalıların Godefroi'nın birlikleriyle savaşı (X, 1x, 10)	25
Kont Raoul'un gelişi ³³ (X, x, 1)	25
İmparator yolladığı elçilerle Lâtinleri teskin eder (X, x, 2-3)	27
İmparator Lâtinlerin hilesini ortaya çıkarır (X, x, 5)	27
Bohemund ordusunu geride bırakarak İmparator'un yanına gelir (X, x1, 1)	30
İmparator Toulouse kontuna ³⁴ düşüncesini açar (X, x1, 9)	35
İmparator Pelekanon'a ³⁵ gelir (X, x1, 10)	36
Toulouse kontunu bekleyen kontlar erzakın azalmasıyla (İznik'e doğru) ilerlemek zorunda kalırlar (XI, 1, 1)	36
Pelekanon'da bekleyen imparator İznik'i Lâtinlerden önce ele ge- çirmeye gayret eder (XI, 1, 2)	37
İznikliler (Türkler) arasında Sultan'ın ³⁶ hızla yaklaşmakta olduğu ha- beri duyulur (XI, 1, 3)	38

³² Caesar Nikephoros Bryennios (ölm.1137), prenses Anna'nın kocası ve İmparator I.Aleksios Komnenos'un damadıdır.

³³ Kont Raoul'un kimliği bugün bile tartışmalıdır, krş. S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.118 n.6.

³⁴ Toulouse kontu Raymond de St.-Gilles'in şahsiyeti, Haçlı seferi ve doğudaki faaliyetleri hakkında bk. Dom.Vaissète, *Histoire des Languedoc*, nşr. A.Molinier, 10 cilt, Toulouse 1874, III, s.446-477, V, s.372, 381, VIII, s. 134 vd.; S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.83, 86 vd., 122-126, 130 vd., 136-139, 220-226, 246 vd., II, 16 vdd., 46, 50; I.Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof.Dr.Fikret İşiltan'a 80.Doğum Yılı Armağanı*, Dünya Yayınları, İstanbul 1995, s.28-41.

³⁵ Pelekanon'un kesin yeri belli değil, kanımca Maltepe ile Gebze arasında olmalı, bu hususta ayrıca krş. S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.117 n.5.

³⁶ Türkiye Selçuklu Sultanı I.Kılıç Arslan (1093-1107).

Galyalılar savaşta Türkleri kaçırmaya zorlar (XI, 1, 4) .	38
Sultan İzniklilere kendi bildikleri gibi davranmalarını söyler (XI, 1, 5)	39
İznik kuşatması devam eder (XI, 1, 7)	40
İmparatorun kumandanları Tatikios ³⁷ ve Tzitas ³⁸ kara kuvvetlerini İznik'e getirirler (XI, 11, 4)	41
Türkler İznik'i Butumites'e ³⁹ teslim ederler (XI, 11, 5)	42
İmparatorun askerleri İznik içine alınırlar (XI, 11, 6)	43
Öte yandan imparatorun yanına gelen Türkler'e cömertçe davranılır	46
Galyalı kontlar imparatorun yanına davet edilirler (XI, 111, 1)	46
Galyalılar imparatora vassallik yemini ederler; Tankred ⁴⁰ bu yemini reddeder (XI, 111, 2)	47
Tatikios, Kutsal seferin Galyalı kumandanı ile birleşir (XI, 111, 3)	48
Türkler ile uzun süreli ve şiddetli savaş (XI, 111, 4-5)	49

1098 Yılı

Türklerin büyük kaybı (XI, 111, 6)	50
Üç ay ⁴¹ süren Antakya kuşatması (XI, 111, 1)	50
Bohemund'un Haçlı kontlarına hitabı (XI, 111, 4)	51
Antakya zaptedilir (XI, 111, 5)	53
Kürboğa zaptedilen şehri kurtarmak için yardıma gelmekte geç kalır (XI, 111, 6)	53

³⁷ 1057-1099 yılları arasında yaşamış olan Türk asıllı Bizans kumandanı Tatikios, İmparator I.Aleksios Komnenos'un en yakın ve güvenilir dostlarından biriydi.

³⁸ Türk asıllı bir Bizans kumandanı.

³⁹ Manuel Butumites, İmparator I.Aleksios Komnenos'un önde gelen kumandanlarından biriydi.

⁴⁰ Tankred, dayısı Bohemund ile Haçlı seferine katılmış ve 1104'den sonra dayısının yerine Antakya Prinkepsliği'nin idaresini üstlenmişti. Tankred'in doğudaki faaliyetleri için bk. B.Kugler, *Boemund und Tankred, Fürsten von Antiochien*, Tübingen 1862, s.33-57; R.L.Nicholson, *Tankred: A Study of his Career and Work in Their Relation to the First Crusade and the Establishment of the Latin States in Syria and Palestine*, Chicago 1940.

⁴¹ Üç ay değil. Birinci Haçlı Seferi ordularının Antakya kuşatması 20 Ekim 1097'den 3 Haziran 1098'e kadar takriben yedi buçuk ay sürmüştür.

Sultanın ⁴² zaptetmiş olduğu Antakya'ya imparatorun niçin kuvvet getirmediği (XI, v, 1)	54
Donanma kumandanı Kaspaks (XI, v, 3)	55
Ioannes Dukas ⁴³ Smyrna (İzmir)'yı teslim alır (XI, v, 3)	56
Kaspaks öldürülür (XI, v, 4)	56
Esir alınan satraplar adalara dağıtılır (XI, v, 5)	58
İmparator Antakya'daki Haçlılar'a yardım için ilerler (XI, vı, 1)	58
İmparator az sonra yoldan geri dönmeye karar verir (XI, vı, 2)	59
İmparator Philomelion (Akşehir)'a geri çekilir (XI, vı, 4)	60
İsmail [Danişmendli beyi], Bayburt üzerine yürür (XI, vı, 6)	61
Antakya'daki Haçlılar (XI, vı, 7)	61
Haçlılar piskopos Petrus'dan yardım niyaz ederler (XI, vı, 7)	62
Kutsal Mızrak'ın mucizevî bulunuşu ⁴⁴ (XI, vı, 7)	62
Türklere saldırı (XI, vı, 8)	62
Türklerin büyük yenilgisi (XI, vı, 8)	63

1099 Yılı

Galyalılar Hierosolymitana (Kudüs)'ya saldırırlar ve zaptederler (XI, vı, 9)	64
Galyalılar Godefroi'yı kral seçerler (XI, vı, 9)	64
Galyalılar kont Baudouin idaresinde Babylonialıları yenerler (XI, vıı, 2)	65
Baudouin, (ağabeyi) Godefroi'yı fidye ile kurtarır ⁴⁵ (XI, vıı, 3)	66
Baudouin, Edessa (Urfa)'ya geri döner (XI, vıı, 3)	66

⁴² Buradaki sultan sözûyle Antakya'yı 1085 yılında ele geçiren Süleymanşah kastedilmiştir.

⁴³ Ioannes Dukas, İmparator I.Aleksios Komnenos'un kayınbiraderidir.

⁴⁴ Antakya'da Aziz Petrus Katedrali'nde Kutsal Mızrak'ın bulunuşu hakkındaki hikâye için bk. S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, I, s.185 vdd.; ayn.mlf., "The Holy Lance Found at Antioch", *Analecta Bollandiana*, 68 (1950), s.197-209.

⁴⁵ Anna'nın 1099-1100 yıllarındaki olayları anlatırken verdiği hemen bütün isimler ve kronoloji yanlış: Aslında Godefroi Müslümanlara hiçbir zaman esir düşmemiştir ve her ne kadar Baudouin Mısır Fatımileri ile savaşmışsa da, bu olaylar ağabeyi Godefroi'nın ölümünden sonra kendisi Kudüs kralı olduğu zamana aittir.

Dımaşk atabeyi bir ordu ile St.-Gilles'e karşı yürür (XI, vıı, 4)	67
Kont St.-Gilles Trablus yakınında bir kale inşa eder (XI, vıı, 6)	68
Tankred Laodikeia (Lazikiye)'yi zapteder (XI, vıı, 7)	69

1100-1105 Yılları

Godefroi (de Bouillon)'nın ölümü (XI, vııı, 1)	70
Baudouin (de Boulogne) kral seçilir (XI, vııı, 1)	70
İstanbul'a yeni Norman orduları gelir ⁴⁶ (XI, vııı, 2)	70
Normanlar Ankara'yı zaptederler (XI, vııı, 2)	71
Normanların uğradığı büyük felâket (XI, vııı, 3)	72
Kont Raimond de St.-Gilles'in ölümü (XI, vııı, 5)	73
İmparatorun Bohemund'dan talebi (XI, ıx, 1)	74
Bohemund'un cevabı (XI, ıx, 1)	75
Butumites imparator tarafından Bohemund'a karşı gönderilir (XI, ıx, 2)	76
Bardas ve Mikhail'in, Butumites'e karşı tavırları (XI, ıx, 3)	76
Bardas ve Mikhail, Kıbrıs'a gönderilirler (XI, ıx, 3)	77
Butumites Kilikya'ya ulaşır ve başarılı olur (IX, ıx, 4)	78
Pisa piskoposu ⁴⁷ hazırladığı filo ile (Doğu'ya) gelir (IX, x, 1)	78
İmparator gemiler inşa ettirir (XI, x, 2)	79
Bizans filosu Pisa filosunu takip eder (XI, x, 3)	79
Pisalılar savaşa hazırlanırlar (XI, x, 3)	80
Savaş vakti geldi çatı (XI, x, 4)	81
Lâtinler Bizanslılar tarafından zalimce katledilirler (XI, x, 5)	82
Bohemund Bizanslı kumandanlar tarafından barış konusunda ziyaret edilir (XI, x, 7)	82
Bizans filosu İstanbul'a dönerken denizde felâkete uğrar (XI, x, 8)	83

⁴⁶ 1101 Yılı Haçlı Seferleri ordularının Avrupa'dan İstanbul'a gelişleri, Anadolu'daki yürüyüşleri ve Türkler tarafından imha olunmaları hakkında bk. I.Demirkent, agm., s.17-56.

⁴⁷ Pisa başpiskoposu Daimbert (Dagobert), Papa'nın legatu olarak Doğu'ya gönderildi ve Godefroi zamanında Kudüs patriği oldu.

Bohemund, Korykos kalesini zapta ve tahkime hazırlanır (XI, x, 9) ...	84
Landulph'un idaresindeki Bizans filosunun uğradığı deniz felâketi (XI, xı, 1)	85
Kantakuzenos, Laodikeia'yı boş yere ele geçirir (XI, xı, 3)	86
Deniz kıyısındaki birçok kasaba Bizanslılar tarafından zaptedilir (XI, xı, 4)	87
Monastras yeni bir ordu ile Haçlılara karşı gönderilir (XI, xı, 5)	88
Bohemund, Laodikea kalesine yardımcı birlikler sokar (XI, xı, 6)	88
Bohemund'un Kantakuzenos ile müzakeresi (XI, xı, 6)	89
Monastras hemen bütün Kilikya'yı Haçlılardan geri alır (XI, xı, 7)	90
Bohemund, kendisinin öldüğü hakkında etrafa söylentiler yaydırır (XI, xıı, 1)	90
Bohemund'un yeni ve görülmemiş hilesi (XI, xıı, 2)	92
Bohemund, Korfu yakınında ölü taklidi yapmayı bırakır (XI, xıı, 4) ..	93
Bohemund imparator Aleksios'u tehdid eder (XI, xıı, 5-6)	93

1105 Yılı

Bohemund İlyrikon (Epiros)'a sefere hazırlanır (XII, ı, 1)	95
İmparator Batı hükümdarlarına Bohemund'a karşı mektup yazar (XII, ı, 2)	96
Babylonialı <i>tyrannos</i> ⁴⁸ tarafından esir alınan 300 Galyalı kont (XII, ı, 3)	96
Babylonialı <i>tyrannos</i> bu kontları imparatora takdim eder (XII, ı, 4)	97
Aynı kişinin insancılığı ve soylu davranışı (XII, ı, 5)	97
İmparator süratle Selânik'e gider (XII, ı, 6)	99
İmparator kuvvetlerini Asya'dan yanına çağırır (XII, ıı, 1)	99
Tankred, Kilikya'ya saldırma isteğini gizlemez (XII, ıı, 2)	100
Tankred Misis'i ele geçirir (XII, ıı, 4)	101
Az sonra Kilikya'nın geri kalan kısmını da ele geçirir (XII, ıı, 5)	102
Aspietes'in kahramanca direnişi (XII, ıı, 7)	103

⁴⁸ Burada kastedilen şahıs, bazı yazarların dediği gibi Fatımi halifesi el-Müsta'li değil, devletin idaresini elinde tutan kudretli vezir el-Efdal olmalıdır.

Askerî birliklerin Slatitzta'da toplanması (XII, III, 1)	104
Aleksios Selânik'e geri çekilir (XII, III, 1)	104

1106 Yılı

Büyük bir kuyruklu yıldız Galyalıların gelişini önceden haber verir (XII, IV, 1)	105
Aleksios Dyrrhakhion'u yeniden tahkim eder (XII, 3)	107
Dalmaçyalılar'ın Ioannes'e verdiği zarar (XII, IV, 4)	107
Anthelius'un heykeli rüzgâr ile savrulur (XII, IV, 5)	108
İmparatorun hayatına düzenlenen suikast (XII, V, 1-6)	109

1107 Yılı

Kontostephanos Brindisi'ye hücum edip kuşatır (XII, VII, 2-3)	110
Kontostephanos Galyalılar tarafından yenilgiye uğratılır (XII, VII, 4) .	112
Illyrikon'a yapılan sefer (XII, VII, 5))	113
Bizanslı denizciler kaçmak zorunda bırakılırlar (XII, VII, 6)	114
Kontostephanos Avlona'ya geri çekilir (XII, VII, 7)	114
Bohemund'un yaklaşmakta olduğu haberi duyulur (XII, VII, 8)	115
Bohemund'un ordusunun düzeni ve yapısı (XII, IX, 1)	116
Landulph kaçarak geçişi Galyalılara serbest bırakır (XII, IX, 2)	117
Dyrrhakhion'a yapılan saldırının azalması (XII, IX, 3)	118
Dyrrhakhion'un tasviri (XII, IX, 4)	118
Elissos şehri hakkında (XII, IX, 5-6)	119
İmparator sefere hazırlanır (XIII, IX, 7)	120
Bohemund'un bir iması Bizanslıları korkutur (XII, IX, 7)	121
Ordu savaş düzenine girer (XIII, II, 1)	121
Komutan acemi askerleri denetletir (XIII, II, 1)	122

1108 Yılı

Bohemund kış mevsiminde Dyrrhakhion'u kuşatır (XIII, II, 2)	123
Bohemund savaş makineleri inşa ettirir (XIII, II, 3)	124

Galya ordugâhında açlık büyük bir felâkete yol açar (XIII, 11, 4)	125
Şehre hücum başlar (XIII, 11, 1)	125
Kaplumbağa âletinin tasviri (XIII, 11, 1)	126
Galyalıların Kaplumbağa âleti ateşle yakılır (XIII, 11, 3)	127
Galyalılar tarafından toprak altında kazılan lağım (XIII, 11, 4)	128
Galyalıları felâket getiren atılabilen ateşin mahareti (XIII, 11, 5-6)	129
Büyük gücü olan üçüncü makine (XIII, 11, 7)	129
Galyalılar tarafından inşa edilen tahta kulenin tasviri (XIII, 11, 9-10) ..	130
Dyrrhakhion kumandanı Aleksios'un gece nöbet tutması (XIII, 11, 11)	131
Galyalıların tahta kulesinin yakılışı (XIII, 11, 12)	133
İmparator Deapolis'e ilerler (XIII, 11, 1)	133
Kuşku duyanların suskun düşüncelerine karşı imparatorun kendini haklı göstermesi, Bohemund ile savaşa son vermeye cesaret edememesi (XIII, 11, 2)	134
İmparator Galya ordugâhındaki anlaşmazlığı kışkırtmaya hazırlanır (XIII, 11, 3)	135
Galyalıların başkomutanına mektup yazar (XIII, 11, 4)	136
Galyalıları uyurma mektup gönderir (XIII, 11, 5)	137
Mektubu okuyan Bohemund'un duyduğu şaşkınlık ve keder (XIII, 11, 9)	138
İmparator düşmanların geçitlere girişini ısrarla engeller (XIII, 11, 1) ...	139
Bohemund kardeşi Gidus'u Petrula [yöresine] gönderir (XIII, 11, 2) ...	140
O, Kamytzes'i savaş alanında yener ve kaçmaya zorlar (XIII, 11, 2)	140
Alyates de aynı şekilde kuşatılır (XIII, 11, 3)	141
Kantakuzenos Asya'dan göreve çağrılır (XIII, 11, 4)	142
O, Mylos kalesine şiddetle saldırır (XIII, 11, 4)	142
Kantakuzenos karargâhını uygun bir yerde kurar (XIII, 11, 5)	144
Galyalıları karşı savaş düzenine girer (XIII, 11, 6)	145
İskitler ve Türkler ⁴⁹ Galyalıları tarafından bozguna uğratılır (XIII, 11, 1)	145

⁴⁹ Buradaki "Türkler" sözcüğü ile Sultan I.Kılıç Arslan'ın gönderdiği yardımcı birlikler kastedilmiş olmalıdır.

Savaşa girişen Kantakuzenos muzaffer olanları yenilgiye uğratar (XIII, vı, 2)	146
Bohemund yağmacıları Avlona'ya gönderir (XIII, vı, 4)	147
Beroites onları yenilgiye uğratar ve Bohemund'un gemilerini yakar (XIII, vı, 4)	147
Galyalıların uğradığı büyük felâket (XIII, vı, 5)	148
Bizanslı atlı birliklerinin büyük kaybı (XIII, vıı, 1)	149
Landulph, Bizanslı donanma kumandanlarını ihmalleri yüzünden suçlar (XIII, vıı, 2)	150
İmparatorun Isaakios'a öfkesi ve gümüş para göndermesi (XIII, vıı, 3)	151
İmparator ona deniz kıyısının haritasını gönderir (XIII, vıı, 4)	152
İmparator tarafından akıllıca düzenlenen savaş plânı (XIII, vıı, 4)	153
Galyalı atlı birliklerin donanımı (XIII, vııı, 1-2)	154
Bohemund'un etrafı her yönden kuşatılır (XIII, vııı, 5)	155
Bohemund tarafından barış konusunda elçiler gönderilir (XIII, vııı, 6)	156
Bohemund'un karargâhında salgın hastalık (XIII, vııı, 6)	156
İmparatorun Bohemund'a cevabı (XIII, vııı, 7)	157
İmparatorun ona elçiler göndermesi (XIII, ıx, 1)	158
Bohemund elçilerin Galya karargâhına gelmelerini istemez (XIII, ıx, 2)	159
İmparator müzakerelerde bulunmak üzere Bohemund'u yanına çağırır (XIII, ıx, 3)	160
Bohemund'un istediği şeylerden bazıları kabul edilir, bazıları reddedilir (XIII, ıx, 5)	161
Elçiler karargâhta casusluk yapmasınlar diye Bohemund'un emriyle gözetlenirler (XIII, ıx, 6)	162
Bohemund tatmin olur ve vaatlerin yeminle sağlamaştırılmasını talep eder (XIII, ıx, 8)	162
Bohemund rehineler ister (XIII, ıx, 8)	163
Bohemund ısrarla karargâhın naklini ister (XIII, x, 1)	163

Bohemund'un karargâhını nakletmesine izin verilir (XIII, x, 2)	164
Euphorbenos, Dyrrhakhion'a girer (XIII, x, 2)	164
Dyrrhakhionluların durumu (XIII, x, 2)	165
Bohemund imparator tarafından övgüyle kabul edilir (XIII, x, 3)	165
Bohemund'un tasviri (XIII, x, 4)	166
Bohemund'un kurnazlığı ve hilekârlık yeteneği (XIII, x, 5)	167
İmparator Bohemund'a sitem eder (XIII, x1, 1)	167
Bohemund'a sunulan barış şartları (XIII, x1, 1)	168
Bohemund karargâhına dönmek ister (XIII, x1, 2)	169
Nikephoros Bryennios, Bohemund'u barış yapmaya ikna eder (XIII, x1, 2)	169
Barış şartları tartışılır (XIII, x1, 2)	169
Bohemund kendisini imparatorun sadık bir adamı olarak açıklar (XIII, x11, 1)	170
Kendisini onun oğlu Ioannes'in de sadık bir adamı olarak açıklar (XIII, x11, 2)	171
Vassallik şartları (XIII, x11, 3)	172
Savaşta yardımcı birlikler göndermeyi kabul eder (XIII, x11, 5)	173
İmparatorluk topraklarına saldırmama sözü verir (XIII, x11, 7)	174
İmparatora karşı başkasına yardım etmemeye ve yardım almamaya söz verir (XIII, x11, 9)	175
Komplocu ve suikastçıları korumayacağına söz verir (XIII, x11, 10)	175
Bohemund tarafından yapılan vaatler (XIII, x11, 12)	177
İttifakın ne kadar süreceği	179
Askerlerin karşı kıyıya geçeceklerine dair yemin	180
Bohemund'a bir ferman ile bırakılan yerler (XIII, x11, 18)	181
Antakya'nın imparatorluğa tekrar verilmesi (XIII, x11, 19-20)	182
Bohemund Antakya'nın iadesini kabul eder (kendisinin ve ahfadının bu söze uyacağını kabul eder) (XIII, x11, 22)	183
Antakya Prinkepsliği'nden Bohemund'a bırakılacak yerler (XIII, x11, 23-24)	183
Bohemund'a yıllık ödenecek para (XIII, x11, 26)	184

Dinî kurallara uygun kutsal yemin (XIII, xii, 27)	185
Görgü tanıklarının imzaları (XIII, xii, 28)	186

1109 – 1118 Yılları

Bohemund barış için yemin eder (XIV, i, 1)	187
Sebastos unvanı ve para ile mükâfatlandırılır (XIV, i, 1)	187
Bohemund'un ölümü (XIV, i, 1)	188
İmparator, Tankred'e karşı savaş plânlar (XIV, ii, 1)	188
İmparator mülkünü (Antakya'yı) geri istemek üzere Tankred'e elçi heyeti gönderir (XIV, ii, 3)	189
Tankred'in elçi heyetine tehdidkâr ve mağrurane cevabı (XIV, ii, 4) ..	189
Tankred'e karşı savaş gecikir (XIV, ii, 5)	190
Manuel Butumites emir ve para ile gönderilir (XIV, ii, 6)	190
Kont St.-Gilles'in oğlu Bertrand'dan ⁵⁰ Tankred'i himaye etmemesi istenir (XIV, ii, 6)	191
Emanet edilen paralar (XIV, ii, 7)	192
Tyros şehrinin kuşatılması hakkında (XIV, ii, 9)	193
Tyros yakınındaki Müslümanlar barışı kabul edeceklermiş gibi Haçlıları oyalarlar (XIV, ii, 10)	193
Haçlıların kuşatma âletleri yakılır (XIV, ii, 10-11)	194
Butumites gemiyle Kıbrıs'a gelir ve sonra Baudouin'in yanına gider (XIV, ii, 12)	195
İş tamamlanınca elçiler geri gönderilirler (XIV, ii, 13)	196
Bertrand'in oğluna paranın bir kısmı teslim edilir (XIV, ii, 14)	196
İmparator Khersones'de (XIV, iii, 1)	197
İmparatorun düşmanlara karşı hazırlığı (XIV, iii, 1-2)	197
Kış birçendenbire bastırınca imparator mevsimi küçük kulübelerde geçirir (XIV, iii, 2)	198
Bizanslılar tarafından ele geçirilen dört Lâtin gemisi (XIV, iii, 3)	198

⁵⁰ Bertrand, babası Raymond de St.-Gilles'in ölümünden sonra doğuya gelerek Trablus Kontluğu'nun hâkimi olmuş ve 1108-1112 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Lâtin filosunun kumandanları korkuya kapılarak geri çekilirler (XIV, iv, 1)	199
İmparator Kallipolis'e geçer (XIV, iv, 1)	199
İmparatorun Türklere karşı seferi (XIV, iv, 1)	200
İmparatorun gut hastalığı (XIV, iv, 2)	200
Haçlı komutanlar hediyelerle elde edilir (XIV, iv, 3-4)	201
İmparatorun Haçlılara karşı sürüp giden tavrı (XIV, iv, 5)	201
İmparatorun Haçlılara cömertliği (XIV, iv, 5-6)	202
İmparator gün boyunca onları sabırla dinler (XIV, iv, 5-6)	202
Saray halkının ve maiyyetin bezginliği (XIV, iv, 6-7)	203

* * *

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Birinci Cildin Üçüncü Bölümü sayfa 205-337 arasını kapsamakta olup "İkinci ve Üçüncü (Haçlı) Seferler Hakkında" başlığını taşımaktadır. Sayfa 207-210'da, bu bölümde verilecek bilgilerin neler olduğunu belirten Giriş niteliğindeki paragrafta, Birinci Haçlı Seferi'nden elli yıl sonra (1147/48) yapılan İkinci Haçlı Seferi'ne dair bilgiler verileceği söylenir ve bu bölümün üç imparator dönemini içine aldığı belirtilir (I.Aleksios Komnenos, II.Ioannes Komnenos, I.Manuel Komnenos). Önce, Anna Komnene'den alınan bilgilere dayanılarak 1096-1118 yılları arasında yaşanan olaylara tekrar kısaca değinilir: 1096 yılında Bizans İmparatorluğu'nun durumu, aynı yıl Haçlıların gelişi, Haçlı Seferi dolayısıyla Anadolu'da vuku bulan değişiklikler, Türklerin gücünün kırılışı, Haçlıların başarısı, Haçlıların Kilikya ve Suriye'de yerleşmesi, imparatorun (Aleksios'un) Haçlılardan eski topraklarını geri istemesi ve ölümü özetlenir. Bundan sonra 1118-1137 yıllarını kapsayan bilgiler Ioannes Kinnamos⁵¹ ve Niketas Khoniates'e⁵² dayanılarak verilmekte,

⁵¹ Ioannes Kinnamos'un eseri Anna Komnene'nin bittiği 1118 yılından başlamakta olup 1176 yılına kadar imparator Ioannes ve Manuel Komnenos devirlerini anlatır. Eserin neşir ve tercüme hakkında bk. I.Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, s.XXIX vd.

⁵² Ioannes Kinnamos'un çağdaşı olan Niketas Khoniates de geniş hacimli eserinde imparator Ioannes ve Manuel Komnenos'un saltanat dönemlerini ilk yedi kitabında anlatmıştır. İki tarihçinin verdiği bilgiler genelde uyum içinde olmakla beraber bazen farklılıklar da gösterir. Bu sebeple, iki tarihçinin kayıtlarını birbiriyle karşılaştırmak her zaman için daha iyi sonuç vermektedir. Niketas Khoniates'in neşir ve tercüme için bk. Türkçe terc. F.İşiltan, *Niketas Khoniates. Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, TTK Yayınları, Ankara 1995.

bu arada imparator Ioannes Komnenos'un 1118'de tahta çıkışı ile onun 1137/38'de Antakya prinkepsliğini Bizans'a bağlamak amacıyla yaptığı Birinci Suriye Seferi kısaca anlatılmaktadır. Bundan sonra da, 1137'den 1176 yılına kadar Haçlılar ile ilgili olaylar hem Kinnamos'un hem de Niketas'ın kayıtlarına göre, 1176-1190 yılları arasındaki olaylar ise sadece Niketas'ın rivayetine göre aynen kaydedilmiştir. Metnin kenarında her iki eserin *Bonn Corpus*'undaki sayfa numaraları da verilmektedir. :

1137 – 38 Yılı

İmparator Ioannes döneminde Antakya sorunu (Kinnamos, I, 7) ⁵³	211
Aynı olayların tasviri (Niketas, <i>Ioannes</i> , 6,)	215

1142 Yılı

İmparator Ioannes'in İkinci Suriye Seferi ve ölümü (Kinnamos, I, 10) ⁵⁴	222
Aynı olayların daha ayrıntılı tasviri (Niketas, <i>Ioannes</i> , 10)	223

1143 Yılı

İmparator Ioannes'in Kudüs'e gitmek kararı ölümü yüzünden gerçekleşmez (Kinnamos, I, 10)	226
Oğlu Manuel'in tahta çıkışıyla ilgili olaylar (Niketas, <i>Manuel</i> , I, 1)	226
Antakya meselesi (Kinnamos, I, 10) ⁵⁵	226

1144 Yılı

Antakyalılara karşı savaş açılır (Kinnamos, II, 3) ⁵⁶	227
Aynı olayların Niketas'a göre çok kısa tasviri (<i>Manuel</i> , I, 2)	230

⁵³ İmparator Ioannes Komnenos (1118-1143)'un Kilikya ve Antakya sorununu çözümlemek için 1137/38'de bu bölgeye yaptığı birinci sefer hakkında krş. I.Demirkent, *age*, s.14-18, n.33-47.

⁵⁴ Krş. I.Demirkent, *age*, s.20-24.

⁵⁵ Kinnamos'un Bonn neşrine göre, Kitap II, paragraf 1-2 olacak, krş. I.Demirkent, *age*, s.27-31.

⁵⁶ Krş. I.Demirkent, *age*, s.31 vd.

1146 Yılı

- Türklere karşı savaş ve yeni Haçlı Seferi hakkında doğuya ulaşan ilk
söylentiler (Kinnamos, II, 6)⁵⁷ 231

1147 Yılı

- İkinci Haçlı Seferi öncesi 231
İkinci Haçlı Seferi (Kinnamos, II, 12)⁵⁸ 232
Aynı olayların Niketas'a göre anlatımı (*Manuel*, I, 4) 250

1149 Yılı

- Haçlılar ile ilgili sonraki olaylar (Kinnamos, II, 20) 265
Antakya prinkepsi Raymond'un uğradığı büyük yenilgi ve ölümü⁵⁹
(Kinnamos, III, 14) 266

1152 Yılı

- Raymond'un dul karısı Konstance'a Rogerios tarafından kur yapılır
(Kinnamos, III, 14) 268

1153 – 55 Yılları

- Antakya'nın yeni prinkepsi Renaud (de Châtillon) ve Kıbrıs'ın yağ-
malanması (Kinnamos, IV, 17)⁶⁰ 268

1150 – 52 Yılları

- Kilikya'da Ermeni Thoros'un gücünün artması ve Andronikos
(Komnenos)'un boş yere ona karşı gönderilmesi (Kinnamos,
III, 14) 269

⁵⁷ Krş. I.Demirkent, *age*, s.33-52.

⁵⁸ Krş. I.Demirkent, *age*, s.54-69.

⁵⁹ Antakya prinkepsi Raymond de Poitiers, 29 Haziran 1149'da Haleb hükümdarı Nureddin Mahmud b. Zengi'ye karşı yaptığı savaşta yenildi ve maktûl düştü, krş. I.Demirkent, *age*, s.94 ve n.48.

⁶⁰ Antakya prinkepsi Renaud de Châtillon Kilikya Ermeni reisi II.Thoros ile birlikte 3 hafta boyunca Bizans'ın Kıbrıs Adası'nı korkunç bir şekilde yağmalamıştır. Yapılan tahribat, yağma ve zarar öylesine büyük olmuştur ki, Kıbrıs Adası uğradığı bu felâketin etkisinden bir daha kurtulamamıştır, krş. I.Demirkent, *age*, s.130 vd. ve n.49.

1159 Yılı

- Manuel'in Kilikya ve Suriye'ye gidişi (Kinnamos, IV, 17)⁶¹ 270
 Aynı olaylar Niketas'a göre başka şekilde anlatılır (*Manuel*, III, 1) 280

1160 Yılı

- Manuel Türklere karşı Haçlıların yardımcı kuvvetini kullanır
 (Kinnamos, V, 3)⁶². 284

1161 Yılı

- Manuel Antakyalı prenses ile evlenir⁶³ (Kinnamos, V, 7)⁶⁴ 286
 Aynı olaylar Niketas tarafından kısa olarak anlatılır (*Manuel*, III, 5) 289

1160 – 64 Yılları

- Nureddin (Mahmud b. Zengi)'in Suriye'de yükselişi; Hıristiyanların
 felâketi (Kinnamos, V, 9))⁶⁵ 290

1162 Yılı

- Kudüs'ün yeni kralı Amaury [imparator] Manuel ile akraba olur
 (Kinnamos, V, 17)⁶⁶ 291

1167 Yılı

- Andronikos (Komnenos)'un Suriye'deki rezaletleri⁶⁷ (Kinnamos, VI,
 1)) 292
 Aynı olaylar Niketas tarafından daha geniş olarak anlatılır (*Manuel*,
 IV, 4) 293

⁶¹ Krş. I.Demirkent, *age*, s.131-139.

⁶² Kinnamos'un Bonn neşrine göre, Kitap IV, paragraf 24 olacak, krş. I.Demirkent, *age*, s.144 vdd.

⁶³ İmparator Manuel birinci eşi Eirene (Berta von Suzbach)'nin ölümünden sonra, Antakya hâkimesi Konstance ve prinkeps Raymond de Poitiers'nin kızı prenses Maria ile 25 Aralık 1161'de Ayasofya'da yapılan muhteşem bir düğünle evlendi, krş. I.Demirkent, *age*, s.154.

⁶⁴ Kinnamos'un Bonn neşrine göre, Kitap V, paragraf 4 olacak, krş. I.Demirkent, *age*, s.152 vdd.

⁶⁵ Kinnamos'un Bonn neşrine göre, Kitap V, paragraf 6 olacak, krş. I.Demirkent, *age*, s.157 vd.

⁶⁶ Kudüs kralı Amaury, imparator Manuel'in ağabeyi Andronikos'un torunu Maria Komnene ile evlendirildi, bk. I.Demirkent, *age*, Ek II: Komnenos Hânedanı (2), s.219.

⁶⁷ Krş. I.Demirkent, *age*, s.181.

1169 Yılı

Dimyat'a karşı Bizans-Haçlı seferi ⁶⁸ (Kinnamos, VI, 9))	298
Aynı olaylar Niketas tarafından başka bilgilerle birlikte anlatılır (<i>Manuel</i> , V, 4)	300

1171 Yılı

Kral Amaury'nin İstanbul'a gelişi (Kinnamos, VI, 10))	311
---	-----

1171 – 72 Yılları

Nureddin Mahmud b. Zengi) idaresinde birleşen İslâm dünyası; Manuel'in bu birliği bozması ⁶⁹ (Kinnamos, VI, 12))	312
Mısır üzerine yapılan yeni sefer girişimi (Kinnamos, VII, 3))	313

1176 Yılı

Konya sultanı karşısında uğranılan büyük yenilgi; Antakyalı Baudouin'in ölümü ⁷⁰ (Niketas, <i>Manuel</i> , VI, 2)	314
--	-----

1176 – 80 Yılları

[İmparator] Manuel'in son yılları ⁷¹ (Niketas, <i>Manuel</i> , VI, 7))	315
---	-----

1180 Yılı

Aleksios'un babası Manuel'e halef olması ⁷²	315
--	-----

1183 Yılı

Andronikos (Komnenos)'un imparator olması ⁷³	315
---	-----

⁶⁸ Krş. I.Demirkent, *age*, s.207 vd.

⁶⁹ Krş. I.Demirkent, *age*, s.206 vd ve n.48.

⁷⁰ Myriokephalon Savaşı. Kinnamos, her ne kadar bu savaş öncesindeki hazırlıklardan bahsetmekteyse de, ne yazık ki onun eserinin metni tam burada kesilmektedir. Bu savaş hakkında bilgi veren yegâne kaynak Niketas Khoniates'dir, bk. terc.F.İşiltan, *age*, s.124-132.

⁷¹ Krş. Niketas Khoniates, terc.F.İşiltan *age*, s.133-155.

⁷² II.Aleksios Komnenos, 1180-1183.

⁷³ Andronikos Komnenos, 1183-1185.

1185 Yılı

İsaakios (Angelos)'un imparator olması ⁷⁴	315
Konrad de Montferrat'ın ⁷⁵ İstanbul'a gelişi (Niketas, <i>Isaakios</i> , I, 7) ..	316

1187 Yılı

Konrad'ın Suriye'ye gidişi (Niketas, <i>Isaakios</i> , II, 1)	317
---	-----

1189 Yılı

Üçüncü Haçlı Seferi ⁷⁶ (Niketas, <i>Isaakios</i> , II, 3)	319
--	-----

1190 Yılı

Üçüncü Haçlı Seferi (Niketas, <i>Isaakios</i> , II, 6)	328
--	-----

* * *

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Birinci cildin Dördüncü Bölümü sayfa 341-514 arasında yer almakta olup bu bölümde Niketas Khoniates'e göre imparator II.Aleksios Komnenos ve imparator II.Isaakios Angelos'un saltanat dönemlerine kısaca değinildikten ve Dördüncü Haçlı Seferi'ne yol açan sebepler belirtildikten sonra, Dördüncü Haçlı Seferi'nden önceki yıllara ait bu konuyla ilgili 1191-1202 arasındaki bazı olaylar hakkında çok kısa bilgiler verilmiştir. Sayfa 342-498 arasında ise İstanbul'un Lâtinler tarafından zaptı ve yağma edilişi, İstanbul'da Lâtin hâkimiyetinin kuruluşu ve Lâtin imparatoru Baudouin'in ölümüne kadar uzayan devrede yaşanan olaylar ele alınmıştır. Bu bölüm sayfa 503-512 arasında Niketas Khoniates'in İstanbul'un sanat eserleri ve Lâtinlerin şehrin yağması sırasında yaptıkları zararları anlatan bilgilerle son bulur.

⁷⁴ Isaakios Angelos, 1185-1195.

⁷⁵ Konrad de Montferrat'ın İstanbul'a gelişi, Filistin'e gidişi ve burada yaşanan olaylar içinde oynadığı rol için bk. S.Runciman, terc. F.İşıltan, *age*, II, s.372, 395 vd., III, İndeks'de Conrad şeklinde yazılı.

⁷⁶ Üçüncü Haçlı Seferi ve kaynakları hakkında son çalışma için bk. P.W.Edbury, *The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade (Sources in Translation)*, Hampshire 1998.

1191 - 1202

İmparatorlukta iç karışıklıklar (Niketas, III, 1-2)	341
İsaakios Slavlar ve Bulgarlar tarafından yenilgiye uğratılıyor (Niketas, III, 3)	341
İmparator Bulgarlara karşı yeni bir sefer düzenler (Niketas, III, 8) ..	341
Bazı sevindirici kehânetler (Niketas, [III.] Aleksios, I, 1)	342
İmparatorluğun uğradığı çeşitli felâketler (Niketas, [III.] Aleksios, I, 2 vd.)	342

1202 Yılı

Niketas'ın kitabındaki giriş	342
İsaakios'un (kardeşi imparator III.) Aleksios aleyhine girişimi	343
İmparator Aleksios'un geç kalmış plânları	344
Kommenoslu kardeşlerin açgözlülüğü ve müsrifliği	345
Venediklilerin Bizanslılar tarafından dışlanması	346
Enrico Dandolo ⁷⁷ , Bizans'a karşı savaşa hazırlanır	346
Savaş için büyük hazırlık	348

1203 Yılı

Zara şehri kuşatılır	349
Ordu kumandanı Mikhail Stephanos	350
Bu sırada imparatorluğun durumu	351
Tanrı'nın Bizans'a reva gördüğü hükümden korkmak gerekir	352
Lâtinlerin (Haliç'in önündeki) zinciri kırması ve donanmanın içeri girmesi	353
Lâtinler mağlupları sıkıştırırlar	353
İmparator Aleksios'un kaçma girişimi	354
Şehre şiddetli saldırı için hazırlık	355
Müthiş mücadele	356

⁷⁷ Venedik *doge*'u. Bu şahıs hakkında bk. S.Runciman, terc. F.İşiltan, *age*, III, s.102 vd., 105 vdd.; I.Demirkent, *Haçlı Seferleri*, s.169-174, 177, 179.

Byzantion'un yakılışı	357
İmparator Aleksios savaştan kaçınır	358
İmparator Aleksios kaçmaya hazırlanır	359
İmparator Aleksios'un yaptıklarına dair	360
Asillerin tembelliği	361
Isaakios yeniden tahta çıkarılır	362
Isaakios'un oğlu Aleksios ortak imparator kabul edilir	363
Lâtinlerin kumandanlarına ve ileri gelenlerine yüksek unvanlar verilir	364
Bizans'ın uğradığı korkunç felâketler	365
Müslümanların ibadet yerlerinin yağmalanması ⁷⁸	366
Yangından korkmak gerek	368
Yangının yayıldığı alan	369
Isaakios bu korkunç duruma acı acı ağlar	371
Boş yere sarfedilen çaba	371
Oğul ile baba arasındaki geçimsizlikler	372
Isaakios'un hastalığı şiddetlenir	374
Minerva'nın heykeli parçalanır	375
Bizans'ın çaresizliği	377

1204 Yılı

Yağma, yakıp yıkma ve Şehrin düşüşü	378
Halkın isyana kışkırtulması	380
Nikolaos Kanabos	382
Dukas ⁷⁹ imparatoru hileli sözlerle aldatur	383
Dukas yönetimi ele geçirir	384

⁷⁸ Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Lâtin ve Venedikli Haçlıların henüz İstanbul'u zaptetmeden önce şehirde çıkardıkları yangın hakkında bk. S.Runciman, *terc. F.İşiltan, age, III, s.106*; I.Demirkent, *age, s.174*.

⁷⁹ İmparator IV.Aleksios Angelos'u öldürdükten sonra 28 Ocak-12 Nisan 1204 tarihleri arasında (Niketas'a göre, iki ay on altı gün, bk. *Historia, CSHB, s.755 vd.*) Bizans tahtında hüküm süren Aleksios Dukas Murtzuphlos.

Aptal Dukas birçok şeyler plânlar	385
Dukas zalimliğine açgözlülüğünü katar	386
Dukas, Baudouin'e saldırıp ona dönemlik cezası verir	388
Barış konusunda müzakere	389
İstanbul'a saldırı	390
Dukas'ın elinden yönetim yetkisi alınır	394
Laskaris ⁸⁰ yönetim teklifini reddeder	395
Şehrin yağmalanması	396
İkonaların parçalanıp çığnenmesi	397
Büyük tapınağın sunağı parçalanır	397
Bir kızın İsa'yı hor gören davranışı	398
Niketas'ın Lâtinlerin korkunç vahşetini lânetlemesi	400
Şehrin acı feryadı	403
Acı talih tarihin akışını değiştirir	407
Byzantion'luların korkaklığının eleştirisi	411
Romalı kumandanların savaş konusunda akılsızlığı	412
[Niketas] yeniden konuya döner	413
Lâtinler Isaakios Angelos'u görevine iade edermiş gibi yaparlar	414
Şehrin saldırıyla zaptundan sonra Niketas'ın durumu	416
Niketas felâketleri anlatır	418
Askerlerin zalimliği ve şehvet düşkünlüğü	419
Soylu bir kızın kaçırılması	420
Ceza korkusuyla öfke ve sevgi baskı altında tutulur	422
Niketas'ın <i>patetika</i> talebi	423
Sürgüne kaçabilenlerin Tanrı'ya minnet gözyaşları	425
Niketas'ın yakınlarının serbest bırakılması	426
Ticaretle uğraşanların savaşa duyarsızlığı	427
Henüz ele geçmemiş eyaletlerin paylaşılması	429

⁸⁰ III.Aleksios Angelos'un damadı olan Theodoros Laskaris, İstanbul'un Lâtinlerin eline düşmesinden sonra İznik'de Bizans'ın uzantısı olarak bir devlet kurdu, krş. G.Ostrogorsky, terc. F.İşiltan, *Bizans Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1970, s.395 vd.

Saray eşyalarının paylaşılması töreni	430
Baudouin ⁸¹ yönetimi eline alır	433
Marki Bonifatius'un ⁸² çekilmesi	434
Selâniklilerin Baudouin ile anlaşma koşullarını görüşmeleri	436
Marki'nin öfkesi	437
Baudouin'in askerî başarısı	439
Petrus Plankius Bizanslıların askerî kuvvetini püskürtür	440
Prusia (Bursa)'lıların savunması	441
Philadelphia (Alaşehir)'lı Theodoros, Henri tarafından mağlup edilir	443
Marki'nin Yunanistan'da eşkiyalığı	444
Nauplion'lu Leon Skuros'un zorbalığı	445
Atina başpiskoposu Mikhail Khoniates, Skuros'u yatıştırır	446
Zorba pek kolay yatışmaz	447
Skuros'un şehre karşı öfkesi	449
Zavallı Murtzuphlos'un ölümü	450
Marki Yunanistan'ın hâkimi olur	451
[Niketas] bu zaferi anlatır	452
[Niketas'ın] Alfes ırmağına seslenişi	453
Lâtinlerin başarısı	455
Marki, Bizans ileri gelenlerini yanına kabul etmez	455
Baudouin, Romalıların isyan hareketini durdurmaya çalışır	458
Baudouin savaş için yola çıkar	459
Lâtinler, İskitler tarafından esir edilir ve öldürülür	460
Lâtinlerin en seçkin kişileri öldürülür	462
Romalıların uğradığı büyük yenilgi	463

⁸¹ İstanbul'da kurulan Lâtin Devleti'nin ilk hükümdarı Baudouin'in hâkimiyeti çok kısa sürmüştür, 16 Mayıs 1204 – 14 Nisan 1205, krş. G.Ostrogorsky, terc. F.İşiltan, age, s.391, 394.

⁸² Dördüncü Haçlı Seferi'nin reisi Boniface de Montferrat, bu şahıs hakkında bk. S.Runciman, terc. F.İşiltan, age, III, s.98-103, 110 vd.

Romalılar Lâtinler tarafından, Lâtinler de İskitler tarafından yenilgiye uğratılır	464
Tanrı'nın Lâtinlere ve Romalılara yönelik hükmü	465
Marki Bonifatius Selânik'de çıkan isyandan haberdar olur	467
Baudouin'in erkek kardeşi Henri ve Venedik <i>duks</i> 'u Marinus birlikte savaşa giderler	469
Henri, Apros şehrini yerle bir eder	470
Henri, Orestias [Edirne]'i kuşatır ve hücum eder	471
Orestias şehrinin savunması; hendekler açılır ve kuleler tahkim edilir	472
Silâhlı halk şehirden çıkmak için kapılara saldırır	474
Lâtinler Byzantion'dan yardımcı birlikler getirirler	474
Byzantion'dan gönderilen yardımcı birlikler feci şekilde telef olurlar	475
Didymotikhos [Dimetoka]'a hücumu karar verirler	476
Romalıların korkaklığı	477
Romalı komutanlar kendi görevlerini tamamen unuturlar	477
Theodoros Laskaris hâkimiyetini kurar	479
Philippopolis [Filibe] Slavlar tarafından zapt ve tahrip edilir	480
Çeşitli şehirlerin tahrip edilip yağmalanması	483
Arkadiopolis, Mesena, Tzurulos, Athyra	484
Şehrin acıklı durumu	485
Lâtinlerin saldırganlığının hızı kesilir	486
Ioannes, Didymotikhos'a boş yere saldırır	486
Halkın savunması	487
Barbar geri çekilmeye zorlanır	488
Lâtinler Orestias'lılara ve Didymotikhos'lulara yardım getirirler	488
Trakya'nın İskitler ve Slavlar tarafından tahrip edilişi	489
Barbarların karakteri	491
Yunanistan'ın tyrannosluk'lara bölünmesi	492
Theodoros Laskaris'in yönetimi altındaki Doğu'nun durumu	493

İhtirashlı prinkepslerin büyük hataları	494
Keyhüsrev'in Antalya üzerine başarısız hücumu	495
Lâtinlerin başkente geri dönüşü	496
Petrus Plancius Pegai'yi ele geçirir	497
Lâtinlerin yeni sefer ve akınları	497
Baudouin'in acıklı ölümü	498
Şehrin kaderini sembolize eden heykeller Lâtinler tarafından parçalanır	499
İmparatorluk ülkesi kendi halkının korkaklığı yüzünden mahvolur .	500
Romalıların korkaklığının lânetlenmesi	501
Yakınlarına (komşularına) derin saygı ve Tanrı'ya sadakat	502
Henri'nin yaptığı bazı şeyler	502

Niketas Khoniates'in İstanbul Tarihi'nden

İstanbul patriği Thomas ⁸³	503
İmparatorların mezarlarının yağmalanması	504
Bronz heykeller fırına atılır ⁸⁴	504
Anemodulion [Rüzgârın hizmetkârı] denen kadın heykeli	505
Hippodrom'daki heykeller para yapılır	506
Kaiser'in kampına giden köylü Nikon ve eşeği Nikandros'un heykelleri	507

⁸³ Thomas Morosini, İstanbul Lâtin patriği. Niketas (*Historia, CSHB*, s.854 vd.) onun hakkında şöyle yazar: "Venedik'ten şehrimize patrik olarak Thomas adında biri geldi; orta yaştaydı ve çukurda tutulup beslenmiş bir domuzdan daha şişmandı; ırkının hepsinde olduğu gibi yüzü traşlıydı ve göğsünün kılları da alınmıştı, âdeta alçı gibi dümdüzdü. Parmaklarında yüzükler vardı, bazen de ellerini saran deri örtüler takardı. Altına karşı sonsuz bir zaafı vardı."

⁸⁴ Niketas (*Historia, CSHB*, s.856 vdd.) buradan itibaren kitabının sonuna kadar, İstanbul'un Lâtinler tarafından yağmalanması karşısında duyduğu dehşetle birlikte Lâtinlerin birer sanat harikası olan şehirdeki bütün heykelleri para elde etmek için nasıl yakıp erittiklerini, "Bütün bu güzelliklerden nefret eden Barbarlar Hippodrom'da ve başka yerlerdeki sanat eserlerini de mahvettiler; bunların hepsi paraya çevrildi; madeni paralar yapıldı. Böylece büyük şeyler ufaklarla değiştirildi. Büyük maliyetler karşılığında yapılmış olan şeyler, değersiz bakur paraya dönüştürüldü." sözleriyle anlatmıştır.

Remus ve Romulus'un dişi kurdu	508
Tyana'lı Apollonios'un eseri; Kartal	508
Helena'nın heykeli	509
Araba yarışçılarının heykelleri	512
İki hayvanın mücadelesini gösteren heykel	512

* * *

BEŞİNCİ BÖLÜM

Ek niteliği taşıyan Birinci Cildin Beşinci Bölümü sayfa 517-647 arasını kapsar. Burada Birinci Haçlı Seferi'nin (1096) başlamasından Dördüncü Haçlı Seferi sonunda (1204) Bizans İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un Haçlılar tarafından zaptına kadar uzayan olaylar değişik yazarların eserlerinden aktarılan bilgilerle yeniden verilmiştir. İlk dört alıntı, daha önce anlatılan olayların kısa bir tekrarı niteliğindedir. Beşinci alıntı ise böyle değildir; Ioannes Phokas'ın külliyat içine alınan küçük kitapçığı Kutsal Topraklar'ın, Suriye'nin, Filistin'in ve gittiği bütün yerlerin tasviridir. Eser, bölgenin coğrafyası ve dinî efsanelerin tarihi bakımından büyük önem taşır. Altıncısı Kıbrıs Adası'nda görevli olan din adamı Neophytos'un Üçüncü Haçlı Seferi sırasında Kıbrıs'ın Haçlılar tarafından zaptını ve bundan sonra ada halkının çektiği acıları anlatır. Yedinci alıntı Georgios Akropolites'in eserinden Haçlılar ile ilgili kısa bilgidir ve hiçbir orijinal yanı yoktur. Niketas'ın verdiği bilgilerin tekrarından ibarettir. Sekizinci alıntı ise Anonim More Kroniği'nin bilinenleri tekrarlayan bilgilerinden oluşuyor. Dokuzuncu ve onuncu alıntılarda Ephraim'in Kroniği'nden ve İstanbul'un zaptını anlatan şiirden parçalar bulunmaktadır:

1. Ioannes Zonaras'ın tarihinden⁸⁵ alıntı (1096 – 1099)

Birinci Haçlı Seferi hakkında bir paragraflık bilgi, II.cilt,
18.Kitap, s.300'den aynen aktarılmıştır 517

⁸⁵ Ioannes Zonaras'ın, dünyanın kuruluşundan 1118 yılına kadar gelen olayları kapsayan *Historia* adlı eseri, *CSHB*'de M.Pinder ve Th. Büttner-Wobst tarafından Bonn 1841-44 ve 1897'de yayınlanmıştır.

2. Mikhail Glykas'ın eserinden⁸⁶ alıntı (1096 – 1104)
 Birinci Haçlı Seferi ve Bohemund'un Batı'ya gidişi hakkında bilgi, 4.kısım, s.621'den aynen aktarılmıştır (CSHB), Bonn 1836 518
3. Nikephoros Gregoras'ın eserinden⁸⁷ alıntı (1096 – 1099)
 1204-1359 yılları arasını kapsayan *Romaike Historia* adlı 37 Kitaptan oluşan eserden buraya 1259 yılı olaylarının anlatımı alınmış, bu arada geri dönülerek Araplar ve İslâm Fethi hakkında da bilgi verilmiştir, 4. Kitap, 7, 1, s.102, CSHB, Bonn 1836 519
4. Ephraim'in eserinden⁸⁸ alıntı (1096 – 1108, 1147, 1155 – 1160) Şiir şeklinde kaleme alınmış bir kronik 523
5. Ioannes Phokas'ın Ortadoğu'da yaptığı yolculuğu sırasında Suriye ve Filistin'deki kutsal yerlerle birlikte Antakya'dan Kudüs'e kadar şehir ve kaleler hakkında bilgi veren eserin tamamı 527
6. Neophytos'un eserinden⁸⁹
 s.457'den itibaren, 1191 yılında İngiltere kralı Aslanyürekli Richard tarafından zaptedilen ve Lâtin hâkimiyeti altında kalan Kıbrıs Adası'nın halkının talihsizliği hakkında mektup (1096) adıyla bir alıntı 559
7. Georgios Akropolites'in eserinden⁹⁰ alıntı (1183 – 1206) 563

⁸⁶ M.Glykas'ın eseri de bir dünya kroniği olup 1118 yılına kadar gelmektedir. CSHB'de I.Bekker tarafından Bonn 1836'da yayımlanmıştır.

⁸⁷ N.Gregoras'ın *Roma Tarihi* adını taşıyan ve 1204'den 1359'a kadar olan zamanı ele alan 37 kitaptan oluşan eseri, özellikle kendi devri için çok geniş bilgi verir. Bu eser CSHB'de L.Schopen tarafından 2 cilt olarak Bonn 1829-30'da yayımlanmıştır.

⁸⁸ Ephraim, Trakya'nın Ainos kentinden olup 1313 yılı dolaylarında 10392 mısradan oluşan 12 hecelik Bizans şiir vezni kullanmak suretiyle bir Kronik kaleme almış ve 1291 yılına kadar yaşamış olan bütün Romalı imparatorların tarihi hikâyelerini anlatmıştır. Ancak eserin baş kısmı kayıptır ve adı da bilinmemektedir. Bu eser, I.Bekker tarafından CSHB'de (Bonn 1840) yayımlanmıştır.

⁸⁹ Neophytos Enkleistos, Kıbrıs kökenli olup 1134-1214 arasında yaşamıştır, hayatı ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk. W.Buchwald-A.Hohlweg-O.Prinz, *Tusculum-Lexikon, griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters*, 1982 (3), s.549 vd.

⁹⁰ Georgios Akropolites'in 1217'den 1282 yılına kadar gelen eseri aslında İznik Bizans Devleti'nin tarihi hakkında bilgi verir. *Annales* adını taşıyan bu eser, I.Bekker tarafından CSHB'de (Bonn 1836) yayımlanmıştır. Buraya alınan Haçlılar ile ilgili kısım hiçbir orijinal bilgiye sahip değildir.

8. Grekçe şiir; Suriye'ye saldırı ile ilgili kitaptan (1096-1204) şiir halinde	581
9. Ephraim'in kronographia'sından alıntı (1189 – 1204) şiir halinde	624
10. İstanbul'un Zaptı şiir halinde	647

Bundan sonra sayfa 663 – 668 arasında bütün bölümler için “Ek ve Düzeltmeler” (Addenda et Corrigena) yer almakta ve böylece Birinci Cilt tamamlanmaktadır.

* * *

İKİNCİ CİLT

İkinci Cilt, Paris 1881'de yayınlanmış olup sayfa I – VII arasında E.Miller'in yayın çalışmaları sırasında yapılan bazı değişiklikler ve Birinci cilde eklenmiş bölümler hakkında açıklayıcı bilgiler verdiği Önsöz ile başlar. Bundan sonra sayfa 1 – 736 arası Birinci Cilt'te yer alan eserler ile bu eserlerin yazarları hakkında tamamlayıcı bilgi ve notlara ayrılmıştır. Sayfa 1 – 120 arasında Birinci Cildin İkinci Bölümü'nü oluşturan Anna Komnene'nin eseriyle ilgili notlar bulunuyor. Sayfa 123 – 492 arasında Ioannes Kinnamos ve Niketas Khoniates'in eserleri ile onların hayatına ait bilgiler yer almaktadır. Sayfa 495 – 676 arasında ise Niketas'ın eserinden Dördüncü Haçlı Seferi (1199-1204), İstanbul'un kuşatılması ve zaptını içeren kısmına ait notlar Villehardouin'in ve Robert de Clary'nin bu sefer ve olaylarla ilgili kayıtlarından yararlanılarak düzenlenmiştir. Ayrıca Niketas'ın İstanbul'un zaptından sonra şehrin büyük bir kısmını mahveden yangını, yok edilen bina ve sanat eserlerini anlattığı bölümün notlandırılması için de Banduri'nin yorumlarının değerlendirilip kullanıldığı belirtilmiştir. Sayfa 679 – 734 arasındaki Beşinci Bölüm'de ise Zonaras, Glykas, Gregoras, Ephraim, Ioannes Phokas, Neophytos, Georgios Akropolites hakkında kısa biyografik bilgi ve notlar yer alıyor.

Bundan sonra sayfa 737'de başlayan Ek I.'de (s.737 –741 arasında) Nikeas Khoniates'in yayımlanmamış bir konuşması Grekçe kaydedilmiş ve Ek II.'de (s.741 – 774 arasında) Prodromos'un yayımlanmamış şiirlerinden alın-

tlar Grekçe olarak verilmiştir. Satır aralarında bazen konuyla ilgili başlıklar da konmuştur (meselâ, Theodoros yaşlılığına matem tutar; imparatorun gözbebeği çocukları hakkında; v.s. gibi).

Cildin sonunda Grekçe Dizin (s.775 – 814) ile şahıs ve yer adlarını içeren Lâtinçe Genel Dizin (s.815 – 878) bulunmakta, s.875 – 878’de Birinci ve İkinci Cilde yapılan ilâve ve düzeltmeler ile eser sona ermektedir.

OSMANLI HUKUKUNDA MAHKEME KARARLARININ KONTROLÜ

(Klasik Devir)

EKREM BUĞRA EKİNCİ*

GİRİŞ

Bu makalede Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 yılına kadar devam eden ve hukuk tarihi bakımından klasik devir olarak bilinen zaman zarfında mahkeme kararlarının kontrol usul ve teşkilatı incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle belirtilmelidir ki Osmanlı hukuku, İslâm hukuku tatbikatından başka bir şey değildir ve bu hukukun usul ve prensipleri Osmanlı Devleti'nde de aynen ve hatta geliştirilerek uygulanmıştır. Ülkemizde İslâm hukukunda olduğu gibi, Osmanlı uygulamasında da mahkeme kararlarının kontrolü ile ilgili müstakil hiç bir çalışma yapılmadığı, ancak genel tarih ve kurumlar tarihi ile ilgili araştırmalarda konuya kısaca değinildiği görülmektedir. Arşiv vesikaları da bu konuyu yeterince aydınlatıcı durumda değildir. Öyle ki, arşivlerdeki hükümlerde yalnızca dâvânın safahatı özetlenip tarihçesinden bahsedilmediği için, hükmün birinci derecede mi, yoksa istinafen mi verildiğini anlamak imkânı ne yazık ki çoğu zaman bulunmamaktadır. Bununla beraber yeri geldikçe gerek İstanbul Şer'iyye Sicilleri ve gerekse bilhassa Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki vesikalardan olabildiğince istifade edilmiştir. Ayrıca teşkilât tarihleri, siyasetnâmeler, adaletnâmeler, hâturatlardan faydalanılmış, yakın devirlerde konuyla ilgili kaleme alınan eserlere başvurulmuştur. Makalenin birinci bölümünde klasik devir Osmanlı adliyesi hakkında genel bilgiler verilmiş; ikinci bölümde ise Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü mâhiyet bakımından incelenerek bu iş için getirilmiş usullerin özellikleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde mahkeme kararlarının kontrol mercileri, son bölümde ise mahkeme kararlarına itirazın etkisi anlatılmıştır.

Mahkeme kararlarının kontrolü (bugünkü adıyla kanun yolları) İslâm hukukunda da vardı; ancak Batı hukukundaki kanun yolu usullerinden biraz

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Tarihi Kürsüsü.

farklıydı. Öncelikle bugünkü şekliyle istinafa rastlanmamaktadır. Çünkü bir kere İslâm hukuku coğrafyasında Avrupa hukukundaki istinafi doğuran âmillerin başında gelen feodalite yoktu. Tarihî bir gerçektir ki, Avrupa'da krallar, feodal beylerin baktıkları dâvâlara yeniden bakarak bunların yargı yetkisini kırmak ve hukuku merkezileştirmek maksadı ile istinaf ve temyiz müesseselerinden faydalanmıştı. Ayrıca Batı hukukundan hayli farklı bir yapıya sahip olan İslâm hukukunda hâkimler benzer hâdiselerde çeşitli hukuk ekollerine âit hükümleri uygulayabilirlerdi. İctihad ile icthadın bozulamaya çağrı prensibi gereği, bir mahkeme hükmünün diğerine üstünlüğü yoktu. Ayrıca İslâm hukukunda da, monarşilerde rastlandığı üzere, hâkimler hükümdarın yargı otoritesini onun adına kullanan vekillerdi ve aralarında hiyerarşik söz konusu değildi, bir başka deyişle bütün mahkemeler eşit statüdeydi. Diğer yandan ister istemez hâkimlerin kendilerini tâyin eden siyâsî otoritenin hiyerarşik yapısının etkisi altında kalması da bu hukuk sisteminde kanun yolu mekanizmasının siyâsî otoritenin yapısına paralel doğmasına ve gelişmesine sebep olmuştur. Nitekim İslâm hukuku ve bunun klasik devir Osmanlı uygulamasında hâkimler belli yargı çevrelerinde hükmetmekle görevlendirilmiş bağımsız birer hukuk otoritesi olduğu ve devlet başkanı bile bunlara belli istikamette karar vermeleri hususunda baskı yapamadığı için hâkimlerden şikâyet ile hükme itiraz bir arada değerlendirilmiş, bir mahkeme hükmünün hukuka aykırılığı kanaati doğmuşsa hükmü veren hâkim kendisini tâyin eden devlet başkanına, dolayısıyla hükümdar divanı ve bir idare mahkemesi mâhiyetindeki divan-ı mezâlîme şikâyet olunmuş, bunun neticesinde hüküm de kontrol edilmiştir. Dolayısıyla hukuka aykırı hükümlerin eski Roma'daki gibi, zaten baştan beri bâtul olduğu böyle bir sistemde, mahkeme kararlarının kontrol edilip düzeltilmesinden çok, hâkimlerin kontrol edilip gerektiğinde görevden alınmaları ve hatta cezâlandırılmaları tercih edilmiştir. İslâm ülkelerinde, ezcümle Osmanlı Devleti'nde kadılar cemiyette saygın bir yeri olan, sağlam bir hukuk bilgisiyle donanmış kimselerden tâyin edilerek muhtemel adaletsizliklerin önüne geçmek istenmiştir. Halk da çoğunlukla bunlara güvenmiştir. Her ne kadar teorik bakımdan bağlayıcı olmasa da fetvâ kurumu, ayrıca mahkemelerin aleniyeti ve şühûdü'l-hâl denilen kimselerin mahkemede hazır bulunarak hükmü imzalamaları, hâkimleri hukuka uygun davranmaya sevkeden başlıca âmiller olmuştur. Toplum hayatının ve hukukî ihtilafların basitliği, muhakemenin ve mahkeme kararlarının da fazla çetrefil olmaması sonucunu doğurmuştur. Hükümlerdeki hukuka aykırılık, hukuk normunun yanlış uygulanmasından değil, hâkimlerin zaman

zaman hukuka aykırı davranmalarından (rüşvet alma, taraf tutma, dâvâya bakmama gibi) doğmuştur. Bütün bunlar, kanun yollarının bilhassa istinaf kurumunun bugünkü anlamıyla gelişmesine elvermemiştir. Bununla beraber modern müellifler, İslâm hukukunun günümüzdeki haliyle istinafa elverişli olduğu görüşündedirler. İslâm hukukunda istinaf vardı, ancak devlet başkanının izniyle tatbik edilebilirdi. Böylece bu iki görüşün arası uzlaştırılabilir.

İslâm hukuku ve bunun klasik dönem Osmanlı uygulamasında, hukuka aykırı mahkeme kararlarının kontrolü için kendisine has bir takım yollar kabul edilmişti. Öncelikle hatâli verilmiş bir mahkeme hükmünü, o hükmü veren hâkim bizzat veya talep üzerine düzeltebilirdi. Hâkimin buna yanaşmaması veya bunun mümkün olmaması durumunda, o hüküm bir başka hâkime götürülerek hukuka aykırı olduğu ortaya çıkarsa yeniden o dâvâya bakılabilirdi. Nihayet devlet başkanı (halife, hükümdar) ve vâlilerin divan-ı mezâlim adıyla kurdukları yargı mercileri de halkın bu yoldaki şikâyetlerini inceleyip karara bağlardı. Görülüyor ki hükümdar, diğer klasik hukuk sistemlerinin hepsinde olduğu gibi hâkimleri ve kararlarını kontrol ve gerektiğinde bozma yetkisini elinde tutmuştur. Ayrıca İslâm hukukunda devlet başkanı (hükümdar), sahip olduğu yargı otoritesini kullanmak üzere genellikle kâdiyü'l-kudât (Osmanlılarda kazasker) veya nâdiren vâliyi vekil eder, bunlar da kadıları tâyin ederdi. Ayrıca kadılar da dâvâların çokluğu, yargı çevresinin uzaklığı gibi durumlarda nâib görevlendirebilirdi. Bu kişiler sırayla birbirlerinin nâibi, yani vekilydiler ve her birisi nâibini ve dolayısıyla kararlarını kontrol ve gerektiğinde bozma hakkına sahipti. İşte bu, İslâm hukukunda ve bunun klasik dönem Osmanlı uygulamasında kanun yollarının esaslarından birini oluşturur. Bununla birlikte bu durum, hâkimlerin bağımsızlığı prensibine gölge düşürmemiştir. Mülkî âmirler hiçbir zaman hâkimlerin âmiri konumunda değildi. Çünkü hâkimler doğrudan kendisini tâyin eden ve devletin yasama, yürütme ve yargı fonksiyonunu elinde tutan makama, yani devlet başkanına (hükümdara) bağlıydı. Kaldı ki devlet başkanı bile gerekçe göstermeksizin hâkimlere verdikleri hükümleri değiştirmeleri veya kendi arzuları yönünde hüküm vermeleri hususunda emretme hakkını hâiz bulunmuyordu.

Mahkeme kararındaki hukuka aykırılıklar, hukuk normunun yanlış tatbiki, hâkimin hükmederken ihtisası dışına çıkması, hüküm sebeplerindeki hatâlar ve hâkimin töhmet altında davranması şeklinde tezahür ederdi. Kendisine başvuru makamı hükümün hukuka aykırı olduğu kanaatine va-

rırsa bunun -eski Roma'daki gibi- baştan itibaren bâtil olduğunu tesbit ederek yeniden dâvâya bakıp sonuçlandırır yahud duruma göre hükmü veren veya bir başka mahkemeye havâle ederdi. Buna istinaf denirdi, bir başka deyişle istinaf temyizden sonraydı. Usulüne uygun olarak görülüp çözülmüş bir dâvânın tekrar görülmesi ancak devlet başkanının maslahatı gözeterek vereceği izinle olurdu, bunun neticesinde verilen hüküm hukuka uygun ise tasdik edilirdi. Hükme itiraz prensip itibariyle infazı durdurmamaktaydı. Ancak ağır cezâ dâvâlarında resen ve resmen temyize benzer bir durum söz konusu olduğundan infaz tehir edilirdi. İtiraz yerinde görüldüğü takdirde gerekirse devlet hazinesinden tazminde bulunulur, bilahare ilgililere rücu edilirdi.

I. KLASİK DEVİRDE OSMANLI ADLİYESİ

Daha önce de söylendiği gibi, Osmanlı Devleti'nde, adli teşkilât ve usullerin İslâm hukukuna göre düzenlendiğine şüphe yoktur. Şu kadar ki Osmanlılarda bu teşkilât ve usuller geliştirilmiş ve kendine has bazı yeni kurumlar oluşturulmuştur¹.

Osmanlı hukukunda yargı otoritesi padişahta olup, padişah bu yetkisini kadılar aracılığıyla kullanmaktaydı. Dolayısıyla padişahın yargı yetkisini kadılara devrinin vekâlet akdi çerçevesinde cereyan ettiği Osmanlı hukukunda, müvekkil (padişah), her zaman vekilinin (kadı'nın) hüküm ve tasarruflarını kontrol ve gerektiğinde iptal etme; gerekirse bizzat yeniden yargılama yapma veya bir başkasını bu işle görevlendirme yetkisini teorik olarak hâizdir. Osmanlı Devleti'nde de ilk olarak Osman Gâzi tarafından kadılar tâyin edilmiş; Sultan I. Murad zamanında da önceki İslâm devletlerindeki kâdiyü'l-kudatlığın benzeri kazaskerlik kurumu ihdâs edilmiş, kadıların tâyini artık bu makamın teklifiyle olmuştur. Daha sonra bu makam Rumeli ve Anadolu kazaskerliği olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bunlar Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı adı verilen ve kazâ, fetvâ ve tedris (öğretim) işleriyle uğraşan sınıfın başı; ayrıca kadıların zâtî işleri ve haklarıyla ilgilenmekle görevliydi. Osmanlı ülkesi kazâ adını taşıyan yargı çevrelerine taksim edilmişti. Bunların her birine medreselerin yüksek sınıflarından mezun olmuş üstün ahlâk ve ilmî ehliyet sâhibi kimselerden iki yıllığına kadılar tâyin edilirdi. Mekke, Medine gibi mûtenâ yerlerde bu süre bir yıldır. (Günümüzde noterlikte olduğu gibi) sı-

¹ Konuyla ilgili etraflı bilgi için bkz. İsmail Sem'i: *Usul-i Muhakemenin Tarihi*, İst. 1324; İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinde İlmîye Teşkilatı*, 3.b, Ank. 1988, 83 vd; Halil İnalcık: *"Mahkeme"*, İslam Ansiklopedisi (İA), VII/149; Yusuf Halaçoğlu: *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ank. 1991, 109 vd; İlber Ortaylı: *"Osmanlı Kadısı"*, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C:XXX, S: 1-4, 1975, 117-128; M. Akif Aydın: *Türk Hukuk Tarihi*, 2.b, İst. 1996, 87 vd.

rada bekleyen herkesin göreve tâyin edilebilmesi ve kadıların gittikleri yerlerde halkla içli-dışlı olmalarına yol açmamak maksadıyla tesbit edilen bu bir veya iki yıllık süre sonunda kadılar merkeze gelerek yeni bir göreve atanmalarını beklerlerdi. Bu bekleme süresinde de nazarı bilgilerini geliştirebilir, böylece teori ile pratiği birarada yürütme imkânı bulabilirlerdi. Kadılar önceleri kazaskerin arzı ile padişah tarafından tâyin edilirken, Fâtiğ Sultan Mehmed devrinden itibaren kazaskerin teklifi üzerine vezîriâzamca tâyin edilmeye başlanmıştır. Bazı büyük kadılıklara (mevleviyet), XVI. asırdan sonra giderek kazaskerliğin önüne geçerek ilmiye sınıfının başı durumuna gelen şeyhülislâmlık makamının teklifi üzerine vezîriâzam tâyinde bulunmuştur².

İşleri yoğun olan yerlerde kadılar kendilerine kadılık vasıflarını hâiz kimselerden vekiller seçebilirlerdi. Bunlara nâib denirdi. Kimi zaman uzak yerlere tâyin edilen kadılar görev yerlerine gitmeyerek merkezde kalır ve yerlerine nâib tâyin ederlerdi. Önceleri kadıların muayyen maaşları yoktu, önceleri vakıf gelirleriyle ve bilahare de mahkeme gelirleriyle geçinirler, yanlarındaki nâib, kâtip, muhızır ve mübâşir gibi görevlilerin maaşlarını da kendileri karşılardı. Kadılar, dâvâ görmenin yanı sıra, buldukları yerin idare, mâliye ve belediye işlerine de bakarlardı O devirde muayyen mahkeme binâları yoktu. Kadılar ya evlerinde veya câmilerde dâvâ dinlerlerdi. Hatta bazen yolda giderken bile kadiya başvurup dâvâsını arzedenler olur, hemen ayak üzeri dâvâ görülüp karar verilir. Kadılar birbirlerinden rütbe ve gelir bakımından ayrılırlardı. Bunun dışında aralarında bir hiyerarşi söz konusu değildi. Mahalli idareci ve mülki âmirlerin de kadılar üzerinde denetim yetkisi bulunmuyordu. Kadılar merkezden tâyin edilir ve doğrudan merkezle yazışmalarını yürütürdü. Mahkemelerde, fıkıh kitaplarında kodifiye edilmiş İslâm hukuku uygulanır ve verilen hükümler derhal kolluk görevlileri (merkezde çavuşbaşı, taşrada subaşı vs.) tarafından yerine getirilirdi. Verilen karara itirazı olan bunu başşehirdeki Divan-ı Hümâyun'a götürebilirdi. Divan hükmü inceler, hukuka aykırılık görürse dâvâyı yeniden görülmek üzere ya hükmü veren veya başka bir mahkemeye gönderir, yahud da dâvâyı bizzat kendisi bakarak neticelendirirdi. Divan'ın kararına karşı da herkesin padişaha başvurma hakkı vardı.

Bu devirde Osmanlı Devleti'nde her kazâ çevresinde bulunan ve kadıların başkanlık ettiği şer'iyye mahkemeleri dışında merkezde bulunan Divan-ı Hümâyun, vezîriâzam divanları ile kazaskerlerin, ayrıca esnaf üzerinde lonca

² Kadılık mesleğinin korunması için müvellâ ve kadı tâyinlerine sadrlar (kazaskerler) ile izinli vezirlerden başkasının karışmaması hususunda belge. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet-Adliye, no: 6116, tarih: 3 Ca (Cemâzilevvel) 1189 (2.VIII.1775).

ve benzeri meslek teşekkülleri ile muhtesiblerin, malî konularda defterdarların, askerler üzerinde yeniçeri ağası ve kaptan-ı deryâların, tarikat mensupları üzerinde şeyhlerinin, Hz. Peygamber soyundan gelenler üzerinde nakîbüleşrafların, öte yandan taşralarda -bilhassa tumar ve arâziyle ilgili konularda- beylerbeyi ve sancakbeyleri divanlarının da bir takım yargı yetkileri vardı.

II. MÂHİYET BAKIMINDAN MAHKEME KARARLARININ KONTROLÜ

Yukarıda da geçtiği üzere, zaten Avrupa'da cârî feodalite usulüne yabancı olan Osmanlı Devleti'nde mahkeme kararlarına karşı itiraz mekanizması, bilhassa istinaf, otoritenin merkezileşmesi için gerekli görülmemiştir. (Çünkü önemli sayılan dâvâlar icabında merkezdeki mahkemelerde görülebilmekteydi, hatta denilebilir ki, bu mahkemelerin iş yükü oldukça fazlaydı. Devletin yargı fonksiyonu çoğu zaman neredeyse bizzat merkezdeki mahkemeler tarafından yerine getirilmekteydi. Mahallî mahkemeler, -aşağıda açıklanacağı üzere- çeşitli sebeplerle bilhassa cezâ dâvâlarında çoğu zaman dâvâyı merkeze havâle eder, kendisi de daha çok nizâsız yargı ile uğraşır, bir başka deyişle noter fonksiyonuyla yetinirdi. Dolayısıyla üst kontrolü yapacak olan yargı mercii, zaten birinci ve son derecede dâvâ dinleyip karar vermiş oluyordu.)

Osmanlı Devleti'nde de kadılar muhakeme bakımından birbirleriyle eşit statüde olup aralarında hiyerarşi sözkonusu değildi. Ancak aralarında rütbe, maaş, mansıp bakımlarından farklılık vardı³. Bununla beraber İslâm hukununun önceki tatbikatının aksine Osmanlı Devleti'nde bir adlî hiyerarşinin varlığı fikrini savunan yazarlar da vardır. Bunlara göre adlî hiyerarşinin varlığı, Abbasilerde olduğu gibi Osmanlılarda da zayıf olma kanun yolu mekanizmasına rastlanmasına imkân vermiştir⁴. Nitekim bu görüşte olan müellifler üst dereceli kadılıkların (mevleviyet) diğer kadı hükümlerine karşı gidilebilecek temyiz ve istinaf mahkemeleri olduğunu söylemişlerse de⁵ bunu

³ İnalçık, Mahkeme, 150; Mustafa Akdağ: *Türkiye'nin İktisadi ve İçtümâi Tarihi*, İst. 1974, 1/402.

⁴ Martin Shapiro: "Islam and Appeal", California Law Review, Vol: 68, 1980, 373, 381.

⁵ J. H. A. Ubcini: *Türkiye 1850*, Trc: C. Karaağaçlı, İst. tsz, 1/69; Ubcini: *1855'de Türkiye*, Trc: A. Düz, İst. 1977, 1/24; Albert Howe Lybyer: *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, Trc: Seçkin Cılızoğlu, İst. 1987, 206. Bu yazarların sözü geçen düşünceye varmalarının sebebi şudur ki, bir kadı hükmü eyâlet divanına götürüldüğünde, bunun hukuka aykırı olduğu ortaya çıkarsa ve gerekli görülürse bu divanda hâzır bulunan ve toprak kadısı denilen belde kadısı o dâvâyı tekrar bakabilmekteydi. Burada eyâlet divanı Divan-ı Hümayun'un küçük bir örneği gibi görev yapmaktaydı. Belde kadısı ise hükmü veren kadı'nın âmiri veya üst mercii mevkiinde değildir. Bunun dâvâyı bakması, eyâlet divanının

kabul etmek pek mümkün değildir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde kadılar eşit statüdeydiler, aralarındaki farklılık kıdem, mansıb ve maaş bakımındandı. Böyle olunca Osmanlı Devleti'nde padişah emri ve izni bulunmaksızın, bir kadı hükmünün hukuka aykırı olduğu gerekçesiyle bir başka kadı önüne götürülmesine prensip olarak imkân yoktu. Bununla beraber Mısır'da bu usul 1786 yılında olağanüstü yetkilerle ve âsâyişi sağlama göreviyle bölgeye gönderilmiş olan Kaptan-ı Deryâ Cezâyirli Hasan Paşa tarafından çıkarılan bir emirnâmeyle kaldırılıncaya kadar tatbik edilmiştir, Mısır'da, Fransız işgâli sıralarında kazasker divanı, mahkeme kararları için bir kontrol mercii olmuştur⁶.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nde yargı yetkisi mekân ile de kayıtlıydı. Örneğin, bir başka deyişle kadılar ancak tayin edildikleri yargı çevresindeki (bu mahalle de kazâ denilmektedir) kişilerin dâvalarını görebileceklerinden, başka bir yargı çevresine âit dâvayı -kendiliğinden veya tarafların talebi üzerine- görmeye bu bakımdan mezun değildiler⁷. Bu sebeple Osmanlı hukukunda istinafin gelişmemesini, kadıların hükümlerinin yazılı bulunmaması, bunun için de o hükümden tatmin olmayan kimsenin bu hükmü yok farzederek bir başka kadıya gidip hüküm çıkartabilmesi imkânına bağlamak doğru değildir. Kaldı ki mahkeme kararları titizlikle kaydedilirdi. Bu sebeple bir mahkeme tarafından usulüne uygun bakılıp neticelendirilen bir dâvâ hakkında *kazıyye-i muhkeme* (kesin hüküm) meydana gelirdi. Artık bu dâvâ aynı veya başka bir mahkemeye götürülemezdi. Bunun istisnâsı merkezdeki Divan-ı Hümayun'dur. Divan, zaten eşit derecede olağan bir mahkeme değil; bir üst yargı merciiydi. Her çeşit dâvâya bakmak hususunda padişah tarafından genel izinli kabul edilirdi.

Şer'î hukukta, kadıların nâib görevlendirmelerine izin verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde de böyleydi. Ancak bunlardan Anadolu ve Rumeli'ndekilerin kazasker tarafından tasdiki gerekirdi. İstanbul'daki kadıların nâib tayinleri ise İstanbul kadısı tarafından tasdik olunurdu⁸. Kadılar, kazaskerin, dolayısıyla padişahın nâibiydiler. Merkezde oturan kazaskerler taşrada kazâ gö-

(beylerbeyinin=vâlinin) emir ve tensibiyledir, nitekim İslâm hukukunda istinaf ancak veliyyü'l-emrin (vâli, sultan) emriyle, izniyle mümkündür.

⁶ H. A. R. Gibb & Harold Bowen: *Islamic Society and the West*, Vol: I, Part II, Oxford University Press London 1969, 132. Farklı mezheplerden insanların yaşadığı Mısır'ın durumu özeldir. Daha sonra da açıklanacağı üzere, burada dört mezhepten kadılar görev yapar, verdikleri kararlar kâdiyülkudat da denen Hanefî mezhebindeki Mısır kadısına belli aralıklarla bildirilirdi. Mahkeme kararlarına itiraz ise Divan-ı Hümayun'un örneğini teşkil eden Divan-ı Âli'de yapılırdı. Ahmed Akgündüz: *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İst. 1993, VI/68, 177 vd.; Gibb & Bowen, 129.

⁷ İnalçık, *Mahkeme*, 149.

⁸ Gibb & Bowen, 124; Robert Mantran: *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, Trc: M. A. Kılıçbay-Enver Özcan, Ank. 1990, I/134-135.

revini yerine getirmek üzere vekiller tâyin ederdi. Nitekim nâib sözü de vekil mânâsına gelmektedir. Kazasker de padişahın nâibi mevkiindedir⁹. Bununla beraber genellikle kazâlarda adli işleri gören hâkimlere kadı denildiği için ancak bunların vekillerine nâib adı verilmiştir. Osmanlı Devleti'nde klasik devirde o beldenin yerlilerinden nâib tâyini yasaktı; ancak Tanzimat'ın başlarında 1838 tarihli *Tarîk-i İlmiyye'ye Dâir Cezâ Kanunnâmesi* ile bu yasak kaldırılmıştır¹⁰. İster kazâya mezun bulunsun, isterse bulunmasın, İslâm hukundaki vekâlet akdi çerçevesinde tâyin edilen nâibler, müvekkil vekilini kontrole yetkili olduğu gibi, kendilerini tâyin eden makamın kontrolü altında iddiler¹¹. Verdikleri her çeşit adli hükmü, bağlı buldukları kadılara *ma'ruz* şeklinde arzederlerdi. Bu da, kadılar bu ma'ruzları tedkik ve tasdik ettikten sonra hükümlerin infaz olduğunu akla getirmektedir¹². Ancak muhtemeldir ki, İstanbul gibi her biri müstakil mahkeme hâlini almış bir çok nâ-

⁹ M. Zeki Pakalın: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İst. 1983, II/644. Vâka nâib sözü *n-v-b* kökünden türemiştir. Nevbet, aynı zamanda bir işi nöbetleşe yapmak, nöbet beklemek mânâsına gelir. Nâiblerin de yargı işini nöbetleşe yerine getirdiklerinden bu ismi aldıkları düşünülebilir.

¹⁰ Aydoğan Demir: *"Osmanlı Devleti'nde Naiplik"*, Tarih ve Toplum, S: 132, Aralık 1994, 51-52. Yerliden nâib tâyini memnu olduğu halde Şarkikarahisar'ın Bayramlı kasabasına asıl memur olan kadı gitmeyip yerliden nâib tâyin ettiği için kasaba ahâlisinden kazaskere emir verilmesi hakkında istidâ. BOA Cevdet-Adliye, no: 4439, tarih: 24 Ca (Cemâzilevvel) 1195 (18.V.1781); Koniçe nâhiyesine yerli Çuhacıoğlu Ahmed Efendi'nin tâyin edildiği ve bunun zâlim ve mürteşi olduğundan bahisle Saraybosna kadısına emir yazılması için ahâlden arzihal. BOA Cevdet-Adliye, no: 2295, tarih: 20 Z (Zilhicce) 1195 (1781).

¹¹ İlber Ortaylı: *"Osmanlı Kadısının Taşra Yönetimindeki Rolü Üzerine"*, Amme İdaresi Dergisi, C: 9, S: 1, Y: 1976, s: 98. İstanbul'da 1599 yılında Eminönü'ndeki Yeni Câmî inşâ edilirken etrafta bulunan bir kilise ve havra, bedeli ödenip satın alındıktan sonra yıkılmıştı. Rumlar buna karşılık olmak üzere bir kilise yapılması için Mahmud Paşa nâibinden hüküm de aldılar ve kiliseyi inşâ ettüler. Sıra Yahudilere gelince iş ortaya çıktı. Mahmud Paşa mahkemesi nâibinin hükmü İstanbul kadısına imzalanmadığı için zaten geçerli sayılmadı. İstanbul kadısı Es'ad Efendi nâibi huzuruna çağırıp azarladı ve azletti. Rumların hukuka aykırı olarak yaptıkları kilise de yıktırıldı. Câmî'in inşası sırasında etraftaki arsaların satın alınmasında usulsüzlük yapan binâ emini de görevinden alındı. Ahmet Refik: *Kafes ve Ferace Devrinde İstanbul*, İst. 1998, 115-116.

¹² Abdülaziz Bayındır: *İslam Muhakeme Hukuku-Osmanlı Devri Uygulaması*, İst. 1986, 18, 90. *"Ma'rûz:kat-l-i mezbûrun mu'cib-i kisas olmağla mücebiyle zevce-i mezbûre kebîre olub haml-i mezkûrun vâlidisi olmağla talebiyle ve ehân-ı mezkûrân dahi bi'l-velâye talepleriyle kâtil mezbûr İsmâil Beşe'ye kisasen kaved iktizâ eylediği sekiz gün mukaddem Mahkeme-i Bâb'da zabt ve tescil olunmuşdur. Fermân-ı âlilerine imtisâlen huzur-ı âlilerine i'lâm olunur. Fî 16 Zilhicce 1160 (1747)"* İstanbul Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Bâb Mahkemesi, 2/192/78. *"....mezbûr sipâhi el-Hacc Mustafâ'ya mezbûr Ahmed Ağa'nın talebiyle şer'an hadd-i kazf olan seksen değeneğin darbu lâzım geldiği huzur-ı âlilerine i'lâm olundu. Fî 24 Rebiülevvel 1180 (1766)"*. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, İstanbul Mahkemesi, 1/25/142. Nâiblerin tuttıkları zaatların sonu hep bu klişe ifadelerle biter: *"Fermân-ı âlilerine imtisâlen huzur-ı âlilerine i'lâm olunur."* veya *"...hususunda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir"*.

iblikten müteşekkil kazâ çevrelerinde, bu tedkik ve tasdik işi çoğu zaman formaliteden ibâret kalmıştır. Eldeki vesikalardan da anlaşıldığına göre, Osmanlı nâibleri daha ziyâde bir çeşit müstantuk (sorgu hâkimi) olarak çalışmışlardır. Öyle ki kimi zaman dâvâ ile ilgili keşf ve tahkikatta bulunup bunu rapor haline getirmişler; kimi zaman taraflar arasında sulh temin etmişler; kimi zaman da cezâ dâvâlarıyla ilgili olarak ilk soruşturmaları yapmış, taraf ve şahidleri dinlemiş, delilleri değerlendirerek kanaatlerini kadıya bildirmişlerdir. Bütün bunlar ma'ruzalarda yer almıştır. Dolayısıyla da kadıların, nâibler için bir üst kontrol mercii olma durumu teoride kalmıştır.

Osmanlı kadıları, ilk asırlarda, Abbasî ve Selçukilerde olduğu gibi, hep Hanefî mezhebindeki hukukçulardan tâyin olunmuştur. Bunlar da dolayısıyla mezheplerine uygun kararlar vermiş, ancak zaman zaman ihtiyaç oldukça Şâfiî mezhebinde nâibler de tâyin edilmiştir¹³. XVI. asırdan itibaren yargı birliğini temin endişesiyle, kadıların mutlak olarak Hanefî mezhebine göre hükmetmeleri emredilmiştir. Bazı müellifler kadıların tarafların istedikleri mezhebe göre hükmettiklerini yazmışlardır¹⁴. Ancak kanunnâme ve kadı beratlarındaki bilgiler bunu doğrulamamaktadır¹⁵. Hatta kadılar Hanefî

¹³ İnalçık, Mahkeme, 151; Aydın, 99.

¹⁴ İnalçık, Mahkeme, 151; Coşkun Üçok: "İslam Hukukunun Temel Kurallarından İçtihatla İçtihat Nakzedilmez", İmran Öktem'e Armağan, Ankara Hukuk Fakültesi, Y: 1970, s: 45; İlber Ortaylı: "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", Bülent Nuri Esen Armağanı, Ankara Hukuk Fakültesi, Y: 1977, s: 245-264.

¹⁵ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 86,113. Büyük Osmanlı hukukçusu Ebussuud Efendi'nin şu fetvâsı dikkat çekicidir: "Zevci nâbedid olan Hind nafakaya aczi olcuk teşeffü' edip Şâfiî kadısı tefrik edip zevci-âhara varsa, ba'dehu Zeyd gelse zevcesin geri alabilir mi? Elcevap: Alamaz. Ahmed. Cevab-ı Ahar: Teşeffü' hususu Diyâr-ı Rumda câri olmaya deyu men'-i sultanî vâki' olmuştur. Ebüssu'ud." M. Ertuğrul Düzdağ: Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin Fetvâları, 2.b, İst. 1983, 44; Akgündüz, IV/40. "Şehrizor beğlerbeğisine ve Harîr ü Düveyn kadısına hüküm ki: Sen ki kadısın, mektub gönderüb senden akdem gelen kudât çendan icrâ-yı şer'-i şerîfe kadir olmayub ekseriyâ Şâfiî mollaları kendü başlarına mesâlih görürler imiş. Hâlâ bu dâilerine sadaka olmağla vilâyet-i mezbûrede sancakbeği olanlar şer'-i şerîfe muti'ün olub lâkin Molla Sâlih nâm kimesne gice ile kadıye dinleyüb ve kendü başına nikâh için icâzet virüb enkiha mübâşeretü senünle olması berat-i hümâyunda mukayyed iken inâd idüb Molla Şirüve ve Molla Hüseyin Ali ve Molla İbrahim ve bazı fakihler kendü başlarına kadâyâ dinleyüb her vechile mahsul-i kazâyâ kendüler mutasarrıf olub ve bazılar bilâ-hüküm-i hümâyün müftü olub ve bazılar dahi nâib nasbolunmamış iken kendü başlarına kadılık idüb eimme-i Hanefiyye hilâfına hüküm idüb kudât ma'zül oldukda Molla Sâlih ve gayrı sicillâuları karıştırdıkların büldürdüğün eelden buyurdum ki: hüküm-i şerîfüm varıcak umür-ı enkiha ve sair kadâyâ-yı şer'iyyeye berat-i şerîfümle kazâyâ mutasarrıf olmayanları karıştırmayub vilâyet kadılarına gördürüb ol bâbda şer'-i şerîfe ve emr-i mü-nîfe mugâyir kimesneyi dahl ü tearruz itdürmeyesiz, eslemeyenleri sekidüb men'le memnu' olmayanları isimleri ile yazub büldüresiz. 26 Rebiülevvel 972 (1564)" BOA Mühimme Defteri (MD) 6/328.

mezhebindeki zayıf görüşlerle dahi hükmedemezler¹⁶, ancak bazen Hanefî mezhebindeki görüşlerden birisiyle hükmetmekle görevlendirilebilirlerdi¹⁷. Kadılar, emroldukları üzere Hanefî mezhebinin en sahih görüşleri yerine başka mezheblere göre hüküm verdikleri takdirde bunlar geçerli olmazdı¹⁸.

Bununla beraber Diyâr-ı Rûm (Anadolu ve Rumeli) dışındaki bölgelerde halkın başka mezheplere mensup bulunduğu bilhassa Mekke, Medine, Kudüs, Bağdad, Halep, Kâhire gibi şehirlerde diğer mezheplerden nâibler tâyin edilmiş, bunlar Hanefî başkadısının emri altında ancak kendi mezheplerine göre hüküm vermişlerdir¹⁹. Böyle nâiblerin bulunmaması halinde taraflar kendi mezheplerinden (ayrı mezheptelerse dâvâlinin mezhebinde) bir müftüyü, yoksa herhangi bir hukukçuyu hakem seçerler, veya kadı böyle bir kimseyi o dâvâ için vekil (nâib) tâyin eder, bunun hükmünü Hanefî kadısı tasdik ederdi²⁰.

Mısır'da Memlûklerin ilk zamanında genellikle Şâfi'î mezhebinden tek bir kadı bulunmaktaydı. Sultan Baybars'ın saltanatı esnasında 1265 yılından itibaren dört Sünnî mezhepten kadılar tâyin edilmiştir²¹. Osmanlı fethinden sonra buraya merkezden gönderilen Mısır kadıları Hanefî mezhebindendi. Ancak Mısır vilâyetine bağlı kazâların, bu arada Hicaz'dakilerin hemen hepsine burada yaşayanların durumu gözönüne alınarak dört mezhepten nâibler ve müftüler tâyin edilmiştir. Herkes tâbi bulunduğu mezhebin nâibine giderek hüküm çıkarttırır; taraflar farklı mezheplerdeyse dâvâlinin mezhebi esas alınır. Bunların verdikleri kararlar da Mısır kadısının başında bulunduğu *Mahkeme-i Kübrâ*'ya belli aralıklarla bildirilirdi²². Mısır vâlisi Kavalalı

¹⁶ "Mes'ele: Esahh-ı akval ile amel eyliyesin deyu beratında mukayyed olan kadı kavli-zâif ile amel eylese hükmü nâfiz olur mu? Elcevab: Gayet zâif olcak olmaz. Ebussuud." Akgündüz, IV/50.

¹⁷ "Mes'ele: Zeyd mecnun olmağla hâkim, zevcesi Hind'i şer'an tefrika kâdir olur mu? Elcevab: Hâkim İmam Muhammed kavliyle amele me'mur ise olur ve illâ olmaz." Akgündüz, IV/39. "İstanbul kadısına hükmü ki:.....İmam Ebî Yûsuf kavli üzerine mezkûr evün vakfiyyetini kabul idüb vakfiyyetine hükmolunmasın emridüb buyurdum ki: zikrolunan evi vakfiyyete hükmidüb min-ba'd dahi istima' eylemeyesin. 22 Rebiülâhır 972 (1564)". BOA MD 6/492.

¹⁸ Neşet Çağatay: "İslâm Hukukunun Anahatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları", Belleten, C: LI, Y: 1988, s: 629.

¹⁹ Ebulula Mardin: "Kadı", İA, VI/43; Gibb & Bowen, 123; Carlo Nallino: "İslâm Hukuku", Trc: A. Erginay, Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi, Y: 1954, S: XI, s:1-2, 551; Aydın, 101. Krş: Subhi Mahmasâni: *el-Evda'u't-Teşriyye fi'l-Düveli'l-Arabiyye*, 2.b, Beyrut 1963, 162-163.

²⁰ Akgündüz, I/69.

²¹ P. M. Holt: "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", Belleten, C: LII, S: 202, Nisan 1988, s: 245; Mahmasâni, 162, 232.

²² Mekke kadısına hitaben yazılan bir hükümde Mâlikî, Şâfi'î ve Hanbelî mahkemelerinde görülen dâvâların kaydedildiği sicillerin, üç ayda bir Hanefî kadısının başkanlığındaki Mahkeme-i Kübrâ'ya gönderilmesi, ayrıca müşkil ve önemli dâvâlarda Hanefî kadısıyla müşâver

Mehmed Ali Paşa, 1805 yılında ülkede tamamen Hanefi mezhebini hâkim kılmış ve yukarıdaki usul terkedilmişti²³.

Kadıları tâyin eden hükümdar, tabiatıyla aynı zamanda bunları teftiş etmeye de yetkiliydi²⁴. Bilhassa köylülerin, mülkî âmirler ve bölgede eşkiyalık, harâmilik yapan zâlimler hakkında eyâlet ve sancak kadılarına ve Divan-ı Hümayun'a yaptıkları şikâyetleri *toprak kadıları* araştırır, gerekirse dâvâ dinleyip çözümlerdi²⁵. Bir de *mehâyif müfettişleri* vardı ki bunlar merkezden

edilmesi emrolunmaktadır. 12 Safer 973 (8.IX.1565) BOA MD, 5/211. Ayrıca örnek olarak elde, Bursa ve çok sayıda Şâfiî'nin yaşadığı Halep kadısının Şâfiî mezhebindeki nâibinin kendi mezhebine göre bir tefrik kararı verdiği dâir XV ve XVI. asra âit kayıtlar bulunmaktadır. Cezâyir ve Libya'da da Hanefi mezhebinin yanı sıra, halkın büyük çoğunluğunun mensup olduğu Mâlikî mezhebine göre hükmetmek üzere bu mezhepten kadılar tâyin edilmiştir. Bu imtiyaz, muhtemelen XIX. asrın ortalarında Mecelle'nin kabulüyle bu kanunun düzenlediği alanlar istisnâ edilerek kısmen sınırlandırılmış, bu beldelerin yabancılar tarafından işgalinden sonra da benzer şekilde devam etmiştir. Aydın, 101; İnalçık, Mahkeme, 150-151; Mardin, Kadı, 43; Nallino, 551.

²³ Mahmasânî, 163; Aydın, 101.

²⁴ Sabri Şakir Ansay: *Hukuku Tarihinde İslâm Hukuku*, 3.b, Ank. 1958, 294. Nitekim Sultan IV. Murad zamanında 1090 (1679) yılında Balat Mahkemesi sahte nikâh hücceti verdiği için kapatılmış, nâib ve diğer görevliler ağır hapse mahkûm olmuşlardı. İsmail Sem'i, 46. Kadıların teftişi yalnızca adli mâhiyette değildi. Çünkü kadıların adli görevlerinin dışında görevleri de vardı ve teftişlerin büyük çoğunluğunun adli sayılmayan bu görevlerle ilgili olduğu arşiv belgelerinden, sözgelishi mühimme defterlerindeki hükümlerden anlaşılmaktadır. Meşrutiyet devrinde şer'î mahkemeler için çıkarılan *Mehâkim-i Şer'iyyenin Süreti Teftişi Hakkında Nizam-nâme* ile kazâ kadıların teftiş yetkisi livâ, livâ kadılarının vilâyet ve vilâyet kadılarının Fetvâ Emâneti muavinlerine ve Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye üyelerine verilmiştir. Düstur, II/7/ 547. Klasik devir Osmanlı hukukunda hâkimlerden şikâyetlerle ilgili olarak bkz. Feriha Karadeniz: *Complaints Against the Kadis and Abuses of Their Authority*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Ank. 1996.

²⁵ Bazı müellifler, toprak kadılarını her eyâlet ve sancakta bulunan ve merkeze bağlı olarak o yerde tahkik ve teftiş görevini yürüten seyyar kadılar olarak göstermektedir. (Bkz. Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 126-128; Halacoğlu, 113). Bir müellif de isme bakarak toprak kadılarının toprağa, yani arâziye ilişkin dâvâlara baktıklarını söylemektedir. (Bkz. Pakalın, III/520). Oysa mühimme defterlerindeki hükümlerden toprak kadısının duruma göre hukukî ihtilafın cereyan ettiği veya taraflardan birinin bulunduğu beldenin kadısı olduğu anlaşılmaktadır. Sözgelishi bir hükümde şöyle denilmektedir: "...Hük-m-i şerifüm varıcak göresin kadıyye arzolunduğu gibi bundan akdem memâlik-i mahrusama defa'atle ahkâm-ı şerife gönderilüb her husus mahall-i hâdisede istima' olunmak emrüm olmuşdur, ol emr-i hümayunuma muhâlif zikrolunan bazara varan Dukagin reayasına kimesneyi şer' u kanuna muhâlif dahl itdürmıyesin ki vâki' olan kadıyyelerin toprak kadısı mahall-i hâdisede şer'-i şerif muktedasınca görüb bertaraf eyleye..." 16 Cemâzilevvel 972 (1564). BOA MD 6/538. "Mısır beğlerbeğine hüküm ki:....Vusûl buldukda zikr olunan evkâfun mütevellî ve nâzırı olan kimesnelerün eğer Şâm'da ve eğer Haleb'dedir, yarar âdemler ta'yin eyleyüb gönderesin ki, varub toprak kadıları ma'rifeti ile her birinün ibtidâ mübâşeretlerinden şer'le görilüb...." 2 Rebiülevvel 967 (2.XII.1559) BOA MD 3/562. Aynı fikirde olan müellifler de vardır. (M. Akif Aydın: "Osmanlı'da Hukuk", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti

şikâyetlerin fazla olduğu yerlere gönderilir, buradaki kadıları kontrol ve teftiş ederdi²⁶. Mehâyif müfettişleri Divan-ı Hümâyün'a karşı sorumlu olup, dâvâ görmeye yetkiliydi, hükümlerini de Divan'a arzederlerdi²⁷.

Birer devlet memuru olmaları itibariyle kadılardan da şikâyetçi olan kimse Divan'a başvurabilir ve buradan gösterilen mahkemeye şikâyetini arzedebilir ya da Divan tarafından durumun araştırılması için bir başka kadı görevlendirilebilirdi²⁸. Bu duruma, yani bir dâvâya o belde kadısının bakmasının mahzurlu görüldüğü durumlarda bu işe bakmak için merkezden görevlendirilen kadıya *müvellâ* denirdi²⁹. Kadıların teftişi için sancakbeyi, beylerbeyi veya başka mahallin kadıları münferiden veya beraberce görevlendirilebileceği gibi, hakkında şikâyet bulunan bazı kadılar da duruma göre dâvâları

Tarihi, Edt. E. İhsanoğlu, İst. 1994, I/397; Mustafa Akdağ: *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, İst. 1995, 91).

²⁶ Coşkun Üçok/Ahmet Mumcu: *Türk Hukuk Tarihi*, Ank. 1976, 230; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 128; Halil Cin/Ahmed Akgündüz: *Türk Hukuk Tarihi*, 3.b. İst. 1995, I/274. Mehâyif teftişiyle ilgili hükümler mühimme defterlerinde sıkça geçmektedir. Örnek olarak: BOA MD 3/160, 22 Şevval 966 (1559); 3/695, 16 Rebiülâhîr 967 (1559); 5/551, 28 Rebiülâhîr 973 (1565); 5/632, 15 Cemâzilevvel 973 (8.XII.1565); 5/1173, 15 Şaban 973 (1566); 5/1248, 25 Şaban 973 (17.III.1566); 15 Şaban 973 (7.III.1566); 6/329, 27 Rebiülevvel 972 (1564); 6/511, 22 Cemâzilevvel 972 (1564); 6/615, 14 Cemâzilâhîr 972 (1565); 6/659, 28 Cemâzilâhîr 972 (1565).

²⁷ Ahmet Mumcu: *Divan-ı Hümâyün*, Ank. 1976, 86; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 128.

²⁸ Akdağ, Celâli İsyanları, 91. Nitekim bir hükümde şöyle denilmektedir: "...Bundan akdem size hük-m-i şerifim gönderilüb Karesi sancağının mehâyifi teftişi ile katlolunan Hasen nam zâimin ahvalin görmek emrüm olub ol hususları görmek üzere iken mezkûr Hasen'in hususına kazaskerüm tarafından bir aher kadı ta'yin olunub hük-m-i şerifüm ihrac itdükləri i'lam olundu. İmdi mezkûrun katli hususına size vîrilen hük-m-i şerifüm mukarrerdir..." 10 Safer 972 (1564). BOA MD 6/137.

²⁹ Örnek olarak: "Müderreslerden mevlânâ Mustafa zide ilmu huya hük-m-i husus-u mezbura bir müvellâ ta'yin ve icrâ-yı hakk olunmak bâbında emr-i şerifüm recâ ve sen ki mevlânâ-yı mûmâileyhsin husus-ı mezbura müvellâ ta'yin olunmanla bi'l-fi'l şeyhülislâm ve müftiyyülenâm olan mevlânâ Seyyid Mustafa edâmallahü teâlâ fezâyilehu işâret itmeleriyle işâretleri mücebince müvellâ olman için yazılmışdur. Fî evâil-i B (Receb) sene 1157" (10-19.VIII.1744). BOA İAD, I/1037; "Çekmece-i sağır nâibine ve Florya ustasına hük-m-i husus-u sen ki Çekmece-i sağır nâibi mevlânâ-yı mûmâileyhsin müvellâ olub Florya ustası mûmâileyh mübâşeretüyle ahâli-yi nâhiyeden tecessüs ve zuhûra getirilüb ba'de's-sübût sâriklerden tahsil ve der-i devlet-medâruma i'lam olunmak...." Fî evâil-i R (Rebiülâhîr) sene 1158" (3-12.V.1745) BOA İstanbul Ahkâm Defteri (İAD), I/1277.

³⁰ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 131. "Hamîdîli beğine hük-m-i husus-u Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mehmed zide kadruhu vardukda emrüm mücebince kasaba-yı mezbûre kâdîsini....muhkem kayd-ü-bend idüb dahi mezbûr çavuşuma koşub mukayyed-ü-mahbûs sūd-de-i seâdetime gönderesin....." , 5 Muharrem 972 (14.VIII.1564). BOA MD 6/5. Kadı'nın bulunduğu

görölmek üzere merkeze, Divan huzuruna getirtilirlerdi³⁰. Bazen de kadı'nın teftişi için merkezden çavuş, muhızr gibi bir memur görevlendirilebilirdi³¹.

Osmanlı Devleti'nde de idarî hiyerarşi bir bakıma adliye teşkilatına yansımıştır. Kadılar buldukları yerin en büyük mülki amirinin kontrolü altında idi. Ancak bu kontrol adli değil, disiplinler bir kontroldü. Bu muhtemelen, İslâm hukukunda hâkimlerin hem adli hem de idarî yetkileri bir arada hâiz olarak tâyin edildiği, sonradan ise vâlilerin kadıları tâyine yetkili olduğu ilk devirlerin tesiriyle gelen bir teâmüldür. Dolayısıyla bu husus adli bağımsızlığı zedelememiştir. Hâkimler sadece padişaha karşı sorumlu idiler. Vâliler, kadılara müdahale edemezlerdi, hatta onları tevkif dahi ettiremez, ancak gerekirse kadı aleyhine sıradan bir vatandaş gibi Divan'a mürâcaat edebilirlerdi³². Vâli, kadı'nın hükmünü değiştiremez, infazdan da kaçınmazdı. An-

eyâletin beyi ve kadısınca teftişine örnek: Amik kadısı Hüsâm'dan şikâyet edildiğinden tahkikat icrâsına ve şikâyetçilerle mürâfaa olunmasına dâir Haleb beylerbeyi ve kadısına hüküm. 25 B (Receb) 984 (1576) BOA MD, 28/530. Şuf nâhiyesi nâibi İbrahim'den ahâli şikâyet etmekle teftiş idüb cürmü sabit olursa şer'le muamele edilmesi hakkında Haleb beğlerbeyisine, Kilis ve Antakiyye kadılarına hüküm. 21 Ra (Rebiülevvel) 987 (1579). BOA MD, 36/723. Başka mahallin mülki âmîr ve kadısının teftişle görevlendirilmesine örnek olarak: "Hüdâvendigâr sancağı beyi Abdurrahman beğ ve Kûtâhya kadısına hüküm ki: Hâliya Kûtâhya ve Karahisar sancaklarında sancakbeği ve subaşuları ve zuemâ ve kudât ve nüvvâb ve sipâhi ve bilcümle ehl-i örf tâifesi reyâyaya zulm-ü-teaddileri olub.....zikrolunan sancakların mezâlîm ve mehâyif teftişini sana emri-düb.....her kim ise gelüb dâvâ-yı hakk idüb tazallüm iderler ise bir defa şer' ile fasl olmuş olmayub onbeş yıl mürur etmeyen kadîyelerin onat vechle hak üzere teftiş ve tafahhus idüb göresin....." 6 Safer 976 (1568). BOA MD 7/658. Mülki âmirlere yardımcı olarak kadıların tâyin edildiği bir mehâyif teftişine örnek olarak: "Sâbıkan Çorum kadısı Osman'a ve hâliyen Çorum kadısı Mevlânâ Sinan'a hüküm ki: Hâliyen vilâyet-i Rûm'da mehâyif teftişinde olan Çorum beği İlyas dâme izzuhunun yanına sizi müfettiş ta'yin idüb buyurdum ki: Hüküm-i şerîfüm varıcak, te'hir eylemeyüb müşârunileyhe varub mülâki olub mehâyif teftiş için virilen mufassal hüküm-i hümayunum muktezasınca teftiş hizmetinde olasız." 26 Rebiülevvel 972 (1564). BOA MD 6/324.

³¹ "Rumili kâdiaskerliği pâyesiyile hâlen Anadolu kâdiaskeri olan mevlânâ Lütfullah edâmallahu teâlâ fezailehuya hüküm ki:....hâlen Beğşehr kâdîsi es-Seyyid el-Hacc Mehmed Hâşim'in hilâf-ı şer'-i şerîf hareket ve fukarâ-yı ibâdullaha haddinden efzûn zulm-ü-teaddi eylediğini ahâliyi kazâdan mazbûtü'l-esâmi sekiz nefer kimesneler mazhar birle iştikâ idüb lâkin mezbur es-Seyyid el-Hacc Mehmed Hâşim müteşerri' ve mansûb-ı sâiresinde hilâf-ı şer'-i mübîn hareketi olmayub müstekîmü'l-etvâr ve mütedeyyin kimesne olmağla şikâyetün sıdka ve kizbe ihtimali olduğundan tarafeyni ğadrđan sıyâneten kanun-ı kadîm üzere kapu muhızrılarından Hüseyin nâm kimesne mahallinde sırran ve alenen teftiş ü tafahhus ve hakikat-i hâle itila' için irsâl olunmak.....fi evâhir-i Za (Zilkâde) 1166" (19-28.IX.1753) BOA İAD, III/894. Bununla beraber merkezden gönderilen çavuş ve muhızrın daha ziyâde sanıkların ve tarafların mahkemede hazır olmalarını sağlamaya yardım ederlerdi.

³² Kastamonu sancakbeyi bu sancakta görev yapan bazı nâiblerin bir takım zâlimlerle işbirliği yaparak hukuka aykırı hükümler verdiği hususunda Divan-ı Hümayun'a şikâyette bulunmuş, Divan da kendisine bu nâiblerin durumlarını ayrıntılı olarak söz konusu hükümlerin sicildeki

cak kendisine mürâcaat edilmesi ve yaptığı inceleme sonucu gerekli görmesi durumunda o belde kadısından bu dâvâyâ kendi huzurunda tekrar bakmasını isteyebilirdi. Bu da hükümdarın taşradaki temsilcisi ve genel güvenlik ve huzurun sağlanmasıyla görevli olma keyfiyetinin bir sonucuydu. Mülki âmirlerin kontrolü disipliner bir kontrol sayıldığı için gerek merkezdeki, gerekse taşradaki divanlar, halkın devlet memurlarından şikâyetlerini incelemekle görevli olduğu gibi, bir devlet memuru olan kadılardan şikâyetlere de bakmıştır.

Hukuka aykırı davranan kadı ve nâibleri, gerek şikâyet üzerine, gerekse re'sen, üst mercilere bildirmek (mezâlimi ref' etmek) görevinin Sultan III. Selim devrinde şeyhülislâmlara verildiği kaynaklarda geçmektedir⁵³. Devlet organlarında gözlenen bozulmaların önüne geçmek için bir takım tedbirler alınmaya çalışılmış ve bu yolda çok ciddi teşebbüsler olmuştur. Bu bozulmaların en önemlileri adliye teşkilatında yaşanmaktaydı. Bu padişah devrinde sık sık toplanan meşveret meclislerinde hâkimlerin hukuka aykırı davranışları ve bunların sebepleri üzerinde durulmuş, bu problemler çözülmeden ülkenin diğer problemlerinin çözülemeyeceğine işaret edilerek bir takım

suretleriyle beraber arzetmesi hususunda emir göndermiştir. 3 Safer 973 (30.VIII.1565). BOA MD, 5/182.

⁵³ Ahmed Cevdet Paşa: *Tarih-i Cevdet*, İst. 1994, II/1104; Sâbit: *Usûl-i Muhakeme-i Hukukiyye*, İst. 1302, 147; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 255-260. Nitekim arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre, XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren kadı ve nâiblerden şikâyetler şeyhülislâmlığa gelmekte, şeyhülislâmın arzıyla hüküm çıkmaktadır. Örnek olarak: Dimetoka nâibi Kevâkibizâde Efendi, askerî tâifesini ihlâl ve memlekete ilkâ-yı ihtilâl etdikden başka hilâf-ı şer' ve ka nur harc-ı defter nâmile onikibin gurus tahsil eylediğinden, sâire ibret olmak üzere te'dibi sadrı azâm tarafından bildirildiğine dâir olan tahrîr üzerine gerek merkûmun, gerek Uzuncaabâd (Hasköy) nâibinin Edirne kadısı huzurunda mürâfaa ve ihkâk-ı hakk eylemeleri hakkında Şeyhülislâm Hâmidizâde Mustafa Efendi tarafından yazılan hüküm. BOA, Cevdet-Adliye, no: 226, 21 L (Şevvâl) 1206 (1792). Bununla beraber bu gibi vesikaların daha eski tarihli olanları da vardır. Bundan hareketle kadı ve nâiblerden şikâyetlere şeyhülislâmların bakması usulünün daha önceleri başladığı, Sultan III. Selim devrinde de bu görevlerinin teyid edildiği söylenebilir. Sözelgeşi, Halep kadısı Ahmed Efendi'nin fena hareketlerine binâen azline dâir Şeyhülislâm Dürrizâde Mustafa Efendi imzalı arz. BOA Cevdet-Adliye, no: 5072, Za (Zilhicce) 1177 (1764). Yine örnek olarak, Edirne'de Çermen kazasında babasından muntekul altuyüz kuruş kıymetindeki çiftliğini halası Emine nâm kadın yüzün kuruşa aldığı Ahî Çelebi mahkemesinde hüccet ettirerek gabn-i fâhiş yüzünden kendine külli gadredildiğinden şikâyetle hukukunun şer' marifetiyle muhafazası istidâsına dâir Mehmed imzalı üzerinde Şeyhülislâm İshak Efendi'nin işaret ve imzasını hâvi arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3035, tarih: 6 Rebiülevvel 1147 (1734).

fermanlar çıkarılmıştır³⁴. Bununla beraber adı geçen padişahın herkesçe bilinen yumuşak tabiatı ve aşırı merhameti, öte yandan ilmiye (ve adliye) ıslahatıyla görevlendirilenlerin ulemâyı karşılama almaya yol açan beklenmedik ve sert icraatleri yanısıra, Rusya ile savaş gibi başka siyasî meseleler dolayısıyla gereken esaslı tedbirler alınamamış ve bu sahadaki sıkıntılar bir süre daha devam etmiştir. Adli teşkilattaki problemlerin çözülmesi için gereken köklü tedbirleri almak ve belli ölçüde başarı kazanmak Sultan II. Mahmud'a nasip olmuştur.

Kadıların verdikleri hükümlerde, maddî veya hukukî meselenin yanlış değerlendirilmesi iddialarından çok, kendi şahsıyla ilgili olarak (hâkim niteliği taşıyama, taraf tutma, dâvâyı uzatma, dâvâya bakmama, mülkî âmirlerle ağız birliği etme, rüşvet alma gibi) şikâyetle bulunulmaktaydı. Gerçi hükmün bizzat kendisinde hukuka aykırılık iddiasıyla üst mercie başvurulduğu durumlar da vardır; ancak arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre bunlar nisbeten daha azdır. Buna karşılık klasik devir İslâm hukukunda, en azından teoride, hükme itiraz herhangi bir başka hâkime, ancak hâkimden şikâyet genellikle divan-ı mezâlîme yapılırdı, dolayısıyla hükme itiraz ile hâkimden şikâyet arasında pratikte fark vardı. Hukuka aykırı bir hüküm zaten bâtul olduğundan yeniden bir muhakeme yapılarak yeni bir hüküm verilmesi mümkündü. Bundan ötürü üst mercilere mürâcaat daha ziyâde hâkimin muhakeme sırasındaki hareketlerine teallük etmektedir. Şu kadar ki İslâm hukukunun ilk devirlerinden itibaren artık yargı mekân ile kayıtlı olduğundan eşit derecede bir başka kadıya başvurma imkânı kalmamış; divan-ı mezâlîm bir üst mahkeme sıfatıyla yegâne adli kontrol mercii olmuştur. Bu devirlerden intikal eden geleneğin etkisiyle, Osmanlı hukukunda da yargı mekân ile ka-

³⁴ Bir telhisdeki şu ifadeler konuya ışık tutacak niteliktedir: "Padişahım! Şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü velinimetim efendim! Huzur-ı hümâyunlarında ve hâne-i şeyhülislâmide irâde-i şâhâneleriyle akdolunan mecâlis-i meşrutda def-i mezâlîme dâir ne vechile müzâkere olunduğu ve tahakkuk-ı şerâit kaleme alındığı ma'lûm-ı hümâyunlarıdır. Kudât ve nüvâb mezâlîmlerine dâir lâzım gelen iki kıt'a emr-i şerif Anadolu ve Rumeli kâdiaskerlerine hitâben ısdar ve bâlâları hatt-ı hümâyunlarıyla tevşih ve semâhatül efendi dâilerine teslim ve mazbata-ı meşrutun bir sureti dahi ordu-yu hümâyunlarına tesyir olunmuştur. Bundan maade mezâlîm-i sâirenin def'i için meclis-i meşrut muktedası üzere iktiza eden şerâit ve tenbihâtü şâmil Rumeli ve Anadolu'nun ücra kullarına hitâben lâzımü's-sudûr olan evâmîr-i şerife müsveddesi kaleme alınub manzur-ı şâhâneleri buyurulmak için atebe-i ulyâlarına takdim olunmakla manzur-ı âlileri buyuruldukda irâde-i hümâyunlarına muvâfık olmayan şerâit var ise ve dahi dercolunacak tenbihleri olur ise tebdili mümkün olmakla emr ü işaret buyurulmak bâbında ferman şevketlü mehâbetlü kudretlü velinimetim efendim padişahım hazretlerinindir." Tarih: 1205/1790-1. BOA Hatt-ı Hümâyun, no: 8038.

ytlandığından, dâvâyı istinaf yoluyla başka bir hâkime götürmek mümkün değildi. Hukuka aykırı verildiği düşünülen hükümler Divan-ı Hümayun'a götürülebilirdi. Daha ziyâde idarî mahkeme görünümündeki Divan-ı Hümayun'un kararı istikametinde gerekirse istinaf edilebilirdi. Öte yandan hukuka aykırı davranan kadı, kendisini tâyin eden otorite tarafından görevden alınabilmekte, hatta ağır şekilde cezâlandırılabilmektedir. Bu imkânın varlığı, hükümlerin kontrolüne ve dolayısıyla düzenli bir kanun yolu mekanizmasının kurulmasına fazla ihtiyaç duyulmamasının sebeplerinden birisidir. Bundan dolayı Osmanlı hukukunda da hükümlerin kontrolüyle hâkimlerin kontrolü çoğunlukla bir arada ele alınmıştır, aralarında fazlaca fark gözetilmemiştir.

Bu anlayış Tanzimat sonrasına da yansımış, hâkimden şikâyet bu devirde bir kanun yolu olarak düzenlenmiştir. Hatta bu dönemlerde sistematik bir kanun yolu mekanizmasının kurulmasından çok, hâkimlerin bağımsızlığının azaltılması tercih edilmiştir³⁵. Nitekim bir müellif Tanzimat'tan sonra istinaf ve temyiz gibi müesseselerin kabulüyle mahkemelerin bir hiyerarşiye bağlandığını ve bir tür denetim altına sokulduğunu, böylece kadıların müstakil ve hukuken tek otorite olduğu İslâmî sistemden uzaklaşıldığını söylemektedir³⁶. Halbuki adliye teşkilatında her türlü reformu yapmak, yeni mahkemeler ihdâs etmek, İslâm hukukuna aykırı olmadığı gibi, mahkeme kararlarının hukuka uygunluğunu bizzat kontrol etmek veya bunun için müesseseler oluşturmak İslâm hukukunda devlet başkanına tanınmış bir yetkidir. Kaldı ki müellifin kastettiği türde istinaf ve temyiz kadıların görev yaptığı şer'iyye mahkemelerinde değil, yeni kurulan çok hâkimli nizâmiye mahkemelerinde söz konusu olmuştur. Kadıların bağımsızlığı prensibi İslâm hukukunun çok önem verdiği bir husustur ve Osmanlı Devleti'nde de -hukuk sisteminin en fazla harab olduğu devirlerde bile- buna dikkatle uyulmaya çalışıldığı görülür. Üzerlerinde mülkî âmirlerin hiçbir otoritesinin bulunmadığı kadılar, doğrudan merkeze bağlıydılar. Bunun yanında devlet başkanı kadıya bir dâvâyı tekrar görüp farklı istikamette bir hüküm vermesini emretse, kadı buna mecbur olmadığı gibi, dâvâ hukuka uygun olarak görülmüş ve sonuçlandırılmışsa hükmü bozamazdı. Devlet başkanının kadıyı tâyin ederken (şu zaman dilimi içinde hükmet!, sadece şu bölgede hükmet!, yalnızca şu gibi dâ-

³⁵ Shapiro, 378-380; Hasan Tahsin Fendoğlu: *Türk Anayasa Tarihinde Yargı Bağımsızlığı*, İst. 1996, 137-138.

³⁶ İlber Ortaylı: *"Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine"*, Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan-I, İÜSBF, 1982, 505.

vâlara bak, şu gibi dâvâlara bakma!, şu ictihadla karar ver! gibi) bir takım şartlarla kayıtlaması ise zaten hukuka aykırı değildi. Çünkü kadı tâyini vekâlet akdi çerçevesinde cereyan ederdi. Bu kayıtlamalar görevlendirme esnasında yapılırdı, hükmetme esnasında değil. Devlet başkanının kadıya karşı uygulayabileceği yegâne baskı onu azletmekti. Bu da çoğu zaman kadıyı etkilemezdi, çünkü o ilmiye sınıfının bir üyesiydi. Kariyeri sebebiyle bu sınıfa mensubiyeti devam edeceğinden müderris veya müftü olarak görev yapmasına kimse engel olamazdı. (Ancak müderrislik ve müftülük gibi görevlerin de en az kadılıklar gibi sınırlı kadrolara bağlı oluşu pratikte bu imkânı hayli daraltmıştır.)

Kadıya mürâcaat eden kimse dâvâsıyla ilgili olarak müftüden fetvâ alıp bunu mahkemeye ibrâz edebileceği gibi, kadı da gerektiğinde müftüden fetvâ isteyebilirdi. Kadı bu fetvâyâ uymak zorunda değilse de uygulamada genellikle hükümlerin bunlara uygun verildiği, aksi halde üst kontrol mercii tarafından hükmün bozulduğu veya fetvâyâ niçin uyulmadığının sorulduğu görülmektedir³⁷. Divan-ı Hümâyun'un halkın mahkeme kararlarına itiraz ve hâkimlerden şikâyetlerine bakıp verdiği hükümlerin yer aldığı ahkâm ve şikâyet defterlerindeki pek çok hükümde, taraflarca ibraz edilen fetvâlara göre hüküm verilmesi ilgili mercilere (mahkeme, kadı) bildirilmektedir³⁸. Hatta Mısır'da XIX. asırda bile dâvâcı, müftüden bir fetvâ getirmeye mecburdu. Fiilen ihtilafı müftü inceler, bunun âit olduğu hukukî çözümü fetvâda gösterirdi, kadı ise çoğu zaman bu fetvâyı tasdikle yetinirdi³⁹. Bu da gerek mahkemeye intikal eden ihtilafın sayısının az olmasına, gerekse nizâ, başta

³⁷ Uriel Heyd: "Some Aspects of the Ottoman Fetvâ", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Volume: XXXII, Part I, 1969, 56; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 105; Aydın, 104. Mahkeme sicillerinden anlaşıldığına göre mahkemelerde bu gibi bir fetvâ ibraz edebilen taraf çoğunlukla dâvâyı kazanmıştır. Haim Gerber: "Osmanlı Hukukunda Şeriat, Kanun ve Örf 17. Yüzyıl Bursa'sı Mahkeme Kayıtları", Trc: Mehmet Akman, Hukuk Araştırmaları, MÜHF, C: 8, S: 1-3, 1994, s: 288.

³⁸ *Şile nâibine hükm ki.....fetvâ-yı şerifeleri olduğın bildürüb mu'cibince şer'le görilüb ber-mu'ceb-i fetvâ-yı şerife icrâ-yı hakk olunmak bâbında...Fî evâhir-i Zilka'de 1155" (17-26.1.1743) BOA İAD I/295. Bu ibare neredeyse klişe bir ibare olup benzer bütün hükümlerde yer almaktadır. Örnek olarak, BOA İAD, I/206, 261, 560, 737, 907, 916; II/56, 203, 408, 415, 425, 505, 674, 675, 729, 811, 818. Sultan III. Murad devrinde yazıldığı anlaşılan bir siyasetnâme, taşradaki bazı kadıların kendilerine ibrâz edilen fetvâlara itibar etmediği ve buralardaki halkın da merkezden fetvâ sormalarının çok zor olduğu bildirilerek, kadınlara mahallî müftülerin fetvâlarına itibar etmeleri hususunda emir verilmesi tavsiye olunmaktadır. *Hırzû'l-Mülük*, (Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dâir Kaynaklar), nşr: Yaşar Yücel, Ank. 1988, 49a.

³⁹ Joseph Schacht: "Mahkeme", İA, VII/146; Heyd, Fetvâ, 51.

fetvâ gibi bir hukukî temele oturtulduğu için hükümlerde hatâ ihtimâlinin çok düşmesine sebebiyet vermektedir. Fetvâda, maddî mesele iyice ortaya konup, bu işin mütehasısı sayılan müftü tarafından, hâdisenin hangi hukuk normuna uyduğu gösterilmektedir. Bu da dolayısıyla kanun yolu kontrolünün, bilhassa temyizın gelişmesinde menfi rol oynayan hususlardan sayılmakta, bir başka deyişle müftünün fetvâsı temyiz usulüne olan ihtiyacı azaltmaktadır. Çünkü temyiz yolunda hukukî meseledeki hatâ ele alınmaktadır. (İkinci Meşrutiyet'ten sonra şer'iyeye mahkemesi adını alan kadı mahkemelelerine, hukukî meselenin tesbitinde müftü gibi kadılara yardımcı olmaları maksadıyla müşâvir adında görevliler tâyin edilmiştir).

Mahkemelerde yargılama sırasında *şühûdü'l-hâl* denilen kimseler müşâhid olarak yer alırdı. Mahallin ileri gelenlerinden ve genellikle dâvâ ve taraflarla ilgili kimselerden birkaç kişinin oluşturduğu bu hey'et mahkemenin işleyişine ve hükme karışmayıp ancak kadı'nın hukuka uygun karar vermesine dolaylı olarak etki ederlerdi⁴⁰. Böylece şühûdü'l-hâl, dâvâdaki maddî meselenin ele alınışını gözleyip, hükmün dâvâ zabtına uygunluğunu kontrol ettiklerinden bir bakıma istinaf ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır. Gerek müftü ve gerekse şühûdü'l-hâl denilen kimselerin, kadı hükmünün hukuka uygun ve âdil verilmesi için bir çeşit ilk kademe temyiz görevi yaptığına bazı müelliflerce dikkat çekilmiştir⁴¹.

Kadıların, toplumun en saygın, faziletli ve ahlâklı kimselerinden tâyin olunmasına itinâ edilmeye çalışılmış ve bu, kadıların âdil bir şekilde hükmetmelerini sağlayacak en büyük teminat olarak görülmüştü. Böylece halk

⁴⁰ Aydın, 92-93. Bazı müellifler bunları Anglosakson hukukundaki jüriye benzetmekte ve kadı hükmünün bunların tasdiğiyle yerine getirileceğine işaret etmektedir. Ortaylı, Mahkeme, 254-255. Oysa bunların muhakemeye ve hükme müdahale etmeye yetkileri yoktu, çünkü yargı yetkisi münhasıran kadılar tarafından kullanılabilirdi. Bu bakımdan Kıt'a Avrupasında, bilhassa Almanya'daki jürilerle benzerliği ileri sürülebilir. Yılmaz Öztuna da, bunları ehl-i vukuf (bilirkişi) olarak görmektedir. Halbuki şühûdü'l-hâl ehl-i vukuftan farklıdır, zaten müellif de sonradan bu farka işaret etmiştir. Yılmaz Öztuna: "Klasik Osmanlı Düzeninde Kadı ve Mahkeme", Hayat Tarih Mecmuası, S: V, Mayıs 1977, s: 9; Yılmaz Öztuna: "Kadılar", Tarih ve Medeniyet, S: 11, Ocak 1995, 29. Şühûdü'l-hâlin kadılara kamuoyundan gelmesi muhtemel baskıların önlenmesinde de önemli rolü olduğu, bunun da "Sizden biriniz kötü bir şey gördüğünde eli ile, buna gücü yetmezse dili ile önlesin. Bu da mümkün olmazsa kalbiyle buğzetsin!" hadisinde yer alan prensibin bir sonucu olduğu iddiası, bir başka deyişle şühûdü'l-hâl ile emr-i bi'l-ma'ruf arasında ilişki kurmak (bkz. Fendoğlu, 265-266) çok dolaylı bir ifadedir. Çünkü şühûdü'l-hâlin fonksiyonu sadece muhakeme esnasında aleniyeti temin olup, adaletin tecellisine dolaylı bir etkisi vardır; muhakemeye müdahale yetkisi bulunmamaktadır.

⁴¹ Akdağ, I/406; Aydın, 93, 105.

da mahkeme kararlarına itimad ve imtisal edecek, cemiyet huzuru sağlanacaktı. Ancak pratikte bu her zaman böyle olmamıştır. İnsanlık tarihi kadar eski olan adam kayırma usulü burada da hükmünü icrâ ettiğinden, beklenen maksad tabiatıyla hâsıl olmamıştır. Zaman zaman ve bilhassa devletin zaafa düştüğü devirlerde kadıların şikâyete medar olacak şekilde davrandıkları görülmüştür. Bunlar da çok sıkı tedbirlerle önlenmeye çalışılmıştır. Bununla beraber kadere rızâ ile âmirlere itimad ve itaat geleneğinin câri olduğu Şark dünyasında halk hâkimlere ve bunların verdikleri hükümlere itirazdan çoğunlukla kaçınmıştır. Osmanlılarda da bu geleneğin devam ettiği görülür.

Osmanlı hukukunda muhakeme oldukça süratli ve az masraflı idi. Klasik Osmanlı adli sistemi bu yönüyle zamanının diğer hukuk sistemlerinden bâriz bir şekilde ileriye⁴². O zamanlar Osmanlı cemiyet düzeni, İslâm hukukunun başlangıç devirlerinden çok farklı olmadığı gibi, insanlar arası ilişkiler de girift değildi. Bu sebeple hukukî ihtilaflar karmaşık sayılmazdı. Nitekim mahkeme sicillerinde yer alan hükümlerin büyük çoğunluğu hüccettir. Bunlar mahkemelerin nizâsız yargı sonucu ve günümüzdeki noterlerin fonksiyonuyla verdiği kararlar olup, ilâmların, yani nizâlî yargı sonucu verilen hükümlerin azlığı dikkat çekicidir. Halk, yukarıda da geçtiği gibi hukukî meselelerini fetvâ yoluyla çözümlenmeyi daha kolay ve masrafsız bulmaktaydı. Öte yandan artık kadıların müctehid olmaları aranmıyor, dolayısıyla hukukun aslî kaynakları olan kitap, sünnet ve icma'dan bizzat hüküm çıkartmaları beklenmiyordu. Uygulanan hukukun hükümleri de fıkıh kitaplarında yer almaktaydı. Bu kitapların başlıcaları (Dürer, Mültekâ gibi) Türkçeye tercüme edilmişti. Bunun yanısıra örfî hukuk da denilen padişah emirnâmeleri sınırlı sayıda ve teknik metinlerdi. Öte yandan halk arasında daha önce cereyan edip fetvâya arzolunan hukukî ihtilafların çözümleri de Şeyhülislâmlık tarafından birer külliyat halinde zaman zaman biraraya gerilerek herkesin, bu arada kadıların istifâdesine sunulurdu (Bu fetvâlara uyma mecburiyeti teorik olarak yoktu ama Şeyhülislâmlık Tanzimat'tan sonra kadıların vermiş oldukları hükümlere karşı gidilebilecek bir nevi kanun yolu mahkemesi hâline gelecek, dolayısıyla bu fetvâ mecmualarına uymanın önemi artacak, çünkü bunlar bir bakımdan bugünkü icthadı birleştirme kararlarının fonksi-

⁴² İngiltere kralı VIII. Henry, İngiliz adliye sisteminde yapacağı reforma örnek teşkil etmesi bakımından, Kanuni Sultan Süleyman devrinde, Osmanlı adli sistemini incelemek üzere Osmanlı ülkesine bir heyet göndermişti. Fairfax Downey: *Kanuni Sultan Süleyman*, Trc: Enis Behiç Koryürek, İst. 1975, 101.

yonunu görecektir). Bu sebeple hepsi belirli bir eğitim almış ve tecrübe kazanmış olan kadıların verdikleri hükümde hatâya düşmemeleri beklenirdi. Kaldı ki takıldığı hususlarda hukukçulara danışması, müftülerden fetvâ sorması mümkündü. Zaten karmaşık ve çeşitli olmadığı için mahkeme önlerine gelen hukukî ihtilafların hukuka aykırı çözümlenme ihtimali de fazla değildi.

Bütün bu söylenenlerden hareketle Osmanlı hukuk tarihinde mahkeme kararlarının kontrolü, hükümlerin hatâlı ve hukuka aykırı verilmesinden, bir başka deyişle maddî ve hukukî meselenin tesbitinde hatâdan ziyâde, kadıların herhangi bir sebeple hukuka aykırı davranmalarından dolayı cereyan etmiştir. Nitekim kaynak ve belgelerde bu husus görülmektedir. Kadılar, birer insan olmaları itibariyle “hevâ ve nefslere uyup” hukuka aykırı davranabilirlerdi. Bunlar da genellikle, rüşvet alma⁴³, sicil tahrif etme⁴⁴, düzmece hüküm verme⁴⁵, taraf tutma⁴⁶, dâvâya bakmaktan kaçınma⁴⁷, ehl-i örf denilen

⁴³ “Dulkadir beğlerbeğine hüküm ki: Südde-i seâdetüme arzihâl sunub Göğercinlik kazâsi nâibi olan Ömer için dâimâ subaşı ile gezüb fukarâyı bî-günah rencide idüb ehl-i örf muavenet idüb fikarâyı habs idüb akçelerin alub ve subaşına dahi aldırub ve rişvet tariki ile reâyânın fevkalhadd altunların alub külli zulm ve teaddî eylediği ecluden reâyâ perâkende olub eski ve yerlü nâib olub hilâf-ı şer’ teaddisi çokdur, ref’ olunması lâzım eylediği i’lâm olundu. Buyurdum ki: vüsûl buldıkdâ mezbûr nâibin ahvâlin tahkik eyleyüb göresin. Filvâki’ reâyâya vechi meşrûh üzere zulm ve teaddisi vardır, aslı ile ma’lûm idinüb vuku’u üzere ahvâlin arz eylesin.” 19 Ramezan 980 (1573). BOA MD 21/104. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Mumcu: Osmanlı Devletinde Rüşvet, Ank. 1969.

⁴⁴ Sicil tahrifaunda bulunduğu için Hums kadı nâibinin teftişi emredilmiştir. 13 Muharrem 973 (1565). BOA MD, 5/68.

⁴⁵ “Üsküb beğine ve kadısına hüküm ki: Hâlâ Üsküb’de nâibü’ş-şer’ olan Mehmed nâm ki-mesne ehl-i tezvîr olub bazı kadılar ve gayrikimesne nâmına mührler kazdurub ve telbis hüccetler ve mektublar yazub.....” 10 Rebiülâhir 972 (1565). BOA MD 6/380. Erzurum kadısının rüşvetçi olup gayrimesru hükümler verdiğiinden dolayı görevinden alınması yolunda Erzurum beylerbeğinin arzı. BOA Cevdet-Adliye, no: 5009, tarihsiz.

⁴⁶ Hatta taraf tutma ihtimaline karşı hâkimin reddi de mümkündür. “Atala ve Mağnisa kadılarına hüküm ki: ...mevlânâ-yı mezbûr Südde-i seâdete gelüb Kula kadısı olan Abdülkerim için benümle husûmeti ve hasımlarıma muaveneti vardır, teftüşden ihrâc olunmasını taleb iderüm dimeğin kadı-yı mezbûrın ahvâline Atala kadısı ile seni müfettiş ta’yin idüb....” 17 Zilhicce 972 (1565). BOA MD 6/1417.

⁴⁷ “Aydın sancağı kadılarına hüküm ki: Hâliyâ Aydın beği Mustafa âdem gönderüb bazı ehl-i fesâdı âdemleri meclis-i şer’a ihzâr idüb ahvâleri şer’le görilmek taleb itdüklerinde mürâselemlerle getirilmedi diyü mukayyed olunmamağla.....ol vechile te’hir olunmayub bi-hasebi’ş-şer’ ahvâllerin teftüş idüb.....” 3 Zilhicce 972 (1565). BOA MD 6/1339.

⁴⁸ “Bürgü kadısına hüküm ki: Hâliyen Aydın sancağında Arpaz nâm karye halkı Rikâb-ı hü-mâyunuma ruk’a sunub bazıları Südde-i seâdetüme gelüb kadıları olan Muhyiddin kasaba-i

mülki idarecilerle işbirliği yapma⁴⁸, yolsuzluk⁴⁹, zorla dâvâ görme⁵⁰, haksız yere cerîme alma⁵¹, devre çıkmak⁵², birbiriyle çelişen hükümler verme⁵³ gibi

mezbûre iltizâm iden Ali nâm subaşı ile ve Selcanoğlu demekle ma'rûf kimesne ile müttetik olubfi 21 Muharrem sene 968 (1560).” BOA MD 3/1598. “Kastamonu beğine hükm ki: Kastamonu'ya varıcak kadılıklarında olan a'yân ve eşrâf ve sâir reâyâ ve berâyâ Sûdde-i seâdetüme muhızr gönderüb nefsi Arac'dan olub hâlen Kastamonu'da sâkin olan Abdurrahman nâm kadı dâimâ sancakbeği ile itüfak idüb fukarâdan nice bin akça aldurub zulm ü teaddisinin nihâyeti olmadığın i'lâm itdükleri ecluden mezbûr kadı Âsitâne-i seâdetüme gönderülmek emr idüb buyurdum ki vüsûl buldıka mezbûr kadıya bir an evvel ve bir saat te'hir ve terâhi itdirmeyüb Âsitâne-i seâdetüme getirüb Divan-ı Hümâyun'ımda husemâları ile mürâfaa olub fukarâya zulm ü teaddisi olduğu sâbit oldıkda eshâb-ı hukukın hakları bî-kusur virildükden sonra şer'le hakkından geline.” 13 N (Ramazan) 1003 (1595). BOA MD 73/1039.

⁴⁹ “Atala ve Kula kadılarına hükm ki: Kula kazâsı halkı mahzar gönderüb kadıları olan Ca'fer için fukarâya hilâf-ı şer'-i kavim teaddî idüb ve bi-gayrihakkın malların alub ve halk mâbeyninde ef'al-i kabîha ile ma'rufdur diyü i'lâm idüb.....kadı-yı mezbur azlolunub tefüş olunmasın emridüb....” 25 Cemâzilevvel 972 (1564). BOA MD 6/573, 6/615.

⁵⁰ “Şile nâhiyesi nâibine hükm ki: Galatada vâki' merhume ve mağfurun leha Vâlide Sultan tâbet serâhânun Samandıra ve Soğanlı ve Sâlih nâm vakf çiftliklerün arabacılarından Şile nâhiyesine tâbi'....nâm karye sâkinlerinden Mahmud ve Mehmed ve nâm karındaşlargelüb yine karye-i mezbur sâkinlerinden mürisleri .. nâm kimesne fevt oldukda terikesi irs-i şer'le bunlara inûkal idüb içlerinde sağır ve sağire ve gâib ve gâibesi olmayub cümle verese hâzır ve kibâr olub kısmet taleb itmezler iken sen ki mevlânâ-yı mumâileyhsin, mürisleri müteveffâ-yı mezkûrun terikesini tahrîr ider ve resm-i kısmet alurum diyü tarafundan hilâf-ı şer' ü kânun teaddî vü rencide olındukları ve bu bâbda dâvâlarına muvâfık şeyhülislâmdan fetvâ-yı şerife virildüğün bildürüb mücebince amel olunub ol vechile teaddî vü rencide olunmamak bâbında hükm-i hümâyunum recâ eyledükleri şer' ü kânun üzere amel olunmak için yazılmışdır.” Fî evsât-ı Ş (Şaban) 1158 (8-17.IX.1745). BOA İAD 2/148.

⁵¹ “Amasya beğine ve kadısına ve Lâdik kadısına hükm ki: Havza kazâsı ahâlisi ruk'a sunub bil-fîil Havza kadısı olan Hıdır Şah ve Rum beğlerbeğisi subaşlarından Mehmed nâm kimesne gelüb bunların üzerine nesne sâbit olmayub mücerred celb ü ahz için kimini suhte yatağı ve hürsüz harâmî şerîki ve kimini kızılbaş ve mülhidsiz diyü iftirâ idüb der-zencir idüb ve dahi habs idüb herbir mahbûsdan otuzar kırkar altun alub ve şikâyete varmayasuz diyü üçer talâka şart virüb ve bunların bazıı Sûdde-i seâdetüme tazalluma geldüklerin istüma' idüb evlerün basub Hamza nâm kimesneye ikiyüz elli ... urub envâ-i zulm ü hayf eylemişlerdür diyü şekvâ itmeğün, buyurdum ki: vüsûl buldukda mezkûrları ihzâr idüb bir def'a şer'le fasl olmuş dâvâ değil ise hakk üzere tefüş idüb göresin arz olunduğu gibi ise ki şer' ile sâbit olsa ol bâbda muktezâ-yı şer' ne ise edâ idüb yerine koyasun.” 13 Cemâzilâhîr 986 (1578). BOA MD 35/390.

⁵² Devre çıkmak, memurların görev merkezini bırakarak tahkikat, inceleme ve keşif gibi sebeplerle ferman üzerine veya adli işlerde tarafların talebiyle görev mahallinde dolaşmasıdır. Bu esnada masraflar talep sâhibinin üzerineydi. Bu sebeple halkın kimi zaman zarara uğradığı anlaşılmaktadır. “Aydın beğine hükm ki: Mektub gönderüb bazı yirli köhne ve mürtesz nâiblerine niyâbet virüb muttasıl devran itdürmekle reâyâyâ muztaribü'l-hâl oldukların bildürmişsin. İmdi buyurdum ki: varıcak ol asl il üzerine çıkub gezen nâiblere tenbîh ü te'kid eyleyesin ki min ba'd gezmeyeler. Ba'de't-tenbîh eslemeyenleri her kim ise ismi ile yazub arz eylesesün.” 3 Zilkade 967 (1560). BOA MD 3/1372. Edirne kadısının izinsiz devre çıkan nâibinden şikâyeti havi arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3750, tarih: C (Cemâzilâhîr) 1211 (1796). Kadıların izinsiz devre çıkmalarını yasaklayan bir ferman için bkz. BOA Cevdet-Adliye, no: 4729, tarih: Ş (Şaban) 1158 (1745).

⁵³ Niğde mahkemesi nâibi Abdurrahman Niğde sâkinlerinden Feyzullah hakkında bir defa lehine ve diğer defa aleyhine mütenâkız iki i'lâm verdiği cihetle azl ve yerine diğeri tâyin edilinceye kadar mahkeme kâtibinin nasbolduğuna dâir Bozok mutasarrıfı Cebbarzâde Süleyman Beye yazılmış ferman. BOA Cevdet-Adliye, no: 2759, tarih: Za (Zilkade) 1206 (1792).

davranışlardır. Böyle davranan kadılar, haklarındaki şikâyetler tahkik edilecek yerinde görülürse görevden alınarak genellikle sürgüne gönderilir, sürgün yerine vardıkları iyice tâkip edilir⁵⁴, yine çoğu zaman bir süre sonra iyi halleri görülerek "ıslâh-ı nefis" etmeleri üzerine makamın şerefi de göz önüne alınarak ve kimi zaman da araya hatırlı ve merhametli kimselerin girmesiyle affedilir⁵⁵ veya herhangi bir sebeple sürgün yerleri değiştirilirdi⁵⁶. Kendilerinden şikâyet olunan bazı kadılar hakkında açılan tahkikat ve tef-tişte şikâyetçilerden kimsenin bulunmadığı veya iddiaların asılsız olduğu da görülebilirdi⁵⁷. Sâdece kadınların değil, kazaskerlerin de haklarındaki şikâyet-lerden dolayı tef-tiş edildikleri bilinmektedir⁵⁸. Hakkında hiç şikâyet gelme-yen kadılar da, görev süreleri bir mikdar uzatılarak taltif edilirdi⁵⁹. Şikâyet üzerine cezâlandırılan kadı ve nâiblerin vermiş oldukları hükümler de çoğu zaman iptal edilirdi. İşte bu sebeple klasik devir Osmanlı hukukunda kanun

⁵⁴ Musul nâibi esbâk İbrahim Efendi, cünhasına mebni nefyolunduğu Humus'a vardığına dâir Musul vâlisi Mehmed Ali mührüyle tahrirat. BOA Cevdet-Adliye, no: 4749, tarih: 11 L (Şevvâl) 1271 (1855).

⁵⁵ Sinob'a nefyolunan Niğde nâib-i sâbık Ahmed Reşid Efendi'nin affına dâir Şeyhülislâm Mustafa Âşir Efendi işaretiyle arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 4987, tarih: 7 Z (Zilhicce) 1214 (1800).

⁵⁶ Sürgün yerinin değişmesi kimi zaman zorunlu sebeplerle olur: Magosa'ya nefyi emrolu-nan Erzurum nâib-i sâbık Râğib Efendi alil olduğu için menfâsının Harput, Palu veya Maden'e tebdili hakkında tahrirat. BOA Cevdet-Adliye, no: 4598, tarih: 27 M (Muharrem) 1229 (1813). Sürgün yerinin değişmesi bazen de başka sebeplerle olur: Bosna'da mukim sâbık kadı Şeyhzâde Mehmed Said Efendi'nin harekât-ı nâ-lâyıkasından İstanbul'da ikâmet etmek üzere gönderilme-sine dâir emir yazılması hakkında Şeyhülislâm Dürrizâde Abdullah Efendi imzâsı ile arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 6302, tarih: 17 Safer 1205 (1790).

⁵⁷ Kütahya nâibi hakkındaki şikâyetlerin yerinde olmadığına dâir hüküm. BOA Cevdet-Adliye, no: 3355, tarih: Ra (Rebiülevvel) 1224 (1809). Ağrıboz'a nefyolunan kadı Mehmed Emin Efendi'nin kabahati olmadığından nefy kaydının terkin edilmesine dâir hüküm. BOA Cevdet-Adliye, no: 6003, tarih: 3 N (Ramezan) 1204 (1790).

⁵⁸ Bazı kaynaklarda ulemâ arasında değirmen vak'ası diye bilinen dâvâdan ve başka sebep-lerden dolayı 1551 yılında, Rumeli Kazaskeri Bostan Efendi, Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi ve İstanbul Kadısı Saçlı Emir Efendi'nin, Şam kadılığından ma'zul Ahmed Efendi, Sahn müderrisi Martolos Mehmed Efendi ve Manisa sâbık müderris ve müftisi Alâeddin Ali Efendi tarafından ayrı ayrı tef-tiş olunmaları emredilmiş ve neticede haklarındaki şikâyetlerin asılsız olduğu ortaya çıkmıştır. Nev'izâde Atâî: *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmilati'ş-Şakâik*, İst. 1268, 130-131; Mehmet İp-şirli: "Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi", İslam Tetkikleri Dergisi, C: VIII, Cüz: 1-4, İst. 1984, s: 208-211, Uzunçar-şılı, İlmiye Teşkilatı, 130-131.

⁵⁹ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 106. Bağdad kadısı Halil Efendinin "müddet-i örfiyyesinin altı mâh temdidine" dâir kazasker arzı: BOA Cevdet-Adliye, no: 10; 3 Ş (Şaban) 1231 (1816). Sofya kadısı İlyas'ın kazâ müddetinin üç ay uzatılmasına dâir arz. BOA Cevdet-Adliye, no: 5033, tarih: S (Safer) 1262 (1846).

yolları, mahkeme hükümlerinden çok hâkimlerin kontrolü şeklinde cereyan etmiştir.

Osmanlı hukukunda da bir kere usulüne uygun olarak görülmüş bir dâvânın tekrar görülmesine prensip itibariyle imkân yoktu⁶⁰. Şeyhülislâm Ebusuud Efendi'nin *Ma'rûzât* adlı eserinde yer alan bir fetvâ konumuz açısından oldukça önemlidir: "*Mes'ele: Bir def'a şer'-i şerifle faslolunub âher kadı tenfiz ve imza eylediği husus yine aslından dinlenmek şer'i olur mu? el-cevâb: Emr-i sultanî olmayacak olmaz, memur olıcak dahi sâbıkan şer'le faslolundığı sâbit olıcak tağyir olunmaz.*"⁶¹. Fetvâdan anlaşıldığına göre bir hâkimin hukuka uygun olarak görüp sonuçlandırdığı bir dâvâ ancak padişahın emriyle (veya izniyle) yeniden görülebilir. Padişah emrinin muhatabı aynı mahkeme olabileceği gibi bir başka mahkeme de olabilir. Fetvâ metninde geçen emir verilse bile, dâvâya usulüne uygun olarak bakılmış ve hükmü de hukuka uygun olarak sâdır olmuşsa artık bu hükmü değiştirme mecburiyeti yoktur, bir başka deyişle kadı tekrar aynı istikamette hüküm verebilir.

Kadıların muhakeme esnasında âdil davranmaları ve hukuka uygun karar vermeleri hususunda sık sık ikaz edildikleri bilinmektedir. Genellikle her padişah tahta çıktığında yayınlanıp ülkenin en ücre köşelerine kadar gönderilen adaletnâmelerde bu hususa dikkat çekilmektedir⁶². Öte yandan halkın zarar görmelerini önlemek için aslı olmayan ve hileli dâvâlara bakılmaması

⁶⁰ İsimleri muharrer hıristiyan teb'adan altı kişinin yedelerindeki hüccet-i şer'iyelere rağmen kendilerini ızzar için kırk bir sene sonra miras dâvâsına kıyam eden Pardo Gomyos ile Agob'un dâvâlarına itibar olunmaması hakkında takrirlerini mübeyyin İzmir kadısı tarafından verilen i'lâm. BOA Cevdet-Adliye, no: 5312, tarih: 1 Ş (Şaban) 1185 (1771). Bir başka örnek: Rusçuğa tâbi Mihrûmah Sultan evkâfından Çermova köyünü iltizâm eden birinin ahâlden alacak iddiasıyla tezvirli bir dâvâsı reddedilerek mahkemece hüccet verilmiş, tekrar vâki taleblerin reddine dâir ferman ısdârı ricasını havî i'lâm. BOA Cevdet-Adliye, no: 6328, tarih: B (Receb) 1191 (1777). Daha önce de geçtiği üzere kadılardan söz konusu şikâyetlerin tahkik ve teftişi için Divan'dan yazılan emirlerde yer alan klişe "*reâyâdan her kim gelüb dâvâ-yı hakk ider ise bir def'a şer'le faslolmayub onbeş yıl geçmeyen kadıyyelerin husemâ muvâcchesinde bi-hasebî'ş-şer' teftiş idüb göresiz...*" ibaresi bunu göstermektedir.

⁶¹ Paul Horster: *Zur Anwendung des Islâmischen Rechts im 16. Jahrhundert*, Stuttgart 1935, 52; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, IV/55. Ebusuud Efendi'nin bu fetvâsına kaynak olarak, bir nüshasında Hanefî hukukçusu Hakîm eş-Şehid'in *Kâfi* adlı kitabından "*kazânın şer'i bir hak olduğu ve siyâneti lâzım geldiği*", bir başka nüshada ise Molla Hüsrev'in *Dürer* adlı eserinden "*ictihad ile ictihad nakzolunmaz*" ibâresinin alındığı görülmektedir.

⁶² Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 250-253; Yücel Özkaya: "*XVIII inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelerine göre Türkiye'nin İç Durumu*", *Belleten*, C: XXXVIII, S: 151, Y: 1974, s: 454-458.

emredilmiştir⁶³. Bazı kimselerin daha önce hukuka uygun bir şekilde çözümlenmiş dâvâları başka bir şekle sokarak tekrar mahkeme önüne getirmeleri de yasaklanmıştır⁶⁴. Ancak bir mahkemede reddedilen bir dâvâyla ilgili yeni bir şikâyet ve talep sözkonusu olduğunda, bunun görülmesini istemek mümkündür⁶⁵.

Şu da ifade edilmelidir ki, İslâm hukukunda, kadı'nın yargılama sonucu verdiği hükmü taraflara, bilhassa mahkûm olan tarafa gerekçeli bir şekilde açıklaması ve taraflar isterse bu gerekçeleri içeren birer i'lâm verme yükümlülüğü getirilmiştir. Böylece mahkeme üzerinde doğması muhtemel töhmeti başlangıçta bertaraf etmek, öte yandan tarafların hükme râzi olarak itirazda bulunmalarının önüne geçmek istenmiştir⁶⁶.

Bu hususta işaret edilmesi gereken önemli bir nokta, kadıların verdikleri idam cezâlarının, bilhassa siyaseten katl cezâlarının infazının padişah tasdikine bağlı olmasıdır. Gerçekten kadıların verdiği hükümlerden siyaseten katle dâir olanlar re'sen ve resmen temyize benzeyen bir istisnâî usule tâbiydi. Bu hükümleri ihtivâ eden i'lâm, çoğu zaman mahkûm ile beraber bulunulan yerin durumuna göre sancak veya beylerbeyince merkeze gönderilir, burada incelenen hüküm daha sonra padişah tarafından tasdik olunmadıkça

⁶³ İnsanlara zarar vermek maksadıyla yalan yere dâvâ açılması söz konusu olduğunda bunların reddedilmesi, mahkeme ve varsa mübaşir masraflarının dâvâliya değil, kötü niyetli dâvâciya yüklenmesi, öte yandan bu işte kadıların da kasıtlı rolü varsa bunların da cezâlandırılıp görevden alınması hususu merkezden adaletnâme ve emir-nâmelerle defalarca bildirilmiştir. Özkaya, *Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu*, 456, 476, 479, 480. Kazâlarda çıkan dâvâların doğruluğu tahakkuk etmedikçe i'lâma bağlanmaması hususunda bir ta'mim yayınlanmıştır. Buna 21 Şaban 1212 (1798) tarihinde Konya nâibliğinden gelen cevap için bkz. BOA Cevdet-Adliye no: 1414. Ayrıca vârisleri zarara uğratmak maksadıyla açıldığı belli olan nefsi mülk dâvâlarına bakılmaması ve sebepsiz hibe ve satışlara hüccet verilmemesi hususunda Safer 1217 (1802) tarihli bir i'lâm için bkz. BOA Cevdet-Adliye no: 2332 ve Muharrem 1219 (1804) tarihli bir i'lâm için BOA Cevdet-Adliye no: 1092. Ahâli arasında gazez ve nefsanîyet yahud mal ve menfaat celbi için ikâme edildiği anlaşılan dâvâların hâkimler tarafından görülmemesi hakkında bir ta'mim yayımlanmıştır. Buna mahalli kadılıklarından gelen cevaplar BOA Cevdet-Adliye no: 625, tarih: 12 Şaban 1212 (1798).

⁶⁴ Ekseri Divan çavuşları ve kağıt haffafları ve arzıhalciler ve bazı ketebe ve mehter ve odacı ve içağaları ve çuhadar ve saraydar makûlesi adamların ewelce şer'an fasledilmiş dâvâları başka renge sokarak eshâb-ı mesâlihi işgal ve devâir-i hükûmeti işgal etmekte oldukları cihetle men'leri hakkında belge. BOA Cevdet-Adliye, no: 1432, tarih: B (Receb) 1228 (1813).

⁶⁵ Mora'da Uğlasti kasabasında reâyâdan birine isnâd edilen bir katl hadisesinin mahkemede reddinden ve hüccet ahzından sonra tekrar vâki' bir şikâyetin ve bir talebin yine şer' marifetiyle intacı hakkında arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3805, tarih: S (Safer) 1212 (1798).

⁶⁶ Muhammed Emin İbni Âbidîn: *Reddû'l-Muhtar*, Matbaatü'l-Meymeniyeye Kahire 1299, IV/326.

yerine getirilemezdi⁶⁷. Uygulamada yalnız idam değil, diğer ağır bedenî cezâlara dâir i'lâmlar da merkeze arzolanarak tasdik edildikten sonra yerine getirilmekteydi. Fiilen, i'lâmlar, padişah değil, kazasker veya sadrîâzam tarafından incelenirdi, ama her halde padişah tarafından tasdik olunmak zorundaydı⁶⁸. Ölüm cezâsı içeren hükümlerin ancak padişah tasdikiyle yerine getirilebilmesi prensibi devletin sonuna kadar sürmüştür⁶⁹. Hatta klasik devirde çoğu zaman görülen ağır suçlara dâir dâvâlarda kadılar bir ön soruşturmacı gibi çalışarak sicilleri ve tarafları merkeze gönderir, muhakemeyi Divan bizat yapar ve hüküm verirdi. Kadılar bilhassa taraflardan çekindikleri veya içinden çıkmadıkları dâvâlarda bu yolu izlemeyi tercih etmişlerdir⁷⁰. Bazen

⁶⁷ Ahmet Mumcu: *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ank. 1963, 139. ".....Siyâset icâb ider mevaddı tafsîli ve sicilleri ile ihrâc idüb ve kendüyi habsidüb Dergâh-ı muallâ'ya arzleyesin. Sonra emrüm ne vehile sâdir olursa anunla amel eylesin...." diyu ferman olunmağın.....hük-m-i şerifüm vüsül buldıka emrüm muktezâsunca mezbur Mirza'ya siyâset idüb emri şerifüm yerine varduğın yazub bildüresin, şöyle bilesin." 23 Rebiülevvel 972 (1564). BOA MD 6/301. "Bursa kadısına ve beğine hüküm ki: Dergâh-ı muallâ'ya mektub gönderüb "İneğöl kazâsından Geyiklûbaba nâm karyeden tarik-i âmda maktûl bulunan Mustafa'yı katlitdüm diyu i'tirâf eyleyen Ali nâm kimesnenin i'tirâfı tefahhus olundukda mezkûr katlitdüğüne i'tirâf idüb.....hük-m-i şerifüm varıcak i'tirâf idene siyâset idüb emrüm yerine varduğın yazub bildüresin.." 15 Cemâzilâhır 972 (1565). BOA MD 6/629.

⁶⁸ Uriel Heyd: *Studies in the Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, 255-256; Öztuna, idam cezâsı içeren hükümlerin vâlinin incelemesinden sonra infaz edildiğini, vâli yerinde bulmazsa merkeze bildirilip, buradaki tedkikata göre hükmün infaz veya ilgâ olduğunu söylemektedir. Zaten Osmanlı uygulamasında merkezce incelenmeyen hiçbir idam hükmü infaz olunamazdı. Kaldı ki bu merkezîyetçi anlayışa müellif de dikkat çekmiştir. Yılmaz Öztuna: "Klasik Osmanlı Düzeninde Kadı ve Mahkeme", Hayat Tarih Mecmuası, S: VI, Haziran 1977, s: 5-6.

⁶⁹ Buna enteresan bir örnek, devletin son günlerinde yaşanmıştır. Ermeni tehciri ile ilgili olarak divan-ı harbde ölüme mahkûm edilen Yozgat Mutasarrıf Vekili (Boğazlıyan Kaymakamı) Kemal Bey'in cezâsını hâvî hüküm tasdik olunmak üzere padişaha arz edilmiş, bu hükmün hukuka uygun olup olmadığı hususunda padişah ile şeyhülislâm arasında enteresan müzâkere ve yazışmalar geçmiştir. Bkz. Ali Fuad Türkgeldi: *Görüp İştiklerim*, 3. b, Ank. 1984, 202-206.

⁷⁰ "İznik nâibine hüküm ki: Bundan akdem müteveffıye olan Ümmü Hânî nâm hâton için zevciyyet ve verâsetin iddia iden Abdülğani'nin ibrâz eylediği hücceti derûnunda şahid tahrir olunan kasaba-yı İznik sükkânından Şeyh Sâlih ve Şeyh Abdülmün'în ve Hatib Mürsel ve Abdülaziz ve Hacı Hüseyin ve İmam Ahmed ve Ali ve Abdülkerim Onbaşı ve Ömer nâm kimesneler husus-ı mezbûrdan haberleri olmaduğın meclis-i şer' de ihbâr eylediklerin arzylediğın eclden husus-ı mezbûri merkûmından Divan-ı hümâyununda tefahhus olunmak iktizâ itmekle sen ki mevânâ-yı mumâileyhsin mezbûrın Âsitâne-yi seâdetime isâl eylemen bâbında ferman-ı âlişânım sâdir olmuştur deyu hüküm yazulmuştur. Fî evâhir-i Za (Zilhicce) 1112 (1701)" BOA MD 113/5. "Çatalca nâhiyesi nâibine hüküm ki:mezbûre Emine zuhûr ve hevâsına tâbi' bazı müteğallibeye istinâden tekrar miras dâvâsıyla hevâsına tâbi' nâibe istinâden dâvâ-yı mezkûri istimâ' ve gadr sevcdâsında oldukların ve sâirleri İstahbul'da olduğın bildürüb dâvâ sadedinde olur ise âhar yirde istimâ' olunmayub Âsitâne-i seâdetime havâle olunmak bâbında emri şerifüm recâ itmeğın veh-i meşrûh üze yazulmuştur. Fî evâil-i C (Cemâzilâhır) 1155 (3-12.VIII.1742)" BOA İAD I/89. Eşirradan bazılarının tezvîrâta cesaret edemeyip infisalinde kendisini ta'ciz edeceği muhtemel olduğu için şer'i hukuka dâir dâvâsı olanların İstanbul'da Sadâret Divanı'nda ve kadılar huzu-

de Divan bizzat muhakemeyi yapmak üzere ilgililerin merkeze gönderilmesini emrederdi⁷¹. Kimi zaman da taraflar dâvâlarının merkezde görülmesini isterdi⁷². Çoğu zaman da cezânın (bilhassa siyaset cezâsı) icrâsı merkez tarafından gerçekleştirilmiştir⁷³.

Kadılar tâyin edildikleri beldede her türlü şer'î dâvâlara bakıp sonuçlandırmakla yegâne görevli ve yetkili kimselerdi. Bununla beraber mühimme ve ahkâm defterlerinde normalde kadıların bakması gereken dâvâların ilk derece mercii gibi Divan huzuruna götürüldüğü görülmektedir. Ancak bu hükümler çok özet olduğu için, dâvâların Divan'da esastan mı görüldüğü, yoksa kadıların dâvâyı görüp hüküm merhalesine getirdikten sonra durumu Divan'a mı arzettiği pek anlaşılammamaktadır. Şu kadar ki, kadılar, tarafların şerli olduğu meselelerde, mütegalibelerin tâcizlerinden çekindikleri durumlarda, dâvâları görülmek üzere Divan-ı Hümâyun'a arzederlerdi⁷⁴. Bu takdirde Divan dâvâyı görüp sonuçlandırır, kadıya da sadece kararı icrâ ve infaz ettirmek kalırdı, hatta çoğu zaman bu işin de aynı sebeplerle bizzat Divan tarafından yapıldığı olurdu. Kadıların tahkikat yapıp dâvâyı hüküm safhasına getirdikten sonra durumu Divan'a arz etmesi, re'sen temyize benzeyen bir

runda mürâfaa olunmaları hakkında emir isdârını isteyen Karaferye nâibi Esirizâde Abdülbâki Efendi'nin 1161 (1748) tarihli arzihali. BOA Cevdet-Adliye no. 4774. Bu usul, fıkıh kitaplarında *kitabu kadi ile'l kadi* (bir kadı'nın başka bir kadıyla yazışması) başlığı altında anlatılan esaslara göre cereyan ederdi.

⁷¹ "Çatalca nâibine...hüküm ki: bu makûle şekâvete tesaddi idenler bulındıkları mahalde ahz ve ele getirilüb ihkâk-ı hakk olunmak üzere Huzur-ı Âsâfiye ihzâr olunmak için yazılmıştır. Fî evâsıt-ı S (Safer) sene 1157" (26.III-4.IV.1744). BOA İAD I/830.

⁷² "Karamürsel nâhiyesi nâibine hüküm ki: Nâhiye-i mezbura tâbi' Ereğli karyesi sâkinlerinden Mehmed nâm kimesne gelüb bunun hilâf-ı şer' kimesneye vaz' u teaddisi yoğiken yine karye-yi merkûm sükkânından eşkiya Hacı Mehmed ve oğlu Mustafa nâm şakiler kendi hallerinde olmaduklarından nâşi ehl-i irza hilâf-ı şer' teaddi ve tecâvüz itmek âdet-i müstemirreleri olduğundan maada bunu dahi karye-yi merkûme içinde alenen yatağan ta'bir olunan kebir bıçak ile sol kolu ve sağ elinin barmağını kat' ve mecrûh ve gadr-ı külli eylediklerin ve bazı kimesnelere istinâdları olmağla ol tarafda icrâ-yı hakk mümkün olmadığı ve mezbûrlar hâlâ serdâr hab-sinde oldukların bildürüb ta'yin olunan mübâşir ma'rifetiyle Âsitâne-yi seâdetüme ihzâr ve Huzur-ı Âsâfi'de terâfu'-ı şer' ve ihkâk-ı hakk olunmak bâbında isüdâ-yı merhamet eyledüğü ecdlen vech-i meşrûh üzere amel olunmak için yazılmıştır. Fî evâhir-i S (Safer) sene 1158" (25.III-2.IV.1745) BOA İAD I/1243.

⁷³ "Amâsiyye beğine ve Mudurnı kadısına hüküm ki:....kazâ-yı merkûmdan Bâli nâm sipâhi.....meclis-i şer'de murâfaa olunub.....Mudurnı kadısı meclisinde sicill olduğun arzyledüğün ecdlen buyurdum ki: Göresin arzolunduğu gibiyse mezburi yazır âdemlere koşub Südde-yi seâdetüme gönderesin ki küreğe konıla...." fî 9 Zilhicce 972 (1565). BOA MD 6/1360. Selçuk nâm karyede acemi oğlanı Mehmed'i katledenlerin cürmü sâbit olursa kayd u bend ile Dersâdet'e gönderilmeleri hakkında Aydınçık kadısına hüküm. L (Şevval) 995 (1588). BOA MD, 62/241.

⁷⁴ Dâvâları aleyhlerine neticelendiğinde bazı şerli ve zorbalarn kadıları tâciz edip onların haysiyetiyle oynadıkları, Rumeli valisine şikâyette bulunup haksız yere mübâşiriyye ücreti ödettikleri, dolayısıyla bunlardan dâvâcı olacak kimselerin dâvâlarının başka yerde bakılmayıp merkezde görülmesi hususunda Tikveş kadısının arzihali ve hüküm. BOA Cevdet-Adliye, no: 1052, tarih: 5 Ca (Cemâzilevel) 1137 (1725).

durumdur. Kaldı ki İslâm hukukunda hükümdarın kadı tâyin etmesi, yargı otoritesinin tamamen devrettiği anlamına gelmediği için her istediği zaman dâvâları bizzat dinleyip hüküm verebilirdi. Hükümdar yalnızca kendisinin taraf olduğu bir dâvâya bakamazdı⁷⁵.

Osmanlılarda da klasik devir İslâm devletlerinde olduğu gibi teb'anın hükümdara Allah'ın bir emâneti olduğu anlayışı hâkim bulunduğu için, padişahlar en uzak beldede otursa bile halkın doğrudan kendisine başvurabilmesini adaletli bir yönetimin ilk şartı olarak görmüş, bunun için gereken bütün tedbirler alınmaya çalışılmıştır. Bu sebeple de Divan-ı Hümâyun, padişahın hususî mahkemesi olmak itibarıyla halkın idarecilerden ve dolayısıyla kadılardan şikâyetle bulunabilecekleri bir müessese fonksiyonunu da icrâ etmiştir⁷⁶.

Klasik devir Osmanlı hukukunda kadıların verdikleri hükümlerden tatmin olmayan, bu hükümleri hukuka aykırı bulan veya kadıların mesleki prensiplere uymadığını düşünen taraf Divan-ı Hümâyun'a mürâcaatta bulunarak dâvâya yeniden bakılıp hükmün düzeltilmesini isteyebilirdi. Acaba taşralardaki beylerbeyi ve sancakbeyi divanlarına da bu maksadla başvurmak mümkün müydü? Onyedinci yüzyılda hazırlanmış olan Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesinde de belirtildiği üzere taşra divanları dâvâ dinleyip şer'î hükümleri yerine getirmek ve mezâlîmi def' etmekle emrolunmuşlardır⁷⁷. Demek ki bu divanlar da İslâm hukuk tarihindeki mezâlîm divanlarıyla aynı mâhiyetteydi ve Osmanlı başşehirindeki Divan-ı Hümâyun'un taşralardaki örneği idi. O halde bunlar da gerek dâvâ dinleme ve gerekse mezâlîmi kaldırma yönünde görev ve yetkilidirler. Mezâlîm devlet memurlarının hukuka aykırı davranışları neticesi halkın gördüğü zararlardır. Kadılar da birer devlet memuru olmaları hasebiyle, hukuka aykırı olarak verdikleri hükümlerden dolayı halkın -günümüzdeki idare mahkemelerine benzeyen- bu divanlara

⁷⁵ İbni Âbidîn, IV/320.

⁷⁶ Yaşar Yücel: *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dâir Kaynaklar*, Ank. 1988, 87-88. XVII. asırda veziriazâm Kemankuş Mustafa Paşa'ya arzedülen ve müellifi bilinmeyen reform lâyihası mâhiyetindeki bir eserde, taşradan merkeze gelen halkın Divan'dan en kısa zamanda hüküm çıkartabilmesi için alınması gereken tedbirler sayılmaktadır. *Kitâbu Mesâlihi'l-müslimîn ve Menâfi'ü'l-mü'minîn*, (aynı eser), 134-138.

⁷⁷ "Sancakbeğleri dahî vâlilerdir, taraf-ı sultanîden vekillerdir. Sancaklarında dâvâ dinleyüb icrâ-yı ahkâm-ı şer'i'at iderler. Bunlar dahi hükümette beğlerbeğiler gibidir. Oldukları sancakda hıfz ve hırâset-i ra'iyye ve zabt-u-rabt ve def-i mezâlîm ve umûr-ı seyf ve siyasetle me'murlardır. Lâkin bunlar beğlerbeğlere tâbi'dirler. Velâyet-i âmmeleri beğlerbeği kadar değildir." *Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*, Milli Tetebbu'lar Mecmu'ası, 1/3/1331/528-529.

şikâyette bulunma imkânı teorik olarak vardır. Ancak pratikte bu imkân kullanılmış mıdır veya ne derece yaygınlıkla kullanılmıştır, bu konuda elimizde kâfi bilgi ve belge bulunmamaktadır. Ancak şurası bellidir ki, mahkeme kararlarına itirazı olan kimseler, tarih boyu merkeze, yani Divan-ı Hümâyun'a mürâcaatı tercih etmiştir. Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat, taşra divanlarına gitmekten daha zor ve masraflı olsa bile, buradaki mülkî âmir ve hâkimlerin mahallî etkiler altında kalabilme ihtimali olduğu için halkın tercih ettiği bir yol olmuştur. Çünkü Divan-ı Hümâyun memleketteki en âdil ve hassas mahkeme olarak görülürdü. Hem bunun verdiği hükümleri de en nihayet padişaha arz etme imkânı vardı. Ancak daha çok merkezde yaşayanlar için kolay olan bu usul, tabiatıyla taşradakiler bakımından zordu. Bununla birlikte muhtemelen taşradaki halk Divan'a mürâcaat usulünü oldukça kolay ve az masraflı bir hale getirmişti; şöyle ki bir beldede mahkeme kararına itiraz eden kimseler ortaklaşa bir vekil tâyin ederek bunu merkeze gönderir, bunun aracılığıyla dâvâlarını takip ettirebilirlerdi. Divan-ı Hümâyun sicillerinin tedkikinden bu anlaşılmaktadır⁷⁸.

III. MAHKEME KARARLARININ KONTROL MERCİLERİ

A. Divan-ı Hümâyun

Divan-ı Hümâyun, müslüman devletlerdeki divan-ı mezâlimlerin, Osmanlılardaki gelişmiş bir devamıydı⁷⁹. Osmanlı Devleti'nde de velâyet-i kazâ, yani yargı fonksiyonu ikiye ayrılmış, birincisi kadılar, ikincisi ise padişah adına Divan-ı Hümâyun tarafından kullanılmıştır. Bu ikincisine klasik İslâm devletlerinde *velâyet-i mezâlim* de denir ve *velâyet-i kazâ* tâbiri yalnızca kadı'nın hâiz bulunduğu velâyete hasrolunurdu. Başlangıçta padişah başkanlığında toplanan Divan-ı Hümâyun'a, Fâtihten Sultan Mehmed devrinden sonra genellikle vezîriâzam başkanlık etmeye başlamış, kubbealtı vezîrleri, nişancı, kazaskerler, defterdar, vezîr rütbesindeyseler yeniçeri ağası ve kaptan-ı deryâ ile merkezde bulunması durumunda Rumeli beylerbeyi bunun dâimî mensuplarını teşkil etmiştir⁸⁰.

Divan-ı Hümâyun, siyasî görevlerinin yanı sıra yargı yetkisini de hâiz olup, hem ilk derece mahkemesi, hem de bir kanun yolu mercii gibi çalışmıştır. Pek çok müellif Divan-ı Hümâyun'un bir kanun yolu mercii oldu-

⁷⁸ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 98.

⁷⁹ Heyd, Ottoman Criminal Law, 227.

⁸⁰ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 37-54; İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinde Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 3.b, Ank. 1988, 14; Pakalın, I/465.

ğunu, hatta temyiz mahkemesi konumunda bulunduğunu açıkça kabul etmektedir⁸¹. Divan-ı Hümâyun, bir bakıma padişahın yargı otoritesini bizzat kullanmasına imkân veren bir kurumdu. Sonraları padişah Divan toplantularına katılmamaya başlamışsa da, Divan-ı Hümâyun padişah adına yargı otoritesi kullanmakta, alınan kararların büyük çoğunluğu padişah tasdik etmedikçe yürürlüğe girememektedir. Kaldı ki vezîriâzâm, padişahın mutlak vekili durumundaydı⁸². Ayrıca bir dâvâ doğrudan Divan-ı Hümâyun'a götürülebildiği gibi padişaha da mürâcaat edilebilir, bu halde padişah sonucu kendisine bildirilmek üzere dâvâyı Divan-ı Hümâyun'a havâle ederdi.

Gerek örfi ve gerekse şer'î dâvâlar Divan önüne getirilebilmektedir. Kadıların her hangi bir sebeple bakmadıkları veya bakamadıkları dâvâlarla gayrimüslimlere (zimmî) âit bir takım dâvâlar burada ilk derece sıfatıyla görülmüştür. Genellikle örfi dâvâları bizzat vezîriâzâm görür, malî dâvâlar defterdara, şer'î dâvâlar ise Rumeli kazaskerine havâle edilirdi. Şer'î dâvâlar fazlaysa Anadolu kazaskerinin de görevlendirildiği olurdu⁸³. Divan-ı Hümâyun, dâvâlar yönünden genel izinli olup istediği bir dâvâyı taraflar talep etmese de ele alıp görebilirdi⁸⁴.

Kadıların vermiş oldukları hükümler, hukuka aykırı oldukları iddiasıyla taşralardaki sancak ve beylerbeyi divanlarına çıkarılabildiği gibi, Divan-ı Hümâyun önüne de götürülebilirdi. Burada itiraz sâhibinin seçme hakkı söz konusu idi. Arşiv vesikalarından anlaşıldığına göre, mürâcaat gerekçeleri çok çeşitli olabilirdi. Sözelimi kimi zaman dâvâlının talebi taşra mahkemesinde reddedilmiştir⁸⁵, veya verilen hüküm kendisini tatmin etmemiştir⁸⁶ ya da

⁸¹ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 13; İnalçık, Mahkeme, 149; Heyd, Ottoman Criminal Law, 226; Ortaylı, Osmanlı Kadısı, 124; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 95; Ubicini, 1850, I/68; Ubicini, 1855, I/24; İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, Ank. 1979, 147. Karş. Necip Bilge: *Karar Düzeltme*, Ank. 1973, 56-57; Üçok/Mumcu, 246, Shapiro, 375.

⁸² Aydın Taneri: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i A'zamlık*, 2.b, İzmir 1997, 70.

⁸³ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 540; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 100; Halaçoğlu, 9; Aydın, 155.

⁸⁴ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 88.

⁸⁵ Tekfurdağı'nda bir câriyenin gabn-i fâhişle satıldığı iddiasıyla bu satışın bozulması için peşpeşe açılan üç dâvâ reddedilmiş, bu defa câriyeyi satanın akrabası olan bostancıbaşı bu câriyenin müdebbera (ölüme bağlı olarak âzâd edilmiş) olduğu iddiasıyla mahkemeden hüküm elde edip câriyeyi satana iade etmişti. Câriyenin satın alana iadesi isteğiyle ve vekil mârifetiyle dâvânın İstanbul'da görülmesi için Za (Zilkâde) 1193 (1779) tarihli arzihal. BOA Cevdet-Adliye, no: 2344.

⁸⁶ Akdenizde Mürtad adasında parasına tamâen balta ile pederlerini öldüren eniştereli ile Güzelhisar kadılığında olan mürâfaadan bir fâide çıkmadığından İstanbul'da tekrar mürâfaa olmalarını ve gasbolunan altun ve gümüş mebâliğinin istirdadını hâvi iki reâyâ kadın tarafından imzalı arzihal. BOA Cevdet-Adliye, no: 1376, tarih: 15 B (Receb) 1178 (1764).

kendisi aleyhine bir başkasının talebi üzerine hüküm verilmiştir⁸⁷. İşte bu ve benzeri durumlarda Divan'a başvurma imkânı vardı. İslâm hukukunda olduğu gibi klasik devir Osmanlı hukukunda da mahkeme kararlarının kontrolü, teşkilât ve usul bakımından günümüzde geçerli olan kanun yolu usul ve teşkilâtına tam mânâsıyla benzememektedir. Ancak Divan-ı Hümâyün, yüksek hüküm kontrol mercii hüviyetini dâimâ korumuştur⁸⁸.

Şeyhülislâm Ebussuud Efendi'nin yukarıda zikredilen fetvâsında da yer aldığı üzere Osmanlı kadılarının usulüne uygun bir şekilde hükme bağladığı dâvâların yeniden görülebilmesi ancak padişahın iznine bağlıydı. Divan-ı Hümâyün genel olarak bu hususta izinli kabul edilmektedir. Öte yandan veziriâzam padişahı temsil ettiğinden onun yargı otoritesini de hâiz sayılır, her türlü dâvâyı görüp sonuçlandırabileceği gibi, bunun için başka mercileri (sözgelisi kazaskerleri veya diğer kadıları) da görevlendirebilirdi⁸⁹. Çoğu zaman halk, ehl-i örf veya kadılar, dâvâların (bilhassa cezâ dâvâlarının) çözümünü dilekçe ile Divan'dan talep ederdi. Divan, bu ihtilafa bizzat bakabileceği gibi⁹⁰, ilgili mahallin kadısına dâvâyâ bakması hususunda hüküm de gönderebilirdi. Bazen bunu dilekçe sâhibi de isteyebilirdi⁹¹. Bazı durumlarda başka kadılar bu dâvâyâ bakmakla görevlendirilebilirdi⁹². Bazen de dâvânın

⁸⁷ Edirne'de Çermen kazâsında babasından muntekel altıyüz kuruş kıymetindeki çiftliğini halası Emine nâm kadın yüz on kuruşa aldığını Ahî Çelebi mahkemesinde hüccet ettirerek gabn-i fâhiş yüzünden kendine külli gadredildiğinden şikâyetle hukukunun şer' mârifetiyle muhafazası istidâsına dâir Mehmed imzâlı üzerinde Şeyhülislâm İshak Efendi'nin işâret ve imzâsını havi arzihâl. BOA Cevdet-Adliye, no: 3035, tarih: 6 Rebiülevvel 1147 (1734).

⁸⁸ İnalçık, Mahkeme, 149; Üçok/Mumcu, 246.

⁸⁹ Ricaut: *Türklerin Siyasi Düsturları*, Haz: M. Reşat Uzmen, İst. tsz, 83.

⁹⁰ "Silivri nâibine hüküm ki: Makyelli nâm yehûdî Südde-i seâdetüme arzihal idüb..... dâvâları Huzur-ı Âsâfî'de görölüb ihkak-ı hakk olunmak bâbında emr-i şerîfüm recâ eylediği eçlden ta'yin olunan çavuş mübâşeretüyle dâvâları Huzur-ı Âsâfî'de ihkak-ı hakk olunmak üzere yehûdi-yi mesfûr Âsitâne-i seâdetüme ihzâr olunmak içün yazılmışdır. Fî evâhir-i Ca (Cemâzilevvel) 1156" (13-22.VII.1743) BOA İAD 1/572. Halep divanında reddedilen bir dâvâ hakkında tekrar vâki olacak bir iddianın mutlaka İstanbul'daki Divan'da görülmesi için ısdâr edilen emrin hilâfına Antakya kadısının mürâfaa suretiyle bu dâvâyâ hüküm verip haksız olarak bin kuruş aldığına dâir şikâyeti hâvi 9 Receb 1182 (1768) tarihli arzihal. BOA Cevdet-Adliye no: 2072.

⁹¹ Zevcesi Fâtüma ile huzur-ı şer'ide tefrik olunarak mehr-i müeccelden ve nafaka bedelinden zimmetini ibra etmiş olduğu halde şimdi yine talep ve taziyk edildiğinden bahisle Bursa'da mürâfaaları için emr-i âli ısdârına dâir İbrahim imzâlı istidâ. BOA Cevdet-Adliye, no: 377, tarihsiz.

⁹² Manyas kazâsından Eğrir nâm karyeden Ahmed'in oğlu altı nefer kimesne ile şikâre gidüb içlerinden mezkûr Ahmed'in oğlu katlolunub Manyas kadısı bunların tutulmasına mâni olub "avda kazâ ile ok dokunmuş" diyerek ehl-i fesâdın cezâsız kalmasına sebep olduğu ve sulh olmak için hüccet verdiği bildirilmekle Balıkesir kadısı bu işi teftiş ve tahkik idüb kâtili meydana çıkarması hakkında Balıkesir ve Manyas kadılarına hüküm. 14 Zilhicce 991 (1583). BOA MD, 52/456.

taşrada görülmesi mümkün olmazsa merkeze gönderilmesi istenebilirdi⁹³. Kimi zaman da dâvânın görülmesi ve delillerin tesbiti, ilgili mahallin mahkemesince yapıp sanıkların dâvânın sicil suretleriyle beraber merkeze gönderilmesinin istendiği görülmektedir. Burada hükmün merkez (Divan-ı Hümâyun veya Vezîriâzam Divanı) tarafından verilip icrâ ve infaz ettirileceği anlaşılmaktadır⁹⁴. Divan-ı Hümâyun'un dâvâ görmekte genel izinli olduğu kabul edilmekle beraber, kimi zaman önemli dâvâlarda vezîriâzâmın bu dâvâya Divan-ı Hümâyun'un bakabilmesi için padişah'tan izin istediği de olmuştur⁹⁵.

Bir mahkeme hükmüne râzı olmayan taraf, bizzat Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat edebileceği gibi bu hususta dilekçe (istidâ, arzıhal) da verebilirdi. Dilekçe ise ya doğrudan Divan-ı Hümâyun'a verilir, ya da genellikle Cuma selâmlığı sırasında padişaha arz olunurdu, padişah bu dilekçeleri inceledikten sonra gereği yapılmak ve sonucu kendisine bildirilmek üzere Divan-ı Hümâyun'a havâle ederdi⁹⁶. Cuma selâmlığı sırasında padişahlara dilekçe vermek için çok büyük bir kalabalık toplanır, padişah maiyyetinden bir veya birkaç kimseyi (genellikle sır kâtiplerini) bu dilekçeleri toplayıp kendisine getirmek üzere görevlendirirdi. Özellikle uzakta kalanlar, kalabalıktan dolayı kendilerini belli etmek üzere başlarının üzerinde yanan bir meş'ale (veya bir hasır parçası ya da içinde yanan saman, talaş, hasır parçaları ve ziftli paçavralar bulunan bir tas) tutarlardı. Öyle ki "hasır yakmak" tâbiri Anadolu'da mahkeme hükmünü merkezdeki Divan'a şikâyet yoluyla götürmek mânâsında kullanılır olmuştu. Buna "ateş istidâsı" da denirdi. Ateş istidâsı vermenin Cuma Selâmlığı'na ve kadıların hükümlerine mahsus olmadığı anlaşılmaktadır. Kimi zaman Yalı Köşküne indiğinde, kimi zaman ise Alay Köşkünde-

⁹³ İznikmid sancağının Pazarköy nâhiyesinin Evdili karyesi ahâlisinden olup hacca gitmek üzere bulunan Ahmed Alemdar'ı katl ve parası ile emvâl ve eşyasını gasb ve zevcesinin ırzına tassallut ve kâimbirâderini cerh eylediği iddia olunun Halil ve Mustafa'nın gönderilen hasekinin mübâşeretıyla ve şer'le mürâfaalarına ve ihkâk-ı hakk mümkün olmazsa merkûmların İstanbul'a i'zâmlarına dâir ol bâbdaki arzıhal üzerine belge. BOA Cevdet-Adliye, no: 209, tarih: 20 Za (Zilka'de) 1206 (1792). Bir başka örnek: Yine İznikmid'de sâbık kadı Abdülkerim Efendi'nin bir mirasa tealluk eyleyen dâvâsının oraca hall ve faslı mümkün olmaz ise istidâsı vechile İstanbul'a i'zâmı hakkında belge. BOA Cevdet-Adliye, no: 4203, tarih: 17 R (Rebiülâhîr) 1204 (1789).

⁹⁴ "Silivri nâhiyesi nâibine.... hükm ki: Sen ki...mektub gönderüb.....şer'le üzerlerine sâbit olan mevadd tescil olındıktan sonra sûret-i sicillâtlarıyla ma'an Huzur-ı Âsâfî'ye ihzâr olınmaları bâbında fermân-ı âlişânım yazılmışdur. Fî evâil-i Ca (Cemâzilevvel) 1157" (12-21.VI.1744). BOA İAD, I/938.

⁹⁵ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 98.

⁹⁶ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 97.

ken, kısacası padişaha nerede tesâdüf edilirse orada ve her çeşit zulme karşı ateş istidâsı verilebilirdi. Bu gelenek Bizanslılar zamanında da vardı; imparator Ayasofya Kilisesi'ne veya bir başka yere gezmeye giderken idareden ve hâkimlerden her hangi bir şikâyeti olan kimseler imparatora bunu bildirirlerdi⁹⁷. Padişah, kendisine arzolunan dilekçeleri kapıcılar kethüdasına toplatırıp saraya döndüğünde bizzat inceleyerek karar verebileceği gibi, uygulamada çoğu zaman bunları vezîriâzama gönderir ve ardını takip ederdi. Bunun için "*Sen ki vezîriâzamsın! Birkaç arzıhali yüce katuma sundular, sana gönderdim, arzıhal sunanları bulup, dâvâlarını dinleyip, haklarını hak edip, bir daha yüce katuma arzıhal sunmalı olmasın, şöyle bilesin...*" meâlinde bir hatt-ı hümayun düzenlenir, vezîriâzam da derhal bir telhis ile buna cevap verir⁹⁸.

XVII. asırda vezîriâzam Kemankeş Mustafa Paşa'ya arzedilen ve daha önce de zikrolunan reform lâyihasında taşralardaki halkın Divan'a mürâcaatlarının zorluğundan ve bunun için alınacak tedbirlerden bahsedilmektedir:

"*Bâb 51. Diğer: Müslimanlar bir günde hükmin alub girü ol gün Üsküdar'a geçdüğü ahvâli bildürür. Bu husus kat'i lâzımdur. Müslimanlar bu hususda kat'i müteşekkilerdür. Zira kimisi ömründe muazzam şehır görmemişdür. Türk vardur ki iskeleden Divan-ı Âli'ye gelince kırk kişiye sormayınca Divan'ı bulamaz. Bu kande kaldı kim Divan yazıcıların evini bula. Bunların hâli budur ki evvelâ Divan-ı Âliye ki varurlar, hükmi şerif emr olunur, şâd olurlar. Sonra sora sora reisü'l-küttâb hazretlerinin evini bulurlar. Dahi âdeti kadîmdür ki ol hüküm isteyen türkün eline barmak kadar kağıd virilür ve derler ki 'var imdi sen bu kâğıdı filan mahallede fılan yazıcıya vir, ol senün*

⁹⁷ Mehmet İpşirli: "*Cuma Selâmlığı*", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, VIII/92. Şövalye Thomas Benedith, İstanbul'da elçiyken bu yolu denemiş ve başarılı olmuştu. 1648 yılında yedi tane İngiliz ticâret kalyonu, Galata önünde deniz ortasında beyaz bayrak çekip bütün mürettebatı güverte üzerine dizilmiş, başlarına birer bakraç zift yakıp bağırışmaya başlamışlardı. Derhal saraydan adam gönderilip dertlerinin ne olduğu soruldu. Meğer getirdikleri maldan ticaret anlaşmasıyla belirlenen yüzde üç yerine yanlışlıkla yüzde altı gümrük vergisi alınmış, ayrıca malların bedeli olan 15.000 kuruş da henüz ödenmemişti. Bunun üzerine zamanın padişahı Sultan İbrahim, Çavuşbaşı İbrahim Ağa'yı Sadriâzam Hezarpare Ahmed Paşa'ya gönderip haksızlığı düzeltirmişti. Ricaut, 84-85; Reşat Ekrem Koçu: "*Ateş İstidâsı*", Tarihimizde Garip Vakalar, 2.b, İst. 1958, 11-12. Geçmiş devirde, gadre uğradığı kanaatine varan bir Osmanlı hanımının söylediği manzumedeki şu mısralar dikkat çekicidir:

"Yakayım başıma bir eski hasır
İşte kadı, işte divan-ı vezîr."

(Koçu, "*Başa Hasır Yakmak*", İstanbul Ansiklopedisi, İst. 1960, IV/2166)

⁹⁸ Koçi Bey Risâlesi, Haz: Zuhuri Danışman, Ank. 1985, 159.

hükmün yazıvirir' derler. Dahi ol derdmend eğer yayla yürüklerinden olub ömründe ne ekâbir ve ne bu asl şeh'r görmeydi ise vakt olur ki Divansız günlerde iki gün gezer bulamaz. Sonra konak yerini dahi yavî kılur. Başına dürlü dürlü haller gelür, tâ Cum'a ertesi girü Divana gelür, ol emr etdükleri kâtibi bulur, kâtib dahi neylesün ol dar yerde türk ile oturub hükmün yazmağa kâbil değıl. Gelende o da 'muradınız üzre ne yazıvireyin?' dir, tekrar ol derdmend zârı sergerdân gezer meğ'er ki şirin türk olanca kerre hükm-i şerif çıkarmış ola ki iki üç günde hükmin ala. Bâkisi hükmünü alıncaya değın çok belâ çeker. Zirâ (el-garîbü ke'l-a'mâ=garip kör gibidir). Geze geze hükme vi-recek akçesin dahi ekl eyler, sonra hükmünü dahi bulsa akçesiz alımaz, ah vah ile çıkar gider, mazlumlardır. Hem ötede zulme uğramışdur, hem burda gelüb işleri bitmeyüb arkasındaki kepenek ve gayrı esbabçuğun satar. Vebâldir. Bunun gibilerden gâyet sakınmak gerekdir. Yine kim dimişlerdir: Sakın mazlumun âhından sehergâh, ki yerde komamışdur ânı Allah. Ve dahi dimişlerdir kim: Sakın mazlumdan kim nâliş eyler, ki nâliş vara vara çoğ iş eyler. Bu sebebdendir ki yıldan yıla kâğıd emînlerinde nice bin hükmün battâl kalur. Eğer Divan kâtibleri vâfir olsa ve bir vâsi yirde otursalar dahi ol kişiye ki hükm-i şerif emr olunur, heman her kişi bir kâtibin yanında oturub filhal hükmün yazdursa ve divitdâr muttasıl nişanladub kâğıd eminine teslim eylese, dahi her müsliman Divan günü eşecüğün Üsküdar'da yoldaşıyla koyub sabahdan Divan'a gelüb maslahatçuğun görüb şâd u hürrem olub cân u gönül ile bu âdeti koyan vezir-i a'zâm hazretlerine şol kadar hayr dualar iderlerdi, ki tâ rûz-i kıyâmet bu eser ferâmuş olmazdı. Ahşamın girü Üsküdar'a geçerlerdi. Sonra her işiden müsliman ne der kim hükm almak kat'î âsân olmuş deyu şol kadar âdemler hükm-i şerif almağa geleydi ki kâğıd mahsüli ewelkinden ziyâde tefâvüt eylerdi. Ve ihlasla ve şevkle hayr dualar iderlerdi. Sâhib-i seâdete bu hayr ve bu eserler kifâyet iderdi. Nitekim dimişlerdir. Beyt: Dua ki ihlasla ola seherde, kılıcdan îtûdir kalbi cigerde. Ve eğer vâfir kâtib olıcak bunlara ulûfe dahi gider, deyu buyurulursa: Bu müslimanlar hükme ihtiyarlariyle yigirmi beş'er akçe virmeğe râzılardır. Tek bir günde halâs olsunlar. Bu takdirce bu kâtiblerin ulûfesi yüz bir akçe ziyâdeden çıkardı, ziyâde dahi kalurdi.⁹⁹

⁹⁹ Kitâbu Mesâlihü'l-müslimin ve Menâfi'il-mü'minin, 134-138. Anadolu'da yakın zamana kadar köylülere türk denilirdi. *Etrâk-ı bi-idrak* de bu mânâda söylenmiş bir sözdür, yoksa kasdedilen millet değıldir. Ayrıca şikâyetçilerin binilerini Üsküdar'da bırakmaları, İstanbul'da hayvana binme yasağı sebebiyledir. Lâyihada, o zamanki sosyal hayata âit bu kesitler enteresandır.

Topkapı Sarayı'nın ilk bölümü olup, Bâb-ı Hümâyün ile Bâbü's-Selâm (Orta Kapı) arasında yer alan ve önemli devlet dâirelerinin bulunduğu birinci avluda, *Deâvi Kasrı* denilen bir binâ vardı. Divan-ı Hümâyün'un toplandığı zamanlar kubbe vezîrlerinden biri hergün nöbetleşe buraya gelerek verilen istidâları toplar, dâvâ sâhiplerini konuşturur, (bugünkü Yargıtay tedkik hâkimleri gibi) dâvâyı özetleyerek bilahare Divan'a arzederdi¹⁰⁰.

Divan'da genellikle mürâfaa (duruşma) yapılırdı. Ancak tarafların hazır bulunma mecburiyeti yoktu. Bu hallerde de Divan önüne gelen hükmü incelemekten geri durmamaktaydı¹⁰¹. Tarafların Divan'da kendilerini bir vekil aracılığıyla temsil ettirmeleri de mümkündü, hele ülkenin uzak yerlerinden gelen mürâcaatların bu yolla tâkibinin daha uygun ve kolay olacağı açıktır¹⁰².

Dâvâ dilekçeleri önce çavuşbaşı tarafından incelenirdi. Muhakemenin prosedürü ve hükmün yerine getirilmesinde de çavuşbaşı baş yetkili olup, bu bakımdan vezîriâzamın vekili konumundaydı. Emrindeki çavuşlar vasıtasıyla dâvâların görülmesi ve hükümlerin yerine getirilmesini, ayrıca taşralardan gelen hükümlerle ilgili yazışmaların yapılmasını sağlardı¹⁰³.

Divan-ı Hümâyün'da dâvâ sahipleri, çavuşlar ve kapıcılar vâsıtasıyla sıraya dizilir, sırası gelen, çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası tarafından Divan'a alınır. Dâvâ sâhibinin dilekçesi Divan'da önce tezkireciler tarafından vezîriâzama okunurdu. Padişahın mutlak vekili olan vezîriâzam bu hususta hükmünü verir ve bu hüküm yine tezkireciler tarafından kaydedilirdi. Gerekli görülen dâvâlar vezîriâzam tarafından, hallolunmak üzere Rumeli kazaskerine havâle edilir, dâvâlar fazlaysa Anadolu kazaskeri de yardımla görevlendirilirdi. Kazaskerin gördüğü dâvâ hükmü vezîriâzamın kontrolüne tâbi olup uygun görülmediği takdirde bozulabilirdi¹⁰⁴.

¹⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ank. 1984, 2.b, 24.

¹⁰¹ Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 92.

¹⁰² Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 99. "...*Alişah nam kimesneyi taraflarından vekâleten mürâfaa için Âsitane'ye gönderüb...*" BOA Cevedet-Adliye no: 2344, t: Zilkâde 1193 (1779).

¹⁰³ Joseph von Hammer: "*XVII nci Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Devlet Teşkilatı*", Trc: Halit İlteber, İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası, C: VII, S: 2-3, 1941, s: 577.

¹⁰⁴ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 508,540; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 21-22; Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 100; Ricaut, 84; Esad Efendi: *Osmanlılarda Töre ve Törenler-Teşrifât-ı Kadîme*, İst. 1979, 89. "*Anadolu beğlerbeğisine hüküm ki: Hâliyen Halime nâm kız hususunda mazinne olan İbrahim nâm kimesne tutulub ahvâli tefüş olmak için Dergâh-ı muallâm çavuşlarından İbrahim zide kadruhu ile sana irsâl olunub kazaskerüm tarafından sana mufassal hükm-i şerifüm yazılmışdur. Buyurdum ki: varub teslim itdükde alub emr üzere ahvâllerin görüb neye müncer olırsa habsden itlâk itneyüb sonra emrüm ne vecchile olırsa amel idesin.*" 28 Ramezan 967 (1560). Bu hükmün başında yer alan "*Tarafeynin ruk'aları ve sûret-i sicilleri gel-*

Mahkeme hükmü Divan'da bozulduktan sonra dâvâ, ya burada yeniden görülüp sonuçlandırılır, ya da ilgili mahkemeye yeniden görülmek üzere gönderilirdi. Divan-ı Hümâyun kararları kesindir; taraflar hâzır ise derhal Divan önüne yerine getirilir, değilse ilgili mahallin kadı veya idarecisine hükmün hemen infaz edilmesi hususunda emir gönderilir, kimi zaman ise cezâsı infaz edilecek mahkûmun merkeze yollanması istenirdi¹⁰⁵. Divan'ın emri üzerine bir dâvâyâ tekrar bakıldıktan sonra bu hükmeye de itiraz edilebildiği arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır¹⁰⁶. Ancak bu hükmün artık daha aşağı bir mahkemeye götürülmesi mümkün değildi¹⁰⁷. Mahkeme hükmünün hukuka uygun bulunup tasdik edildiği, bir başka deyişle talebin reddedildiği de olmuştur¹⁰⁸.

düke kazasker efendiye virilmişdür. Bu hususda bu cânibde alâka kalmamışdur." şeklindeki ibare dâvânın Divan'a getirildiğini ve burada görülmek üzere kazaskere havâle olduğunu göstermektedir. BOA MD 3/1281.

¹⁰⁵ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 105-107, 127. "Anadolu beylerine ve kadılarına hükmü ki, Ankara ve Seferihisar kadıları tarafından iyiliğine şahadet idülen ve âsitâne-i seâdete getirilirken Gekbuze'de gaybolar Tıkna Piri'nin dâvâcıları Âsitâne'ye gelüb tekrar muhakeme edilmesini istediğinden hangi kazâda bulunursa yakalanub südde-i seâdete gönderilmesi..." 5 Safer 973 (1565). BOA MD 5/196.

¹⁰⁶ Bilecik'de Lefke kasabasından Ahmed isminde bir kimsenin bir dâvâsına emri-şerif ile üç defa üç kadı bakmış, daha sonra ilgili sahte emir düzenleyip dâvâyâ tekrar kadı önüne getirmek istemişse de durum anlaşılacak kendisinin tevkifi ve cezâlandırılmak üzere İstanbul'a gönderilmesi emrolunmuştur, 2 Zilhicce 972 (1565). BOA MD, 6/1296. Şunu da hatırlatmalıdır ki bu gibi durumlar, yani bir dâvâ istinafen görüldükten sonra bu hükmeye kanaat edilmeyip tekrar itirazda bulunulduğu arşiv belgelerine nazaran-nâdirdir.

¹⁰⁷ Hacı Ali isminde birisi Kâtip Hüseyin adında bir başkasından Tokat çarşısında bulunan hanını satın almış, daha sonra bu Hüseyin'in hanımı Emine, hanın yarısını daha önce kocasından satın almış olduğunu iddia edince Rumeli kazaskeri Abdülbâki Ârif Efendi huzurunda 1118 (1706-1707) yılında mürâfaa olunmuş ve burada Ali hanı satın aldığı Emine'nin bu hanla hiç ilgisi olmadığı yönünde mahkeme önünde ikrarda bulunduğunu isbatlayarak lehine hüküm çıkartmış, dâvâ mahalline havâle edilerek kazasker huzurunda şahidlik edenlerin bu işe ehil olduğu Sivas kadılığınca da görülüp 1119 (1707-1708) yılında hakkın Ali'de olduğuna dâir kesin hükmü muhtevi hüccet verilmiş ise de Emine hanım Tokat nâibinden (iddiaya göre) rüşvet yedirerek lehine hüküm çıkartınca Ali tekrar Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat etmiş, Divan, Emine hanıma kazasker huzurunda şer'i faysal verilmekle dâvânın tekrar dinlenilmemesi yolunda ferman çıkıp istinafına başkaca bir emir çıkmadığını ve böylece Tokat nâibinin hükmünün nâfiz olmadığını bildirmiş, dâvâ eski Rumeli kazaskeri İsmail Efendi huzurunda tekrar görülmüşse de eski hüküm tasdik edilmiş ve dâvâyâ bir daha bakılamayacağı hususu teyid olunmuştur. BOA Cevdet-Adliye, no: 34, tarih: 13 Safer 1125 (1713).

¹⁰⁸ Birkaç kişinin, bunlara gazezi bulunan birisi tarafından yalancı şahidi dinletilerek mahkûm edildiklerine dâir Mısır'dan gelen bir talebin, şahidlerin âdil olduğu ve hükmün hukuka uygun verildiğinin anlaşılması üzerine reddedilerek cezânın yerine getirilmesinin emredildiği bir hüküm için bkz. 1 Cemâzilevel 972 (1564). BOA MD 6/449. Yine Radomir kazasında esasen babalarından kalan emlak, arâzi ve hayvanlar, bir hissedarın ölümü üzerine Rumeli vâlisi ve Manastır kadısı huzurunda vârislere taksim edilmişken buna râzi olmayıp İstanbul'a giden vârislerden bir hanımın şikâyetinin dinlenmemesi hususunda 23 Şaban 1194 (1780) tarihli bir i'lâm için bkz. BOA Cevdet-Adliye no. 1929.

Topkapı Sarayı'nın ilk bölümü olan Bâb-ı Hümâyün ile Bâbü's-Selâm (Orta Kapı) arasında yer alan ve önemli devlet dâirelerinin bulunduğu birinci avluda, *Siyaset Çeşmesi* veya *Cellad Çeşmesi* denilen bir yer vardı ki, siyâseten katl ile had veya kısas ihtivâ eden mahkeme kararları burada infaz olunur; Orta Kapı önünde bulunan *Seng-i İbret* denilen yerde siyâseten idam edilenlerin kesik başları bir müddet teşhir olunurdu. (Bu taş Tanzimat'tan sonra kaldırılmıştır.)¹⁰⁹

Divan-ı Hümâyün kararı kesin olmakla beraber padişahın bunu kontrolü her zaman mümkündü. Öncelikle padişah, Divan toplantılarını zaman zaman Divan salonunun duvarının yukarısındaki pencerenin (kafes) arkasında *Kasr-ı Adl* denilen yerden dinlemekteydi¹¹⁰. Böyle olunca hem zamanında toplantılara müdahale edebiliyor, hem de Divan-ı Hümâyün, mürâfâalarda daha dikkatli davranmaya özen gösteriyordu¹¹¹. Padişahların Divan

¹⁰⁹ Uzunçarşılı, Saray Teşkilatı, 25.

¹¹⁰ Padişahlar ilk zamanlar Divan toplantılarına bizzat katılırlarken -rivâyete nazaran- Fâtih Sultan Mehmed zamanında bir köylünün Divan'a gelip "padişah hanginiz?" diye kabaca sorması üzerine adı geçen padişah bundan sonra Divan'a vezîriâzâmın başkanlık etmesine, kendisinin de bu müzâkereleri kafes arkasından izlemesine karar vermiştir. Mustafa Nuri Paşa: *Netaicü'l Vukuat*, Haz: Neşet Çağatay, Ank. 199, I-II/ 65. Bununla beraber bazı kaynaklarda daha sonraki padişahlardan Sultan II. Bayezid'in de Divan toplantılarına bizzat katıldığına dâir ifadeler yer almaktadır. Nişancızâde Mehmed: *Mir'at-i Kâinat*, Haz: A. F. Meyan, İst. 1987, II/435, 444. Kâbız dâvâsı, Kanunî Sultan Süleyman devrinde artık padişahların Divan toplantılarına katılmayıp kafes ardından dinlediklerini kesin olarak göstermektedir. Koçi Bey, Kanunî Sultan Süleyman'a gelinceye kadar padişahların Divan-ı Hümâyün'da hazır bulduklarını, Sultan Süleyman'ın da Divan'da hazır bulunmamakla beraber sefere bizzat çıktıklarında ve sefer dışında iken huzurlarına çıkmak çok kolay olduğundan bunun bir mahzur teşkil etmediğini yazıyor. Koçi Bey Risalesi, 33-34.

¹¹¹ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 22; Mumcu, Divan-ı Hümâyün, 136-138; M. Çetin Varlık: "Ottoman Institutions of XVI. Century and Sultan Süleyman the Magnificent", The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent, Edt: Tülay Duran, İst. 1988, 37; Mehmed İpşirli: "Osmanlı Devlet Teşkilatı", Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Edt: E. İhsanoğlu, İst. 1994, I/160. Padişahın Divan kararlarına müdahalesine tipik bir örnek olarak şu hadise zikredilebilir: 3.XI.1527 tarihinde İranlı Kâbız isminde birisi, İslâm dininin esas prensipleri aleyhinde fikirlerin propogandasını yaptığı ve Hz. Peygamber'in manevî şahsiyetine hakârette bulunduğu gerekçesiyle Divan-ı Hümâyün'da muhakeme olunmuş, Rumeli kazaskeri dini hamiyetine dokunan vaziyete sinirlenerek bunun iddialarını çürütmek yerine derhal idamına hükmetmiştir. Vezîriâzam, kazaskeri teskin ederek sanığı salıverdirmiştir. Ancak durumu kafes arkasından izleyen zamanın padişahı Kanunî Sultan Süleyman, Divan'ın tekrar toplanarak aynı dâvâya Şeyhülislâm huzurunda İstanbul kadısı tarafından bakılmasını ve sanığın iddialarının çürütülmesini emretmiştir. Bunun üzerine Şeyhülislâm Kemalpaşazâde'nin bulunduğu muhakeme sonucunda sanığın iddiaları ilmi olarak çürütülerek kendisine tövbe etmesi teklif edilmiş, mahkûm bu teklifi reddedince muhakemeyi yapan İstanbul kadısı idama hükmetmiştir. Peçevî İbrahim Efendi: *Peçevî Tarihi*, Haz: B. Sıtkı Baykal, Ank. 1981, I/95-96; Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi: So-

toplantılarını kafes arkasından dinlemeleri ve gerekli gördüklerinde müdahale edebilmeleri geleneği Osmanlı Devleti'nde giderek kurumlaşmıştı. Öyle ki bu, padişahların çok rağbet ettiği bir usul olup, hemen hepsi Divan toplantılarını oldukça düzenli şekilde dinlemeyi tercih etmişlerdir¹¹².

Görüşmeler bittikten sonra Divan mensupları padişahın huzuruna çıkarak kendisine bilgi verir ve Divan kararlarının yerine getirilebilmesi için tasdik beklerlerdi. Arz denilen bu usul ayrıntılı formaliteler içermekteydi¹¹³. Aslında Divan'ın her kararı için padişahın tasdiki gerekmemekteydi. Bilhassa adli kararlar hemen yerine getirilirdi. Kaynaklarda kazaskerlerin arza girip hâkim tâyinleriyle ilgili raporlarını padişaha okudukları ve padişahın bir diyeceği olup olmadığını bir süre beklediklere ilişkin bilgiler vardır, ancak kazaskerlerin Divan'da verilen adli kararlarla ilgili bilgi verip tasdik istediklerine dâir açıklık yoktur¹¹⁴. Nitekim Divan-ı Hümâyun'un adli kararları genellikle padişahın tasdikini gerektirmediğinden tamamı mühimme defterlerinde de yer almazdı¹¹⁵. Bununla beraber kazaskerlerden sonra arza giren vezîriâzam Divan'da alınan kararlardan genellikle önem taşıyanları padişaha beyan edip tasdikini beklerdi. Padişah kararı tasdik edebileceği gibi geri de çevirebilirdi¹¹⁶. Bu gelenek devletin sonuna kadar sürmüş, Tanzimat'tan sonra Divan-ı Hümâyun'un yerini alan Meclis-i Vâlâ'nın bütün kararları padişahın tasdikiyle yürürlüğe girmiştir¹¹⁷.

Divan-ı Hümâyun'un fonksiyonları giderek zayıflamış, XVII. yüzyıldan itibaren de uzun aralıklarla ve ancak yabancı elçilerin kabulü, ulûfe dağıtımı gibi protokol günlerinde toplanır duruma gelmiştir. Tanzimat'tan sonra Divan-ı Hümâyun'un işlerini yerine getirmek üzere Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kurulmuş, Vezîriâzam (İkinci) Divanı da Bâbîâlî'nin nüfuz kazanmasına

lakzade Tarihi, Haz: Vahid Çabuk, Ank. 1989, II/157-160. Burada Kâbız irtidat ettiği, bir başka deyişle devlet aleyhine suç işlediği anlaşıldığı için mahkûm edilmiştir. İrtidat, din esasına dayalı bir devlet için çok önemli bir suçtur ve eğer nedâmet getirmezse, İslâm hukuku bunun için ölüm cezası öngörmektedir. İrtidatını kalbinde saklayıp ifşâ etmeyen veya İslâm ülkesini terkeden, cezâ görmez.

¹¹² Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 137.

¹¹³ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 511-512; Esad Efendi, 92 vd; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 30-35.

¹¹⁴ Esad Efendi, 93-94; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 159.

¹¹⁵ Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, 147. Divan'ın verdiği kazâî kararlar 1648 yılından itibaren, mühimme defterleri yerine artık tamamen şikâyet ve ahkâm defterlerine işlenmeye başlanmıştır.

¹¹⁶ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 133, 138.

¹¹⁷ Pakalın, I/465.

sebeb ve Hey'et-i Vükelâ'nın (Kabine) çekirdeğini teşkil etmiştir. Divan-ı Hümâyun, Bâbîâlî'nin bürokrasi işlerini yerine getirmek üzere bu birimin bünyesinde varlığını sürdürmüştür.

B. Vezîriâzam (İkinci) Divanı

Divan-ı Hümâyun toplandığı günlerde öğlene kadar çalışır, öğleden sonra vezîriâzam kendi konağında bir divan kurardı ki buna Vezîriâzam Divanı veya İkinci Divanı denirdi. Bu Divanda Divan-ı Hümâyun'da sonuçlandırılmayan işler veya burada bakılmasına hâcet olmayan ikinci derecede önemli görüşülür, dâvâlar görülürdü¹¹⁸. Her iki divanın baktığı hususlar ve aralarındaki yetki sınırına ilişkin tam bir açıklık bulunmamaktadır¹¹⁹. Yine de her iki divan arasında bir ahengin söz konusu olduğu düşünülebilir¹²⁰. Muhtemelen Divan-ı Hümâyun devletin en üst mercilerinden birisi ve padişahın meclisi olduğu için bir takım şikâyet ve talepler buraya yapılıyor, bunlardan çok önemlileri burada görülüp çözülüyor, hemen çözülemeyenler veya önem derecesi düşük olanlar diğer divanlara havâle ediliyordu. Bu durumda diğer divanlar bir bakıma Divan-ı Hümâyun'un alt komisyonları gibi çalışmaktaydı. Nitekim kimi zaman her divanın baktığı dâvâların ayrı olduğu, kimi zaman da birisinde çözümlenemeyen dâvâların bakılmasına diğerinde devam edildiği görülmekte, bazen de bir dâvânın bir divandan diğerine (ki bu üst mevkide bulunan bir divandır, sözgelisi Divan-ı Hümâyun'dan Cuma Divanı'na) havâle edildiği anlaşılmaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın vezîriâzamlığından itibaren Divan-ı Hümâyun toplantıları giderek azalmış, yabancı elçilerin kabulü ve ulûfe dağıtılması gibi protokol günlerine inhisar ederek, öte yandan İkinci Divanı'nın önem ve fonksiyonu artmıştır¹²¹.

İkinci Divanı'nda görülecek dâvâlara ilişkin dilekçeler sırayla okunup tarafların iddiaları dinlenerek bu işle görevlendirilenler görüşlerini söyledikten sonra vezîriâzam bunu kabul ederse dilekçenin altına yazılır ve vezîriâzam buyrultusuyla tasdik olunur, ayrıca dilekçenin bir yanına kararı ihtivâ eden bir i'lâm yazılırdı¹²².

¹¹⁸ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 499-500; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 136 vd.

¹¹⁹ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 143.

¹²⁰ İpşirli, Osmanlı Devlet Teşkilatı, 167.

¹²¹ Pakalın, I/465.

¹²² Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 138.

Bazı kaynaklarda, İkinci Divanı'nda görülen dâvâların daha çok örfî dâvâlar olduğu; nitekim Divan-ı Hümâyun'da da örfî dâvâları bizzat vezîriâzamın gördüğü, şer'î dâvâların ise kazaskerlere havâle edildiği söylenmektedir. Burada örfî dâvâdan maksad tımar vs. ile ilgili ihtilaflardır. Halbuki Cuma Divanı'nda kazaskerlerin bu kabil dâvâlara da baktığı arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Öyleyse bu divanların fonksiyonları bakımından örfî-şer'î dâvâlar ayrımı yapmak pek de isâbetli değildir. Çünkü kadılar, hem şer'î ve hem de örfî dâvâlara bakıp hükmetmekle yetkiliydiler. İkinci Divanı'nda da vezîriâzam huzurunda çözümlenenler dışındaki dâvâlardan padişaha arzı gerekenler Divan-ı Hümâyun'a havâle edilir, diğerleri ise kazaskerlere ve İstanbul kadısına bırakılırdı¹²³.

C. Huzur Mürâfaaları

1. Cuma Divanı

Cuma günleri vezîriâzam konağında toplanan Cuma Divanı'nda vezîriâzamın başkanlığında yalnız kazaskerler bulunur ve burada sadece dâvâlara bakılırdı. Dâvâlar vezîriâzam huzurunda dinlenip çözüldüğü için bu Divana "Huzur Mürâfaası" denir; ayrıca "Arz Odası Mürâfaaları" diye anıldığı da olurdu. Cuma Divanı, vezîriâzam İstanbul'da yok ise, İkinci Divanı'nın aksine sadâret kaymakamı başkanlığında toplanabilirdi. Burada her türlü dâvâlar görülür ve hükme bağlanırdı. Dâvâ dilekçesi okunduktan sonra vezîriâzam isterse bizzat hükmedeceği gibi dâvâyı Rumeli kazaskerine de havâle edebilir, dâvâlar çoksa Anadolu kazaskeri de yardımla görevlendirilebilirdi¹²⁴. Dâvâlar, kadıların hükümlerine karşı itirazı içeriyorsa, bu dâvâlar yeniden (istinafen) görülebildiği gibi¹²⁵, Cuma Divanı'nda kazaskerlerin çözümlediği

¹²³ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 146; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 138; Varlık, 40. Sultan IV. Mehmed devrinde İngiliz elçisi Winchesley kontunun silahdar ve kâtibi olarak beş yıl kadar Türkiye'de bulunan ve zamanın Osmanlı devlet düzeni ile sosyal hayatına ilişkin ilgi çekici bilgiler veren Ricaut, bir paşanın veya vezîrin arapçayı bilmesinin mutlaka şart olduğunu, çünkü kendi kazâ hakkı çerçevesi içine giren kadıların yazı ve hükümlerini okuyabilmesi ve denetlemesi gerektiğini bildirmektedir. Ricaut, 60. Sadriâzamın ve diğer vezîrlerin şer'î hükümleri kontrol mercii olduğunu göstermesi bakımından bu ifade dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nde kadılar arapça bilmek zorunda olmakla beraber, hükümler çoğunlukla türkçe yazılırdı. Ancak arapça konuşan halkın yaygın bulunduğu yerlerde mahkeme sicillerinin bu dille tutulduğu görülmektedir. Öte yandan kadıların hükme esas tutmakla yükümlü oldukları hukuk metinleri arapçaydı.

¹²⁴ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 501-503; Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 139.

¹²⁵ Sinob'daki Sultan Alâeddin vakfından olan medrese müderrisi ile câmi kayyumu arasında tahaddüs eden bir arâzi dâvâsı tekrar İstanbul kadılığında görülürken ewelce alınan hü-

bir dâvâda vezîriâzam veya taraflar kazaskerin tarafsızlığı veya verilen hüküm doğruluğu hususunda şüpheye düşerlerse emekli veya ma'zul kazaskerlerden birisi bu dâvâya bakar ve hükmederdi¹²⁶.

Huzur Mürâfaalarına dâvâların Divan-ı Hümâyun'dan, İkinci Divanı'n-dan gönderilebileceği gibi padişahın da kendisine gelen dâvâ dilekçesi mâhiyetindeki arzıhalleri de *Arz Odası'nda şer'le görüle* üst yazısıyla buraya havâle ettiği görülmektedir. Muhtemelen taraflar Arz Odası'na doğrudan da başvurabiliyordu. Bir dâvâ bidâyeten Arz Odasına götürülebildiği gibi, mahallinde görülüp de taraflardan birinin hükme kanaat etmediği dâvâlar da istinafen buraya arzedilebilirdi. Her iki halde de dâvâlara bizzat bakılabileceği gibi başka bir mahkemeye de gönderilebilirdi. Bu mahkeme genellikle tarafların buldukları yer mahkemesi veya istinaf taleplerinde ilk hükmü veren mahkemeydi¹²⁷.

Divan-ı Hümâyun hakkında önemli bir eser kaleme almış bulunan Ahmet Mumcu, Cuma Divanı'na gelen dâvâlardan önemli görülenlerin Divan-ı Hümâyun'a gönderilebileceği gibi, Cuma Divanı kararlarından memnun kalmayanların da buraya mürâcaat edebilmelerini muhtemel görmektedir. Bu divan hakkında da fazla bilgi bulunmadığı için diğer divanlarla baktıkları dâvâlar bakımından ne gibi fark olduğu bilinmemekte, ancak bunların arasında yetki bakımından pek bir sınır bulunmadığı zannedilmektedir¹²⁸.

Mahkeme kararlarının kontrolü bakımından hayli önem taşıyan Cuma Divanı, Tanzimat devrinin ortalarına kadar Huzur-ı Âli Mürâfaaları adıyla sürmüştür. Tanzimat'tan sonra da şeyhülislâm huzurunda -hiç değilse bir süre- görülmeye başlanmıştır. Klasik devirdeki fonksiyonları hakkında fazla bilgi olmamakla beraber Tanzimat'ın ilanından hemen önce Meşihat'e (Şeyhülislâmlığa) bağlanarak süregelen, 1862 yılında da Meclis-i Tedkikat-ı

cet ile beraber reddedildiğinden Cuma günü divanda Rumeli kazaskeri huzurunda rü'yet olunmasına dâir arzıhal. BOA Cevdet-Adliye no: 1654, tarih: 6 Şaban 1144 (1732).

¹²⁶ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 238; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 153. Bu husus, günümüzdeki karar tashihi müessesesine oldukça benzemektedir.

¹²⁷ Mutasarrıfı olduğu arâzinin hâsılâtına bir sipâhi tarafından müdahale olunarak kanunî hakkının fazlasını aldığı iddiasıyla 5 Rebiülâhir 1236 (1821) tarihli bir arzıhale padişaha şikâyette bulunan Emine hatunun dâvâsı Cuma Divanı'na havâle edilmiş, burada da kendisinin bu arâzinin ancak bir kısmına mutasarrıf olduğu anlaşılmağa önce mahallinde diğer mutasarrıflarla mürâfaa olunarak bu arâziye mutasarrıf bulunduğunu isbatlaması, ardından da diğer mutasarrıflarla beraber sözü geçen sipâhi ile mürâfaa olunmaları gerektiğine dâir 14 Rebiülevvel 1236 tarihinde hüküm verilmiştir. BOA Cevdet-Adliye no: 30, 1236 (1821).

¹²⁸ Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 148.

Şer'iyye'ye dönüştürülen Cuma Divanı'nın bu son devirde şer'i mahkeme kararlarına karşı gidilen bir yüksek kanun yolu mercii fonksiyonu gördüğü yakından bilindiği için klasik devirde de bu yönünün ağırlık taşıdığı söylenebilir. Nitekim bazı müellifler Cuma Divanı'nın bir kanun yolu mercii olduğunu açık şekilde zikretmişler, hatta bir istinaf veya temyiz mahkemesine benzetmişlerdir¹²⁹.

2. Çarşamba Divanı

Çarşamba günleri vezîriâzam konağında hâzır bulunan İstanbul, Eyüb, Galata ve Üsküdar (bilâd-ı erbe'a) kadılarının vezîriâzam başkanlığında oluşturdukları divana Çarşamba Divanı denirdi. Cuma Divanı'nın yanısıra, Huzur Mürâfaalarının bir diğerini teşkil eden bu divanda muhtemelen saltanat merkezinin her türlü problemi görüşülür, pâyitaht nâiblerinin verdikleri hükümler kontrol edilirdi. Cuma Divanı'ndaki kazaskerin yerini Çarşamba Divanı'nda artık bu kadılar almıştır. Bu kadılar ve daha ziyâde bunların tâyin ettiği nâibler tarafından verilen hükümlere itirazlar, vezîriâzam huzurunda incelenmekte ve gerekli görülürse bu dâvâlara tekrar bakılmaktaydı. Bazen de bu kadıların görev alanına giren bazı dâvâlar bidayet yoluyla ve bu kadılar marifetiyle, ancak vezîriâzamin huzurunda görülüp sonuçlandırılırdı. Bu divan da Cuma Divanı gibi vezîriâzamin merkezde bulunmadığı zamanlar sadâret kaymakamının başkanlığında toplanmaya devam ederdi¹³⁰. Ancak baktığı dâvâların mâhiyeti hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber bunu da istinaf mahkemesi veya bir çeşit yüksek mahkeme kabul edenler vardır¹³¹.

Huzur Mürâfaalarının, 1838 tarihinde Başvekâlet'e dönüştürülen Sadâret'ten alınarak Meşihat'e bağlanması ve artık şeyhülislâmın başkanlığında yapılması uygun görülmüştü. Kendisiyle ilgili dâvâlarda (yani çoğunlukla

¹²⁹ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 237; Üçok/Mumcu, 249.

¹³⁰ Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 503-504; Mumcu, Divan-ı Hümayun, 148-149; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 137; Mantran, I/119-120.

¹³¹ Üçok/Mumcu, 244; Stanford J. Shaw/ Ezel Kural Shaw: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Trc: Mehmet Harmancı, İst. 1983, I/ 195. Gördükleri dâvâlar ve verdikleri hükümlere bakıldığında Cuma ve Çarşamba Divanlarından oluşan Huzur Mürâfaalarının mahkeme kararlarını kontrol (bir başka deyişle kanun yolu) fonksiyonu icrâ ettiği açıktır. İlhami Yurdakul: *Osmanlı Devleti'nde Şer'i Temyiz Kurumları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 1996, 21-23. Hamamlarla ilgili bir dâvânın ikinci kez Çarşamba Divanı'nda görüşülüp i'lâma bağlanmasına dair hüküm. 9 Cemâzilevvel 1180 (1766). İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi, İstanbul Mahkemesi, 1/25/179.

müste'menlerle ilgili dâvâlarda) Divan-ı Deâvi Nâzırı da hazır bulunacaktı. 1862'de Huzur Mürâfaalarının yerini Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyye almış, şey-hülislâmın bunlara başkanlık etme görevi de sona ermişti¹⁵².

D. Kazasker Divanı

Kazaskerler ayrıca kendi konaklarında haftanın belli günlerinde divan kurarak kendi görev alanlarına giren veya kendilerine havâle edilen dâvâlardan önem arzedenlere bizzat bakar, ikinci derecede önemli olanları ise şer'iyyatçı denilen nâiblerine bakırırlardı¹⁵³. Divan-ı Hümâyun'dan İkinci ve Cuma Divanları'na havâle edilen ve buralarda bitirilemeyen dâvâlar da Kazasker Divanları'nda bakılarak sonuçlandırılırdı. Divan-ı Hümâyun toplantılarını takiben arza giren kazaskerler, bilahare Divan'a gelip bazı hukukî, şer'î işlerle ilgilenir, daha sonra Bâbüsseâde'ye geçerek burada da şer'î meselelerle meşgul olduktan sonra evlerine giderlerdi¹⁵⁴. Ancak bunların mâhiyeti hakkında bilgimiz yoktur. Kazaskerler yalnız askerî sınıfa (devlet memurlarına) âit dâvâlarla değil, bütün Osmanlı teb'asının hatta gayrimüslimlerin dâvâlarına bakmakta genel izinliydi¹⁵⁵. Kadı hükümlerini kontrol yetkileri sebebiyle temyiz mahkemesi başkanı, kadıları tâyindeki yetkileri bakımından da adliye bakanı statüsünde görülmüştür¹⁵⁶.

E. Taşra Divanları

Eyâletlerde, Divan-ı Hümâyun'un küçük bir örneğini teşkil eden Beylerbeyi (Paşa=Eyâlet) Divanı kurulurdu. Burada beylerbeyinin başkanlığı altında eyâletin ileri gelen idarecileri yanısıra eyâlet kadısı da hazır bulunurdu. Divan-ı Hümâyun'un bakıp sonuçlandığı her işin hemen hemen küçük örnekleri burada görüşülür, halkın itiraz ve şikâyetleri dinlenerek çözüldü. Beylerbeyi Divanı'nda idarî, örfî ve şer'î dâvâlar, bilhassa tumar ihtilafları görülürdü. Bunların kararları bir daha görüşülmek üzere Divan-ı Hümâyun'a götürülebilirdi¹⁵⁷.

¹⁵² Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 212-214.

¹⁵³ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 33, 236; Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 154; Mehmet İpşirli: "Osmanlı Devleti'nde Kazaskerlik", Belleten, C: LXI, S: 232, Aralık 1998, 696-697.

¹⁵⁴ Uzunçarşılı, Merkez Teşkilatı, 32.

¹⁵⁵ Karş. bkz. Clement Huart: "Kazasker", İA, VI/522.

¹⁵⁶ Akdağ, II/79; İpşirli, Kazaskerlik, 699.

¹⁵⁷ Tevki'î Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 528; Mumcu, Divan-ı Hümâyun, 153-154; Üçok/Mumcu, 265; Cin/Akgündüz, I/252; İpşirli, Osmanlı Devlet Teşkilatı, 226. Canik sancağında Erem kazasında Refrul karyesi ahâlisinden Hasen oğlu Mehmed ve rüfekası beş kişinin Trabzon vâlisi sadr-ı esbak Ali Paşa huzurunda toplanan meclis-i şer'de hasımlarıyla cereyan

Taşralarda kurulan beylerbeyi ve sancakbeyi divanları, İslâm hukuk tarihindeki mezâlîm divanlarıyla aynı mâhiyette ve Osmanlı başşehirindeki Divan-ı Hümâyun'un taşralardaki örneği olduğundan, gerek dâvâ dinleme ve gerekse mezâlîmi kaldırma yönünde görev ve yetkiliydiler. Halk eğer, devlet memurlarının hukuka aykırı davranışlarından dolayı zarara uğramışsa bunu mezâlîm divanlarına şikâyet yoluyla götürebilirlerdi. Bu şikâyetin yerinde görülmesi durumunda hem o tasarruf iptal edilir, hem de o memur cezâlandırılırdı. Kadılar da birer devlet memuru olmaları hasebiyle, hukuka aykırı olarak verdikleri hükümlerden dolayı, halkın -günümüzdeki idare mahkemesi niteliğindeki- bu divanlara şikâyette bulunma imkânı teorik olarak vardı. Bu yönüyle taşra divanlarını kısmen birer istinaf mahkemesi olarak görenler olmuştur¹³⁸. Beylerbeyi, tarafların şikâyet ve itirazları üzerine kadıyı eyâlet divanına getirterek dinleyebilirdi¹³⁹. Gerekli görülürse adı geçen mahkemelere durumu yerinde incelemek üzere mübâşirler gönderebilirlerdi¹⁴⁰. Önem itibariyle ikinci derecede kalan dâvâların kadı divanına havâle

eden mürâfaaları neticesinde hüküm verildiğine dâir mahalli kadılığında 15 Cemâzilevvel 1166 (1753) tarihli hüccet. BOA Cevdet-Adliye no. 3259. Karahisar-ı Sâhib'de Çuhadar Mehmed'e gadr edenlerle muhakemeleri yapılmak üzere Kütahya'ya celbine ve Ankara vâlisi Hacı Ali Paşa huzurunda muhakeme edilmesine dâir 21 Ramazan 1207 (1793) tarihli istidâ. BOA Cevdet-Adliye no. 3301.

¹³⁸ Heyd, Ottoman Criminal Law, 258; Cin/Akgündüz, I/278. Onsekizinci yüzyılın sonlarında olağanüstü yetkilerle Rumeli Beylerbeyisi olan Hakkı Paşa'nın bir mahkeme hükmünü bozduktan sonra bu hükmü veren nâibe gönderdiği şu yazı dikkat çekicidir: "*Silivri nâibi, şeriat hâini, i'lamını gördüm, kahkahayla güldüm, meâli hezeyan, hükmü hilaf-ı Kur'andır. Mühr-i müeyyidimi basarım, seni mahkemenin kapısına asarım!*" Pakalın, II/125.

¹³⁹ Talat Mümtaz Yaman: *Osmanlı İmparatorluğunun Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında Bir Kalem Denemesi*, İst. 1940, 13; Vecihi Tönük: *Türkiyede İdare Teşkilatının Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ank. 1945, 62.

¹⁴⁰ Yücel Özkaya: *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Ank. 1985, 213. Mübâşirler, klasik devirde hakkında şikâyet olan kadıların buldukları mahallere Divan-ı Hümâyun tarafından gönderilir, şikâyetlere dâir teftişte bulunur, gerekirse bununla ilgili muhakemelere katılır, sanık ve tarafları mahkemeye ihzâr eder, aldığı emirleri uygular, dönüşünde de Divan'a bilgi verir. "*Van beğlerbeğisine ve sâbikan Mardin kadısı olub hâliyen Van kazâsı sadaka olunana hükm ki: Bundan akdem Van kadısı olan kimesneye ve bazı kimesnelere dahi bazı husus isnâd olunub i'lâm olunmağın isnâd olunan hususların aslından aynı ile sûretü ihrâc olunub ve kadı dahi azlolinub Dergâh-ı muallâm çavuşlarından Mehmed zide kadruhu mübâşir ta'yin olunub vuku'ı ve adem-i vuku'ı ma'lûm olmak için mezbûr ile size gönderildi. Buyurdum ki: vardukda isnâd olunan hususları onat vechile hakk üzere teman dikkat ü ihümâm ile ber-müceb-i şer'-i kavim teftiş ü tafahhus eyleyüb göresin, anun gibi isnâd olunan mevadd-ı mezkûrların üzerine sâbit ü zâhir olursa habs idüb arz idesin. Şöyle ki: gayr-ı vâki' ise mezkûr kadıyı Südde-ir seâdetüme gönderesin, âher mansıb virile. Amma hin-i teftişde müşârünileyh çavuşum her zeman meclisde bile hâzir olub ve temâm hakk-ı sarîha tâbi' olub hiç bir cânibe meyl ü muhâba itmeyüb hakk üzere görüb dahi i'lâm eyleyesin. Şöyle ki, kadı teftişden mukaddem gitmiş ola, her kandeysel getürdüb emr üzere göresin ve ol kethüdâları dahi ref' idüb yirlerine kul tâifesinden yarar kimesneler nasb idüb istihdâm eyleyüb arz idesin.*" 16 Rebiülâhîr 967 (1559). BOA MD, 3/695. Mübâşirler, adli olmayan işlerde de görevlendirilebilirdi. Bunlar çoğu zaman dâvânın görülmesi esnasında mahkemede hazır bulunur ve Divan-ı Hümâyun'dan gönderildik-

edildiği gözönüne alınacak olursa, paşa divanının gönderdiği dâvâlar için eyâlet kadıları âdetâ bir üst merci gibi çalışmaktadır. Kadıların verdikleri hüküm, askerî kişiler hakkında veya bedenî cezâ içeren bir hükümse vâliye, had ve idam cezâsı içeriyorsa padişaha arzı mecburî olup, burada tedkik ve tasdik edildikten sonra yerine getirilebilirdi. Vâlinin tasdikten (yani imza ve tenfizden) kaçındığı hükümler kazaskere gönderilir, kazaskerin bu husustaki görüşüyle beraber Divan-ı Hümâyun'a arz edilir, burada tasdik olunursa yerine getirilir, bozulursa yeni bir hüküm verilirdi. Kadı artık buna itiraz edemezdi¹⁴¹. Mısır gibi büyük vilâyetlerdeki divanlar da Divan-ı Hümâyun'un birer örneğini teşkil ederdi; öyle ki bunlar, divan-ı mezâlim teâmülü çerçevesinde şer'î mahkemelerin kararları için bir kanun yolu mahkemesi niteliğinde görülmüştür¹⁴².

Sancaklarda kurulan sancakbeyi divanları da eyâlet divanının küçük birer örneği idi. Bunların da sınırlı biçimde mahkeme kararlarını kontrol ve nihâî hükümleri yerine getirmek gibi adlî görevleri vardı¹⁴³. Aslında Osmanlı

leri için varlıklarıyla taraflara dâvâlarının âdil görülmesi hususunda bir teminat teşkil ederdi. Nitekim Tanzimat'tan sonra da halk bu usulü sürdürmeyi tercih etmiştir. Tanzimat-ı Hayriyye ahkâmınca taşralardaki dâvâların mahallinde rû'yeti ihkâk-ı hakka kâfi iken bazı kimseler hüsn-i tesviye-i mesâliha medâr olmak için mübâşir ta'yin ettirmek istemelerinin tanzimat-ı mülkiyye ve kavânin-i adliyyeye dokunur bir yeri olmadığından mübâşir masrafını deruhde edenlere müsaade olunması hakkında vesika. BOA Cevdet-Adliye, no: 938, tarih: 4 Zilhicce 1257 (1842)

¹⁴¹ Heyd, *Ottoman Criminal Law*, 258; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 110. Bununla beraber vâliler genellikle kadıların verdikleri hükümleri geri çevirmez, hemen yerine getirirlerdi. Bununla ilgili bir tesbit için bkz. J. B. Tavernier: *XVII. asır ortalarında Türkiye üzerinden İran'a seyahat*, Trc: Ertuğrul Gültekin, İst. 1980, 87; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 110.

¹⁴² Gibb/Bowen, 129; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud: *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İst. 1990, 250. Gibb/Bowen ayrıca, Divan-ı Hümâyun'un İslâm hukuku geleneğindeki mezâlim fonksiyonunu yerine getirdiğini; kadı ve diğer şer'î görevlilerin burada yer almasının, bu divanların şer'î mahkeme sayılması neticesini doğurmayacağını söylemektedir. Bu görüş doğrudur; çünkü Divan-ı Hümâyun, tpkı tarihteki örnekleri sayılan mezâlim divanlarında olduğu gibi idarenin, bu arada devlet memurlarının hukuka aykırı tasarruflarının bakılıp kontrol edildiği bir yerdir. Aslı fonksiyonu şer'î mahkemelerin temyiz mercii değil, öncelikle bir çeşit idare mahkemesidir. Kadılar da burada birer devlet memuru olmak hasebiyle kontrol edilir. Hukuka aykırı hükümlerin denetimine ayrıca ihtiyaç duyulmamıştır; bunlar zaten baştan itibaren ipso iure geçersizdir. Ancak bu kabil hükümlerin âit olduğu dâvâlar bazen bizzat burada görüldüğü için Divan'ın idare mahkemesi vasfı, kendine has bir mâhiyet taşır.

¹⁴³ Yaman, 14; Tönük, 65; Özkaya, XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları, 213. Nitekim Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde "Sancakbeğleri dahi vâlilerdir, taraf-ı sultanîden vekillerdir. Sancaklarında dâvâ dinleyüb icrâ-yı ahkâm-ı şer'i'at iderler. Bunlar dahi hükümete beğlerbeğler gibidir. Oldukları sancakda hıfz ve hurâset-i ra'yye ve zabt-u-rabt ve def-i mezâlim ve umûr-ı seyf ve siyasetle me'murlardır. Lâkin bunlar beğlerbeğlere tâbî'dirler. Velâyet-i âmmeleri beğlerbeği kadar değildir." denilmektedir. Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 528-529.

Devleti'nde mülki âmirlerin kadılar üzerinde âmir sıfatları bulunmamaktaydı. Ancak halkın memurlardan şikâyetlerine, bir başka deyişle idarî dâvalara taşra divanında bakıldığı için, halkın hâkimlerin hukuka aykırı hükümlerine karşı itirazları da memurdan şikâyet, bir başka deyişle idarî dâvâ kabul edilir ve burada hallolunurdu. Yoksa adli hükümlerdeki yanlışlık ve hukuka aykırılıkların tesbit ve tashihiinin genellikle ve kural olarak Divan-ı Hümâyun'un yetkisinde olduğu anlaşılmaktadır. Zaten taşra divanları tatbikatta daha çok tumar ve malî ihtilaflarla halkın memurlardan şikâyetlerine bakmışlardır. Bu yönleriyle İslâm tarihindeki divan-ı mezâlimlerin bir örneği olduğu söylenebilir¹⁴⁴. Daha önce de geçtiği üzere bu husus, muhtemelen İslâm hukukunun, vâlilerin idarî ve adli yetkileri bir arada hâiz oldukları ve daha sonra kadıları bizzat tâyin edebildikleri ilk devirlerinden kalma bir geleneğin Osmanlılara yansımından kaynaklanıyordu.

Bununla beraber daha önce de söylendiği gibi, pratikte mahkeme kararlarına itirazı olanların, taşra divanlarına ne derece yaygınlıkla başvurduğu hususunda elde kâfi bilgi ve belge bulunmamaktadır. Ancak şurası bellidir ki, mahkeme kararlarına itirazı olan kimseler, tarih boyunca merkeze, yani Divan-ı Hümâyun'a mürâcaatı tercih etmiştir. Taşra divanlarına gitmekten daha zor ve masraflı olsa bile, mülki âmir ve taşra hâkimlerinin mahallî etkiler altında kalabilme ihtimali olduğu için, Divan-ı Hümâyun'a mürâcaat, halkın tercih ettiği bir yol olmuştur.

Taşra divanlarının verdiği kararlar da Divan-ı Hümâyun'a itiraz yoluyla götürülebilirdi. Nihâî olarak başvurulabilecek makam padişah idi. Çoğu zaman Divan, kendilerinden şikâyet olunan kadıları teftiş edip haklarında gerekirse muhakeme yapılmasını bu hâkimlerin buldukları yere en yakın mahallin beylerbeyi ve kadılarına emredebilirdi¹⁴⁵. Bu husus belki beylerbeyi ve bu eyâlette bulunan kadı'nın üst adli denetim mercii gibi görülmesine se-

¹⁴⁴ XVI. asırda Anadolu vilâyetlerinden birinde (Amasya'da) kurulan bir beylerbeyi divanını bu şekilde değerlendiren bir tesbit için bkz. Ogier Ghiselin de Busbecg: *Türkiyeyi Böyle Gördüm*, Trc: Aysel Kurtuluş, ty, yy, 61. Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi'nde de zaten mezâlim kelimesi geçmektedir. "...Dâvâ dinleyüb def-i mezâlim için şer'-i şerif ve kanun üzere buyruldu virmeğe ve mezâlimi ref' itmeğe me'murlardır." Tevki'i Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi, 500.

¹⁴⁵ Amik kadısı Hüsâm'dan şikâyet edildiğinden tahkikat icrâsına ve şikâyetçilerle mürâfaa olunmasına dâir Haleb beylerbeyi ve kadısına hüküm. 25 B (Receb) 984 (1576) BOA MD, 28/590. Şuf nâhiyesi nâibi İbrahim'den ehâli şikâyet etmekle teftiş idüb cürmü sâbit olursa şer'le muamele edilmesi hakkında Haleb beğlerbeyisine, Kilis ve Antakiyye kadılarına hüküm. 21 Ra (Rebiülevvel) 987 (1579). BOA MD, 36/723.

bep olmuştur¹⁴⁶. Taşralardaki beylerbeyi ve sancakbeyi (paşa) divanları, Tanzimat'tan sonra eyâlet ve sancak meclislerine dönüştürülmüş, dâvâ görme ve hüküm kontrol yetkileri de devam ederek sonunda nizâmiye mahkemeleri durumuna gelmiştir.

IV. HÜKME İTİRAZIN ETKİSİ

Klasik devir Osmanlı Devleti'nde kadı hükümlerinin icrâsı ehl-i örfe, yani beldenin mülkî âmirine âit bir görev olup, bu kişi genellikle merkezde çavuşlar ve kazâlardaki subaşilar idi. Suçları sâbit olanları kadı bu görevlilere teslim ederdi¹⁴⁷. Acaba itiraz durumunda hükümün icrâsı geciktirilir miydi? Bu hususta açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bununla beraber klasik devir Osmanlı hukukunda kadıların katl, hırsızlık ve diğer had suçlarına dâir verdikleri -yani sonradan telâfisi imkânsız- bedenî cezâların padişaha arzı gerekli olup, burada tedkik ve tasdik edildikten sonra yerine getirilebilirdi. Ancak tatbikatta doğrudan padişahça değil, kazasker veya vezîriâzam tarafından tedkik olunur ve her halde padişah tasdik etmeden yerine getirilemezdi¹⁴⁸. Dolayısıyla zaten derhal icrâ edilmeleri bahse konu değildi. Bu, bir anlamda re'sen ve resmen temyiz olup, Tanzimat sonrasında da sürmüştür. Kadı hükümlerinin öncelikle mülkî âmire arz olunup burada incelendikten sonra yerine getirildiği (infaz), bunların infazdan kaçındığı veya hukuka aykırı bulunduğu hükümlerin padişaha arz olunduğu bazı kaynaklarda geçmekteyse de, esas olan bedenî cezâ içeren hükümlerin mutlaka padişah tasdiikiyle infaz edilebilmesiydi. Malî hükümler hemen yerine getirilirse de, hükümün bozulması durumunda bunların telâfisi mümkündü. Yerine getirilmiş bir mahkeme kararının sonradan hukuka aykırı olduğu ortaya çıkarsa, İslâm huku-

¹⁴⁶ Daha önce de işâret edildiği üzere, Ricaut, bir paşanın veya vezîrin arapçayı bilmesinin mutdaka şart olduğunu, çünkü kendi kazâ hakkı çerçevesi içine giren kadıların yazı ve hükümlerini okuyabilmesi ve denetlemesi gerektiğini bildirmektedir. Ricaut, 60. Sadriâzâmin ve diğer vezîrlerin, (ki beylerbeyi ve sancakbeyleri de genellikle vezîr, yani paşa rütbesinde kişilerdir) şer'î hükümleri kontrol mercii olduğunu göstermesi bakımından bu bilgi dikkat çekicidir.

¹⁴⁷ Heyd, *Ottoman Criminal Law*, 255; Üçok/Mumcu, 233; Özkaya, XVIII. Yüzyıldaki Osmanlı Kurumları, 203; Lybyer, 267; Aydın, 87. Kadı hükmü olmaksızın ehl-i örfün cezâ uygulaması mümkün değildi. "Budun defterdarı Kerim Çelebi'ye hüküm ki:.....vardukda kazıyye arz olunduğu gibiyse siyâset sancakbeğünündür. Ehl-i fesâd her kim olursa olsun fesâd u şenaatleri zâhîr olub bi-hasebi'ş-şer' ve'l-kânun salb u siyâsete müstehik oldukda hüküm-i kadı lâhık olub hüccet virildükden sonra mücrimi sancakbeğine teslim itdüresin ki lâzım geleni icra itdüre." 23 Şaban 967 (1560). BOA MD 3/1145. Kadılara âit habs ve ıtlak işine vüzerâ, mîrimîrân, mütesellimîn karışmaması hakkında Kayseri kadısının ilâmı. BOA Cevdet-Adliye, no: 4733, tarih: M (Muharrem) 1195 (1780).

¹⁴⁸ Heyd, *Ottoman Criminal Law*, 255-256.

kunun genel prensipleri çerçevesinde zarar hazineden tazmin edilir, sonra ilgililere kusurları nisbetinde rücu' edilir, ayrıca gerekirse bu hukuka aykırılığa sebebiyet verenler cezâlandırılır, bu kişi kadı ise çoğu zaman görevden alınır.

SONUÇ

Klasik devir Osmanlı hukukunda mahkeme kararlarının kontrolü için tam mânâsıyla sistematik bir yol öngörülmüş değildi. Dünyada bu iş için en çok kullanılan istinaf ve temyiz yollarına, Avrupa'da bunları doğuran tarihî ve siyasî sebepler mevcut olmadığı için, İslâm dünyasında, dolayısıyla Osmanlılarda da rastlanmamaktadır. Ancak bundan Osmanlı Devleti'nde, hukuka aykırı verilmiş mahkeme kararlarının kontrolünün söz konusu olmadığı neticesi çıkmamalıdır. Öncelikle mahkeme kararlarında hukuka aykırılığa rastlanmaması için çeşitli ön tedbirler alınmıştır. Fetvâ ve şühûdü'l-hal müessesesi bunların başında gelir. Öte yandan, padişah, hukuka aykırı verildiği düşünülen mahkeme kararlarını kontrol yetkisini, İslâm geleneğinin de etkisiyle, dâimâ elinde tutmuş ve bu yetkiyi merkezde bulunan ve İslâm dünyasındaki divan-ı mezâlimlerin gelişmiş bir örneği kabul edilen Divan-ı Hümâyun vâsıtasıyla kullanmıştır. Divan-ı Hümâyun gerek ilgililerin talebiyle, gerek bizzat hâkimin arzıyla, gerekse re'sen, mahkeme kararlarını incelemekte, hukuka aykırı gördüklerini bozarak hükmü veren veya bir başka mahkemeye yeniden görülmek üzere havâle etmekte, ya da önemli gördüğü durumlarda dâvâya bizzat kendi bakmaktadır. Son olarak bizzat padişaha mürâcaat imkânı vardır. Bunun dışında hukuka aykırı verildiği iddiası bulunmaksızın bir mahkeme kararının bir başka yargı mercii önüne götürülmesi -İslâm hukuku gereği- mümkün olmamaktadır. Divan-ı Hümâyun ve buna bağlı divanlarda, mahkeme kararlarını kontrolü, daha ziyâde kararı veren hâkimin kontrolü şeklinde tezâhür ettiği için, bu merciler temyiz mahkemesi yanında, hatta belki de daha ziyâde idare mahkemesi manzarası arz etmektedir.

XVI. YÜZYILDA OSMANLI BEYLERBEYLİLERİ

I

TEMERRÜD ALİ PAŞA

ERHAN AFYONCU*

XVI. yüzyılda yaklaşık otuz yıl beylerbeylik yapan ve birçok hayır eseri bırakan Temerrüd Ali Paşa pek az bilinen bir tarihi şahsiyettir¹. 1986 yılında Tokat Ali Paşa Camii ile ilgili yaptığımız bir araştırmada² karşımıza çıkan bu beylerbeyi hakkındaki incelemelerimize aradan geçen yıllarda devam ettik ve XVI. yüzyılın fazla tanınmamış simalarından olan Temerrüd Ali Paşa'nın hayatını önemli ölçüde aydınlayabilecek duruma geldik.

Temerrüd Ali Paşa Bosnalı olup, Enderun'dan yetişmiştir³. Hayatının ilk yılları hakkındaki bilgilerimiz kesin bir doğruluk taşımamaktadır. Temerrüd lakabı ile beylerbeylik yıllarında karşımıza çıktığı için bu yıllardaki hayatını ve faaliyetlerini takip etmek mümkündür. Ama devlet hizmetinin ilk yıllarında lakabı zikredilmediği için o dönemdeki Ali isimli diğer görevlilerden tefrik etmek mümkün olmamaktadır. Aşağıda anlatacağımız çeşitli saray ağıllıklarında görev yaptıktan sonra Yeniçeri Ağası olan Ali Bey büyük bir ihtimalle Temerrüd Ali Paşa'dır. Ancak tam olarak doğruluğunu sağlayacak bil-

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Mehmed Süreyya, Temerrüd Ali Paşa hakkında şu bilgileri vermektedir; "Ali Paşa Gıriv (غمد). Enderûn-ı hümâyûndan bi't-tefeyyüz mîr-alem, yeniçeri ağası, 948'de azille, sonra ümerâdan oldu. 956'da Bağdad Beylerbeyisi olup, Basra'da harb ile ba'de'l-galebe Bağdad'a geldi. 959'da azille, 961'de Konya, 968'de Şam, 976'da Sivas, 977'de sâniyen Şam Valisi olup, 978'de irtihâl eyledi. Hazret-i Şeyh-i Ekber türbesine defn edilmiştir. Tokat'ta camii ve hamamı vardır. Sahib-i hayr, mütedeyyin, tâm'i idi" (Bk. *Sicill-i Osmânî*, III, 500). Temerrüd Ali Paşa ile ilgili bu bilgiler karışık ve eksiktir. Temerrüd Ali Paşa, Sofu Ali Paşa ile karıştırılmıştır. Paşa'nın lakabı da "Gıriv/Garv" şeklinde yazılmıştır. Muhammed b. Cam'a'nın Şam valileri listesinde de Ali Paşa'nın lakabı aynı şekildedir ve burada da Temerrüd Ali Paşa, Sofu Ali Paşa ile karıştırılarak 968 ve 977'de Şam valiliği yapmış gibi gösterilmiştir (Bk. Franz Babinger, "Osmanlı Şam Valileri", çev. Necdet Öztürk, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 8 (İstanbul 1997), s. 98).

² Bu araştırmamızın ilk sonucu ile ilgili olarak bk. Erhan Afyoncu, "Tokat Ali Paşa Camiinin Banisi Kimdir?", *Tokat Kültür-Araştırma Dergisi*, sayı: 1 (Tokat 1991), s. 27-28.

³ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. TY 5959, vr. 252a. Ondan naklen Peçuylu, *Tarih*, İstanbul 1980, s. 38; *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, I, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1996, s. 69; Ata Bey ise eserinde Temerrüd Ali Paşa'nın İlvornikli ve İskender Çelebi'nin memlûklerinden olduğunu yazmaktadır. (Bk. *Tarih-i Atâ*, I, İstanbul (basım tarihi yok), s. 57; IV, İstanbul 1293, s. 97).

gilere ulaşamadığımız için yanılma ihtimalimizin de olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz.

Rebiülevvel 940- Zilkade 940 (Aralık 1533 - Temmuz 1534) tarihleri arasında silahdâr cemaati içerisinde 12 akçe ulûfe alan Bosnalı Ali isminde birisi bulunmaktadır⁴. Daha sonra Muharrem 941 (Temmuz-Ağustos 1534)'de gurebâ-i yesâr ağalığı görevinde Ali Bey isimli birisine rastlıyoruz⁵. Silahdâr cemaatindeki Bosnalı Ali ile gurebâ-i yesâr ağası Ali Bey'in aynı kişi olup olmadığını tespit edemiyoruz. Ancak silahdâr cemaatindeki bir kişinin gurebâ-i yesâr ağalığı gibi bir göreve getirilmesi, devrin tevcihât sistemi içinde mümkün olabilen bir durumdur. Ali Bey'in gurebâ-i yesâr ağalığı görevini 120 akçe ulûfe ile Rebiülâhîr 941-Cemâziyelâhîr 941 (Kasım-Aralık 1534) tarihlerinde de sürdürdüğünü görüyoruz⁶. Ali Bey bu görevinden ser-gurebâ-i yemînliğe getirilmiştir. Tam tarihini tespit edemediğimiz bu tayin Cemâziyelâhîr 941-Şaban 942 (Aralık 1534-Şubat 1536) tarihleri arasında olmuştur⁷. Zilkade 942 (Mayıs 1536)'de ser-ulûfeciyân-ı yesâr Mustafa Bey Alaiye sancakbeyliği'ne tayin edilince, onun yerine Ali Bey getirilmiştir⁸. Safer 943 (Ağustos 1536)'te ser-ulûfeciyân-ı yemîn Hızır Bey, küçük mirahurluk görevine getirilmiş, Ali Bey de ser-ulûfeciyân-ı yemînliğe terfi etmiştir⁹. Elimizde bulunan kayıtlara göre Zilhicce 943 (Mayıs 1537)'de 120 akçe ile bu görevini sürdürmektedir¹⁰. Bundan sonraki tarihlere ait tevcihât ve mevâcib kayıtlarına rastlayamadığımız için Ali Bey'in ser-ulûfeciyân-ı yemînlik görevini ne zamana kadar sürdürdüğünü ve buradan hangi vazifeye tayin edildiğini tam olarak tespit edemiyoruz. O devirdeki ağayân grubunun tevcihât silsilesine göre Ali Bey'in bundan sonra tayin edilebileceği görev küçük mirahurluk'tur¹¹. Nitekim, Ali Bey'in 14 Zilkade 947 (11 Nisan 1541)'de küçük mirahur-

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (=BOA), Kamil Kepeci (=KK), nr. 1896, s. 227.

⁵ BOA, Bâb-ı Defteri, Küçük Ruznâme Kalemi (=D.KRZ), nr. 33118, s. 22.

⁶ BOA, D.KRZ, nr. 33118, s. 2.

⁷ Ali Bey, Şubat 1536 (Şaban 942)'da 120 akçe ulûfe ile ser-gurebâ-i yemin olarak mevâcib kayıtlarında zikredilmektedir (Bk. BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler* (=MAD), nr. 559, s. 2-3).

⁸ BOA, MAD, nr. 559, s. 65, 101-102.

⁹ BOA, MAD, nr. 559, s. 122-123.

¹⁰ BOA, MAD, nr. 559, s. 142-143, 162-163, 182-183, 202-203, 218-219, 236-237, 252, 272, 310.

¹¹ Dönemin mevâcib kayıtları incelendiğinde ağayân tevcihât silsilesi görülebilir (Bk. BOA, D.KRZ, nr. 33118; MAD, nr. 559; nr. 7118).

luktan, büyük mirahurluğa terfi ettiğini görüyoruz¹². Yaklaşık bir ay sonra, 14 Muharrem 948 (10 Mayıs 1541)'de ise yeniçeri ağalığı'na tayin edilmiştir¹³. Yeniçeri ağası Ali Ağa, 1541'deki Budin seferine katılmış¹⁴ ve bu seferdeki hizmetlerinden dolayı in'am almıştır¹⁵. Yeniçeri ağalığını hangi tarihe kadar¹⁶ yaptığını tam olarak tespit edemiyoruz¹⁷.

Temerrüd Ali Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmasına Erzurum Beylerbeyi Musa Paşa'nın 950 (1543) yılında Gürcülerle yaptığı mücadelede şehid olması sebep oldu¹⁸. Musa Paşa'nın öldürülmesi üzerine Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Ali Paşa süratle o bölgeye hareket etti¹⁹. Merkezden de Temerrüd Ali Paşa gönderildi²⁰. Muhtemelen Temerrüd Ali Paşa'ya merkezden gönderilirken Erzurum Beylerbeyliği tevcih edilmiş olmalıdır. Nitekim 26 Şevvâl 950 (22 Ocak 1544) tarihine ait bir kayıta Erzurum Beylerbeyi olarak görülmektedir²¹. 27 Cemaziyelevvel 951 (16 Ağustos 1544)'de Ali Paşa'ya hil'at veril-

¹² M. Kemal Özergin, *Sultan Süleyman Han Çağına Ait Tarih Kayıtları*, Erzurum 1971, s. 14.

¹³ M. Kemal Özergin, *Aynı eser*, s. 14; Mehmed Süreyya, Temerrüd Ali Paşa'nın miralemlikten, yeniçeri ağalığına geçtiğini yazmaktaysa da bu şekilde bir kayıta rastlayamadık (Bk. *Sicill-i Osmânî*, I, 500).

¹⁴ Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, VI, terc. Mehmed Ata, İstanbul 1332, s. 197.

¹⁵ Yeniçeri Ağası Ali Bey ile büyük mirahur Haydar Bey ve küçük mirahur Hüseyin Bey'e 22 Cemaziyelahir 950 (21 Eylül 1543)'de Budin kalesinde, seferdeki hizmetlerinden dolayı birer adet came-i mirahûri-i çatma-i Bursa verilmiştir (Bk. BOA, KK, nr. 1765, vr. 30b).

¹⁶ Mehmed Süreyya, yeniçeri ağalığı'ndan 948 (1541) yılında azledildiğini ve ümerâdan olduğunu belirtmektedir (Bk. *Sicill-i Osmânî*, III, 500).

¹⁷ XVI. yüzyılın ortalarında saraydan çıkararak sancakbeyliği veya beylerbeylik gibi görevlere gelen Semiz Ali Paşa, Hadım Ali Paşa ve Sofu Ali Paşa'lardan hiçbirisinin biyografisi yukarıda anlatığımız Ali Bey'in bu memuriyet hayatı ile uyumamaktadır. Eğer bilmediğimiz bir başka Ali Bey yoksa veya bahsettiğimiz Ali Paşaların biyografilerinde büyük eksikler ve yanlışlıklar bulunmuyorsa, yukarıda anlatığımız kişi Temerrüd Ali Paşa'dır (Bu bahsettiğimiz Ali Paşalar için bk. *Sicill-i Osmânî*, III, 498-500; Tayyib Gökbilgin, "Ali Paşa, Semiz", *İslâm Ansiklopedisi*, I, 341-342; Feridun Emecen, "Hadım Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (= *DİA*), XV (İstanbul 1997), s. 4-5; Kenan Ziya Taş, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, İsparta 1999, s. 114-115).

¹⁸ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara 1998, s. 97; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. 174-175.

¹⁹ Erzurum'a ulaşan Hadım Ali Paşa ve emrindeki beylere, burada 28 Şaban 950 (26 Kasım 1543)'de in'am verilmiştir (Bk. BOA, *Büyük Ruznâme Kalemi* (= *D.BRZ*), nr. 20614, s. 127).

²⁰ Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-tevarih*, I, neşr. C. N. Sedan, Baroda 1931, s. 307; D. Aydın, *Aynı eser*, s. 98-99; F.Kırzıoğlu, *Aynı eser*, s. 174-175.

²¹ BOA, D.BRZ, nr. 20614, s. 217.

miştir. 25 Recep 951 (12 Ekim 1544)'de ise Gürcüler'i mağlubiyete uğrattıkları için Temerrüd Ali Paşa ile Hadım Ali Paşa'ya in'amda bulunulmuştur²².

Gürcü meselesinin halledilmesinden sonra Erzurum'un imarının gündeme geldiği görülmektedir. Ali Paşa'ya Erzurum'da oturması emri verilmiş, onun Erzurum'un yeni şenlenmesi sebebiyle askerinin yaz-kış burada bulunmasının halka zarar vereceği ve kıtlık yaratacağını arzetmesi üzerine, kar bastırmadan Bayburt ve Erzincan'a gitmemesi, kar kalkmadan da tekrar Erzurum'a dönmemesi emredilmiştir. Fakat Erzurum alaybeyi ile kullar ağasının kuvvetleri devamlı olarak Erzurum'da bulunacaktı²³. Erzurum'un Gürcüler'e ve İran'a karşı savunulması için bu tedbir alınmıştır. Yine bu dönemde, eskiden olduğu gibi Kığı ve Hınıs sancaklarına yaylağa gelen Bozulus Türkmenleri'nin İran'a koyun kaçırmaları engellenmeye çalışılmıştır²⁴.

Temerrüd Ali Paşa'nın Erzurum Beylerbeyliği'nde hangi tarihe kadar kaldığı tam olarak belli değildir. Ancak 9 Safer 955 (20 Mart 1548) tarihinde Ulama Paşa'nın Erzurum Beylerbeyliği'ne tayinine kadar bu vazifede kalmış olabilir²⁵. Temerrüd Ali Paşa Erzurum'dan sonra Karaman Beylerbeyliği'ne tayin edilmiştir²⁶. Fakat bu tayinin tarihi tam olarak belli olmadığı gibi, Ali Paşa'nın Erzurum'dan direkt olarak mı, yoksa bir süre mazul kaldıktan sonra mı Karaman'a tayin edildiği de belli değildir. Ancak burada bir yıldan daha az süren bir beylerbeyliğin ardından Ali Paşa'nın 8 Muharrem 956 (6 Şubat 1549)'da Bağdat'a tayin edildiği anlaşılmaktadır²⁷.

²² BOA, D.BRZ, nr. 20614 s. 247.

²³ D. Aydın, *Aynı eser*, s. 100-101; Aynı yazar, "Erzurum Şehrinin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskanı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, I (Erzurum 1970), s. 101-114.

²⁴ D. Aydın, *Aynı eser*, s. 101; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, Ankara 1997.

²⁵ D. Aydın, *Aynı eser*, s. 100-102. Ulama Paşa için ayrıca bk. Louis Bacque-Grammont, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safeviler", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul 1991), s. 215-218.

²⁶ 6 Şubat 1549 (8 Muharrem 956)'da Bağdat'a tayininde sâbık Karaman beylerbeyi olduğundan bahsedilmektedir (Bk. F. Emecen-İ. Şahin, "Osmanlı Taşra Teşkilatının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I", *TTK Belgeler*, sayı 23, Ankara 1999, s. 87). Ö. Faruk Akün, Temerrüd Ali Paşa'yı 1554'ten sonra Karaman Valisi olarak göstermektedir (Bk. "Ahdî", *DİA*, I, s. 510). Fakat ileride gösterileceği gibi bu tarihlerde Ali Paşa Sivas Beylerbeyi'dir.

²⁷ F. Emecen-İ. Şahin, Aynı makale, s. 87; D. Aydın, tayin tarihini Matrakçı Nasuh'tan naklen 18 Muharrem olarak vermektedir (Bk. *Aynı eser* s. 100); Ayrıca bk. E. De Zambaur, *Manuel De Genealogie Et De Chronologie Pour L'Histoire De L'Islam*, Honore 1927, s. 170;

Bağdat Beylerbeyliği'ne tayin olduğu esnada Basra'da arapların şekavetinde bulunmaları üzerine serdar olarak buraya gönderildi. Bağdat muhafazasında ise Sivas Beylerbeyi Baltacı Mehmed Paşa görevlendirildi²⁸. Temerrüd Ali Paşa, Basra'da Osmanlı hakimiyetini sağlayıp, asilerin elindeki kaleyi teslim aldıktan sonra tekrar Bağdat Beylerbeyliği vazifesine dönmüştür²⁹. Bağdat Beylerbeyliği esnasında mahalli beylerin meseleleri ile uğraşmıştır. Şehrizar beyliğinden alınmasından sonra, İmadiye hakimi Hüseyin Bey tarafından kaleye hapsedilen Memun Bey, Temerrüd Ali Paşa'nın aracılığı ile affedilmiş ve İstanbul'a gönderilmiştir³⁰.

Bağdat'ta yaklaşık üç yıl görev yapan Temerrüd Ali Paşa, buradan Sivas Beylerbeyliği (Rum Beylerbeyliği)'ne 28 Zilkade 960 (5 Kasım 1553) tarihinde tayin edilmiştir³¹. Sivas Beylerbeyi olarak Ali Paşa'ya 901.674 akçelik has verilmiştir³². Ali Paşa, Sivas Beylerbeyi iken eyâlet askeri ile Nahcivan seferine katılmıştır³³.

Sivas Beylerbeyliği esnasında en önemli olay Şehzâde Bâyezid isyanıdır³⁴. Şehzâde Bâyezid Kütahya'dan Amasya sancak beyliğine tayin olduğunda Ço-

Abdülkadir Karahan, Temerrüd Ali Paşa'nın Bağdat beylerbeyliğinde Basra'nın da ilaveten uhdesinde bulunduğunu yazıyorsa da (*Fuzuli, Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*, Ankara 1947, s. 44), bu dönemde Basra ayrı bir beylerbeylik olarak görülmektedir (Bk. F. Emecen- İ. Şahin, Aynı makale, s. 95). Muhtemelen Temerrüd Ali Paşa'nın Basra serdarlığı sebebiyle bu kanaate varılmış olmalıdır.

²⁸ Nazmizâde Murtaza, *Gülşen-i Hülefâ*, İstanbul 1143, vr. 63a.

²⁹ Nazmizâde Murtaza, *Aynı eser*, vr. 64b.

³⁰ Nazmizâde Murtaza, *Aynı eser*, vr. 64b; İsmet Parmaksızoğlu, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hataları", *Belleten*, XXXVII/146 (Ankara 1973), s. 219-226.

³¹ BOA, *Timâr Ruznâmçe Defterleri (=TRD)*, nr. 6, s. 86; Nejat Göyünç, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, X (İstanbul 1990), s. 24.

³² BOA, *TRD*, nr. 6, s. 82-86.

³³ BOA, KK, nr. 1766, s. 82-83; Peçuyulu, *Tarih*, s. 310. Fahrettin Kırzioğlu, bu sefer için 7 Haziran 1554'te Susehr'i'nde orduya katılan beylerbeyileri Anadolu Beylerbeyisi Ahmed Paşa, Karaman Beylerbeyisi -Gürcistan gazâlarında Atabekleri yenen- Mütemerred Ali Paşa, Sivas Beylerbeyisi Ali Paşa, Dulkadir Beylerbeyisi Haydar Paşa olarak zikretmektedir. Ancak burada Temerrüd Ali Paşa, Sofu Ali Paşa ile karıştırıldığından Karaman Beylerbeyisi olarak gösterilmektedir (Bk. F. Kırzioğlu, *Aynı eser*, s. 222).

³⁴ Bu hadise hakkında geniş bilgi için bk.Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası*, Ankara 1961 (Bu eserin ilaveli yeni baskısı *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaaları*, İstanbul 1998, adı ile yapılmıştır); Aynı yazar, "Şehzade Bayezid'in Babası Kanunî Sultan Süleyman'a gönderdiği Mektuplar", *Tarih Vesikaları*, I/16 (Ankara 1955), s. 118-127; Aynı yazar, "Bayezid, Şehzade", *DİA*, V, 230-231; Cahit Öztelli, "Kanuni'nin Oğlu Şehzade

rum'da Ali Paşa tarafından karşılanmıştı³⁵. Amasya'ya geldikten sonra şehzâdenin çevresine asker toplamaya başlaması ortamı iyice germişken, ansızın Amasya'dan Tokat'a gitmesi büyük bir heyecan ve telaşa sebep oldu. Şehzâde Bâyezid, Sivas Beylerbeyi Ali Paşa ve defterdârının kendisini karşılayıp, Sivas'ın etrafında beraber avlanmalarını istemişti. Ancak Gelibolulu Mustafa Âli, şehzâdenin niyetinin Sivas kalesini ele geçirecek ayaklanmaya girişmek olduğunu belirtir. Ali Paşa, Şehzâde Bâyezid'in bu hareketine karşılık, av mevsimi olmadığını belirterek, vakti gelmeden hareketle bizi ve kendinizi kaza tuzağına düşürmeyin diye haber gönderdi ve adamlarıyla Sivas kalesine sığındı. Ali Paşa, şehzâdenin Sivas üzerine yürüyeceğinden kuşkulanmış ve kaleye çekilerek savunma hazırlıklarına girişmişti. Ancak Şehzâde Bâyezid taraftar toplamak ve babası ile kardeşi Şehzâde Selim'in tepkilerini ölçmek istemiş olsa da Tokat'a gitmesinin asıl amacı avlanmaktı. Ali Paşa'nın bu davranışı yüzünden de avlanmaktan vazgeçip Amasya'ya geri dönmüştü. Şehzâde Bâyezid, babasına yazdığı mektupta Paşa'yı avlanmaya çağırdığı konusunda hiçbirşey söylememekte, aksine Ali Paşa'nın halkı kendi aleyhine kışkırttuğunu ve bir mektup göndererek Sivas'a gelecek olursa buna kuvvetle karşı koyacağını bildirdiğinden bahsetmektedir³⁶.

Ali Paşa'nın bu davranışı şehzâdenin babasına karşı olan güvenini kaybetmesine sebep oldu. Bir beylerbeyinin bir şehzâdeye böyle davranmasını babasının kendisine kastı olduğu şeklinde yorumladı. Babasına yazdığı mektubunda Ali Paşa'nın hakkından gelmesi kolay iken sırf padişahın ırzını sakındığı için bundan vazgeçtiğini söylemiş ve babasından beylerbeyinin cezalandırılmasını istemişti. Şehzâde Bâyezid, topladığı askerleri geri göndermek için de Şehzâde Selim'in yanında bulunan kuvvetlerin dağıtılmasını talep etmişti. Ancak Kanunî, ne Ali Paşa'yı cezalandırmış, ne de Şehzâde Selim'in yanındaki askerleri dağıtmıştı. Yani Şehzâde Bâyezid'e göre Ali Paşa kendisinden daha makbul tutulmuş ve Şehzâde Selim'in kendi üzerine gönderilmesi düşüncesinden vazgeçilmemişti. Bu durumda Şehzâde Bâyezid'in, Şehzâde Selim'i ortadan kaldırması hem kendi başının kurtarılmasını hem de tahta tek varis olmasını sağlayacaktı³⁷. Artık Şehzâde Bâyezid'in isyanı başlayacak ve Kanunî de diğer oğlu Şehzâde Selim'in yanında yer alacaktı.

Bayezid'in Babasına Son Mektubu", *VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976)*, II, Ankara 1981, s. 1105-1112.

³⁵ Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavğaları*, s. 69.

³⁶ Ş. Turan, *Aynı eser*, s. 89-90.

³⁷ Ş. Turan, *Aynı eser*, s. 90-91.

Şehzâde Bâyezid'e karşı Anadolu'daki diğer birçok beylerbeyi gibi Sivas Beylerbeyi Temerrüd Ali Paşa'nın da askerlerini toplayarak Konya'ya Şehzâde Selim'in yanına gitmesi emredilmişti. Ancak şehzâdeler arasında Konya'da cereyan eden savaşta Ali Paşa kuvvetleri görülmemektedir³⁸.

Konya savaşını kaybettikten sonra Amasya'ya dönen Şehzâde Bâyezid'in Karadeniz veya Kafkaslara gitme ihtimali vardı. Temerrüd Ali Paşa, onun Şirvan taraflarına gidebileceğini ileri sürmüştü. Şehzâdenin kaçmasını önlemek için Ali Paşa onun yolunu kesmekle görevlendirildi. Aynı amaçla çevredeki diğer beylerbeyleri ve sancakbeyleri ile Kırım hanına da emirler verildi. Ali Paşa, Amasya'dan hareket eden Şehzâde Bâyezid'in yolunu kesmemiş, Sivas Kalesi'nde kalmıştı. Şehzâde Bâyezid'in İran'a doğru hareket edeceği anlaşılınca, Karaman Beylerbeyi Ferhat, Sivas Beylerbeyi Ali ve Diyarbakır Beylerbeyi İskender Paşalara, Erzurum'da Ayas Paşa ile buluşarak onun yolunu kesmeleri emredildi. Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa, şehzâdeyi durdurmamış, bağışlanması için padişaha başvurmak üzere iken Diyarbakır, Karaman ve Sivas beylerbeyileri Erzurum'a varmışlar ve onun arabuluculuk girişimini kabul etmeyerek, padişahın emirleri gereğince asilerin cezalandırılması için ısrar etmişlerdir. Bunun üzerine şehzâde, Çoban Köprüsü'ne doğru çekildiyse de, beylerbeyiler onu izlemekten vazgeçmemişlerdir. Beylerbeyiler Aras kenarında Karadere mevkiinde şehzâdenin kuvvetlerine yetişerek saldırıya geçmişler, ancak Bâyezid durum kendi açısından uygun olmadığı için savaşmayı kabul etmeyerek nehri geçip doğuya doğru uzaklaşmıştı. Paşalar, şehzâdeye yetişemeyeceklerini anlayınca Malatya ve Antep beylerini arkasından gönderip geri dönmüşlerdir³⁹.

Ali Paşa 966 (1559) yılının sonundaki kayıtlarda Sivas Beylerbeyi olarak zikredilmektedir⁴⁰. Ali Paşa, Bağdat Beylerbeyliği'nden mazul Hızır Paşa'nın 12 Şaban 967 (8 Mayıs 1560)'de Sivas Beylerbeyliği'ne tayinine kadar bu görevde kalmış olmalıdır. Ali Paşa, Sivas Beylerbeyliği'nden azledildikten sonra, 16 Cemâziyelâhir 968 (4 Mart 1561) tarihinde hacca gitmek için izin almıştır⁴¹. Ali Paşa'yı hacdan döndükten⁴² sonra, İstanbul'da görüyoruz⁴³. 26 Eylül

³⁸ Ş. Turan, *Aynı eser*, s. 95, 100, 103.

³⁹ Peçuytu, *Tarih*, s. 394; Hammer, *Aynı eser*, s. 436, Ş. Turan, *Aynı eser*, s. 108-110, 183.

⁴⁰ BOA, *Tapu-Tahrir Defterleri* (= TD), nr. 313, s. 31.

⁴¹ BOA, MD, nr. IV, s. 190 / 1982.

⁴² Ahdî, Ali Paşa'nın "haccü'l-harameyni'ş-şerifeyn ile müşerref" olduğunu yazmaktadır (Bk. Süleyman Solmaz, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, Gazi Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1996, s. 242-243).

⁴³ Ramazan 969 (Mayıs 1562) tarihli bir pişkeş kaydında Ali Paşa, İstanbul'da gösterilmektedir (Bk. BOA, D.BRZ, nr. 20619, s. 48-49).

1563 (7 Safer 971)'de Lala Mustafa Paşa'nın yerine 1.300.000 akçelik has ile Erzurum Beylerbeyi olarak tayin edilene⁴⁴ kadar başka bir görev üstlenmemiştir⁴⁵. Bu yeni görevine tayin edildiğinde Ali Paşa, İstanbul'da bulunuyordu⁴⁶.

Ali Paşa'nın ikinci Erzurum Beylerbeyliği esnasında, Gürcistan'da Osmanlılara tabi meliklerin birbirleriyle mücadeleye giriştiklerini görüyoruz. Yine bu dönemde İran sınırının tashihi için Ali Paşa, İran ümerasından Şah Kulu Sultan ile mektuplaşmıştır⁴⁷. Sınır tashihi ile ilgili çalışmalar devam ederken, Temerrüd Ali Paşa, Anadolu Beylerbeyliği'ne 2 Zilhicce 971 (12 Temmuz 1564) tarihinde tayin edilmiştir⁴⁸. Kısa bir süre Anadolu Beylerbeyliği yapan Temerrüd Ali Paşa, 9 Receb 972 (10 Şubat 1565) tarihinde tekrar Erzurum Beylerbeyliği'ne tayin edilmiştir⁴⁹. Ali Paşa bu göreve 1.300.000 akçelik has ile tayin edilmiş, daha sonra 28 Ramazân 975 (27 Mart 1568) tarihinde yüzbin akçe terakki almıştır⁵⁰.

Bu dönemde Sigetvar seferine çıkıldığı için, Ali Paşa'dan İran ve Gürcistan sınırına dikkat etmesi ve İran hakkında haber vermesi istenmiştir. Sınırdaki kuvvetlerin İran'ı taciz etmemesi, bu konuya dikkat edilmesi istenmiştir. Yine bu dönemde Erzurum ve İspir sancaklarının tahrir⁵¹ edildiğini görüyoruz⁵². Ali Paşa, bu defaki Erzurum Beylerbeyliği'nde ölümüne kadar vazife yapmıştır⁵³. Temerrüd Ali Paşa, bu görevdeyken 20 Muharrem 980 (2 Hazi-

⁴⁴ D. Aydın, *Aynı eser*, s. 100, 151, 163.

⁴⁵ Temerrüd Ali Paşa, Erzurum Beylerbeyliği'ne tayin edilirken, sâbık Rum Beylerbeyi olarak zikredilmektedir (Bk. BOA, KK, nr. 218, s. 23).

⁴⁶ D. Aydın, *Aynı eser*, s. 151.

⁴⁷ D. Aydın, *Aynı eser*, s. 151-152.

⁴⁸ M. K. Özergin, *Aynı eser*, s. 29; D. Aydın, *Aynı eser*, s. 100,152; S.Solmaz, *Aynı tez*, s. 242.

⁴⁹ D. Aydın, bu tarihte Erzurum Beylerbeyliği'ne tayin edilen Ali Paşa'nın kim olduğunu tespit edememiştir (Bk. *Aynı eser*, s. 100, 158, 163). Kullandığı ruus kaydında Ali Paşa'nın lakabı zikredilmediği gibi yanlışlıkla Halep Beylerbeyi olarak gösterilmektedir (Bk. BOA, KK, nr. 74, s. 431). Ancak D. Aydın'ın görmediği başka bir ruus kaydında Ali Paşa'nın Temerrüd lakabıyla, Anadolu Beylerbeyliği'den Erzurum'a tayin edildiği kayıttır (Bk. BOA, MAD, nr. 563, s. 146).

⁵⁰ BOA, MAD, nr. 563, s. 146; D. Aydın, *Aynı eser*, s. 158.

⁵¹ Bu tahririn neticelerini ihtiva eden defterlere Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde tesadüf edemedik.

⁵² D. Aydın, *Aynı eser*, s. 158-161.

⁵³ D. Aydın, Ali Paşa'nın Erzurum beylerbeyliğini hangi tarihe kadar yaptığını tespit edememiştir (Bk. *Aynı eser*, s. 161).

ran 1572) tarihinde vefat etmiş⁵⁴, yerine 10 Safer 980 (22 Haziran 1572)'de Bağdat Beylerbeyi Murad Paşa tayin edilmiştir⁵⁵. Ali Paşa'nın cenazesi Tokat'a götürülerek, burada inşa ettirdiği camiinin bahçesindeki oğlunun türbesine⁵⁶ defnedilmiştir⁵⁷.

ALİ PAŞA'NIN LAKABI VE ŞAHSİYETİ

Ali Paşa'nın lakabı "Temerrüd"dür. Temerrüd'ün manası ise "inat"tır. Vesikalarda ve tarihlerde lakabı açıkça bu şekilde zikredilmektedir⁵⁸. Ali Paşa'nın lakabının "Mütemerrid (İnatçı)" biçiminde olması daha doğru iken⁵⁹, bu şekilde sadece Hasan Rumlu'nun eserinde zikredilmektedir⁶⁰. Ali Paşa'nın bu lakabı niçin ve ne zaman aldığı konusunda bir bilgi sahibi değiliz. Ali Paşa'yı bu lakabı ile ilk defa, Erzurum Beylerbeyi Musa Paşa'nın şehit edilmesi üzerine Erzurum tarafına gönderildiğinde görüyoruz⁶¹. Ali Paşa'nın lakabından inatçı bir şahsiyeti olduğu anlaşılmaktadır. İnatçılığı o kadar fazla olmalıdır ki, bu durumu ona lakap olmuştur. Yine Bağdat'a tayin kaydının yanına bir kâtibin düştüğü nottan vakur ve sert tabiatlı birisi olduğu anlaşılmaktadır⁶². Gelibolulu Mustafa Âli onun için şunları söylemektedir; "Vakar ve edebi merâtübi gibi gitdikce efzûn eğerçe ki hırs u tama'ı gâlibdi. Fe-ammâ ba'zı hayrat inşâsına dahi râğıbdı. Muhassıl-ı sebîh-i salef ve yerine varduğu hakimlere hayr-hulk bir mü'eddeb mu'tedil kimse idi"⁶³.

⁵⁴ BOA, KK, nr. 67, vr. 77b. Ali Paşa'nın ölümü üzerine mallarının sayımının yapıp, dökümünün bir defter halinde İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. Muhallefatı ise Trabzon'dan gemi ile İstanbul'a getirilmiştir (Bk. KK, nr. 67, vr. 77b, 82a, 433b). Ancak Ali Paşa'nın muhallefatını gösteren bu defteri bulamadığımız için, bu konuda teferruatlı bilgiye sahip değiliz.

⁵⁵ BOA, MAD, nr. 563, s. 146; MD, nr. XIX, s. 25/117.

⁵⁶ Tokat Ali Paşa Camii'nin yanındaki türbe için bk. Ek XIV.

⁵⁷ Ali Paşa'nın mezarı için bk. Ek XI. Bu konuda geniş bilgi Ali Paşa'nın Tokat'ta yaptırdığı eserleri kısmında verilecektir.

⁵⁸ BOA, MAD, nr. 563, s. 146; F. Emecen-İ. Şahin, Aynı makale, s. 87; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 252a; İsmet Parmaksızoğlu, "Memun Bey'in Haturaları", s. 219, 226; Süleyman Solmaz, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, s. 242.

⁵⁹ Nitekim Nihal Atsız bu durumu vurgulamıştır. Bk. *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesinden Seçmeler*, I, İstanbul 1971, s. 50.

⁶⁰ Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-tevârih*, I, 307.

⁶¹ Hasan Bey Rumlu, Aynı eser, s. 307.

⁶² "Temerrüd Ali Paşa ile mülakkabdır, ammâ gâyet sâhib-i vakar sengin âdemdir". Bk. F. Emecen-İ. Şahin, Aynı makale, s. 87.

⁶³ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, nr. TY 5959, vr. 252a. Ondan naklen Peçuylu, *Tarih*, İstanbul 1980, s. 38

Temerrüd Ali Paşa, tarihle, fıkıhla ve şiirle meşgul olup, Farsça ve Türkçe şiirler yazan bir beylerbeyi idi⁶⁴. XVI. yüzyılın tezkire yazarlarından Ahdî uzun bir süre onun himayesinde bulunmuştur⁶⁵. Ahdî örneğinden ve şiirle meşgul olmasından hareketle onun çevresinde birçok şairin bulunduğunu tahmin edebiliriz.

Ahdî, Ali Paşa'yı şuara tezkiresine almış ve onu şu şekilde zikretmiştir: "Hadd-ı zâtında tarîk-i ulûmda ma'arifle pür-ma'rifet ve meydân-ı şecâ'atde âli sıfat

Tanrı aslanı Ali hakkı ki a'da gözine
Pîşe-i rezm ü şecâ'atde odur şîr-kadem

zebân-ı Fâriside bî-nazîr ve Şâh-nâme ile tevârih-i selâtin-i mâzi bilmede gereği gibi dilîr kütüb-i şürût-ı fıkıhda mütâla'ası dil-pezir ve mü'ellif-i tezkire hizmet-i şeriflerinde müddet-i medid olmuştur. El-hak rûz ü şeb tahsil ü tekmil-i fazilet idüp muhibb-i ehl-i tecrîd olmağın akrânı içre kemâl ile ferîd ve hadd-i zâtında emâret ü eyâlet ile dervîş-nihâd ve pâk-i'tikâd ve sâhib-adl ü dâd kimesnedür. Zirâ ki hemîşe evkât-ı hamsede sâ'atin takvâ vü tahârete ve savm ü ibâdete sarf itmeği kendüye farz-ı ayn bilüp ana binâen haccü'l-haremeyni'ş-şerîfeyn ile müşerref olmuştur"⁶⁶.

Ahdî, Temerrüd Ali Paşa'nın şiirlerinden örnek olarak şunları zikretmektedir: "Bu matla-ı Fârisî nîku-şi'ar-ı âli-himmet-i gülzâr-ı alemün cefâ-yı hâ'ından be-tarîk-ı şikâyet sebt itmişdür.

Ruste ber gird-i dü çeşmemher taraf sad hâr-ı gam
Mi-hored her lahza sad âb-ı gam ez seyl-i sitem⁶⁷
Menem ân andelib-i gaam keşîde
Güli ez gülşen-i 'âlem ne-çîde⁶⁸

(Diğer):

Şâh-ı hayâl-i yâr dile her kaşan gelür

⁶⁴ Süleyman Solmaz, *Aynı tez*, s. 242.

⁶⁵ S.Solmaz, *Aynı tez*, s. 242; Ö. Faruk Akün, "Ahdî", s. 510.

⁶⁶ S. Solmaz, *Aynı tez*, s. 242-243.

⁶⁷ İki gözümün etrafında yüzlerce gam dikenini bitti, her an gözüm zulüm selinden yüz gam suyu içiyor (Bk. S. Solmaz, *Aynı tez*, s. 243).

⁶⁸ Ben gam çekmiş ve âlem gülşeninden bir gül dermemiş bülbülüm (S. Solmaz, *Aynı tez*, s. 243).

Şan şehr-i Mısra Yusuf-ı gül-pirehen gelür⁶⁹.

Aşağıda teferruatlı olarak anlatılacağı üzere, Temerrüd Ali Paşa birçok hayır eseri bırakmıştır. Nitekim yukarıda bahsedildiği gibi, Gelibolulu Âli de bu özelliğine dikkat çekmektedir. Bizim tespit edebildiğimiz, Tokat'ta 1 cami, 1 hamam; Erzurum'da 1 cami, 1 köprü, 9 çeşme ve Sivas'ta sayısını tespit edemediğimiz çeşmeleri yaptırmıştır. Yaptırdığı iki camide kitabe bulunmaması onun hayır yaparken ismini ön plana çıkartmak istememiş olabileceğini düşündürmektedir.

EŞİ VE ÇOCUKLARI

Temerrüd Ali Paşa'nın eşi⁷⁰, II. Bâyezid'in kızı Selçuk Sultan'ın⁷¹ kızından torunu olan Fatma Sultan'dır⁷². Ali Paşa'nın ölümünden sonra eşi İstanbul'a getirilmiştir⁷³. Fatma Sultan'ı 982 (1574) yılında İstanbul'da görüyöruz⁷⁴.

Fatma Sultan geliri 10 dükkândan oluşan bir vakıf kurmuştur⁷⁵. Bu vakfın gelirinin nereye harcandığı konusunda bir kayda rastlayamadık. Fatma

⁶⁹ S. Solmaz, *Aynı tez*, s. 243.

⁷⁰ Yılmaz Öztuna, Ali Paşa'nın eşini ve oğlunu iyice karıştırmıştır. Temerrüd Ali Paşa, Dâmâd Eretnaoğlu Hoca Ali Paşa ismiyle şehzâde Bâyezid'in kızı Ayşe Sultan ile evli ve Sultânzâde Mehmed Bey'in babası olarak gösterilmiştir. Ayrıca Ali Paşa'nın 1562'de Tokat'da idam edildiği ve buradaki caminin türbesinde gömülü olduğu belirtilmektedir (Bk. *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye (1074-1990)*, Ankara 1989, s. 162-163).

⁷¹ Selçuk Sultan için bk. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1985, s. 28.

⁷² 15 Şevâl 976 (2 Nisan 1569) tarihinde Fatma Sultan'a *adet-i boğca* verilirken *Fatma Sultan duhterzâde-i Selçik Sultan zevce-i Ali Paşa mir-i mirân-ı Erzurum* olarak zikredilmektedir (Bk. BOA, KK, nr. 1767, vr. 6b). Tokat'taki türbede oğlunun mezartaşında geçen "nesli Sultan Bâyezid" ibaresi, Ali Paşa'nın eşinin şehzâde Bâyezid'in kızlarından birisi olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Bk. H. Edhem, Aynı makale, s. 751). Ancak yukarıda zikrettiğimiz kayıt olmasa dahi Şehzâde Bâyezid'in kızları ile ilgili yapılacak bir araştırma, durumun bu şekilde olmadığını ortaya çıkartmaktadır. Ali Paşa'nın oğlunun mezartaşı bir çocuğa ait değildir ve oğlunun ölüm tarihinde (973/1565) Şehzâde Bâyezid'in en büyük kızı Mihrimah Sultan 12 yaşında bulunuyordu (Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara 1988, s. 407).

⁷³ BOA, MD, nr. XIX, s. 269/541. Bk. Ek V, IX.

⁷⁴ Fatma sultana kira parası olarak günlük 8 akçe verilmesi onun sarayın dışında ikamet ettiğini göstermektedir (Bk. BOA, MAD, nr. 487, s. 50, 53).

⁷⁵ Bu vakıf kaydında Fatma sultan, *hanım hatun zevce-i Ali Paşa el-merhûm* şeklinde zikredilmektedir (Bk. TKA, TD, nr. 14, vr. 137b). Bu bölge (Niksar, Taşâbâd) ile Bolu ve İznik'te gelirleri olan Kudüs'teki bir medrese için kurulmuş bir vakfın bânisi de tahrir defterlerinde hatun hatun şeklinde geçmektedir (Bk. TKA, TD, nr. 10, vr. 18a-19b; TKA, TD, nr. 583, vr. 62a-63b). Ancak burada hanım hatun olarak zikredilen kişi Edebalı kızı ve Çandarlı İbrahim Paşa'nın eşi İsfehan Şah hanımdır. Kurduğu vakıf da Evâl-i Ramazan 833 tarihlidir (Bk. TKA, *Vakf-ı Cedid Defterleri*, nr. 174).

Sultan 990 (1582) tarihli kayıtlarda hayatta gözükmemektedir⁷⁶. 1582 yılından sonra vefat ettiği anlaşılmakla birlikte, tam tarihini tespit edemedik. Tokat'taki türbede Ali Paşa ile oğlunun mezarları yanında bulunan kitâbesiz mezarın Ali Paşa'nın eşine ait olduğu rivayet edilmektedir⁷⁷. Fatma Sultan'ın cenazesi İstanbul'dan getirilerek buraya gömülmüş olabilir, fakat bu konuda açık bir bilgiye sahip değiliz.

Ali Paşa'nın kaç çocuğu olduğunu tam olarak bilemiyoruz⁷⁸. Ancak eşi Fatma Sultan'dan olma bir oğlu ile bir kızını tespit edebildik. Paşa'nın oğlu Mustafa Bey vefat etmeden önce Sivas (Rum) Beylerbeyliği defterdârı idi⁷⁹. Mustafa Bey 973 (1565/1566)'de vefat etmiş ve Tokat'ta defn edilmiştir⁸⁰. Oğlunun genç yaşta vefatının Ali Paşa'yı derinden etkilemiş olacağını tahmin edebiliriz. Nitekim, Tokat'ta oğlunun gömüldüğü yere bir cami yaptırması da oğlunun hatırasını yaşatmak için olmalıdır.

Mustafa Bey vefat etmeden önce 4200 akçe vakfederek, bir vakıf tesis etmiştir. Bu vakıf Pazartesi, Perşembe ve Cuma günleri Mustafa Bey'in kölesi Rüstem b. Abdullah'ın ruhu için bir cüz Kur'an-ı Kerim okumak için kurul-

⁷⁶ Fatma sultana 990 (1582)'da günlük 60 akçe verilmekteydi. Ayrıca oturduğu, yeniçeri ağasının evinin kira bedeli olan 8 akçe de harc-ı hassadan karşılanıyordu (Bk. BOA, MAD, nr. 522, s. 41, 54).

⁷⁷ H. Edhem, Aynı makale, s. 750. Ali Paşa'nın eşine ait olduğu tahmin edilen mezar için bk. Ek XII.

⁷⁸ Bir ruus kaydında geçen şu ifadeler Pertek Sancakbeyinin Ali Paşa'nın oğlu olduğu intibasını vermektedir.

Erzurum beylerbeyisine hüküm ki; Pertek beyi mektûb gönderüp müteveffâ babası âdemlerinden Ali oğlu Nasuh'a gedik ricâ etmeğin buyurdum ki, Ordu-yı hümâyûn seferinde düşenden bir gönüllü gediği tevcih edesin.

Mehmed Sarrac Hasan Rüstem Abdullah Ali

Zikir olunan dört nefer dahi Erzurum Beylerbeyisi iken fevt olan Ali Paşa âdemlerinden olmağın düşenden hisar gediklerine ahkâm buyuruldu. 26 Ş 980 (Bk. BOA, KK, nr. 60, s. 51). Ancak bu tarihte Pertek Sancak beyi olan Hasan Bey, Pir Hüseyin oğullarındandır (Bk. BOA, MAD, nr. 563, s. 100. Bu aile için ayrıca bk. Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancakbeyleri- Pir Hüseyin Bey Oğulları-", OTAM, sayı 2 (Ankara 1991), s. 239-263). Kayıtların arka arkaya yazılması ve kâtibin yanlış bir ibare kullanmasından dolayı bu durum ortaya çıkmıştır.

⁷⁹ TKA, TD, nr. 583, vr. 16b.

⁸⁰ Mustafa Bey'in mezar kitâbesini daha önce yayınlayanlar, buradaki ölüm yılını yanlışlıkla 972 olarak vermişlerdir (Bk. H. Edhem, Aynı makale, s. 752; İ. Hakkı (Uzunçarşılı), *Kitâbeler*, I, İstanbul 1927, s. 37; Halil Elitok, "Ali Paşa Camii ve Türbesi", *Tokat Kültür-Araştırma Dergisi*, sayı 1 (Tokat 1989), s. 8). Ancak mezar kitâbesinde ölüm yılı 973 olarak yazılıdır. Kitâbenin resmi için bk. Ek XIII.

muştı. Vakfın geliri murabaha ile kullanılıyordu. Bu gelirden cüzhân Hamza'ya 480 akçe, mütevellî Himmet Sâfi'ye 120 akçe veriliyordu⁸¹.

Ali Paşa'nın diğer çocuğu, kızı Neslihan Sultan'dır. Kızı 990 (1582) yılında annesi ile birlikte İstanbul'da bulunuyordu⁸². Sonraki durumu hakkında bir bilgiye rastlayamadık.

TEMERRÜD ALİ PAŞA'NIN HAYIR ESERLERİ

TOKAT

1. ALİ PAŞA CAMİİ

Ali Paşa Camii, Tokat'ın tarihi eserleri içinde en önemli ve en görkemli olanlardan birisidir⁸³. Bu cami hakkında birçok tetkik yapılmışsa da bânisi hakkında fazla bilgi sahibi olunamamıştır⁸⁴. Bilhassa caminin kitabesinin olmaması sebebiyle, yapılış tarihi ve bânisinin kimliği meselesi açıklığa kavuşmamıştır. Caminin yanındaki türbede bulunan mezarların kitâbelerinden öğrenilen bir kısım malumata istinad edilen rivayetlerin haricinde bu mevzu hakkında fazla birşey bilinmemektedir.

Ali Paşa Camii'nin bânisi hakkında bilinenler kısaca şunlardan ibarettir: Caminin bânisi olan Ali Paşa Kanunî'nin isyan eden oğlu Şehzâde Bâyezid'in damadı olup, onun öldürülmesinden sonra Tokat'ta ikamete memur edilmiş ve bu esnada camiye yaptırmıştır. Ancak sürgün olduğu için camiye kitâbe

⁸¹ TKA, TD, nr. 583, vr. 16b.

⁸² Neslihan Sultan'a harc-ı hassadan 30 akçe günlük veriliyordu (Bk. BOA, MAD, nr. 522, s. 41, 54).

⁸³ Seyyahlar Tokat'ı anlatırken Ali Paşa Camii'ni özellikle zikretmektedirler (Bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, İstanbul 1314, s. 58; *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi* (çev. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1964, s. 177).

⁸⁴ Tokat Ali Paşa Camii ile ilgili yapılmış araştırmalar için bk. H. Edhem (Eldem), "Anadolu'da İslâmî Kitâbeler", *TOEM*, VI/32 (İstanbul 1331), s. 751-752; İ. Hakkı (Uzunçarşılı), *Kitâbeler*, I, İstanbul 1927, s. 37-39; Halil Asarkaya, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, I, Tokat 1941, s. 91-92; Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'Anatolie*, II, Paris 1934, s. 91-92; A. Cemal, *Tokat*, İstanbul 1932, s. 70-71; Ali Osman Uysal, "Tokat'taki Osmanlı Camileri", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu*, Ankara 1987, s. 351-352; M. Tayyib Gökbilgin, "Tokat", *İslam Ansiklopedisi*, XII/1, s. 410; Ersal Yavi, *Tokat*, İstanbul 1986, s. 77-78; Semavi Eyice, "Ali Paşa Camii", *DİA*, II, s. 430-431; Ahmet Şimşirgil, *Osmanlı Taşra Teşkilatında Tokat*, M.Ü. Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 102-104; Halil Elitok, "Ali Paşa Camii ve Türbesi", *Tokat Kültür-Araştırma Dergisi*, sayı 1 (Tokat 1989), s. 8; Nuri Seçgin, *Tokat'taki Türk Mimari Eserleri*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 14-17.

koyamamıştır. II.Selim devrinde Şehzâde Bâyezid taraftarlarının birer birer öldürüldüğü bir sırada Ali Paşa da öldürülmüştür⁸⁵.

Mezar taşındaki "Kim Ali Paşa" ibaresi "Kemer Ali Paşa" şeklinde okunduğundan, Ali Paşa'nın lakabı uzun süre "Kemer" şeklinde zikredilmiştir⁸⁶. Türbede Ali Paşa'nın mezarının yanında bulunan oğlu Mustafa Bey'in mezar taşı kitâbesindeki "nesl-i Sultan Bâyezid" ibaresi ise Ali Paşa'nın Şehzâde Bâyezid'in damadı olduğuna yorumlanmıştır⁸⁷. Aşağıda vereceğimiz bilgiler, bu rivayetlerin yanlış olduğunu açıkça gösterecektir.

Tokat Ali Paşa Camii'nin bânisinin mezar taşı kitâbesinde 980 (1572) yılında öldüğü kayıtlıdır. Oğlunun mezar taşı kitâbesinden de Ali Paşa'nın Osmanlı hanedanından birisi ile evli olduğu bellidir⁸⁸.

25 Safer 980 (7 Haziran 1572) tarihli bir mühimme hükmünde; Erzurum Beylerbeyi iken vefat eden Ali Paşa'nın Tokat'ta yaptırmaya başladığı camiye gereken malzemenin alınması için malından 300 bin akçe ayırdığı ve adamlarıyla Erzincan'a gönderdiği, fakat vefat etmesi üzerine çavuşlar gönderilerek paranın Erzurum kalesinde saklandığı, yine Erzurum yakınlarında Kara Arz denilen yerde bir köprü yaptırmaya başladığı ve yarısından fazlasının bittiği bildirilmiş, caminin inşasının tamamlanması ve köprünün yapımının da daha sonra bitirilmesi yeni Erzurum Beylerbeyi Murad Paşa'ya emredilmektedir⁸⁹. Bir başka mühimme hükmünde ise Tokat'ta cami yaptırırken vefat eden Erzurum Beylerbeyi Ali Paşa'nın eşinin Osmanlı hanedanından bir sultan olduğu zikredilmektedir⁹⁰.

⁸⁵ Halil Edhem, Aynı makale, s. 751; İ.Hakkı, Aynı eser, s. 38-39; H. Asarkaya, Aynı eser, s. 53-54. Geçen asrın başlarında Tokat'ta bu cami ile ilgili araştırma yapan H. Edhem, Ali Paşa ile ilgili halk arasındaki şu rivâyeti naklediyor: "Ali Paşa bir Türkmen beyi imiş; sonra Tokat civarında Söngüt köyü yakınındaki Kemer Dağı'nda bir kalede kardeşi Lala Paşa ile birlikte kalmış. Kardeşi Lala Paşa, Erzurum'da medfunmuş. Ali Paşa, İranlıları Osmanlı sınırlarından dışarı çıkarmış" (Bk. Aynı makale, s. 751). H. Edhem, Hüseyin Hüsameddin'in vakfiye kayıtlarına göre Ali Paşa'nın Eratnaoğulları'ndan ve silsilesinin de "Alaaddin Ali Paşa ibn Abdullah ibn Eretna Bey ibn Mehmed Bey ibn Sultan Eratna" şeklinde olduğunu söylediğini zikretmektedir (Bk. Aynı makale, s. 752. Bu bilginin tenkidi için bk. H. Asarkaya, Aynı eser, s. 54).

⁸⁶ H. Edhem, Aynı makale, s. 752; İ. Hakkı, Aynı eser, s. 38.

⁸⁷ H. Edhem, Aynı makale, s. 751; İ. Hakkı, Aynı eser, s. 38-39; H. Asarkaya, Aynı eser, s. 53-54.

⁸⁸ H. Edhem, Aynı makale, s. 751; İ. Hakkı, Aynı eser, s. 38-39; H. Elitok, Aynı makale, s. 8.

⁸⁹ BOA, MD, nr. XIX, s. 181/379. Bk. Ek IV, IX.

⁹⁰ BOA, MD, nr. XIX, s. 269/541. Bk. Ek V, IX.

Mühimme hükümlerindeki bilgiler ile mezartaşı kitabesindeki ifadeler karşılaştırıldığında, Erzurum Beylerbeyi iken vefat eden Ali Paşa'nın Tokat Ali Paşa Camii'nin bânisi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Burada zikredilen Ali Paşa ise yukarıda Erzurum Beylerbeyliği'nden genişçe bahsettiğimiz Temerrüd Ali Paşa'dır⁹¹. Temerrüd Ali Paşa ise yukarıda bahsedildiği üzere Şehzâde Bâyezid'in damadı olmadığı, gibi onunla savaşmış ve eceliyle ölmüştür.

Ali Paşa, 960-967 (1553-1560) yılları arasında Sivas Beylerbeyliği yapmıştır. Bu yıllarda cami inşaatına başladığına dair bir bilgi yoktur. Oğlu Mustafa Bey 973 (1565/66)'te öldüğü zaman Rum Beylerbeyliği defterdârı idi. Rum Beylerbeyleri Sivas'ta kış şiddetli olduğu için, kışı bazen Tokat'ta geçirirlerdi. Mustafa Bey yukarıda da bahsettiğimiz gibi 973 (1565/66) kışında Sivas Beylerbeyi ve efradı Tokat'ta kışlarken burada vefat etmiş ve burada defnedilmiş olabilir. Oğlunun vefat ettiği yılda Temerrüd Ali Paşa, Erzurum Beylerbeyisi idi. Ali Paşa'nın muhtemelen oğlunun defnedildiği yerde bir türbe yaptırduğu anlaşılıyor. Türbenin üzerinde yapım tarihi bulunmamaktadır⁹².

Temerrüd Ali Paşa, Erzurum Beylerbeyi iken türbenin yanına cami yaptırmaya başlamıştır⁹³. Caminin inşasına başlanması 975-980 (1567-1572) yılları arasında olmalıdır. Ali Paşa 980 (1572) yılında öldüğünde caminin inşası sürüyordu ve önemli bir kısmı bitmişti⁹⁴. Cami, Tokat'ın Yaş Meydan Mahallesi'nde, Ulu Cami'nin vakfı olan bir arazi üzerine yapılmıştır. Bu arazi için Ulu Cami vakfına yıllık 305 akçe kira veriliyordu⁹⁵.

Ali Paşa ölmeden önce, yukarıda bahsedildiği gibi caminin inşasının tamamlanması için 300 bin akçe göndermişti. Ölümü üzerine bu para Erzurum'a getirilerek kalede saklanmıştı. Caminin tamamlanması için yapılacak işler mütevellisi Sivas zaimlerinden Hacı Tursun⁹⁶ eliyle ve devlet deneti-

⁹¹ Ali Paşa'nın 972-980 (1565-1572) yılları arasındaki Erzurum beylerbeyliği ile ilgili ruus kaydında "Temerrüd" lakabı açıkça yer almaktadır (Bk. BOA, MAD, nr. 563, s. 146). Bk. Ek III.

⁹² Türbe için bk. Ek XIV.

⁹³ BOA, MD, nr. XIX, s. 181/379.

⁹⁴ BOA, MD, nr. XIX, s. 181/379. Bk. Ek IV, IX.

⁹⁵ A. Şimşirgil, *Aynı tez*, s. 95

⁹⁶ Tokat kadısı, Divân-ı Hümâyûn'a müracaat ederek caminin mütevellisi Ağacık lakaplı Hacı Tursun'un sefere gitmesi durumunda vakfın işlerinin karışacağını bildirmiş, bunun üzerine 28 Zilhicce 981 (20 Nisan 1574) tarihinde cebelü göndermesi ve mütevellinin kendisinin gitmemesi emredilmiştir (BOA, MD, nr. XXI, s. 24 /73; MD, nr. XXV, s. 117 /129).

minde devam ettirilmiştir⁹⁷. Caminin mimarı vesikalarda Kara Mimar olarak zikredilen, asıl ismini tespit edemediğimiz bir mimardır⁹⁸. Eyâlet mimarlarından mı, yoksa hassa mimarlarından mı olduğu belli değildir. Caminin binâ nâzırlığını Tokat kadısı, binâ eminliğini ise Mahmud isimli birisi yapmıştır⁹⁹.

Camiye nâzır tayin edilen Tokat kadısına, Kara Mimar'a yardımcı olması, yarar bennâ ve üstâdlar bulması ve caminin tamamlanmasına gayret edip, israftan kaçınması emredilmiştir¹⁰⁰. Müteveli Hacı Tursun eliyle caminin yapımı için Ali Paşa'nın bıraktığı nakit paranın (15 bin filori¹⁰¹) murabahaya verilerek değerlendirilmesi istenmiştir¹⁰². Daha sonra müteveli, Tokat kadısı vasıtasıyla Divân-ı Hümâyün'a müracaat ederek bu paranın mülk ve akara tebdil edilmesi için, Çorum'da bir hamam, Tokat'da bir kervansaray¹⁰³ yaptırılmasını talep etmiş ve bu isteği kabul edilmiştir¹⁰⁴.

Erzurum beylerbeyine hüküm yazılarak Bayburt ve Gümüşhane'de mahzenlerde olan kurşun ile o bölgedeki bazı kimselerin zimmelerinde olan bir miktar demirin kira ile Tokat'a gönderilmesi emredilmiştir¹⁰⁵. Diyarbakır beylerbeyinden ise caminin direklerinin zıvanalarını dökmek için Yakup isimli döküm ustasını Tokat'a göndermesi istenmiştir¹⁰⁶.

Caminin bitirilme tarihini gösteren bir bilgiye rastlayamadık. Ancak 16 Rebiülevvel 985 (3 Haziran 1577) tarihli bir timar terakki hükmünde Tokat kadısının, Zaim Geyvan Kethüdâ'nın, Ali Paşa caminin tamamlanmasında çaba sarfettiğini bildirmesi üzerine ona 3 bin akçe terakki verildiği belirtil-

⁹⁷ Hacı Tursun, Ali Paşa hayatta iken müebbed müteveli tayin edilmişti (Bk. TKA, TD, nr. 14, vr. 138a).

⁹⁸ BOA, MD, nr. XXI, s. 25 /75, 61 /150. Bk. Ek VII-VIII, X.

⁹⁹ BOA, MD, nr. XXI, s. 25 /75, 61 /150.

¹⁰⁰ BOA, MD, nr. XXI, s. 25 /75. Bk. Ek VII, X.

¹⁰¹ Osmanlılarda Avrupa menşeyli altın paralara verilen isimdir. Ancak zamanla sadece altın para karşılığı anlamını kazanmıştı (Bk. Halil İnalçık, "Flori", *DiA*, XIII (İstanbul 1996), s. 106).

¹⁰² BOA, MD, nr. XXI, s. 25 /75. Bk. Ek VII, X.

¹⁰³ Tokat'ta bugün böyle bir kervansaray veya harabesi bulunmamaktadır. Ayrıca bu kervansarayın yapıldığına dair herhangi bir arşiv kaydına da rastlanılmamıştır.

¹⁰⁴ BOA, MD, nr. XXII, s. 15, 51. Bu hükümler Hikmet Turhan tarafından yayınlanmıştır. Bk. "Onuncu Hicret Asrında Çorum (1)", *Çorumlu*, sayı 3 (Haziran 1938), s. 26.

¹⁰⁵ BOA, MD, nr. XXI, s. 25 /74. Bk. Ek VI, X.

¹⁰⁶ BOA, MD, nr. XXI, s. 24 /73.

mektedir¹⁰⁷. Cami bu tarihten kısa bir süre önce bitirilmiş olmalıdır. Cami, Ali Paşa'nın ölümü sebebiyle ilk plandığı şekilde bitirilememiş olabilir. Nitekim, camiyi inceleyen A. Gabriel, "Minarenin dikilmesi sırasında batıya doğru bir çıkma yapılmış, fakat doğuya doğru yapının eksikliği genel görünüme belirli bir eksiklik veriyor. Öyle görünüyor ki mimar ya iki minare yapmayı veya herhangi bir ek yapmayı düşünmüştü. Fakat bunun yapımı gerçekleşmemiş" demektedir¹⁰⁸. Ali Paşa, belki de camiyi bir külliye parçası olarak düşünmüştü.

Ali Paşa Camii, XVI. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve Anadolu'da çok sık uygulanan bir sisteme göre inşa edilmiştir. Yontma taştan inşa edilen cami, kalın ve derin ayakların sınırladığı nişlerle genişletilmiştir. Tek kubbeyle örtülü kare planlı bir hacim ile kuzeyindeki yedi bölmeli son cemaat yeri ve kuzeybatı köşesine bitişik minareden oluşmaktadır¹⁰⁹.

Caminin vakfiyesi geçen asrın başlarında Tokat'ta bulunuyordu¹¹⁰. Ancak bugün mevcut değildir. Vakfiyeyi Ankara, Tokat ve Sivas'ta Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait arşivler ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulamadık. Sivas Eyâleti'nin vakıf ve mülklerini muhtevi evkaf defterinde de Ali Paşa Camii yoktur¹¹¹. Camiin vakfiyesinin dökümü, Sivas Eyâleti'nin mufassal tahrir defterinin Tokat Kazası'na ait kısımdan önceye kaydedilmiştir¹¹². Aslında bu kaydın evkaf defterinde bulunması gerekirdi. Muhtemelen evkaf defterinin vakfiyenin tanzim tarihinden önce hazırlanması sebebiyle, Ali Paşa Camii'ne ait vakfiye dökümü mufassal deftere (980/1572 tarihli) kaydedilmiştir. Buna göre camiin vakıfları şu şekildedir¹¹³:

Tokat : Çifte hamam, hamamın yanında 3 müstakil hane, Saraydar isimli bostan, Saray diye anılan ve Ali Paşa tarafından tamir ettirilen hane, bu

¹⁰⁷ BOA, A.RSK, nr. 1461, s. 56.

¹⁰⁸ A. Gabriel, *Aynı eser*, s. 92.

¹⁰⁹ A. Gabriel, *Aynı eser*, s. 92; Ali Osman Uysal, *Aynı makale*, s. 346-352; A. Cemal, *Aynı eser*, s. 70-71; Ersal Yavi, *Aynı eser*, s. 77; Semavi Eyice, *Aynı madde*, s. 430-431; Nuri Seçgin, *Aynı tez*, s. 14-17. Caminin bugünkü görünüşü için bk. Ek XVII-XVIII.

¹¹⁰ B. Karagülle, caminin otuz beş sayfalık vakfiyesini 1930'lu yıllarda Tokat Evkaf dairesinde görmüştür (Bk. *Tokat Müzesi Kayıtları*, Tokat 1931).

¹¹¹ Bk. TKA, nr. 583. Osmanlılar döneminde Tokat'ı konu alan bir araştırma yapan Ahmet Şimşirgil, Evkaf defterinde Ali Paşa camii'nin vakıfları ile ilgili herhangi bir kayda rastlamadığını belirtmektedir (Bk. *Aynı tez*, s. 104).

¹¹² Bk. TKA, TD, nr. 14, vr. 138a.

¹¹³ TKA, TD, nr. 14, vr. 138a. Bk. Ek 1.

hanenin yakınlarındaki 1 hamam, Meydan Mahallesi'nde Yar Ahmed oğlu Calabverdi'nin hanesi, Tokat Kazova'da Uluoba köyünde bir çiftlik.

Erzurum : Çifte hamam.

Çorum : Çifte hamam, hamam çevresinde dükkânlar, Ilıca köyü hamamı.

Kafirni Nahiyesi : Alın köyünün yarım malikâne hissesi, Kınık köyünün dörtte bir malikâne hissesi, Alemdar karyesinin sekizde üç hissesi.

Hüseyinâbâd (Alaca) Nahiyesi : Kabaklar köyünün dörtte bir malikâne hissesi.

Caminin gelir kaynaklarını oluşturan bina ve köy hisselerinin bir kısmı Ali Paşa'nın sağlığında alınmış, bir kısmı da ölümünden sonra caminin mütevellisi Hacı Tursun tarafından vakfın on beş bin altını çalıştırılarak ya satın alınmış ya da inşa ettirilmiştir.

Vakfın görevlileri ve aldıkları günlükleri ise şu şekildedir :

Vaiz: 6 akçe, imam ve hatib: 10 akçe, imam: 5 akçe, muallim: 3 akçe, halife: 1,5 akçe, bevvâb: 8 akçe, ser-mahfil: 2 akçe, yedi hâfız: 1'er akçe, hoş-hân: 2 akçe, türbe-hân: 3 akçe, Yasin-hân: 1,5 akçe, Tebâreke-hân: 1 akçe, Amme-hân: 1 akçe, Kürsî-hân: 1 akçe, otuz cüz-hân: 2'şer akçe, Salâ-hân: 1 akçe, mu'arrif: 2 akçe, iki müezzin: 4'er akçe, nâzır: 3 akçe, nokta-güzâr: 1 akçe, muvakkit: 3 akçe, iki kayyum: 3'er akçe, câh-ken: 2 akçe, sirâcî: 2 akçe, kâtip: 3 akçe, iki câbi: 3'er akçe, meremmetçi (Tokat'taki cami ve hamam için): 3 akçe, meremmetçi (Erzurum'daki hamam için): 2 akçe, Çorum'daki hamam ve dükkânlar ile bazı evkafın câbilik ve kâtiplik işlerinde istihdam edilen bir kişi: 3 akçe.

2. ALİ PAŞA HAMAMI

Caminin yaklaşık elli metre karşısına ona gelir sağlamak için yapılmıştır. Caminin vakıflarından birisidir. Kadın ve erkek kısımları ayrı ve simetrik olarak yapılmış olan bu hamam, çifte hamam diye anılmaktadır¹¹⁴. Hamam bugün hala kullanılmaktadır.

¹¹⁴ TKA, TD, nr. 14, vr. 138a; Ersal Yavi, Aynı eser, s. 75; Nuri Seçgin, *Aynı tez*, s. 14-17

ÇORUM

ALİ PAŞA HAMAMI (YENİ HAMAM)

Tokat Ali Paşa Camii'nin vakıflarındandır. Mütevellî Hacı Tursun, caminin nakit parasının değerlendirilmesi için hamama ihtiyacı olan Çorum'da bir hamam inşa edilmesini Divân'a teklif etmiştir. Mütevellinin bu önerisi Divân-ı Hümayûn tarafından 17 Muharrem 981 (19 Mayıs 1573) tarihinde uygun görülmüş ve Çorum kadısı nezaretinde, mütevellî eliyle hamam inşa edilmiştir¹¹⁵.

Çorum'da çarşı içinde, saat kulesi yanında olan bu hamam Çorum'un en büyük hamamlarındandır. Halen kullanılan bu çifte hamam, "Yeni Hamam" diye anılmaktadır¹¹⁶.

ERZURUM

1. ALİ PAŞA CAMİİ

Ali Paşa bu camiye, üçüncü Erzurum Beylerbeyliği zamanında yaptırmıştır. Caminin vakfiyesi 974 (1566) tarihini göstermektedir¹¹⁷. Bu yılda inşaat tamamlanmış olmalıdır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere 972-980 (1565-1572) tarihleri arasında beylerbeylik yapan Ali Paşa'nın kim olduğu bilinmediği için bu caminin bânisinin kim olduğu da tam olarak bilinmiyordu¹¹⁸. Cami, hasar görmesi sebebiyle 1105 (1693) yılında Hasan isimli bir kişi tarafından tamir ettirilmiştir. Bu tamiratı belirten bir kitabe caminin kapısının üstünde bulunmaktadır¹¹⁹. Bu camiye de, Tokat'taki Ali Paşa Camii'nde olduğu gibi Temerrüd Ali Paşa tarafından yaptırıldığını belirten bir kitâbe konulmamıştır. Her iki camide de kitâbe olmaması, bunun Ali Paşa'nın bir tercihi olabileceğini düşündürmektedir.

¹¹⁵ TKA, TD, nr. 14, vr. 138a; Hikmet Turhan, Aynı makale, s. 26; *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, haz. Z. Kurşun-S. A. Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul 1999, s. 213.

¹¹⁶ *Cumhuriyetin 50. Yılında Çorum, 1973 Çorum İl Yılığ*, s. 135; Osman Yalçın, *Çorum*, İstanbul 1972, s. 38-39; Hüseyin Koçbey-Ertuğrul Şahinci, *Çorum Tarihi*, Ankara 1984, s. 106. Hamamın bugünkü görünüşü için bk. Ek XVII-XVIII.

¹¹⁷ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 182.

¹¹⁸ D. Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, s. 158-162; İ. Hakkı Konyalı, Aynı eser, s. 180-182; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s. 111.

¹¹⁹ İ. Hakkı Konyalı, Aynı eser, s. 180-182.

2. KARAS KÖPRÜSÜ (KINALI KÖPRÜ)

Bugün Erzurum'a bağlı Karaz köyü yakınlarındadır. Ali Paşa ölmeden önce bu köprüyü yaptırmaya başlamış ve yarısından çoğu bitirilmişti. Paşa'nın ölümü üzerine yeni Erzurum beylerbeyine yazılan hükümde Tokat'taki caminin inşaatının tamamlanmasının ardından köprünün de bitirilmesi istenmektedir¹²⁰. Bu köprü hakkında yaptığımız ilk araştırmalar esnasında Erzurum'a dair yazılmış eserler ile taşköprüler hakkındaki eserlerde bir bilgi bulamadık¹²¹. Bu durum köprünün bitirilemediğini düşündürmüştür. Bunun üzerine Atatürk Üniversitesi'nde bulunan arkadaşlarımızdan mahallinde araştırma yapmalarını rica ettik¹²². Onların Karaz köyü yakınlarındaki araştırmaları, köprünün bitirildiğini ve hala kullanıldığını ortaya çıkardı. Bu tespitten birkaç yıl sonra rastladığımız, Türkiye'deki taşköprülerin birçoğu hakkında bilgi veren karayollarının yayınladığı bir kitapta, bu köprünün Karas Köprüsü adı altında zikredildiğini gördük¹²³. Bu köprü bölge halkı arasında ise üzerindeki kurumuş yosunlar sebebiyle "Kınalı Köprü" olarak anılmaktadır.

Karas Köprüsü Erzurum'a 10 km., Karaz'a 6 km. uzaklıkta Fırat'ın kollarından Karasu üzerindedir. Köprünün döşeme uzunluğu 85 metre, genişliği 5.20 metredir. 8 gözlü olan köprünün en büyük kemer açıklığı 4.60 metreyi bulmaktadır. Kemerleri sivri kemerdur ve üzerinde ince bir tahfif kemeri daha yer alır. Köprü üzerinde bulunan iri blok taşlardan yapılmış korkuluk tempan duvarı ile aynı hizadadır¹²⁴.

DSİ tarafından kanal temizliği yapılırken köprünün ayak temelleri ortaya çıkmış, bunlar beton kılıflar içine alınmışsa da çatlama ve dökülmeler olmuştur. Selyaranlar ve tempan duvarı kaplamalarında da dökülmeler meydana gelmiştir¹²⁵.

¹²⁰ BOA, MD, nr. XIX, s. 181/379. Bk. Ek IV, IX.

¹²¹ Mesela bk. İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitâbeleriyle Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960; Enver Konukçu, *Aynı eser*; Dündar Aydın, *Aynı eser*; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 1976.

¹²² Bu araştırmayı yapan ve köprünün resimlerini çekip gönderen değerli arkadaşlarımız Dr. Ersin Gülsoy ve Dr. Selahattin Tozlu'ya teşekkür ederim.

¹²³ Bu kitapta üzerinde kitâbesinin de olmaması sebebiyle köprünün yapım tarihi yanlış tahmin edilmiştir. Köprünün XVIII. yüzyıla tarihlenebileceği ve belki de eski bir yapının kalıntısı üzerinde yapılmış olabileceği ifade edilmektedir (Bk. Gülgün Tunç, *Taşköprülerimiz*, Ankara 1978, s. 109).

¹²⁴ Gülgün Tunç, *Aynı eser*, s. 109.

¹²⁵ Gülgün Tunç, *Aynı eser*, s. 109-110. Köprünün bugünkü görünüşü için bk. Ek XIX-XXII.

3. HASANKALE ÇEŞMELERİ

Ali Paşa, o dönemde Erzurum beylerbeyliği'nin Pasin kazasına bağlı Hasankale'de dokuz adet çeşme yaptırmıştır. Çeşmeler için bir mütevellî de tayin olunmuştu¹²⁶. Bu çeşmelerin bugünkü durumu hakkında bir bilgi elde edemedik¹²⁷.

SİVAS

Ali Paşa'nın Sivas'da çeşmeler yaptırıp vakfettiği hakkında 1572 tarihli bir kayıt vardır¹²⁸. Ancak bu çeşmelerin mahiyetini ve tam olarak nerede bulunduğunu tesbit edemedik. Daha sonraki tarihler ve günümüz için de bu çeşmelerle ilgili bir bilgiye rastlayamadık¹²⁹.

Temerrüd Ali Paşa yaklaşık bir yıl Karaman, üç yıl da Bağdat beylerbeyliği¹³⁰ yapmıştır. Birçok yerde hayır eseri yaptıran Ali Paşa'nın, buralarda da bazı eserler yaptırmış olma ihtimali vardır. Ancak bu bölgelerle ilgili yaptığımız araştırmalarda bu konuda bir bilgiye ulaşamadık.

¹²⁶ BOA, A.RSK, Dosya Kısmı, nr. 70/71; *Salnâme-yi Vilâyet-i Erzurum*, Erzurum 1304, s. 217-218.

¹²⁷ Çeşmeler geçen asrın sonlarında kullanılıyordu. Bk. *Salnâme-yi Vilâyet-i-Erzurum*, Erzurum 1304, s. 217-218.

¹²⁸ Bu çeşmelerle ilgili kayıta, vakfedenin sadece adı (Ali Paşa) zikredilmekte, lakabından bahsedilmektedir. Ancak bu kaydın geçtiği mufassal defterin tarihinin (1572), Ali Paşa'nın yaşadığı döneme uygun olması, bu çeşmeleri yaptıranın Temerrüd Ali Paşa olabileceğini düşündürmektedir (Bk. TKA, TD, nr. 14 vr. 21b).

¹²⁹ Osmanlılar döneminde Sivas'ta kurulmuş çeşmeler hakkında geniş bilgi için bk. Ömer Demirel, "Sivas Çeşmeleri", *OTAM*, sayı 3 (Ankara 1992), s. 169-178.

¹³⁰ Tarihi tam olarak belli olmayan bir evkaf defterinde, merhum olarak zikredilen bir Ali Paşa'nın Bağdat'ta bir cami yaptırarak vakfettiği kayıtlıdır (Bk. TKA, TD, nr. 582, vr. 135a). Ancak bu kaydın Temerrüd Ali Paşa ile bir ilgisinin olup-olmadığını tespit edemedik. Ancak defterin hususiyetlerinden Kanunî dönemine ait olabileceği tahmini yapılabilir. Bu takdirde bahsettiğimiz vakıf başka bir Ali Paşa'ya ait olmalıdır. Çünkü Temerrüd Ali Paşa, II. Selim döneminin sonlarında, 1572 yılında ölmüştür.

EKLER

I

Evkâf-ı Sâhibü'l-hayrât ve'l-müberrât nâsirü'l-hasenât ve'l-mükerremât
Ali Paşa el-merhûm esbelallahu Te'âlâ Rahmetehü'l-kâmile be-cihet-i
câmi'-i hod der-nefs-i Tokat.

Hammâm-ı çifte der-nefs-i Tokat vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Hânehâ-i müstakil be-hammâm-ı mezbûr. 3 bâb. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Bostan-ı Sarâydar ki mirîden satun alınmışdır der-Tokat. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Hânehâ-i el-marûf sarây ki merhûm-ı müşârün-ileyh ta'mir etmişlerdir.
Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Hammâm der-nezd-i sarây. 1 bâb. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Hânehâ-i Çalabverdi veled-i Yar Ahmed der-mahalle-i Meydân. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Çiftlik der-karye-i Ulu Oba tâbi'-i Kazâbâd vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Hammâm-ı çifte der-nefs-i Erzurum. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh der-Tokat.

On beş bin altun akâra tebdil olunca onu on bir üzre murâbaha için verildikten sonra ber-müceb-i emr-i şerif ve şart-ı vâkıf zikr olunan on beş bin altun ile vâkıf hâl-i hâyatında mü'ebbed mütevellî nasb etdüğü Hacı Tur-sun Çelebi ki Ağacık nâmıyla mülakkabdır. Mütevellî-i mûmâ-ileyh yedinden kimi mücedded binâ olunup ve kimi şirâ'-i şer'le alınup vakf kayd olunanlardır.

Hammâm-ı çifte der-nefs-i Çorum. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Dekâkin der-etraf-ı hammâm-ı mezbûr. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Nısf-ı mâlikâne-i karye-i Alın tâbi'-i Kavirni. Mezbûr karyenin nısf mâli-kânesi Pir Hoca Çelebi ile müşteriklerinden iştirâ olunmuşdur. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Rub'-ı mâlikâne-i karye-i Kabaklar tâbi'-i Hüseyinâbâd. Hoca Ali veled-i Sa'dullah'dan iştirâ olunmuşdur. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Dekâkin-i Zergerân. 4 bâb. Vakf-ı müşârün-ileyh der nefsi Tokat.

Hammâm der-karye-i Ilıca-i Kârri. 2 halve? tâbi'-i Çorum. Vakf-ı müşârün-ileyh.

Dükkân-ı boyahâne. 1 bâb der-nefs-i Tokat der-Mahalle-i Üskürelü Mes-cid. Günde beşer akçe icâre mukadderdir. Vakf-ı müşârün-ileyh.

Çeşme-i Sehın? (سحین) ki Süleymân veled-i Hasan bağı dâhilinden câri olur. Vakf-ı müşârün-ileyh.

An-emplâk-ı bab-zâde-i ahâli-i Tokat ber-müceb-i mülknâme-i mezbûr

Karye-i Kadlus? (قردوس) nâm-ı diğêr Yahyalu tâbi'-i Niksar. Tamam mâlikâne-i karye-i mezbûre. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Nısf-ı mâlikâne-i Henere? (هنره) tâbi'-i Tozanlu. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Rub'-ı mâlikâne-i karye-i Kınık tâbi'-i Kâvirni. Vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Karye-i Alemdâr tâbi'-i mezbûr. Sekiz sehinden üç sehmi vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Kârbânsarây. 2 bâb. Hudûdu mülknâmede mastûr der-vakf-ı câmi'-i müşârün-ileyh.

Dükkân-ı nalband. Bâb 1. Vakf-ı câmi'-i mûmâ-ileyh.

El-masraf-Be-cihet-i câmi'-i minhu

Cihet-i Vâ'iz. Fî yevm 6.

Cihet-i Hatib ma'a imâm. Fî yevm 10.

Cihet-i İmâm-ı âhar. Fî yevm 5.

Cihet-i Ta'lim. Fî yevm 3.

Cihet-i Hilâfe. Fî yevm 1.5.

Cihet-i Bewâbin. Fî yevm 8.

Cihet-i Ser-mahfil. Fî yevm 2.

- Cihet-i Huffâz. 6 nefer. Beher nefer fi yevm 1.
- Cihet-i Ta'rif. Fî yevm 2.
- Cihet-i Hoş-hân. Fî yevm 2.
- Cihet-i Mü'ezzin. 2 nefer. Beher nefer fi yevm 4.
- Cihet-i Nezâret. Fî yevm 3.
- Cihet-i Amme-hân. Fî yevm 1.
- Cihet-i Tebâreke-hân. Fî yevm 1.
- Cihet-i Kürsî-hân. Fî yevm 1.
- Cihet-i Salâ-hân. Fî yevm 1.
- Cihet-i Cüz-hânân neferen 30. Beher nefer fi yevm 2.
- Cihet-i Nokta-güzâr. Fî yevm 1.
- Cihet-i Hâfız-ı uhra. Fî yevm 1.
- Cihet-i Muvakkit. Fî yevm 3.
- Cihet-i Termîm-i câmi'-i şerif ve hammâm der-Tokat. Fî yevm 3.
- Cihet-i Termîm-i hammâm-ı Erzurum. Fî yevm 2.
- Cihet-i Kayyum 2 nefer. Beher nefer fi yevm 3.
- Cihet-i Sirâcî. Fî yevm 2.
- Cihet-i Câh-ken. Fî yevm 2.
- Cihet-i Kîtâbet. Fî yevm 3.
- Cihet-i Cibâyet 2 nefer. Beher nefer fi yevm 3.
- Cihet-i Yasin-hân. Fî yevm 1.5.
- Cihet-i Türbe-hân. Fî yevm 3.
- Cihet-i cibâyet ve kitâbet-i hammâm ve dekâkin ve bazı evkâf der-kazâ-i Çorum. Fî yevm 3.
- Mezkûr cihet şart-ı vâkıfdır. Ziyâde mühim olmağla vaz' olundu.
- (TKA, TD, nr.14, vr.138a)

-II-

Vakf-ı sâhibü'l-hayrât-ı Hanum Hatun. Zevce-i Ali Paşa el-merhûm

Zemin-i Kilise-i Dekşiş? (د کشش). Hâliyâ dükkân binâ olunmuşdur. 10 bâb mîrîden iştirâ olunmuştur.

(TKA, TD,nr.14, vr.137b)

-III-

Elviye-i Vilâyet-i Erzurum

Livâ-i Erzurum der-tasarruf-ı Temerrüd Ali Paşa mîrimîrân-ı sâbık-ı Vilâyet-i Anadolu. Fî 9 Receb sene 972.

Hâsıl 1.292.532.

Berât şüd. Fî sene-i m.

Terakki. 100.000. Fî 28 Ramazân sene 975.

Berât şüd ma'a terakki. 1.307.949. Fî 3 Rebiülâhir sene 976.

Derdest-i Murad Paşa mîrimîrân-ı sâbık-ı Bağdad. Fî 10 Saferü'l-muzaffer sene 980.

Hasıl 1.300.000.

Berât şüd ma'a ziyâde. Fî sene 981. 1.307.018.

Derdest-i Hüsrev Paşa mîrimîrân-ı sâbık-ı Karaman. Fî 3 Ramazân sene 981.

Hasıl 1.200.000.

Berât şüd ma'a ziyâde. Fî sene 982. 1.307.018.

(BOA, MAD, nr. 563, s.146)

-IV-

Erzurum beylerbeyisine hüküm ki; Mektûb gönderüp Erzurum beylerbeyisi iken fevt olan Ali'nin hâl-i hayâtunda Tokat'da binâ eylemeğe mübâşe-

ret eylediği câmi'in mühimmâtu için mâlından üç yüz bin akçe ihrâc edüp âdemleriyle Erzincan'a irsâl edüp vefât eylemekle çâvuşlar gönderülüp akçe getürdüp Erzurum kal'asında hıfz olunmuşdur ve Erzurum kurbünde Kara Arz demekle ma'rûf köprünün binâsından ayrı kalmayup köprünün binâsına şurû' edüp nisfından ziyâdesi yapılip ma'adası kalduğun arz eylemişsin. İmdi câmi'-i mezbûrun ta'mîri için zikr olunan üç yüz bin akçeyi vermek emr edüp buyurdum ki, vusûl buldukda zikr olunan câmi' ta'mîri için ifrâz eylediği üç yüz bin akçe veresin ki câmi'-i mezbûrun ta'mîrine mübâşeret olunup itmâma erişdürile ve köpri ahvâli dahi sonradan görüle. 25 S [sene 980].

Fevt olan Erzurum beylerbeyinin kethüdâsı Bâli'ye verildi. Fî 25 Safer .

(BOA, MD, nr. XIX, s.181/379)

-V-

Pasin beyine hüküm ki; Bundan akdem [Erzu]rum beylerbeyisi iken vefât eden Ali Bey'in muhalledâundan nakle kâbil olanların göçürüp mahrûse-i İstanbul'a gönderilmek emrim olmuş, ol emr âlâ-mâkâne mukarrer olmağın anda olan tavara kifâyet mikdârı harçlık verüp ve sultâna ve esbâbı göçürmeğe harçlık verüp irsâl eylemek emr edüp buyurdum ki vusûl buldukda te'hir etmeyüp, sâbıkâ gönderilen emr mücebince nakl olacak esbâbı ve tavarı için kifâyet kadar harçlık verüp ve sultâna dahi lâzım olduğu üzre harçlık verüp irsâl eylemek ardınca olası ve ne mikdâr harçlık verilüp ne vechile tedârik olunduğun yazup bildiresiz ve müşârün-ileyhâ sultân dâmet-i ismetihânın nakli husûsunda ihtimâmla mukayyed olup menâzil ü merâhilde ta'ab çekdirmelü eylemeyesiz.

Fevt olan Erzurum beylerbeyinin kethüdâsına verildi. Fî 26 Ra [980].

(BOA, MD, nr. XIX, s. 269/541)

-VI-

Erzurum beylerbeyisine hüküm ki; Sâbıkâ Erzurum beylerbeyisi iken fevt olan Ali Bey'in nefsi Tokat'da binâ eylediği câmi' mühimmî için Bayburd'da ve Gümüşhânı'nda der-mahzen olan kuşe kurşunu kirâyla Tokat'a gönde-

rilmek ve Karınca Halil oğlu İbrahim ve karındaşı Fettâh çeribaşı oğlu Abdülhamid ve karındaşı zimmetlerinde bir mikdâr demüri olup anı dahi tahsîl edüp kirâyla mahall-i mezbûra irsâl eylemek emr edüp buyurdum ki, zü'emâdan mütevellîsi olan Ağacık demekle ma'rûf Hacı Tursun vardukda bu bâbda mukayyed olup zikr olunan demüri mezbûrlardan tahsil etdirüp dahi hâsıl olan demüri der-mahzen olan kurşunu kirâyla Tokat'a irsâl eylemek bâbında envâ'-ı sa'y ve ikdâm eylesin. 16 Ramazânü'l-mübârek sene 980.

(BOA, MD, nr. XXI, s. 25/74.)

-VII-

Tokat kâdısına hüküm ki; Sâbıkâ Erzurum beylerbeyisi iken fevt olan Ali Bey'in Tokat'ta binâ eylediği câmi'sin nâzır olmak emr edüp buyurdum ki, vusûl buldukta zikr olunan binâyaya sen nâzır olup mi'mârı olan Kara Mi'mâr'a ihtimâm eyleyüp yarar bennâ ve üstâd getirdüp câmi'in itmâmına sa'y ü ikdâm eyleyüp itlâf ü isrâfdan hazer eylesin ve vâki' olan nukûdin bi'l-fi'l mütevellî olan zü'emâdan Ağacık demekle ma'rûf Hacı Tursun nâm kimesne ma'rifeti ile rehn ile murâbahaya verdirüp müflise verdimemesin. Şöyleki müflise verilüp mâl zâyî' olursa tazmîn etdirile. 16 Ramazânü'l-mübârek sene 980.

(BOA, MD, nr. XXI, s. 25/75)

-VIII-

Tokat kâdısına hüküm ki; Bundan akdem Erzurum beylerbeyisi iken fevt olan Ali Bey'in Tokat'da binâ eylediği câmi'sin nâzır olmak emr edüp buyurdum ki, zikr olunan binâyaya sen nâzır olup binâ emîni olan Mahmud ve mütevellîsi olan Ağacık demekle ma'rûf Hacı Tursun ma'rifeti ve mübâşeretleriyle mi'mârı olan Kara Mi'mâr'a ihtimâm eyleyüp yarar bennâ ve üstâdlar getirdüp câmi'in itmâmına envâ'-ı sa'y ve ihtimâm eyleyüp itlâf ü isrâfdan ziyâde hazer eylesiz.

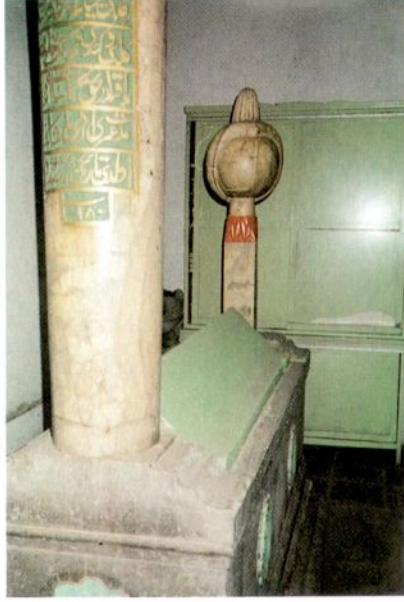
Mütevellîsi Hacı Tursun'a verildi. Fî 12 Ramazân [980].

(BOA, MD, nr. XXI, s. 61/150)

۱۱۲
۲۵۲
ص
افغان دولت
ارمن دولت
۱۵۰۵

ارمن دولت بکار بکشد مگر ملتوی کوند روی ارمن دولت بکار بکشد ایکنه قوت اولدنه عیالنه حاله حیانت نوانه
تیا ایکنه میسرت ابلدی ماسک ایما لکته بالنده او جیوریک ایچ اولد او روی او مالده لرچی ارسال
ای روی وقار ایکنه ماسک کوند روی ایچ لکته روی ارمن دولت ملتوت فقط اولدند و ارمن دولت قوت قوت ارمن
دیکله موون کو بریکس بکشد ای روی قالمیوی کو بریکس بکشد سر او ای روی تصفیه نه زایل یی بیلدی
معد لسی فاندوقن و فی اولدیجین لرچی جمیع دیوره که تیری لکته و کولوننه او جیوریک ایچ دریکس لر ای روی
سورجک و عدله بولدی فکاوننه جمیع تقوی لکته لکته ابلدی او جیوریک ایچ و بی مسکه جمیع دیوره که
تقدیر میسرت اولدیجین ای نامه لریده دریلدی کوی بریکس اولدی اولدیجی حکم ده کورد

قوت اولد و ارمن دولت
۱۵۰۵
باین بکشد مگر یوننه لضع روی بکار بکشد ایکنه دعای لیده عیال بکشد خلفا ننده نفعه قایم اولدند کوی روی قوت
لغایتله کوند مسک لر ای وطن اولد لجه ماکه موتور اولدیج لسه اولدند طور ایکنه مغلدری و مغلج و روی
وسلطانته و رساید کویور مسکه فرخنده روی ارسال ایکنه اولدی روی سورجک و عدله بولدی ماقول ایکنه
ساینا کوند ریله لومو سفینه قس اولدیج لعیای و طور ایکنه ایکنه کتایم قدر فرخنده روی و سلطانه و لزم اولد و ای
دورج فرخنده روی ارسال ایکنه لر عیله اولدند و تقدیر اولدیج دیبلدیجی بولدی لک اولدند و قس نارویج
بلدی لک و دایره سلطانه و قس عصمتها کنن نفاق عسوفس ایما مله مقبله روی متازه اولدند لک تعجب
یکدر مملو ایکنه

Ek XI - Temerrüd Ali Paşa'nın Mezarı

Ek XII - Temerrüd Ali Paşa'nın eşine ait olduğu tahmin edilen mezar.

Erhan Afyoncu

Ek XIII - Temerrüd Ali Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in mezarı.

Ek XIV - Tokat'ta Temerrüd Ali Paşa ve ailesinin türbesi.

Ek XV - Tokat Ali Paşa Camii.

Ek XVI - Tokat Ali Paşa Camii.

Erhan Afyoncu

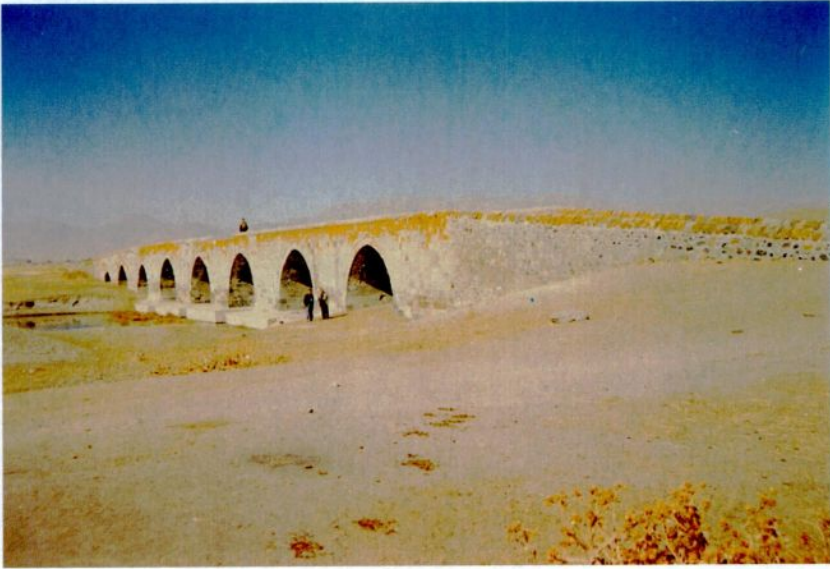
Ek XVII - Çorum Ali Paşa Hamamı (Yeni Hamam).

Ek XVIII - Çorum Ali Paşa Hamamı (Yeni Hamam)

**Ek XIX - Erzurum'da Temerrüd Ali Paşa tarafından yaptırılan köprü
(Karas Köprüsü/Kınalı Köprü).**

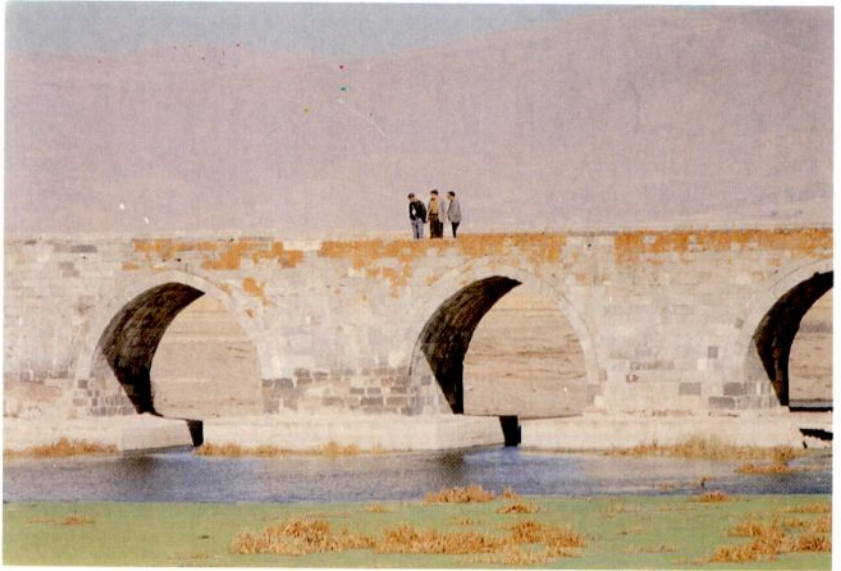

Ek XX - Karas Köprüsü (Erzurum).

Erhan Afyoncu

Ek XXI - Karas K opr s  (Erzurum).

Ek XXII - Karas K opr s  (Erzurum).

TEPEDELENLİ ALİ PAŞA VE MAL VARLIĞI

AHMET UZUN*

Ondokuzuncu yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde hızlı gelişmelerin yaşandığı, sonuçları oldukça dramatik olan olayların meydana geldiği bir dönemi temsil etmektedir. Profesör İlber Ortaylı'nın imparatorluğun en uzun yüzyılı olarak nitelendirdiği bu dönemde, özellikle Balkanlarda siyasi istikrarsızlık artmış; bağımsızlık eğilimleri güçlenmiş, devlet otoritesi ancak yerel güçlerin (ayanların) vasıtasıyla belli ölçüde tesis edilebilir hale gelmiştir. Yerel unsurlardan siyasi istikrarın sağlanması amacıyla geniş ölçüde yararlanılmış olmasına rağmen II. Mahmut döneminde belirginleşen merkezileşme eğilimi, bu güçleri bertaraf etme çabalarını artırmıştı. İşte bu devlet politikasını söz konusu dönem için test edebileceğimiz ilginç bir örnek Tepedelenli Ali Paşa hadisesidir. Uzun yıllar Arnavutluk ve Yunanistan'ın bir bölümünde geniş bir toprak parçasının "tek yöneticisi" gibi faaliyet gösteren Ali Paşa devletçe de bilinen bir çok baskı ve zulmüne rağmen- İstanbul'a bağlılığını bildirme, düzenli hediye ve rüşvet gönderme ve zaman zaman Devlet adına seferlere katılma sayesinde hükümrانlığını sürdürmüş, devletten sadece "uyarı ve tavsiyeler" almıştır. Ancak Ali Paşa'nın gücünün zirveye çıktığı ve İstanbul'dan gelen istekleri geri çevirmeye başladığı tarihlerde, İmparatorlukta merkezileşmeyi tekrar artırma çabaları da hız kazanmış; böyle bir ortamda kendisine harekât düzenlenmesi kaçınılmaz olmuştur.

Tepedelenli Ali Paşa'nın hayatı Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki serüvenini anlama açısından olduğu kadar, bu bölgede özellikle İmparatorluğun son dönemlerinde iyice artan yerel güçlerle halk kitleleri arasındaki mücadeleleri ortaya koyma yönünden de incelemeye değer bir konudur. Nitekim onun yaşamına dair özellikle yabancılar tarafından bir hayli çalışma yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı Paşanın zamanında yaşamış olup burada görev yapanların veya seyyahların yazılarından ibarettir. Bunlar arasında İngiliz T.S.Hughes'un "*Travels in Greece and Albania*" (Londra 1830); ve Fransız Pouqueville'nin "*Voyage on More*" (Paris 1805)'i özellikle belirtmek gerekir. Onun hayatına dair dolaylı bilgi veren çalışmalar da çoktur. Bununla birlikte

* Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

Paşanın hayatını Türkçe anlatan eserler sınırlıdır. Niyazi Ahmet Banoğlu'nun ve Ahmet Müfit'in çalışmalarının yanında, A.Kemali Aksüt'ün Reme-rand'dan ve Murat Belge'nin William Palmer'dan yaptığı çeviriler ilk göze çarpan eserlerdir. Bu eserlerin bazılarında Paşanın hayatı romanımsı bir tarzda ele alınmış olmasına rağmen hepsinde de faydalı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Tepedelenli Ali Paşa ve Mora isyanıyla ilgili arşiv belgelerinden yararlanılarak yapılmış bir doktora çalışması bulunmaktadır¹. Söz konusu çalışmada Ali Paşa'nın hayatı, dış ülkelerle ilişkileri, ayaklanması ve Mora isyanına dair bilgiler verilmiştir. Yerli ve yabancı çalışmalarda Paşanın hayatı bir çok yönüyle ele alınmış olmasına rağmen onun gücünün kaynağını oluşturan mal varlığı, bunu nasıl edindiği ve öldürülmesinden sonra Devletin söz konusu mal varlığını ne şekilde kullandığı gibi konuların üzerinde pek durulmamıştır. İşte bu çalışmada Tepedelenli Ali Paşa'nın hayatı incelenirken bu konuların da ele alınmasına çalışılmıştır. Kullanılan temel malzeme Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili mevcut olan belge ve defterlerdir. Bunun yanında Paşanın hayatına dair diğer eserlerden de yararlanılmaya çalışılmıştır.

Ali Paşa'nın İlk Yılları ve Arnavutluk'ta Genel Durum

Doğum yılı hakkında farklı beyanlar bulunan Tepedelenli Ali Paşa'nın 1744 yılında doğduğu daha yaygın kabul edilmektedir. Anadolu'dan Rumeli'ye göçmüş ve Tepedelen'e yerleşmiş bir ailenin ferdi olması nedeniyle, onun Türk olduğu iddiaları vardır. Fakat bu iddianın Türklerin bir çeşit uydurması olduğu, gerçekte ise onun güney Arnavutlardan geldiği belirtilmektedir². Kökeni ne olursa olsun Ali, Arnavut yerel güçlerin Sultana karşı yükümlülüklerini reddettiği, büyük miktarlarda toprakları ellerinde biriktirmeye başladığı, dolayısıyla çiftçilerin her geçen gün topraklarının ellerinden çıktığı ve yeni oluşmaya başlayan çiftliklerde birer serf konumuna düştüğü³ bir zamanda doğmuş ve yetişmişti. Gerçekten de onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlının gerilemeye başlaması ve Avrupa'da yeni güçlerin yükselmesiyle birlikte, Devletin Balkanlardaki hakimiyeti azalmış ve yerel güçler önemli bir yükseliş göstermişlerdi. Hatta Devlet kendisiyle işbirliği kuran Müslüman kabile şeflerine ve toprak sahiplerine paşa, bey ve ağa gibi feodal unvanlar vererek, kendi bölgelerinde sınırlı bir otorite kurmalarına izin

¹ Hamiyet Sezer; *Tepedelenli Ali Paşa İsyanı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

² Odysseus, *Turkey in Europe*, London 1900, s.402.

³ Stefanaq Pollo, Arben Puto; *The History of Albania*, London 1981, s.91.

vermeye başlamıştı⁴. Kuşkusuz yerel küçük birimlerin tam anlamıyla bağımsız oldukları söylenemezdi; sadece pratikte bir otonomiye sahiptiler. Aslında Balkanlarda bu çeşit bir yapılanma bir açıdan devletçe de destekleniyordu. Çünkü Devlet söz konusu kabile şefleri ve feodal yöneticiler arasında rekabet koşulları yaratıyor, böylece güçlerini merkeze karşı birleştirmelerini engellemiş oluyordu. Devlet, “böl ve yönet” politikasını andıran bu uygulamayı uzun süre başarıyla yürütmesine rağmen Ali Paşa gibi rakiplerinin çoğunu bertaraf edip çok güçlü konuma gelen bir kişinin ortaya çıkmasına mani olamamıştı.

Onsekizinci yüzyılda başlayıp ondokuzuncu yüzyılda da devam eden bu süreç, Arnavutluk'ta önceki devirlerde tesis edilmiş olan tımar sisteminin çözümlenmesine, böylece askeri hizmetlere bağımlı olmaktan kurtulan bir feodal sınıfın doğmasına yol açmıştı⁵. Diğer bir deyimle feodalleşmeye başlayan yerel güçler, kendi kontrollerinde olan toprakları özel mülkiyetlerine geçirmeye başlamışlardı. Böylece devlet toprakları içerisinde “çiftlik” denilen özel feodal topraklar ortaya çıkmıştı⁶. Çiftlikler başlangıçta küçük ölçekliydi. Ancak feodal yöneticiler, daha zayıf beylerin ve yoksul çiftçilerin topraklarını satın alarak her geçen zaman daha büyük mülklerin sahipleri olmuşlardır⁷. Şüphesiz ki, bu hızlı çiftlikleşme sürecinden en fazla çiftçiler zarar görmüştü. Çünkü yeni koşullarda çiftçiler kiracı veya serf konumuna düşmüşlerdi. Feodallerin rantları ise yükselmişti. Öyle ki bir çiftliğin sahibi bazen tüm çalışanların (serflerin) gelirlerinin üçte birini, hatta bazen yarısını alıyordu. Bu kazanç, sipahinin reyadan aldığıyla karşılaştırıldığında oldukça ayrıcalıklı bir gelir kaynağıydı⁸.

Feodalleşme çabalarının yaygınlaşmasıyla birlikte bir çok büyük toprak sahibi kişi servetlerini artırmaya yönelik girişimlerini çoğaltmışlar; Arnavut beyleri birbirlerine siyasi ve ekonomik üstünlük kurmaya çalışmışlardı. Böylece hem anarşiye yol açan düşmanlıklar doğdu hem de çatışmalar ve kanunsuzluk ortamı yaygınlaştı. Birkaç on yıl süren böyle bir ortamda, feodal bey-

⁴ Edwin E.Jacques; *The Albanians: A Ethnic History From Prehistoric Times to the Present*, London 1995, s.249.

⁵ *Albania: General Information*, Tiran 1984, s.26-7.

⁶ Ramadan Marmullaku; *Albania and The Albanians*, London 1975, s.17-9.

⁷ Anton Lagoechi; *The Albanians: Europe's Forgotten Survivors*, London 1977, s.33.

⁸ Pollo, Puto; *a.g.e.* s.91. Burada anlamlı çiftlikleşme sürecinin tarımda verimlilik artışını sağlayacak bir reorganizasyon faaliyetini hedeflemediğini, aksine çiftçilerden daha çok artı değer çekecek bir yapılanmayı içerdiğini belirtmek gerekir. Çiftlikleşme aslında, köylünün çiftlik sahiplerinin lehine fakirleşmesi anlamına geliyordu.

ler kendi nüfuz alanını genişletmek amacıyla çiftlik ve kasabalarda yağma ve katliamlara giriştiler; her tarafı teröre iten silahlı birlikler kurdular. Çiftlikler ve kasabalar bunlara karşı sürekli mücadele etmesine rağmen topraklarını kaybetmekten kurtulamamışlar; kasabalarda yaşayanlar ise feodal beylere önemli aidatlar ödemek zorunda kalmışlardı⁹. Yerel güçlerin kendi aralarındaki nüfuz mücadelesi sonunda, onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde iki güçlü "paşalık" ortaya çıktı: Bunlardan ilki Mehmet Buşhatı'nın yönetimindeki İşkodra Paşalığı, diğeri ise Tepedelenli Ali Paşa'nın yönetiminde bulunan Yanya Paşalığı idi.

Paşalıklar Osmanlı idari sistemi dahilinde herhangi bir birime tekabül etmiyordu, ancak onların fiilen devlet içerisinde en geniş sınırlara sahip olan ve kendi içinde yarı bağımsız bir nitelik gösteren siyasi birimler olarak düşünülmesi mümkündür. Paşalıkların yöneticileri doğrudan Sultana bağımlı idi; çünkü paşalar konumlarını devletin ve padişahın sayesinde koruyorlardı¹⁰. Bununla birlikte İstanbul'a vergiler ve hediyeler aktukça, ayrıca Sultanın otoritesi tanındıkça, onların kendi sınırları içerisinde bağımsız bir devlet yöneticisi gibi davranmaları olanaklıydı.

Tepedelenli Ali Paşa'nın ilk yılları yukarıda anlatılan kavga ve anarşi ortamında geçti. Kendisi dokuz yaşındayken babası ölmüş ve dolayısıyla hırslı ve kindar bir kadın olan annesi Hanko tarafından yetiştirilmişti. Ali, gençlik yıllarında bölgenin önde gelen paşalarının hizmetine girdi. Önce Eğriboz paşasının ardından da Beratlı Kurt Paşa'nın yanında hizmet etti. Bir süre sonra Kurt Paşa'yla arası açıldı ve bu kez Delvinyeli Kaplan Paşa'nın yanına gitti. 1768 yılında Kaplan'ın kızıyla evlendi. Kısa bir süre sonra Ali, kayınbabasının konumunu ve nüfuzunu ele geçirmek için çeşitli hileler yaptı ve bunda başarılı oldu. Kayınbabasının ölümünü sağlayarak onun yerine geçmeyi ümit etmiş, ancak Kaplan'ın oğlu Ali Delvinye mutasarrıfı tayin edilince beklentisi boşa çıkmıştı¹¹.

Ali Paşa'nın Yükselişi

Ali Paşa'nın Kurt ve Kaplan paşalar yanında yaptığı işler çevresinde giderek nüfuz kazanmasını sağlamıştı. Ali, feodal beyler arasında cereyan eden kavgalara sık sık katılmış, ancak genelde Sultanın tarafında yer aldığı için İs-

⁹ İbid, s.93-4.

¹⁰ Marmullaku, a.g.e, s.18.

¹¹ William Palmer; *Yanya Sultanı* (Çev: Murat Belge), İstanbul 1997, s.19-23.

tanbul'un dikkatini çekmişti. 1785 yılında Delvinye mutasarrıfı tayin edilerek paşa ünvanını aldı. Bir yıl sonra sancak mutasarrıfı oldu. Bu bölgede eşkiya ve çetelerle mücadele ederek düzeni çabucak sağladı ve Sultan ona Toskerya (Güney Arnavutluk) ve Epir'in derbentler başbuğluğunu verdi¹².

Ali Paşa'nın bu tarihlerde en önemli hedefi Yanya şehriydi. Önemli ve varlıklı bir şehir olan Yanya'da ekonomik faaliyetler oldukça gelişmişti. Tüccar ve zanaatkâr sayısı fazlaydı. Bir çok feodal yönetici bu şehri otorite altına almaya uğraşmasına rağmen şehrin kontrolü Ali Paşa tarafından 1788'de sağlandı. Ardından Bâbiâli bir fermanla yerini teyit etti¹³. Yanya mutasarrıflığı ve derbentler başbuğluğunu aldıktan sonra Ali Paşa Devlet saflarında seferlere katılmış, 1787'de Rusya ve Avusturya'ya karşı yürütülen savaşta ve daha sonra 1804'de Sırbistan'da çıkan isyanın bastırılmasında yarar sağladığı gibi Rumeli valisi olarak dağlı isyanların bastırılmasında da önemli roller üstlenmişti¹⁴.

Ali Paşa, bir taraftan Bâbiâli'yle ilişkilerini iyi tutmaya çalışırken, diğer taraftan da fırsat buldukça çevre bölgelere karşı harekâtlar düzenliyordu. Nitekim 1789-91 yılları arasında Devletin Avusturya ve Rusya ile savaşmasını fırsat bilerek, Arnavutluk'un güneyine (Toskerya) ve diğer bazı yerlere saldırmış ve otoritesini kabul ettirmiştir. Ancak savaşın bitiminden sonra Padişahın tepkisini çekmemek için saldırılarını durdurmuştu¹⁵. Bununla birlikte Ali Paşa'nın yayılma, servet biriktirme ve düşmanlarından intikam almaya yönelik hırsı sürekli harekât fırsatı aramasına yol açıyordu. Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru Fransa'nın Osmanlıyı tehdit etmesiyle birlikte, Paşa tekrar yayılcı faaliyetlere başladı. Daha önceki dönemlerde kendisine karşı gelmiş olan Suli Ortodoks Hıristiyanlarıyla uzun süren kanlı çatışmalar yaptı. Suliyotların savaşçı ve ülkelerinin dağlık olması nedeniyle savaşlar uzun sürmüştü. Neticede Suliyotların önemli bir kısmı katliamdan geçirilmiş, bir kısmı ise Parga ve Korfu adasına sığınmıştır. Ali Paşa bu sırada Fransızlarca işgal edilen Preveze'yi almış (1798), bunun üzerine kendisine vezirlik rütbesi verilmiştir¹⁶.

¹² Pollo, Puto, a.g.e, s.99.

¹³ İbid, s.99.

¹⁴ M.Cavid Baysun, Ali Paşa (Tepedelenli), *İslam Ansiklopedisi*, cilt 1, İstanbul 1993, s.343. Hamiyet Sezer, s.107. Ali Paşa'dan bulunduğu bölgede halkın eşkiyadan korunmasına yardım etmesi isteğine dair bir belge için bkz: BOA, Cev. Dah. 1570, 1214/1799-1800.

¹⁵ Pollo-Puto, a.g.e., s.100.

¹⁶ Baysun, a.g.m., s.344.

Ali'nin nüfuz ve otoritesi her geçen gün artıyordu. Ancak onun en önemli hedeflerinden birisi olan rakiplerini bertaraf etme işi henüz tamamlanmış değildi. Delvinyeli Mustafa Paşa ile Beratlı İbrahim Paşa gücünün yayılmasının önünde önemli engellerdi. Bâbîâli, yerel güçlerin birleşmelerini engellemek amacıyla her zaman birini diğerine karşı kullanma yoluna gittiği için¹⁷, İbrahim Paşa'yı Ali'nin yayılmacılığının önünde bir engel görüyor ve destekliyordu. Ancak İbrahim Paşa'nın elindeki toprakların zengin ve verimli olması, bölgede ticari olanakların gelişmişliği Ali'yi daha da hırslandırıyor. Neticede Ali, iki kızını kendi oğullarıyla evlendirip akrabalık tesis ettiği İbrahim Paşa üzerine askeri birlikler göndermiş ve ayrıca onun kuvvetlerini parayla satın alarak büyük ölçüde zayıflatmıştı. Bunun üzerine İbrahim Paşa Avlonya'ya çekildi. Fransızlardan yardım istedi ama alamadı. Ali Paşa, İbrahim Paşa'nın bu ilişkisini devlete ihanet söylentileriyle ortaya yayararak, onu bertaraf etmek için gerekçe olarak kullanmaya çalıştı. Ali Avlonya'ya saldırdı. İbrahim Paşa'yı Yanya'ya naklettirerek ölünceye kadar hapsedirdi. Böylece silahtan çok parayla kazanılmış olan Berat ve Avlonya yeni efendisine kavuşmuş oldu¹⁸.

Ali Paşa'nın Bâbîâli'de itibar sahibi olan İbrahim'e yaptıkları Sultanı çok kızdırmış olmasına rağmen o tarihlerde Rusya ile savaş halinde bulunduğu için meselenin üzerine fazla gidilmemişti. Ali Paşa, oğlu Muhtar'ı Avlonya mutasarrıfı tayin etti. Bu tarihlerde Ruslara karşı başlatılan harekâta katılmakla görevlendirilince yaşlılığını ve hastalığını bahane ederek bu isteği yerine getirmemiş, ancak Bâbîâli'yle iyi geçinmeye çalıştığı için oğulları Muhtar ve Veli'yi göndermiştir.

Ali Paşa diğer düşmanı Mustafa Paşa'yı da yok etmek için Delvinye'ye asker gönderdi. Şehir 1811'de teslim alınırken, Mustafa Paşa Ali'nin geleksel düşmanlarının yaşadığı Gardiki'ye kaçmıştı. Bunun üzerine Ali Paşa Gardikilileri ağır bir katliamdan geçirerek her tarafı yağmalattı¹⁹.

Ali Paşa artık bölgenin en önde gelen söz sahibi olmuştu. Hakimiyet alanı Parga hariç tüm Güney Arnavutluğu, Teselya'yı ve Epir'i kapsıyordu. Onun bu derece güçlenmesi Bâbîâli'yi oldukça kaygılandırıyor ve kendisine sık sık uyarı gönderiliyordu. Aslında Ali Paşa için daha sert tedbirlerin alın-

¹⁷ Stavro Skendi, *Albania*, London, s.7.

¹⁸ Palmer, a.g.e., s.116-7. Baysun, a.g.m., s.345.

¹⁹ Palmer, a.g.e., s.123-7.

ması beklenebilirdi, ancak Sırp isyanıyla uğraşan Devlet bu meseleyi daha sonraya bırakmış gözüküyordu.

Ali Paşa'nın Dış Ülkelerle İlişkileri

Ali Paşa nüfuzunu geniş bir bölgeye yayınca bağımsız bir dış siyaset izleme çabalarını artırmıştı. Dış siyaseti herhangi bir ilkeye dayanmıyordu, tüm ilişkilerini çıkar üzerine kurmuştu. Hedeflerine hizmet etmesi halinde ani dönüşümler yapıyor ve genelde kazananın yanında olmaya çalışıyordu. Örneğin aynı vakitte bir yandan İngiliz General Oswald'ı yemeğe davet edip İngilizlere olan bağımlılığını dile getirirken, diğer taraftan da Fransız elçi Pouqueville ile birlikte Santa Maura'da işgal altında olanlara yardım gönderme planları yapıyordu²⁰. Ali Paşa'nın bu tutumu yaygın bir durumdu. Kısaca temel özellikleri ikiyüzlülük, acımasızlık, ilkesizlik ve sınırsız bir hırs olan Ali Paşa'nın herhangi bir dış veya iç ilişkiye girmesi için "amaçlarına yaraması" yeterli bir sebepti²¹.

Ali Paşa ilk yakın ilişkileri Mısır'ı işgali sırasında Fransa ile tesis etmişti. Aslında Fransa da Ali Paşa ile iyi ilişkiler kurmak istiyordu. Çünkü Fransa bu sayede hem Türklerin Balkanlarda barınmasını zorlaştırarak Mısır üzerindeki emellerine daha rahat ulaşmayı hem de diğer düşmanları Rusların işini zorlaştırmayı hedefliyordu. Nitekim Napolyon, generali Gentili'ye "tüm rakiplerini yenen bu (Ali) Paşa cumhuriyetin menfaatindedir, dolayısıyla Cumhuriyete hizmet etmeye yeterli bir prens olabilir" demişti²². Ali Paşa ise Fransa'nın işgal ettiği yerlere sahip olmayı, en azından Parga ve Korfu'yu savaşmadan ele geçirmeyi hesaplıyordu²³. Bunun dışında her an Sultanın kendisine karşı harekâta kalkışabileceği korkusu da Ali Paşa'yı sürekli dış destek sağlama çabasına itiyordu. Fransa ile Rusya'nın savaşmaya başladığı 1806 yılına gelindiğinde Ali, Fransızlarla iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Napolyon, Ruslardan Korfu adasını alabilirse kendisine bırakacağı sözünü verdi. Ali Paşa bunun üzerine müttefiki Fransızlarla hareket edeceğini bildirerek Yedi Ada'ya saldırdı ve Ruslarla şiddetli çatışmalar yaptı. 1807'de Ali Paşa Napolyon'dan Korfu hakkındaki sözünü tutmasını istedi. Ancak Napolyon bu talebi kabul etmedi ve Korfu ve diğer adalar Fransa'nın kontrolünde kaldı. Bunun

²⁰ İbid, s.115.

²¹ Constantine A.Chekrezi, *Albania: Past and Present*, New York 1919, s.43-4.

²² E.E.Jacgues, a.g.e., s.249.

²³ Sezer, s.107.

üzerine Ali Paşa'nın Fransa ile ilişkileri bozuldu²⁴ ve isteklerine kavuşabilmek için İngiltere ile yakınlaşma girişimlerine başladı. Bu kez amacı Adalar ve Parga'yı İngilizler sayesinde ele geçirmektir. Uzun süren çabalardan sonra Ali Paşa'nın Parga'yı İngilizlerden teslim alması ancak 1819 yılında ve tazminat karşılığında mümkün olmuştur²⁵.

Ali Paşa'nın İstanbul ile İlişkileri

Ali Paşa'nın Bâbüâli'yle olan ilişkilerine yön veren düşünce, dış ilişkilerine yön veren düşünceden pek farklı değildi: Hükümetle ilişkilerini, gerçekleştirmek istediği hedeflerine zarar vermeden devam ettirmeye çalışıyordu. Çünkü Paşa, bölgedeki hedeflerini ancak Bâbüâli'yle iyi geçinerek gerçekleştireceğini düşünüyordu. Bâbüâli'yle iyi geçinmesi her şeyden önce Sultanın hakimiyetini tanımaya ve düzenli vergi ve hediye göndermeye bağlıydı. Bu görevi yerine getirdikten sonra bölgede son derece rahat hareket edebiliyor; asker topluyor veya terhis ediyor, savaş ve antlaşma yapıyor ve vergileri tespit ediyordu²⁶. Kısaca paşalığın sınırları içerisinde otoritesini kesin bir şekilde kullanıyor, bunun bedelini ise İstanbul'a gönderdiği fahiş meblağlarla ödüyordu.

Tepedelenli Ali Paşa'nın ilk zamanlarda, bölgesinde otoritesini yaygınlaştırma amacıyla Bâbüâli'nin tarafını tutma hususunda daha gayretli davrandığını söyleyebiliriz. Nitekim feodal beyler arasındaki çatışmalarda daima devletin yanında görünerek ve derbentler teşkilatında önemli roller üstlenerek kısa sürede yükselmiş ve derbentler başbuğluğu ünvanını almıştı. Devlet kendisinden seferlere katılmasını talep edince, Ali Paşa bunu istemeyerek de olsa yerine getirmiş veya oğullarını göndermiştir. Devletin, Ali Paşa'dan zaman zaman daha farklı istekleri de olabiliyordu. Örneğin Yanya ve Tırhala sancakları mutasarrıflığına atanmasından sonra kendisinden, yönetimindeki bölgelerden İstanbul'un ihtiyacı için hububat satın alması ve nakil için gerekli gemileri temin ederek göndermesi istenmişti²⁷. Şüphesiz, tüm bunlardan Ali Paşa'nın Devletin her isteğini yerine getirdiği anlaşılmalıdır. Ali Paşa, Devletin isteklerini kendisine açıkça tavrı almasını engelleyecek ve içe-

²⁴ Pollo-Puto, a.g.e., s.101.

²⁵ Baysun, a.g.m., s.345.

²⁶ Palmer, a.g.e., s.45

²⁷ BOA, HH 29895, 1224/1809. Ali Paşa'nın Bâbüâli'nin kendisinden isteklerini bazen özel bir pazarlık konusu yapıpı görülmekteydi. Örneğin 1227/1812 yılında merkeze gönderdiği bir yazıda kendisine Tırhala sancağının verilmesi halinde asker desteğini artıracığını bildirmişti (HH 20984, 1227/1812).

ride yaptığı uygulamalara kayıtsız kalacak kadar yerine getiriyor; bunun dışında Bâbüâli'nin taleplerine aykırı olsa bile istediğini yapıyordu. Örneğin Derbentler Nezareti "*himâyet ve sıyânet-i ahâli ve reâyâ*" ve "*kimsenin mal ve hazînesine zarar gelmemek üzere*"²⁸ kendisine verilmesine rağmen, Ali Paşa'nın bu görevi halka baskı yapmak suretiyle daha çok servet biriktirmek için kullandığı açıktı. Kısaca onun göreve gelmesiyle birçok gayri resmi hırsızın yerini tek bir resmi hırsız almıştı²⁹.

Bâbüâli ise Ali Paşa'nın aşırı güç kazanmasına kesinlikle karşıydı. Bu amaçla "böl ve yönet" politikasına uygun olarak Bâbüâli'nin özellikle Avlonya mutasarrıfı İbrahim Paşa'yı Ali Paşa'ya karşı bir güç olarak kullanmaya çalıştığı görülmektedir. Her ne kadar resmi belgelerde Ali Paşa ile İbrahim Paşa arasındaki "*münâkaşa-i kadîmenin def ve izâlesine taraf-ı Devlet-i Aliyye'den bi'd-defaât mübâşirler*"³⁰ gönderildiği bildirilse bile, Devletin iki paşa arasındaki husumetin bitmesini istemediği açıktır. Dahası, Bâbüâli'nin tavrı İbrahim Paşa'dan yana görülüyordu. Çünkü Ali Paşa'nın her geçen gün daha saldırgan hale gelmesi, ekonomik ve askeri açıdan gücünü artırması İstanbul'u endişelendiriyor ve bu gücün kendisine karşı denetlenmesinden korkuyordu³¹.

Bâbüâli ile İlişkilerin Bozulması

Ali Paşa gücünü artırdıkça davranışlarında da Bâbüâli'den daha fazla bağımsızlaşıyordu. İstanbul'un onay vermediği çok şey yapmıştı ve hâlâ yapmaya devam ediyordu. Suliyotları katliamdan geçirmesi, Berat ve Avlonya'yı alıp İbrahim Paşa'yı hapsedirmesi, yabancı ülkelerle özel görüşme ve antlaşmalar yapması, istediği yerlere savaş açması, yağma ve talan faaliyetlerine girmesi, haksız yere zenginleşmesi, büyük bir servet biriktirmesi, Devletin düşmanlarına destek olması ve merkezin emirlerini "istediği zaman" yerine getirmesi, bunların dışında oğullarının halka yönelik baskı ve zulümleri Ali Paşa'nın Bâbüâli'yle ilişkilerini kopma noktasına getirmişti. İstanbul'un, Ali Paşa'nın sayısız haksızlığına sessiz kalması kısmen savaş ve isyanlarla sıkça uğraşmasına ve bundan dolayı onun gibi güçlü bir kişiyle uğraşmak istemesine bağlıydı. Ancak Ali Paşa'nın İstanbul'a karşı *ikili* tutumu da önemliydi. Diğer bir deyimle Ali Paşa Bâbüâli'yi dinler gözüküyor; ancak kendi is-

²⁸ Cev. Dah. 1060, ?

²⁹ Palmer, a.g.e., s.57.

³⁰ HH 21093, 1225/1810.

³¹ Palmer, a.g.e., s.83.

tediğini yapıyordu. İstanbul'a ise yaptığı şeyleri çok farklı bildiriyordu. Örneğin İbrahim Paşa'yı hapsedirdikten sonra onu öldürdüğü şeklinde bir haberin İstanbul'a ulaşması üzerine durumun incelenmesi için hemen bir memur gönderilmiş; Ali Paşa ise konforlu bir odada Paşa ile memuru görüş-türüp hediyeler verdikten ve Sultana bağlılığını açıkça ifade ettikten sonra geri göndermiştir³².

Yapuklarını farklı gösterme çabalarına rağmen Ali Paşa hakkında Bâbî-âli'ye yoğun şikâyetler gelmeye devam ediyordu. Ayrıca kendisi aleyhine Sultan nezdinde de olumsuz propagandalar yapılıyordu. Ali Paşa'nın eski düşmanlarından dergâh-ı âli kapucubaşısı İsmail Paşo Bey de İstanbul'a gelip Ali Paşa hakkında olumsuz kamuoyu oluşturmaya başlamıştı. İsmail Paşo Bey bir süre sonra Sultan üzerinde önemli bir etkiye sahip Halet Efendi ile yakınlık kurmuş, bu sayede Sultan tarafından kabul edilerek Ali Paşa'nın uygulamaları hakkında bilgi sunmuştu.

Bu olaya seyirci kalamayan Tepedelenli, İsmail Paşo'yu öldürtmek amacıyla eğitimli iki adamını İstanbul'a gönderdi. 1820'lerin başlarında İsmail Bey'e suikast düzenlendi, ancak başarılı olunamadı. Suikastçilerden biri yakalanıp sorguyu çekilince, Ali Paşa tarafından gönderildiklerini itiraf etti. Bu olay bardağı taşıran son damla oldu³³. Böylece kendisini uzun süredir cezalandırmayı tasarlayan Sultan harekete geçti ve ilk etapta Ali Paşa'yı derbentler nazırlığından azlederek bu görevi Tırhala sancağı mutasarrıfı Süleyman Paşa'ya verdi; Ohri ve Elbasan sancaklarını ise İskenderiye mutasarrıfı Mustafa Paşa'ya ve Veli Paşa'nın kontrolünde olan İnebahtı sancağını da Preveze'de ikamet etmekte olan Pehlivan Paşa'ya devretti. Ayrıca bölgedeki ayanlara merkezden "tahrirat" gönderilerek Ali Paşa'nın muhtemel *ifsad* girişimlerine karşı dikkatli olunması ve derbentler nazırlığına atanan Süleyman Paşa'nın, derbent muhafazası için ihtiyaç duyması halinde kendisine asker yardımı yapılması istenmiştir. Bunun dışında Arnavutluk ve Tırhala taraflarına ortamın incelenmesi için casuslar gönderilmiştir³⁴. Bununla birlikte Sultan,

³² İbid, s.130.

³³ O ana kadar "*menâfi-i şer'-i şerif ve mustafâvî ve mugayir-i rızâ-i âli nice nice fazâhati*" yanında "*ifsâd-ı memâlik ve ızrâr-ı ahâlî gûne envâ'-i hıyânet ve sû-i harekete*" girişmiş olmasına rağmen, Ali Paşa'ya vezir olması ve af isteklerine binaen müsamaha gösterilmiş; ancak, "*bu ni'metin kadrini bilmeyup gün-be-gün fesâd ettirmekte olduğundan gayrı*" bu kez "*haremi saltanat makamında olan makarr-i hilâfet-i hazreti zill-ullahide dahi bu vechile fesâda ictisârî fi-mâba'd af ve müsâmaha kabilinden müberrâ olarak müşârün-ileyhin haddi bildirilmek icâb etmiştir*" (HH 21046, 1235/1819-20).

³⁴ HH 21046, 1235/1819-20; 21032.A, 1235/1819-20.

Ali Paşa'nın üzerine hemen asker sevk ettirmeyerek kendisinden oğullarıyla birlikte Tepedelen'e gitmesini ve orada oturmasını istedi. Ali Paşa'ya Yanya sancağının kontrolünün bırakıldığı belirtilerek derbentlerden ve diğer yerlerden adamlarını çekmesi halinde can ve malına dokunulmayacağı bildirildi³⁵.

Bâbîâli, Ali Paşa'nın bu kararlara uymasını pek ummuyordu. Bu yüzden Ali Paşa'ya karşı yapılacak olası bir saldırı için çeşitli hazırlıklar başlatılmıştı. Ali Paşa ise kendisini savunmak için kapsamlı çalışmalar başlatmıştı. Ali Paşa oğullarıyla bir araya gelerek üç gün görüşme yapmış ve neticede Muhtar Paşa'nın çok sayıda askerle Berat'a, Veli'nin 15 bin askerle Preveze'ye gitmesi kararlaştırılmıştı. Ali Paşa ise Yanya varoşu etrafında büyük hendekler açtırmakta ve kale duvarı inşa ettirmekteydi. Ayrıca Merova yaylasında kuleler yaptırmıştı. Ali Paşa'nın Tırhala dağlarında, Ağrefe, İzdin ve Rivadiye taraflarında ve İnebahtı kalesinde çok miktarda askeri vardı³⁶. Tepedelenli bunun dışında yoğun bir dış destek sağlama çabasına da girişmiştir. Ancak Paşa istediği dış desteği sağlayamamıştı. Rusya 1818'de Viyana Kongresi ile belirlenen esasları bozma niyetinde değildi. İngiltere ise Ali Paşa'ya Sultan ile barışmasını önermişti. Bunun üzerine Ali Paşa isyan etmeye hazır olan Rumlarla işbirliğine çalıştı. Yunan devrimci hareketini temsil eden "Filiki Eteryä" örgütü üyeleriyle görüşmeye başladı ve bu örgüte siyasi ve maddi destek sağladı. Yunan ayaklanmasının önde gelen liderleri Ali Paşa'nın komutanlarıydı; Ali'nin adada bulunan filosu da isyana büyük destek sağlamıştı³⁷. Ali Paşa'nın bununla Padişahın dikkatini üzerinden uzaklaştırıp Yunan isyanına yöneltmeyi veya Yunan isyanı başarılı olursa bundan yararlanarak kurtulmayı hedefliyordu. Yunanlılar ise Ali'ye desteğe hazırды. Nitekim 1821 yılına gelinceye kadar 5.000-7.000 Yunan savaşçı Ali Paşa'nın saflarına geçmişti³⁸. Ancak Rumların desteği Ali Paşa'ya olan sevgilerinden değil; hem Paşanın hem de Sultanın güçlerini Arnavutluk'ta hapsederek isyanın başarı şansını artırmak ve böylece Osmanlı hakimiyetinden kurtulma arzusundan kaynaklanıyordu³⁹.

Ali Paşa bir taraftan bu tür hazırlıklar yaparken, diğer taraftan da Bâbîâli'ye yazarak göndererek gerekli emirleri yerine getirdiğini belirtiyor ve affını

³⁵ Sezer, s.109.

³⁶ HH 21034.F, 1235/1819-20.

³⁷ J.Swire; *Albania: A Rise of Kingdom*, London 1929, s.20.

³⁸ James Pettifler, *Albania*, London 1954, s.31.

³⁹ Polo-Putto, a.g.e., s.103; Palmer, a.g.e., s.184.

diliyordu. Bâbiâli'ye takdim olunan bir yazısında Padişahın isteği üzerine Elbasan, Selanik ve Eğriboz sancaklarındaki adamlarını kaldırdığını, Ohri sancağı ile Rumeli valisince idare edilen Paşa sancağında adamının bulunmadığını belirtmiş ve Tırhala sancağındaki adamlarının çoğunu daha önce geri çekmiş olduğunu ancak her sene Preveze kalesinde bulunan askerlerin ihtiyacı için Yenişehir kazasındaki Tırnova ve Büyükköy çiftliklerinde bir miktar adamın bekletildiğini ifade etmişti. Ali Paşa devamla "...öteden berü lâzime-i sadâkat ve istikametüm üzere min-el-kadîm beyn-el-emsâl ferde itâat ve inkıyâd ile müftehir ve mübâhî olan kullarından iken dünya ve ahirette mezmûmiyeti bedihî olan harekât-ı reddiyyeye ne vechile mübâderet ederim Tırhala'dan adamlarımın kaldırılması şöyle dursun hâne-i fakîrânemden dahi olanca adamlarımın kaldırılması emr ü fermân buyrulsa bilâ-te'hîr inkıyâda mübâderet akdem-i efkârımdır ve öteden berü hususen bu ihtiyarlıkta sebeb-i selâmet ve necâtim ancak şevket-meâb efendimizin emr-i hümâyûnlarına imtisâl ile hâsıl olacağı nezd-i âcizânemde bî-iştibâh olduğundan ba'de-leyevm dahi resm-i ubûdiyyete mugayir çâkerlerinden ednâ mertebe hareket vuku'u emre muhâldir hemân etrâf ve eknâfdan istimâ' olunan gûn-a-gûn havâdis ve şâibelerden derc-i vesvese ve hücûm derkâr olmağla Allah aşkına çâkerlerine merhamet buyurup leyl ü nehâr dil-hâh-ı çâkeranem olan emniyyet-i kâmilenin husûlu ile dûcâr olduğum vesvesenin külliyyen de'fi için..." affının kabulünü istiyordu ⁴⁰.

Ali Paşa bu şekilde affını isterken savunma hazırlıklarını da devam ettiriyordu. Belirttiğinin aksine derbentlerden de askerlerini çekmiş değildi. Tüm bunlar açıkça isyan ettiği anlamına geliyordu. Bunun üzerine Sultan, Ali Paşa'nın tüm görevlerini ve ünvanlarını kaldırdı ve kırk gün içerisinde İstanbul'a gelip açıklama yapmasını istedi. Ali Paşa bunu da dinlemedi. Böylece Ali Paşa'nın idamı için fetva çıkarıldı ve "...ber-mûcib-i fetvâ-i şerîf paşayı mûmâ-ileyhin bir saat akdem ne vechile ve tarîk ile olur ise olsun idâm ve izâlesi esbâbını istihşâl ile vakit geçmeksizin bütün âilesinin def'i hususuna ikdâm ve mübâderete emr ü irâde-i şâhânenin husûlü ne makule tedbire mütevakıf ise hemân icrâ'sına..." karar verildi ⁴¹.

⁴⁰ HH 21017, 1235/1819-20. Paşa, aynı tarihlerde kendisine İstanbul'dan yollanan bir tatarı ise merkeze iletmesi için şunları söylemişti: "...sadrâzam efendimizin eteklerini öperim şu sefâletime merhamet etsinler seksen yaşıma geldim sâye-i şâhânde vaktim hep safâ' ile geçti şimdi şu vakitlerde bana kıymasınlar merhamet etsinler..." (HH 21026, 1235/1819-20).

⁴¹ HH 21015, 1235/1819-20.

Ali Paşa'ya Karşı Harekâtın Başlaması ve Paşanın Öldürülmesi

Ali Paşa artık bir "fermanlı" olmuştu. Vücudunun *rû-yi arzdan kaldırılması hususu için* ne gerekiyorsa yapılmalıydı. Sultan bu meselelerin halledilmesi için ilk olarak İsmail Paşa komutasında 20.000 kişilik bir orduyu Yanya'ya gönderme kararı aldı. Ayrıca onları desteklemek için bir filo hazırlandı. İşkodra paşası Mustafa Buşhâti'ye de yine destek vermesi için emir yazıldı. Bâbîâli, ayrıca Ali Paşa'nın çevresindeki insan gücünü zayıflatmak için tedbir alıyordu. Bunların en önemlisi Ali Paşa'nın tarafında olup da Devlet tarafına geçenlere *aman* verilmesi, aksi takdirde tüm mal varlıklarının tahrip edileceği kararıydı. Bu karar, özellikle Toska Arnavutlarını Ali Paşa'nın yanından uzaklaştırmak için alınmıştı. Kararın Toska Arnavutlarının akrabalarının bulunduğu bölgelere de duyurulması istenmişti⁴². Hemen belirtelim ki, "*bu makule hâin-i merkumu terk ile Devlet-i Aliyye'ye ilticâ edenlerin*" sadece mal varlığı garanti edilmiyor; aynı zamanda kendilerine çeşitli rütbelere veriliyor veya daha iyi görevler vadediliyordu. Hatta önemli miktarda para verilmesi de söz konusuydu⁴³. Ali Paşa'nın yanında bulunanların çoğunun kendisini terketmesinde bu (para yardımı/rüşvet) faktörün çok etkili olduğunu düşünmemiz mümkündür.

Ali Paşa'ya karşı gönderilen bu ilk kuvvetler çeşitli başarılar kazandı. Pehlivan Paşa Teselya'yı, İnebahtı'yı ve Foniçe'yi ele geçirdi ve Veli'nin savunmasındaki Preveze'yi kuşattı. Ali'nin yanında yer alan Ömer Viproni Bey askerleriyle birlikte Devletin safına geçti ve kendisine mirimiranlık ünvanı verildi. Bu arada Avlonya ve Parga da teslim alındı. Ali Paşa, kontrolündeki yerlerin ve yanındaki güçlerin süratle elden çıktığını görünce şehrin varoş kısmını yakuttan sonra bol miktarda asker, cephane, erzak ve top ile birlikte Yanya kalesine kapandı ve kendisini savunmaya başladı⁴⁴. Böylece *Yanya maddesinde* uzun sürecek bir kuşatma devresine girilmiş oldu.

İsmail Paşa komutasındaki Yanya ordusu kaleyi kuşatma altına almasına rağmen uzun süre başarılı bir sonuç elde edemedi. Bunun üzerine Preveze'de bulunan Veli Paşa'nın üzerine gidildi. Sultanın, Ali Paşa hakkında verilen fermanın oğullarını kapsamadığını; babalarını desteklemeyi bırakırlarsa affedileceklerini bildirmesi üzerine⁴⁵ Veli ve oğulları Mehmet ve Selim beyler

⁴² HH 21013, 1235/1819-20; 21070, 1236/1820-21.

⁴³ Örnek olarak bkz: Ayniyat Defterleri, s.102, 1237/1821-22.

⁴⁴ Baysun, a.g.m., s.347.

⁴⁵ HH 21009, 1236/1820-21.

teslim oldular. Ardından Muhtar ve Salih paşalar, daha sonra da Muhtar'ın oğlu Mahmut Bey Devlet safına geçtiler. Devlet, Muhtar Paşa ve oğlu Mahmut ile Salih Paşa'nın Ankara'da, Veli Paşa'nın ise Kütahya'da ikamet etmesini kararlaştırdı⁴⁶. Bu kişilerin, yanlarında getirdikleri mal ve eşyaların deftere kaydedilip kendilerine verilmesi ve tutulan defterlerin merkeze iletilmesi istenmiştir⁴⁷.

Devlet, Veli ve Muhtar Paşaların dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunmasına özel bir önem veriyordu. Çünkü aynı tarihlerde devlet safına geçmiş olan bazı Ali Paşa taraftarları Yanya ordusundan kaçmışlardı ve aynı şeyin Veli ve Muhtar Paşalar için de yaşanabileceği düşünülüyordu⁴⁸. Bu yüzden merkezden Anadolu valisine ve Ankara mutasarrıfına yazılar gönderilerek "Arnavut tâifesinin ayyâr ve mekkâr bir kavim olduğu"; dolayısıyla paşaların "yâr ve ayar olunmayacak ve hiç kimesne ser-rişte olup sezmeyecek usûl-u hasene" ile muhafazaları gerektiği belirtilmiştir⁴⁹. Bu tedbirlere rağmen Devlet bir müddet sonra Ali'nin oğullarının idamına karar vermiştir. İdamın gerekçesi ise onların, babalarının kurtulması için Arnavutlara gizli yazılar göndererek isyan etmelerine çalışmalarıydı⁵⁰. Böylece Veli Paşa ve oğlu Mahmut Paşa Kütahya'da; Muhtar Paşa ve Salih Paşa da Ankara'da idam edilmiş ve kesik başları İstanbul'a gönderilmiştir. Ardından bu idamların, gerekçesiyle birlikte Yanya ve çevresinde duyurulması istenmiştir. İdamın ardından paşaların yanlarında bulunan şahısların aynı yerde kalmaları, mal ve eşyalarının ise deftere geçirilmesi kararlaştırılmıştı⁵¹.

⁴⁶ HH 21011, 1236/1820-21; Ayniyat Defterleri 610, s.14, 1236/1820-21.

⁴⁷ Ayniyat Defterleri 610, s.6, 1236/1820-21; HH 35901, 1236/1820-21.

⁴⁸ "...merkumun (Ali Paşa'nın) işi gücü hile ve hud'adan ibaret olmağla şimdi başı sıkıldığından bundan akdem kendinden ayrılıp Yanya me'mûrları tarafına dahil düşenlerden bazılarına dil sokup tahrik ve ifsâd etmiş ve o makule boynuzu kurtlu olanlar dahi asıllarına çekup Yanya ordusundan firâr etmişler ve bu sûrete bakılınca sâir o misillüler dahi böyle bir uygunsuz hareket etmeleri haura gelmez şeylerden değıldir..." (Ayniyat Defterleri 610, s.1236/1820-21).

⁴⁹ Ayniyat Defterleri 610, 31-32, 1236/1820-21.

⁵⁰ "...bunlar mevrûs-ı peder olan cibilliyetleri iktizâ'sınca hâin-i nân u ni'met ve mecbûl-ı fesâd ü hiyânet olduklarından... babalarının tahlisi için zir ü perde-i hafâ'dan i'mâl-i sanâi' ve hile ile gizli kâğıtlar neşrederek Arnavud asâkirini ihâfe etrâfta olan reâyâyı dahi vaîd ile ayaklandırmak misillü fazâhata cesâret etmiş oldukları bu def'a tutulan kâğıtlardan ve sûret-i hâlden gereği gibi tahlî'gerde olmak mülâbesesiyle... idâm ve izâleleri husûsuna..." (Ayniyat Defterleri 610, s.73, 1236/1820-21).

⁵¹ Ayniyat Defterleri 610, s.74-5, 1236/1820-21.

Bu arada Yanya meselesinde hâlâ bir ilerleme sağlanamamıştı. Üstelik Ali Paşa zaman zaman başarılı çıkışlar yapıyor ve özel adamlar görevlendirecek çevredeki halkın isyan etmesini temine çalışıyordu. Ali'nin safında iken Devlet safına geçen bazı kişiler de firar ederek aynı amaçla çalışıyorlardı. "Kakosil" reayası ise isyan halindeydi. Yanya'da görevli memurlar bu durumu Bâbîâli'ye bildirerek, Yanya ordusuna serasker olarak atanan Hurşit Paşa'nın bir an önce büyük miktarda askerle gelmesini istemiştir. Bâbîâli ise bir taraftan Yanya, Delvine, Avlonya, Ohri ve Elbasan sancaklarındaki görevlilere yazılar göndererek isyan teşebbüslerine karşı mücadele edilmesini ve "*magzub-u merkuma uyanların pişman olacaklarının*" bildirilmesini isterken; diğer taraftan da görevlerindeki başarısızlıklarından dolayı Yanya memurlarına sert uyarılar gönderiyor ve daha gayretli olmalarını istiyordu⁵². Gerçekten de Bâbîâli bu mesele için hiçbir masraftan kaçmıyor, Yanya ordusunun zahire ve mühimmat ihtiyacı için tüm tedbirleri alıyordu⁵³. Ayrıca ihtiyaç duyuldukça değişik bölgelerden asker tertip ediliyordu. Örneğin Yanya ordusuna serasker olarak tayin edilen Hurşit Paşa'nın Yanya'ya varmak üzere olduğu sıralarda, Dukakin mutasarrıfı 1000, Üsküp sancağı mutasarrıfı 1000, İvranyalı Hüseyin Paşa 1000, Alacahisar mutasarrıfı 1000 piyade askerle bu iş için görevlendirilmişlerdi. Yakove kazasından ise 500 asker gönderilecekti. Bahsedilen kişilerden Pirizren mutasarrıfına (görevleri karşılığı) 30 bin, diğer memurlara ise 25'er bin guruş para verilecekti. Ayrıca Filibe köylerinden 2000, Pazarcık ve Eskizağa taraflarından 500'er piyade asker tertip edilmişti⁵⁴.

⁵² "...bu Yanya maddesinde bu ana kadar her ne yazılmış ise...cümlesi tamamıyla icrâ olunmuşken... hâlâ şu tertüb eylediğiniz yirmi bin meştâ askerinin üç aylık ulûfesi... ihsân buyrulmuşken hâlâ şu tertüb eylediğiniz asker nerededir ki iki takım hazele yolları kapatur deyu korkuyorsunuz bu keyfiyeti hicâb etmeden nasıl yazıyorsunuz....bu vechile betâet ve rehâvet edenlere dahi ne yüzden muâmele olunacağı dahi ma'lûmunuz değil midir....adem-i takayyüd ve ihtimâm ve kusur himmetinizden nâşi olan bir iş görüp vâki' olan... rehâvetinizi setre çalışmayarak... korkaklık ile dakika be-dakika işi fenâlandıрмаğa sebep olmanız çok şeydir bunun nihayetini güzelce mülâhaza edip ve gözünüzü açıp bir iş görmeye ve betâet-i sâbikanızı bastırmağa mûsâraat etmeniz artık sizlere...izhâra bizi icbâr etmekte ..." (Ayniyyat Defterleri 610, s.15, 1236/1820-21).

⁵³ Padişah "bu makule umûra rehavet göstermenin ve masraftan kaçınmanın" mümkün olamayacağını belirterek (HH 21007, 1235/1819-20) bu mesele için talep edildikçe para gönderiyordu. Zahire ise Ali Paşa'nın zaptedilen çiftliklerinin mahsulünden karşılanıyor; nakliyesi için ayrıca para gönderiliyordu. Zahrenin nakli 40-50 saatlik bir zaman alabiliyordu. Zahire ve cephane taşınması için gerekirse hayvan satın alınmaktaydı (Ayniyyat Defterleri 610, s.21,77, 1236/1820-21). Ancak zahire ve cephane nakil işleminde sık sık aksamalar olunca, bu kez bu işe nezaret etmek üzere Yenişehir'de Tırhala mutasarrıfı maiyetinde Atuf Efendi görevlendirilmiştir (Ayniyyat Defterleri 610, s.78, 1236/1820-21).

⁵⁴ Ayniyyat Defterleri 610, s.29, 1236/1820-21.

Hurşit Paşa bir süre sonra (1821 yılının Mart ayı sonlarında) Yanya'ya ulaşmıştı. Paşa orduyu teftiş edip eksiklerin tamamlanmasına çalıştı. Bu arada Ali Paşa çevre bölgelerin reayalarını isyana teşvik ediyordu. Nitekim Tepedelen kalesini zapteden Toska Arnavutları Yanya'ya saldırıp Ali Paşa'yı kurtarmayı planlıyorlardı. Bunun üzerine Bâbiâli takviye kuvvetler gönderme kararı aldı. Mora tarafına görevlendirilmiş olan Eğriboz muhafızı Yanya'ya gönderilerek yol boyunca 'aylıklı asker' toplaması istendi ve 2000 gurus kaynak gönderildi⁵⁵. Hurşit Paşa değişik halklardan oluşan Yanya ordusundan Rum ve Arnavutların firar etmekte olduklarını Bâbiâli'ye yazarak, Türklerden kurulu 8-10 bin kişilik bir ordunun hazırlanıp gönderilmesini istemişti⁵⁶. Bâbiâli bu isteği yerine getirmeye çalışıyordu. Devlet, Karaman valisi Reşit Paşa'yı Eğriboz muhafızıyla birlikte Yanya meselesi için görevlendirmişti⁵⁷. Bu arada Hurşit Paşa'ya düzenli olarak para gönderiliyordu. Diğer görevli memurlara da teşvik amacıyla "şu vakitler iş görüp nam ve şan olacak zaman" olduğu hatırlatılıyordu⁵⁸.

Tüm bu çabalara rağmen Yanya meselesi uzadıkça uzuyordu. Ancak Hurşit Paşa, Ali'nin de kullandığı bir yolu yoğun bir şekilde uygulamaya koyunca sonuca giden adımlar atılmaya başlandı: Hurşit, Ali'nin yandaşlarına büyük paralar vererek kendi safına çekmişti. Nitekim Letriç kalesi muhtemelen bu yolla teslim alınmıştı. Ali Paşa'nın gücü yanındakilerin kendisini terketmesinden sonra iyice zayıflamış, elinde sadece göl kenarındaki kale kalmıştı. Bunun üzerine Hurşit Paşa Ali'ye teslim olmasını önerdi. Ali Paşa ise (sultan tarafından onaylanmış halde) bağışlandığını gösteren bir ferman getirilirse teslim olacağını bildirdi. Hurşit Paşa kendisine güvence verdi ve fermanın hazırlanmakta olduğunu söyledi. Ali Paşa daha sonra yanında bulunan birkaç adamı ile göl üzerinde bulunan bir adadaki manastıra çekildi. Ancak Hurşit Paşa Ali'yi öldürmekte kararlıydı. Kendisi Ali'nin katline dair sahte bir ferman düzenledi ve kale hile ile teslim alındı⁵⁹. Bir süre sonra ferman Mehmet Paşa ve yanındaki otuza yakın askerle birlikte adada kendisine ulaştırıldı. Tepedelenli affedilmediğini öğrenince yanındakilerle birlikte kendini savunmaya kalktı. Bu esnada çıkan çatışmada öldürüldü. Kesik başı

⁵⁵ Ayniyat Defterleri 610, s.76, 1236/1820-21.

⁵⁶ Hurşit Paşa Babıali'ye "Arnavud kabilesine iş gördürmek ihtimâli şöyle dursun kendilerinden bir vechile emniyyet ve i'timâd câiz olmadığından Türk uşağına eşedd-i ihtiyâc ile muhtaç idüğümüz" açıklar diye yazmıştı (HH 21044, 1236/1820-21).

⁵⁷ Ayniyat Defterleri 610, s.78, 1236/1820-21.

⁵⁸ Ayniyat Defterleri 610, s.76, 1236/1820-21, 85, 1237/1821-22.

⁵⁹ Baysun, a.g.m., s.347.

ise İstanbul'a gönderildi ve teşhir edildi. Daha sonra çocukluk arkadaşı Der-
viş Süleyman tarafından satın alınarak Silivrikapı'ya yakın bir mezarlıkta
oğullarının başlarının yanına gömüldü⁶⁰.

Tepedelenli Ali Paşa'nın ölümü İstanbul'da büyük sevinç yarattı. Hatta
onun idam haberini getiren Hurşit Paşa'nın kapu kethüdasına ve yanındaki
tatarlara (toplam sekiz kişi) 20 guruş faizli, 9 yıl vadeli ve 1000 guruş değe-
rinde olan eshamlar verilmişti⁶¹. Bunun dışında bu meselede devlet safına
geçenlerin güvenlikleri sağlanmış; görev yapmış ayanlara ve diğer kişilere ise
çeşitli ünvanlar verilmiş veya maddi kaynak sağlanmış. Örneğin bir paşaya
mirimiranlık rütbesi, bir başkasına 10-15 bin guruş getirisi olan bir mukataa
verilmesi kararlaştırılmışken; Mahmut Paşa'ya Elbasan sancağı, Abbas Beye
Ohri sancağı ve yine bir başka paşaya 15 bin guruşluk "atiye" verilmiştir⁶². Ay-
rıca Yanya meselesinde görev yapmış askerlerin ulufeleri için Tepedelenli'nin
mal varlığından 500'er kese ve İnebahtı kalesindeki askerlerin ulufeleri için
de 650 kese para gönderilmesi kararlaştırılmıştı⁶³.

Harekât Esnasında Yapılan Masraflar

Tepedelenli Ali Paşa'nın üzerine idama mahkum edilmesinden hemen
sonra kalabalık bir ordu gönderilmiş ve destek amacıyla Rumeli'deki ayanla-
rın kontrolünde bölgeye asker sevk edilmişti. Meydana gelen bazı çatışmalar-
dan sonra Ali Paşa Yanya'da kuşatılmıştı. Kuşatma uzun sürdü. Çünkü Dev-
lete bağlı kuvvetler yeterince hazır ve güçlü değildi. Ordudaki askerler deği-
şik kökenlerden insanların yer aldığı bir *kalabalık* niteliğindedeydi ve bunlar
arasında sık sık firar ve isyanlar oluyordu. Dahası askerlere kumanda eden
kişiler yeterince liyakatli değillerdi. Ayrıca Devlet, Rumeli'de bu tarihlerde
başta 1821 Nisanında patlak veren Mora isyanı olmak üzere başka problemlerle
de uğraşmak zorunda kalmıştı. Yerel nitelikteki isyanlar Devlet güçleri-
nin dağılmasına yol açmaktaydı⁶⁴. Ayrıca Ali Paşa'nın kendisini savunmak
için yaptığı hazırlık da oldukça kapsamlıydı ve uzun vadeli savunmaya uygun
şekilde yapılmıştı. Tüm bunlar kuşatmanın bir buçuk yıl gibi bir süre devam
etmesine yol açmıştı.

⁶⁰ Palmer, a.g.e., 205.

⁶¹ Cev. Dah. 6235, 1237/1821-22.

⁶² Ayniyat Defterleri 610, s.102, 1237/1821-22.

⁶³ Ayniyat Defterleri 610, s.107-8, 1237/1821-22.

⁶⁴ Sezer, s.109.

Kuşatmanın uzun sürmesi harekâtın maliyetini artıran en temel sebebi. Çünkü tertip edilen askerlerin ulufelerinden, iaşe ve mühimmat gereksinimlerinin karşılanmasına kadar oldukça geniş bir masraf dizisi vardı ve bunların tutarı gün geçtikçe kabarıyordu. Devlet ise Ali Paşa'nın ele geçirilecek hazinelerini düşünerek hiçbir masraftan kaçınmıyor ve merkeze iletilen talepler büyük ölçüde yerine getiriliyordu.

Harekâtın en önemli gider kalemleri arasında askerlerin ulufelerini, iaşe ve mühimmat alım ve nakil harcamalarını, çeşitli paşalara verilen maddi yardımları, haber işlerinde kullanılan tatarlara verilen paraları, Serasker Paşa'nın şahsi harcamalarını, aşçılara, hekimlere ve tercümanlara verilen maaşları ve Ali Paşa'nın etrafındaki adamları devlet safına çekmek için yapılan ödemeleri sayabiliriz. Hemen belirtelim ki, bunların dışında da bir çok önemli sayılabilecek harcama kalemi vardı⁶⁵. Harcamaların önemli bir kısmının Serasker Paşa'nın kontrolünde yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre, iki yıla yakın süren harekâtın ilk yılında (1236/1820-21) 5.724.751 guruş, ikinci yılında ise (1237/1821-22) 23.673.738 guruş olmak üzere toplam 29.398.489 guruş harcama yapılmıştı. Harcamaların düzeyi harekâtın seyrine bağlı olarak aydan aya önemli farklılıklar göstermişti. En fazla harcama 1237/1821-22 yılının Cemaziyellevvel (1822 Ocak ayı) ayı içerisinde yapılmış olup 9.110.704 guruşa tekabül etmişti⁶⁶.

Ali Paşa'nın Öldürülmesinden Sonra Arnavutluk'taki Gelişmeler

Ali Paşa'nın ortadan kaldırılması Rum isyanının başarısını engellemediği gibi Arnavutluk sorununun da bitmesi anlamına gelmiyordu. Bu tecrübeden sonra Sultan, hâlâ fiilen varlığını devam ettiren İşkodra paşasının gücünün artmasına razı olamazdı. Nitekim 1829 yılında Türk-Rus savaşı sona erince Sultan, sürekli merkeze karşı itaatsizlik içerisinde olan ve yarı bağımsız niteliklere sahip Arnavut beylerinin yok edilmesini kararlaştırdı. Bu arada Arnavut beyleri bir araya gelerek güçlerini birleştirme kararı almışlardı. Devlet ise 1830 yılı Ağustos ayında tüm Güney Arnavutluk'taki beyleri Manastır'a yakın bir kasabaya çağırılmış ve Padişaha bağlılıklarını bildirmeleri halinde ödüllendirileceklerini bildirmişti. Bununla birlikte beklenen olmamış ve gelen misafirler bandoyla karşılandıktan sonra kurşuna dizilmiştir. Rumeli kuv-

⁶⁵ MAD 18671, s.2-144, 1236-7/1820-22. Masraf kalemleri hakkında genel bir fikir verebilmek için 1236 yılı Cemaziyelâhir (Mart 1821) ayı içerisinde yapılan harcamaların özet bir dökümü çıkarılmış ve Ek 1'de gösterilmiştir (MAD 18671, s.25-28, 1236/1820-21).

⁶⁶ MAD 18671, 1236-7/1820-22.

vetlerinin komutanı M.Reşit Paşa kontrolünde gerçekleştirilen bu olay esnasında 500 Arnavut beyinin öldürüldüğü belirtilmektedir⁶⁷. Ardından Reşit Paşa 1831 yılında kuzeye yönelerek İşkodralı Mustafa Buşhati'nin üzerine gitmiş ve onu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu olaydan sonra Buşhati teslim olup Sultanın hakimiyetini tanımış, böylece İşkodra Paşalığı da fiilen sona ermiştir.

Paşalıkların yok edilmesinden sonra Sultan, merkezileşme çabalarına hız vermiş ve Arnavutluk'ta kontrolü sağlamak için bir dizi siyasi, idari ve askeri tedbir almıştır. Ülke (Arnavutluk) önce üç, sonra dört vilayete (İşkodra, Manastır, Yanya ve Kosova), vilayetler de sancak ve kazalara ayrılmıştır. Bu yapılanmayla Arnavut bölgelerinin idari açıdan birbirinden kopması sağlanmıştı. Sultan ayrıca, feodal sistemi yeniden kurma yerine zaptedilen çiftliklerin reorganize edilmesine çalıştı. Vergi sisteminde de değişiklik yapılarak, vergilerin Arnavut beyler yerine devlet memurları vasıtasıyla toplanmasına başlandı. Askerlik hizmetleri ise 7-10 yıl arasında belirlendi⁶⁸.

Bu tedbirler, Arnavut halk kitlelerinin muhalefetini daha da artırmış; vergi yükü ağırlaşırken, devlet memurlarının vergi toplamadaki rüşvet ve sui-istimalleri yaygınlaşmıştı. Neticede kuzeyden güneye kadar tüm Arnavutluk'ta reformlara karşı eş zamanlı isyanlar ortaya çıktı⁶⁹. İsyanların hepsi bastırılmıştı, ancak bu, padişahın kırsal bölgelerdeki otoritesinden fiilen vazgeçmesi pahasına başarılmıştı. Bu da, isyanların daha az sık hale gelmesini sağlamıştı⁷⁰.

Tanzimattan sonra da Arnavutluk sorunu tüm ağırlığıyla devam etmişti. Padişah, genel bir isyanı engellemek amacıyla Tanzimat reformlarını aşamalı olarak uygulamıştı. Reformlar, 1843'te Kosova'da, 1844'te İşkodra'da, 1845'te ise Yanya'da uygulamaya konuldu. Fakat, ülkenin her yerinde toplum kesimlerinden büyük direniş ve isyanla karşılaşıldı. 1840-70 yılları arasında devam eden bu isyanların baş aktörü çoğu Müslüman olan dağlık bölgelerin çiftçileriydi. Ramadan Marmullaku isyanlarla ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "*isyanlar daha çok eski rejim altında çiftçi ve feodal lordların elde ettiği lokal otonomiye korumayı hedeflemiş olmasına rağmen on-*

⁶⁷ E.Jacques, *a.g.e.* s.251; J.Pettifer, *a.g.e.*, s.31; Polo-Putto, *a.g.e.*, s.104; Odysseus, s.407; A. Lagoechi, *a.g.e.*, s.35; Tom Winniffrith, *Perspectives on Albania*, London 1992, s.80.

⁶⁸ Polo-Putto, *a.g.e.*, s.105.

⁶⁹ *Albania: General Information*, Tiran 1984, s.28.

⁷⁰ Polo-Putto, *a.g.e.*, s.105.

ların aynı zamanda daha geniş bir ulusal ve Balkan ölçeğinde hedefi vardı. Çünkü onlar İmparatorluğun tüm idari sistemine karşıydı. Vergiler ve diğer yükler, 7-12 yıl arasında süren askerlik hizmetleri ve benzeri uygulamalar Arnavutluk'ta ve İmparatorluğun idaresi altındaki diğer bölgelerde tahrip edici ekonomik etkiler yapmıştı. Sistemin yarattığı ekonomik eşitsizlikler sosyal düşmanlıklara yol açmış ve Osmanlı yöneticilerine karşı ulusal bir hassasiyeti kuvvetlendirmiştir. Dolayısıyla Arnavut çiftçilerin isyanı, Türklerin yönettikleri toprakları birleştirmesine dayanan yeni merkezi sisteme ağır bir tepkiydi"⁷¹. Kısaca Ali Paşa'nın öldürülmesi Arnavutluk sorununun çözümü için ciddi bir fayda sağlamamış, Devlet tüm 19. yüzyıl boyunca bu meseleyle uğraşmak zorunda kalmıştır.

TEPEDELENLİ ALİ PAŞA'NIN MAL VARLIĞI

Acımasızlığı, kurnazlığı ve diplomatik bilgisiyle *Yanya Aslanı* olarak anılan Ali Paşa, servet edinme hususunda da benzer bir unvan alabilecek kabiliyeteydi. Babasından sadece iki çiftlik miras alan Paşa, zamanla yüzlerce çiftliğin ve binlerce gelir getiren gayrimenkulun sahibi olmuştu. Osmanlı Devleti gibi feodalleşme eğilimleriyle sürekli mücadele edilen, aşırı zenginleşmeler için müsadere uygulamasının gelenekselleştirildiği bir ülkede, bir ayanın bu derece serveti biriktirmesi ve idamına kadar koruması ilgi çekici bir husustur. Üstelik Ali Paşa servetinin neredeyse tamamını meşru olmayan yollarla elde etmişti. Bâbîâli onun devlet adına yaptığı bazı hizmetleri ve İstanbul'a gönderdiği paraları dikkate alarak, birçok gayri meşru faaliyetine göz yummuş veya yummak zorunda kalmıştı. Aslında, Ali Paşa da Devletin bölgedeki istikrar açısından kendisine ve kendisi gibilere muhtaç olduğunu biliyordu ve bu durumu amaçlarına ulaşmak için her zaman Bâbîâli'ye karşı bir koz olarak kullanmıştı. Devlet baskısı dışında Ali Paşa için büyük bir servet biriktirmenin önünde engel olabilecek ikinci bir unsur "halkın muhalefeti" idi. Ancak, Ali Paşa bunu, emrindeki çok sayıda askerle izole edebiliyordu. İşte Tepedelenli'nin mal varlığını incelerken, onun Devletle ve halkıyla olan kendine has ilişkilerini daima göz önünde bulundurmak gerekir.

Ali Paşa'nın Zenginliğinin Kaynakları

Ali Paşa'nın mal varlığı esas olarak devlet adına görevler üstlenmesinin ardından büyümeye başlamıştır. Ali Paşa devletin kendisine verdiği görevleri suiistimal ederek, daha çok iktidar ve servet biriktirmenin bir aracı olarak

⁷¹ Marmullaku, a.g.e, s.21.

kullanmıştır. Örneğin Rumeli derbentler nazırlığı yardımcılığına atandığında, görevi eşkıyalığı önleme olmasına rağmen Ali Paşa bizzat eşkıyaların faaliyetlerini kolaylaştırmış ve karşılığında önemli meblağlar edinmiştir⁷². O, servet edinmek için meşru veya gayri meşru olduğuna bakmaksızın her yondan yararlanma yoluna gidiyordu. Servet edinmek için yapamayacağı bir iş, denemeyeceği bir yol olamazdı. Bu amaçla en sık kullandığı yöntemler ise şöyleydi⁷³:

-Devlet adına 1/10 nisbetiyle alınması gereken vergiyi 1/5 ile toplayarak aradaki farkı ele geçiriyordu.

-Köy ve kasabalara kanunsuz veya keyfi vergi yüklüyordu.

-Erkek çocuğu olmayanların mirasına el koyuyor veya zenginlerin terekelerine sahip çıkıyor, mallarını haksız olarak gasbediyordu.

-Mahkemede görülen davalardan vergi alıyor ve ayrıca mülkiyeti dava konusu olan her malın değerinden %10 vergi topluyordu.

-İhracat ve ithalattan (keyfi) gümrük vergisi alıyordu.

-Ucuza aldığı malları zorla pahalıya satıyordu.

-Belirli amaçlar için yanına gelenlerden rüşvet ve hediye alıyordu.

-Devlet adına harekâta gidildiğinde, yol boyunca halktan ve yakalanan eşkıyalardan büyük miktarlarda haraç topluyordu.

-Özellikle mücadele halinde olduğu çevre bölgeleri yağmalıyordu.

Tepedelenli'nin zenginliğinin en önemli kaynağını çiftlikleri oluşturmaktaydı. Kendisi, oğullarıyla birlikte yüzlerce çiftliğin sahibi olmuştu. Ancak bu çiftliklerin tamamına yakını haksız yöntemlerle, bazen korkutma ve gasp ile ele geçirilmişti. Bizzat Ali Paşa'yla da görüşmüş olan İngiliz William Leake, toprakların köylülerden Paşanın eline nasıl geçtiğiyle ilgili şu örneği vermektedir: "*Matzuki, buraları son ziyaretimden sonra Vezir Ali'nin çiftliği haline geldi. Mali yükümlülüklerini ödeyemeyen fakir köylüler Yanya'da ve diğer yerlerde %20 faizle borçlanmak zorunda kalıyorlardı. Bu zorunluluk zamanla artmış, dolayısıyla halkın bir kısmı Ağrefe'ye kaçmış geri kalanı da tüm kasaba ve topraklarını satma teklifiyle Vezire (Ali'ye) çıkmışlardı. Ali'*

⁷² Palmer, a.g.e, s.26.

⁷³ Palmer, a.g.e, s.29-181.

den 12 kese para talep etmişlerdir, ancak kendilerine sadece 2 kese para verilmişti”⁷⁴.

Ali Paşa, toprakların kendi kontrolünde çiftlikleşmesini sağlayarak önemli bir gelir kaynağı yaratmıştı. Ayrıca birçok köyü çiftliğe dönüştürerek, buralardan düzenli gelir elde ediyordu. Mesela Alasonya’da 300 haneli bir köyü çiftliğe dönüştüren Ali Paşa buradan her yıl 21.500 guruş meblağ tahsil etmeye ve köylünün tarımsal üretiminin üçte birini kendine almaya başlamıştı. Aynı kazada bir başka köyü, reayasının 35.000 gurusluk borcunu ödemeyi üstlenmek suretiyle çiftliğe dönüştürmüş, üstlendiği borcu ise ödemişti. Ali Paşa Tırhala Sancağında ise 15 köyü çiftliğe çevirmiştir. Bu köylerdeki araziler reyanın elinde bulunurken, Ali Paşa tarafından *korkutma* ve *baskı* yöntemleriyle ele geçirilmiştir. Bu çiftliklerde üretilen ürünlerden de üçte bir hissesi Ali Paşa tarafına veriliyordu⁷⁵.

Tepedelenli’nin “çiftlikleştirme” için kullandığı benzer bir yöntem, değişik insanların mülkünde olan topraklara, ekilen toprak miktarına göre sahiplerine maktu bir ücret vermek suretiyle (mesela, dönüm başına 2 guruş) zaptetmektir. Bu yöntemle Alasonya’da dört çiftliği ele geçiren Ali Paşa, çoğu zaman ise herhangi bir bedel ödemedi köylülerin elindeki toprakları zapt ediyor ve ardından çiftliğe dönüştürüyordu. Paşa, Dominik kazasında 5 çift arazisi olan bir çiftliği, Alasonya’da 3 çift arazisi olan bir çiftliği, Tırhala’da ise 5 çiftliği ve Çatalca’da 240 dönüm arazisi olan bir çiftliği bu şekilde ele geçirmişti. Çiftlikleri gerçek değerinin çok altında bir bedelle köylülerden satın almak, Paşanın başvurduğu bir başka yöntemdi. Tırhala’da Fatma Hatun isimli bir kadının değişik çiftliklerde bulunan 22 çift arazisini ve belirli sayıda dükkan, konak gibi emlakını Paşanın 20 bin guruş bedelle zorla satın aldığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Ali Paşa, Tırhala’da üç çiftlikte değişik kişilerin mülkünde olan 23,5 çift araziye 14.750 guruş bedelle; Lütfullah Ağa isimli bir şahsın değişik çiftliklerdeki 27 çift arazisini 22.000 guruş bedelle; dört çift arazisi olan bir çiftliği ise 1000 guruş bedelle tasarrufuna geçirmiştir. Ayrıca bir kısım toprağı Tepedelenli tarafından satın alınan bazı çiftliklerin kalan arazilerinin de zaman içerisinde Paşa tarafından haksız yöntemlerle ele geçirildiği görülmektedir. Son olarak Paşanın toprağı ve bir kısım geliri

⁷⁴ Aktaran H.İnalçık, D.Quataert; *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, Cambridge 1994, s.688.

⁷⁵ D.BŞM.MHF 13315, s.3-5, 1235/1819-20.

dini kurumlara veya vakıflara tahsis edilmiş bazı çiftlikleri de zaptettiği anlaşılmaktadır⁷⁶.

Tüm bu anlatılanların ışığı altında Ali Paşa'nın büyük servetinin, *baskı* ve *zulümle* halktan topladığı aidalara ve zorla veya düşük bedelle ya da benzer yöntemlerle köylülerin ellerindeki toprakları alarak gelir getiren çiftliklere dönüştürmesine dayandığı ortaya çıkmaktadır. Onun gücü oğullarının çeşitli devlet görevleri üstlenmesiyle daha da büyümüşü. Baskı ve zulüm hususunda baba ile oğullar arasında herhangi bir fark bulunmuyordu. Ali'nin oğullarından Veli Paşa'nın Mora'da görev yaptığı sıralarda halktan *canavarca para sızdırdığı* belirtilmekteydi⁷⁷. Veli Paşa'nın Yenişehir ve Tırhala'da yaptığı baskı ve topladığı haksız aidatlar hakkında bölgedeki bir devlet görevlisinin yazdığı şikâyetinde yer alan şu ifadeler bu yargıyı doğrular niteliktedir: "*Veli Paşa Yenişehir-i Fenar ve civârında onun bunun çiftlikâtını ve kurallarını zabtederek sekizbin kîse irâd tedârük edüp zir-i destinde ve zir-i desteğinde olan çiftlikâtın üzerlerine edâsı lâzımgelen tekâlifât-ı pâdişâhîden bir tekâlifi verdimyüp bi-z-zarûre âherlerine tahmîl ve Yenişehir-i Fenar kazası ve ol-havâli kazaları bu esbâb ile harâba yüz tutmuştur...*". Aynı görevli devamla "*derbentlerin muhâfazalarına me'mûr olan bölükbaşılarınız hilâf-ı emr ü rızâ' mürûr ü ubûr eden ebnâ-yi sebîlin ve hademin devletin her yerinden ne aldıklarından habersiz sâir eyledikleri mezâlim ve teâddiyât şöyle dursun bu kadar oğullarınızda ve etrâfınızda ferec vermeye Allah ve Padişah razı olur mu? Cenâb-ı devletleri oğullarınızı kendiniz gibi vezir ettiniz ve bölükbaşılarınızı dahi mîrimîrândan ziyâde ettiğiniz ve herbiri kendi başına hükûm-i hükûmet eder zir-i destinizde olan memâlik-i pâdişâhi ve fukarâ-ı riyyet üç vezire ve yirmi mîrimîrâna tahmîl ve tâkat getürebilir mi?*"⁷⁸ diyerek zulmün boyutlarının ne derece ilerlediğini anlatmaktadır.

Ali Paşa'nın Mal Varlığının Tesbiti ve Zaptedilmesi

Tepedelenli'nin fermanlı ilan edilmesinden sonra kendisinin ve oğullarının tüm servetlerinin devletçe zaptedilmesine karar verilmişti. Buna göre

⁷⁶ D.BŞM.MHF 13315, s.3-5, 1235/1819-20. Ali Paşa, Alasonya'da 80 haneli olup sakinlerinin, İstanbul'daki bir vakfa 1000 guruş ve ayrıca yıllık vergi vererek üretim yaptığı bir köyü, vakfa verilen 1000 guruşluk meblağla birlikte vergi olarak (senelik) maktu 2500 guruş ödemek koşuluyla çiftliğe dönüştürmüştü. Ardından buradaki hane sakinlerinin ellisini Yenişehir-i Fenar kazasındaki bir başka köye göndermiş ve ayrıca senelik ödenen vakıf aidatıyla vergi bedelini tekrar reayaya yüklemişti (Aynı defter, s.3, 1235/1819-20).

⁷⁷ Palmer, a.g.e., s.119.

⁷⁸ Cev. Dah. 2054, 1218/1803-04.

Ali Paşa ve aile bireyleriyle taraftarlığında ısrar edenlerin tüm menkul ve gayrimenkul varlıkları Darphane-i Âmire tarafından zaptedilecek ve yönetilecekti. Her sancakta tespit edilecek kaynakların (çiftliklerin) hem yeniden imarı ve yapılandırılması hem de *lâyıkıyla* yönetilmesi için “çiftlik-i hümayûn nazırı” ismiyle birer memurun gönderilmesi, her memura kanuna göre Darphane-i Âmire’den uygun miktarda maaş bağlanması; maktu yöntemin cari olduğu kaynakların ise “emaneten” idaresi veya bu mümkün olmazsa iltizama verilmesi kararlaştırılmıştı. Böylece bir yılın sonunda tüm bu çiftlik ve diğer kaynakların yıllık hasılatları tespit edilecek ve ona göre yeni uygulamalara gidilecekti. Tepedelenli’nin zaptedilecek han, dükkan, menzil ve benzeri gayri menkullerinin ise tayin olunacak çiftlik nazırları vasıtasıyla ve açık artırma yöntemiyle satılması, elde edilen gelirlerin Darphane-i Âmire’ye gönderilmesi benimsenmişti⁷⁹.

Kıymetli Maden/Eşya ve Alacak Şeklindeki Mal Varlığı

Ali Paşa ve oğullarının mal varlığı üç ana kalemden oluşuyordu. Bunlardan ilki yukarıda belirtildiği üzere kendisi hayattayken zaptedilmeye başlayan çok sayıdaki çiftlik ve çiftliklerin içinde veya başka bölgelerde bulunan çeşitli iltizam gelirleriydi. Diğer önemli bir kalem, ölümünden sonra Yanya kalesinde ele geçirilen hazineleriydi. Son olarak ise paşalığının sınırları içerisinde bulunan çeşitli kişilerden olan alacaklarıydı. Bu son iki kalemden yer alan alacaklar Paşanın ölümünden sonra ele geçirilen defterlerin tercümelelerinden ve paşa ve oğullarının yakınları ile yazıcılığını yapan kişilerin ifadelerinden hareketle tespit edilmişti. Bu amaçla Paşanın ölümüyle birlikte söz konusu defterler ele geçirilmiş, ilgili kişiler de tek tek dinlenmişti⁸⁰.

Ali Paşa’nın Yanya’da ele geçirilen muhallefatının büyük olması beklenildiğinden, bunun yazılması için Sofya nazırı Hasan Tahsin özel olarak görevlendirilmişti⁸¹. Ancak Paşanın ele geçen hazinesi beklenenden bir hayli düşük çıkmıştı. Bunun en önemli sebebi Ali’nin Mora isyanına yardım için Rumlara büyük meblağlar vermesiydi. W.Palmer’a göre hazinelerin değeri 40 milyon guruşu buluyordu⁸². Ancak Paşanın hazinesinin gerçek değerinin

⁷⁹ Ayniyat Defterleri 610, s.63, 1236/1820-21.

⁸⁰ Ali Paşa’nın nakit mal varlığı yazıcısı Manto, yakın dostu Tanaş Vaye, karısı ve Simyo isimli şahıslardan; oğlu Muhtar’ın mal varlığı yazıcısı Dimitri Permingos, Yanyalı Dimitri Deroso ve Yanyalı Ali Efendi’den, Veli Paşa’nın mal varlığı ise yazıcısı Dimitri’den sorulmuştu (HH 31844, 1237/1821-22).

⁸¹ Ayniyat Defterleri 610, s.104, 1237/1821-22.

⁸² Palmer, a.g.e., s.205.

bu miktara ulaştığı şüphelidir. Çünkü onun öldürülmesinden sonra Yanya kalesinde tespit edilen altınların rayiç değerinin 23.275.288 guruş olduğu anlaşılmaktadır. Altınların dışında Ali'nin 181.675 adet "beşli altını", 155.625 adet "ecnas-ı guruşu" ele geçirilmiş ve ayrıca 2.630.500 guruşa tekabül eden parasının olduğu tespit edilmişti⁸³. Tüm bunlar dikkate alındığında Ali Paşa'nın Yanya kalesinde belirlenen hazinesinin 27 milyon guruş civarında olduğunu söylemek mümkündür.

Paşanın oğullarının çiftlik dışındaki mal varlıklarının bir kısmı Anadolu'ya geçişlerinde yazılmış ve kendilerine teslim edilmiş, öldürülmelerinden sonra ise bunlara el konulmuştur. Gerek Paşanın gerekse oğullarının, burada belirtilenler dışında da mücevher ve benzeri değerli varlıklarının bulunduğu tahmin edilebilir. Nitekim Muhtar Paşa'nın, mücevheratının bir kısmını gömdüğü belirtilmiş, Veli Paşa'nın ise teslim olmadan önce Preveze'de bulunan Miner isimli İngiliz konsolosuna kısa bir müddet için (muhtemelen içinde mücevher olan) iki sandık teslim ettiği yazıcısı Dimitri tarafından ifade edilmişti. Ancak konsolosun bu sandıklarla gizlice kaçtığı'nın anlaşılması üzerine mesele incelenmiş ve sandıkların Ayamadere adasında olduğu yönünde bilgi edinilmiştir. Bunun üzerine İngiltere elçisi nezdinde sandıkların İstanbul'a getirilmesi için çalışmalar başlatılmış olmasına rağmen olumlu bir sonuç alınıp alınmadığı kesin değildir⁸⁴. Bunların haricinde Ali Paşa'nın Yanya'da kaleye kapanmazdan üç ay önce 10 milyon guruşluk bir meblağı Korfu adasına kaçırmaya çalıştığı, ancak bunun gerçekleşip gerçekleşmediğinin bilinmediği Veli'nin yazıcısı Dimitri tarafından ifade edilmiştir⁸⁵.

Ali Paşa ve oğullarının çeşitli vilayetlerin halkından olan alacakları da önemli bir yekûn oluşturuyordu. Devletin, söz konusu yekûnun tahsil edilebilmesi için öncelikle kimlerden veya nerelerden hangi miktarda alacak olduğunu tespit etmesi gerekiyordu. Bu amaçla ele geçirilmiş olan Rumca yazılı defter ve diğer evraklar tercüme ettirilerek alacak toplamına ulaşılmıştı. Halkın, Paşaya ve oğullarına olan borçları genellikle şu kalemlerden oluşuyordu: Çiftlik sakinlerinin borçlarından, köylülerin vergi borçlarından, nüzül

⁸³ HH 221024.A, 1237/1821-22. Ali Paşa'nın hazinesindeki altınlar çeşit çeşitti. Miktarları farklı olmak üzere Macar, İspanyol, Ceneviz, İstanbul, Mısır ve daha birçok altın türü bulunmaktaydı. Bunların birim fiyatları oldukça farklı olup, 2 ile 100 guruş arasında değişmekteydi (Aynı belge).

⁸⁴ HH 31844, 1237/1821-22.

⁸⁵ HH 32123, 1237/1821-22.

ve avarız zimmet bedellerinden, tumar cebelü zimmetlerinden, cizye evrakı zimmetlerinden, ağnam sayıcılığı borçlarından, köy âşar bedelinden, ispenç akçelerinden, çiftlik hasılatlarından, kışlak iltizamından, mandıraların iltizam bedellerinden, seferiye akçesinden, mukataa hesaplarından, gümrük hesaplarından, Paşanın çiftliklerini işleten kişilerin çiftlik hasılaundan, memleket vergilerinden, çiftlik iltizam bedellerinden, ağnam resimlerinden vs. Bu borç kalemleri içerisinde en büyük meblağı ise çiftlik sakinlerinin borçları, köylünün vergi borçları, kışlak iltizam borçları, cizye zimmetleri ve zahire bahasından olan alacaklar teşkil ediyordu⁸⁶. Alacakların miktarı ve vilayetlere göre dağılımı ise şöyleydi⁸⁷:

Tablo1: Ali Paşa ve Oğullarının Çeşitli Vilayetlerden Alacakları

<u>Vilayet</u>	<u>Alacak Miktarı (Guruş)</u>
Avlonya	5.913.715
Yanya	2.657.691
Delvinye	622.795
Paşa	2.071.324
Tırhala	1.757.139
Selanik	34.936
Elbasan	222.300
Ohri	132.630
İnebahtı	688.445
Ağustos	1.046.218
<u>Toplam</u>	<u>15.127.153</u>

Paşanın vilayetlerden olan yaklaşık 15 milyon guruşluk meblağ dışında Yenişehirli bir sarraftan 1.172.757 ve diğer iki şahıstan 8.138 guruş olmak üzere toplam 1.180.895 guruşluk daha alacağı vardı⁸⁸. Bunlarla birlikte toplam alacak miktarı 16.316.186 guruşa ulaşmaktadır. Buradan hareketle, Ali Paşa ve oğullarından alın/kıymetli eşya ve alacak şeklinde ele geçirilen toplam meblağın 43 milyon guruşu aştığını belirtmek mümkündür.

Ali Paşa'nın Çiftlikleri ve İltizam Gelirleri

Ali Paşa'nın zenginliğinin temelinde tasarrufundaki yüzlerce çiftlikten elde ettiği gelirler yatıyordu. Paşanın tüm mal varlığının zaptedilmesi kara-

⁸⁶ HH 21137, s.2-24, 1237/1821-22.

⁸⁷ HH 137, 1237/1821-22.

⁸⁸ HH 21024.A, 1237/1821-22; HH 21137, s.18, 1237/1821-22.

rından sonra, çeşitli kazalarda bulunan çiftlikler merkezden görevlendirilen kişilerce tek tek incelenmiş ve gerekli bilgiler defterlere geçirilmiştir. Çiftliklerle ilgili hazırlanan ilk deftere göre, Paşanın tasarrufunda 450'ye yakın çiftlik bulunmaktaydı. Aşağıdaki tablodan ve tabloya ait notlardan da anlaşılacağı üzere Paşa, çiftliklerin önemli bir kısmında, reayaya hiçbir destek sağlamaksızın ürünün üçte birini kendisi için alıyordu. Bazen çiftliklerden aynı veya nakdi olarak maktu aidatlar topluyordu. Hissesinin olduğu çiftliklerden de üründen maktu bir pay almaktaydı. Çiftliklerde aylakçı olarak çalışanlardan maktu bir aidat ve ayrıca hane kirası alınırken; çiftlikte bulunan çayır, değirmen, menzil, dükkan vb. gibi yerler kiraya veya iltizama veriliyordu. Çiftlik bünyesindeki bağların mülkiyeti genellikle çiftlik sakinlerine aitti, ancak bunlardan da maktu bir bedel toplanıyordu. Çiftliklerden ayrıca *ağalık varidatı* adıyla bir bedelin alındığı da vaki olmaktaydı. Aşağıdaki tabloda Ali Paşa'nın çiftlikleriyle ilgili hazırlanan ilk defterlerden yararlanılarak hangi kazada kaç tane çiftliğin bulunduğu ve bunlara ait rakamlar verilmiştir⁸⁹. Çiftliklerdeki ortak uygulamalar hakkındaki bazı bilgiler vermek için tabloya kısa notlar eklenmiştir.

⁸⁹ MAD 9761, s.4-152, 1234-36/1818-21.

Tablo 2: Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri ve Bunlara Ait Bazı Sayısal Veriler (1234-36/1818-21)

Çiftliğin bulunduğu kaza	Çiftlik sayısı	Çiftlik alanı (Dönüm)		Sakin olan reaya					Hasılat (Kuye)				
		Tarla	Bağ	Çiftçi	Aylakçı	Diğer	Buğday	Arpa	Çavdar	Yulaf	Mısır	Beyaz dan	Erzen
Naslıç ¹	9	3.083	207	122	85	60	1.523	771	999	313			
Tırhala ²	9	20.050	12	308	210	70							
Tırhala ³	53	77.330		1.151	140	141	38.540	5.150	3.310	716	30.582	830	82
Dominik ⁴	7	8.249		245	135		1.888	886	1.876				
Alasonya ⁵	13	19.340		204	147								
Çatalca ⁶	14	29.557		242	198		6.973	3.971			1.253		
Karlıeli ⁷	91												
Karaferye ⁸	20						13.046	2.175	115	456	1.779		563
Yenicivardar ⁹	2						340	771	101				42
Tepedelen ¹⁰	12			300									
Ohri ¹¹	8	1.360											
Elbasan ¹²	6												
Manastır ¹³	5	4.630	232	125			895	592	1.432	35	60		
Florina ¹⁴	11	10.751	38	465	109		1.519	8.546	6.829	259	364		44
Sarıgöl ¹⁵	12		440	291	46		5.215	2.789	2.581	768	452		
Berkofça ¹⁶	4		60	142	4		877	249	1.119	42	273		20
Astarova-Pirlepe ¹⁷	3	1.700		6	12	26							
Avlonya ¹⁸	16												
Ergiri ¹⁹	27	15.980		420									
Yagone ²⁰	33	42.220											
Diğer ²¹	71							3.228	114	6.820	20.121		

¹ Nasliç ve Horpeşte kazasındaki çiftliklerden bir kısmının, reayalarından toprak satın alınmak suretiyle çiftliğe dönüştürüldüğü, bir kısmının da Ali Paşa ile girişilen mücadelelerin kaybedilmesi sonucu zaptedilen köylerden çiftlik haline getirildiği anlaşılmaktadır. Çiftliklerdeki üretimin üçte biri Ali Paşa'ya verilmekte olup, ayrıca mülkü reayanın olan bağlardan dönüm başına 8 guruş maktu bir aidaat toplanmaktaydı. Ekim için gerekli olan tohum reaya tarafından sağlanmaktadır. Çift aletleri ve hayvanların mülkiyeti reaya aitti. Çiftliklerde çalışan aylakçıların her birinden senelik 10 guruş maktu bir aidaat ile 15 guruş hane kirası alınmaktaydı. Ayrıca çiftliklerin maktu bedellerinin bir kısmı Paşa tarafından ele geçirilmekteydi. Çiftliklerden 310 adet reaya menzili bulunmaktaydı. Hasılat rakamları 1234/1818-19 yılına ait olup, çiftliklerden üçünün tarla miktarları ve hasılatları toplama dahil değildir.

² Tırhala kazasındaki 9 çiftlik Ali Paşa'nın çiftlik kethüdası Antaş tarafından idare edilmekteydi. Buradaki çiftliklerde de ürünün 1/3'ü yanında bağlardan dönüm başına 5 guruş, dut ağaçlarının her birisinden 10 pare, aylakçalardan yıllık aidaatları ve kiralari alınmaktaydı. Ayrıca çiftliklerde bulunan çayır, samanlık, kışlaklar, dükkanlar v.s. kiraya verilmekteydi. Çift hayvanları ve aletleriyle bağların mülkiyeti reaya aitti. Bir çiftliğin dönüm miktarı belirtilmediğinden toplama dahil edilmemiştir.

³ Tırhala'daki 53 çiftlik de Paşanın çiftlik kethüdasınca yönetilmektedir. Çiftliklerin zaptedilmesinden sonra mevcut tahıl üretiminin özellikle de buğday ve arpanın bir kısmı Yanya ordu-suna, Tırhala'daki eşkıyanın kovulması için gönderilen askerlere, ürünlerin muhafazası için görevli kişilere ve nihayet çiftlik halkına verilmişti.

⁴ Dominik kazasındaki çiftlikler Paşanın imamı ve kocabaşısı tarafından idare ediliyordu. Çiftliklerden birisi Veli Paşa'ya aitti. Diğer bir çiftlikte ise Paşanın arazisi yoktu ancak buradaki üretimin de diğerlerinde olduğu gibi 1/3'ünü almaktaydı. Bir çiftliğin dönümü belirtilmediğinden toplama dahil edilmemiştir.

⁵⁻⁶ Bu kazadaki çiftlik üretiminin 1/3'ü Ali Paşa tarafından alınmaktadır.

⁷ Ali Paşa Karlıeli sancağındaki çiftlikleri, halklarını korkutarak ve onlara baskı yaparak köyden çiftliğe dönüştürmüştü. Ayrıca buralarda değişik miktarlarda değirmen, kışlak, konak v.s. bulunmakta olup iltizam bedelleri 400.000 guruşu aşmaktaydı.

⁸⁻⁹ Bu çiftliklerden 4 tanesi Veli Paşa'ya aitti. Tüm çiftlikler, ürünün üçte birinin alınması esasıyla yönetiliyordu.

¹⁰ Paşanın Tepedelen'deki 12 çiftliğinde 331 çifhane mevcuttu. Çiftliklerden bir kısmı 1218/1803-4 yılında bedelsiz zaptedilmişti. Çiftliklerden biri reayadan yıllık maktu bir bedel alınması karşılığında, ikisi çiftlik hasılatının öşürü ayrıldıktan sonra kalan kısmın eşit paylaşılması şeklinde işletilmekteydi.

¹¹ Ali Paşa Ohri kazasındaki çiftliklerin hasılatından genelde maktu bir pay almaktaydı. Çiftliklerde 34 çifhane vardı (34x40=1360 dönüm).

¹² Elbasan'daki 6 çiftliğin yaklaşık %20 hissesi Paşaya aitti. Çiftliklerin yıllık üretiminden hissesine düşen miktarın bedeli, rayiciyle Paşaya ödenmekteydi. Bu bedel toplam 863 guruştur. Ayrıca bu kazada Paşanın yıllık 2.500 guruş getiren hisseleri vardı.

¹³ Manastır kazasındaki 5 çiftlikte birisi büyük olmak üzere 2 konak, iki zahire ambarı, 6 dönüm çayır, bahçeler v.s. de bulunmaktaydı. Bir çiftliğin dönüm miktarı toplama dahil değildir. Çiftliklerin yıllık toplam hasılatı 26.136 guruştur. Çiftliklerde bulunan alet ve eşyalardan ayrıca senelik 3.170 guruşluk bir hasılat elde ediliyordu.

¹⁴ Paşanın bu kazadaki çiftliklerinde 162 adet bağ, 441 dönüm çayır, 5 han, 2 konak ve 10 harap mahal bulunuyordu. Aylakçıların her birisinden 10-15 guruş maktu bir bedel alınmakta, yine çayır lar maktu bir bedelle işletilmektedir. Çiftliklerin toplam getirisi 1235/1819-20 senesinde 43.970 guruş, toplam net hasılatı ise 29.311 guruş olarak gerçekleşmiştir. Üç çiftliğin alanı toplama dahil değildir. Florina'da ayrıca Veli Paşa'nın 1.592 dönüm tarlası ve 43 reayası olan bir çiftliği bulunmaktaydı.

¹⁵ Sarıgöl diye isimlendirilen kazalar Cumapazarı, Eğribucak ve Çarşamba'dır. Bu üç kazada Paşanın 8 değirmeni, 25 adet bağı bulunmaktadır. Kazaların 1235/1819-20 yılı geliri 3199 guruş, hasılatı ise 31.222 guruştur.

¹⁶ Çiftliklerdeki 60 dönüm bağdan senede 300 guruş maktu bedel alınmaktadır. Çiftliklerin 1235/1819-20 senesi geliri 407 guruş, hasılatı ise 7.860 guruştur.

¹⁷ Üç çiftliğin 1235/1819-20 senesi hasılatının değeri 10.235 guruştur.

¹⁸ Avlonya'daki 16 çiftlik aslen İbrahim Paşa'nın tasarrufunda iken, Ali Paşa tarafından zaptedilmişti. Bu çiftliklerden dördü, ürünün 1/3'ünün alınması kalan 2/3'ün reayaya verilmesi suretiyle, on iki tanesi ise çiftliklerin üretimlerinden maktu miktarlarda ürün alınması şeklinde işletilmekteydi.

¹⁹ Çiftliklerde 200 adet bağ ve 3 bostan vardır. Çiftliklerin yıllık tahmini kazancı 45.000 guruşu aşmaktaydı. Çiftliklerde 399,5 çifhane vardı (399,5x40=15980 dönüm).

²⁰ Çiftliklerde 1055,5 çifhane vardır (1055,5x40=42200 dönüm).

²¹ Bu 71 adet çiftlik, emlak-ı hümayun statüsünde olup 1235/1819-20 senesi işletimi Ali Paşa'ya aitti. Çiftliklerin toplam hasılatı 2 milyon guruşu aşmaktaydı.

Ali Paşa'nın, çiftlikleri dışında Tepedelen ve çevresinde yaklaşık 315 dönüm bağ ve bahçesi vardı. Bunlardan yıllık 31.582 guruş gelir sağlıyordu. Paşa, ayrıca değişik köylerde de yüzlerce dönüm arazi satın almıştı. Tepedelen kalesinde büyük bir konağı ve konakta çok sayıda özel eşyası vardı. Ayrıca yine kalede 1.200 kıyye pirinç, 4.500 kıyye buğday, 2.100 kıyye mısır buğdayı ve 1.800 kıyye saman ele geçirilmiştir.

Ali Paşa, bir kısmı çiftlikler dahilinde olan çeşitli mukataa ve benzeri yerlerden de önemli gelir elde ediyordu. Paşanın çeşitli mukataalardan, gayrimenkul kiralarından ve kazaların maktu bedellerinden yıllık kazancı yaklaşık 1,5 milyon guruşturdu. Ali Paşa, Avlonya kazasında bulunan Avlonya gümrüğü ve çeşitli gayrimenkul ve vergilerin (geçit resmi, kantar resmi, dühan resmi, adet-i ağnam vs.) iltizamından ve diğer bazı yerlerin iltizamından da yıllık 450 bin guruş civarında gelir sağlıyordu. Paşanın ayrıca değişik kişilerin ellerinde bulunan 2.025 baş koyunu vardı⁹⁰.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Ali paşa ve oğullarının zaptedilen mal varlıklarını gösteren bir başka defterden ise Paşa ve oğullarının 500'den fazla çiftliğinin ve çok sayıda değişik mülklerinin olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu defterin, Paşanın Yanya kalesindeki konağında ele geçirilen defter ve evrakların tercümesinden, çiftliklerin yıllık hasılatları ve iltizam bedellerinin incelenmesinden ve diğer gelir kaynaklarının bilgi sahibi kişilerden sorulmasından hareketle hazırlandığı belirtilmekteydi. Ali Paşa'nın sahip olduğu çiftlikler ve 1237/1821-22 yılına ait tahmini hasılatları hususunda defterde yer alan bilgileri aşağıdaki gibi tablolandırmak mümkündür⁹¹.

⁹⁰ MAD 9761, 1234-36/1818-21.

⁹¹ MAD 9767, s.2-271, 1237/1821-22.

Tablo 3: Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlikleri ve Tahmini Hasılatları
(1237/1821-22)

Çiftlik yeri	Sayısı	Tahmini yıllık hasılat (Guruş)	Acıklama
Yanya	19	137.144	Çiftliklerden 1237/1821-22 yılı için 67.385 gurus ha-sılat beklenmektedir. 69.779 gurusluk noksan meblağ ise boş ve harap olan çiftliklerden dolayı ortaya çıkmıştır.
Yanya	13	120.764	Hasılat tutarınının 64.387 gurusluk kısmının "cenahlarında tenzil olduğu" belirtilmektedir.
Yanya	17	100.950	Cerkoste nahiyesindeki bu çiftliklerin tümü isyan halinde olduklarından bu meblağın 1237/1821-22 senesinde ortaya çıkması beklenmemektedir.
Foniça		21.026	Bu bedelin 15.116 gurusu cenahlarında tenzil olunmaktadır.
Girina	9+3	51.335	Son üç çiftliğin reayalarının hanelerinde olduğu ancak perişan durumda buldukları belirtilmektedir.
Narde	67	564.616	Bu çiftliklerden bir kısmında Ali Paşa'nın 2/5 oranında hissesi vardı. Bu hissenin öşrü ayrıldıktan sonra kalan kısmı pasaya veriliyordu.
Delvinye	132	799.341	Bu bedel Delvinye kazasının çeşitli yerlerindeki çiftlik ve buralarda bulunan veya çiftliklerin dışında olan kışlak, değirmen v.b. yerlerden edinilmekteydi. Söz konusu bedelin 196.190 gurusu halkın zimmeterlerinden oluşmaktadır.
Delvinye	41	198.097	Bu hasılat mezra, kışlak, hane, dükkan v.s. hasılatı da dahildir.
Yenişehir (Ova kolu)	25		Ali paşa ve oğlu Veli'ye ait olup Yenişehi-i Fenar ve Tırhala'da bulunan çiftlikler daha önce yapılan sayımın eksik olduğunun belirlenmesi üzerine tekrar sayılmıştır. Yeni sayım, söz konusu bölgenin kollara ayrılması suretiyle gerçekleştirilmiş olup, emlak nazırı ve mübaşiri tarafından yürütülmüştü. Bu bölgede ayrıca hâlâ eşkıyanın elinde olan 22 çiftlik daha tespit edilmişti. Tırhala'da ise çiftliklerle birlikte üç köy de Paşanın kontrolündeydi.
Yenişehir (Mecdan kolu)	17		
Yenişehir (Bayır kolu)	38		
Tırhala (Sahra kolu)	39		
Çatalca	14		
Yanya, Narde, Aydonat, Yeniceivardar	56	508.314	Bu bedel 50 çiftliğe ait olup kalanların bedeli belirtilmemiştir. Çiftliklerin tamamı Muhtar Paşa'ya aitti. Çiftliklerin hasılatuna çiftlik içerisinde bulunan çeşitli yerlerin gelirleri ve kiralaları çayırın getirisi de dahildir. Toplam çiftlikler hasılatının 1237/1821-22 yılı için 96.789 gurus gerçekleşeceği, 411.525 gurusluk kısmın ise reayanın isyanı ve benzeri sebeplerle noksan kalacağı tahmin edilmişti.

Ermnye, Narde, Yanya	17	49.867	Bu bedel Narde ve Yanya'da bulunan 7 çiftliğin hasılat ve sair iltizam getirisidir. 1237/1821-22 yılında söz konusu bedelden sadece 2.750 guruş elde edilebileceği, kalan kısmın ise çiftliklerin harap durumundan dolayı noksan kalacağı belirtilmişti. 17 çiftliğin tamamı Veli Paşa'ya aitti. Veli'nin bunların dışında özellikle Yenişehir-i Fenar ve Tırhala'da çok sayıda çiftliği ve diğer mal varlıkları bulunuyordu.
----------------------	----	--------	---

Defterde yer alan bilgilere göre çiftlikler birkaç yöntemle işletilmekteydi. Çiftliğin hasılatından 2/3'ünün reyaya, 1/3'ünün ise (sipahiye öşür veya maktu bir meblağ verildikten sonra) Paşaya verilmesi en yaygın yöntemlerden birisiydi. Hasılattan önce sipahiye verilen kısmın ayrılması, ardından kalan kısmın 2/3 ve 1/3 oranlarında paylaşılması diğer bir yöntemdi. Çiftliklerde hisse sahipliğinin söz konusu olduğu durumlarda, hasılattan hisseye göre pay alınması yoluna gidilmekteydi⁹². Veli Paşa'ya ait bazı çiftliklerde ise, çiftlik hasılatının öşrünün ayrılmasından sonra, kalan kısmın eşit şekilde paylaşıldığı anlaşılmaktadır⁹³.

Yukarıda belirtilen defterin incelenmesinden hareketle Ali Paşa ve oğullarının elinde, çiftliklerin dışında gelir getiren bir çok varlığın bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunların bir kısmı Tablo 4'te gösterilmiştir⁹⁴. Bunların dışında Paşa ve oğullarına ait çok sayıda arsa ve benzeri mülkhaneler, konaklar, dükkanlar, zeytinyağı değirmenleri, süt değirmenleri, menzilhaneler, kişisel eşyalar, kap-kacak ve benzeri alet ve edevat bulunmaktaydı. Ayrıca Ali Paşa'nın Parga kalesi içinde ve dışında da çok sayıda emlak, bağ, bahçe ve benzeri varlığı mevcuttu. Buna göre Parga'da Paşanın 71.447 adet zeytin, 16.490 adet kavun, 2.156 adet portakal, 1.621 adet limon, 1.071 adet incir, 2.584 adet armut ağacının yanında; 741 dönüm bağ, 261 dönüm tarla, bağ ve bostanı vardı⁹⁵.

⁹² MAD 9767, s.2-271, 1237/1821-22.

⁹³ MAD 9767, s.117, 1237/1821-22.

⁹⁴ MAD 9767, s.2-271, 1237/1821-22.

⁹⁵ MAD 9767, s.92-4, 1237/1821-22.

Tablo4: Ali Paşa ve Oğullarına Ait Bazı Gelir Kalemleri (1237/1821-22)

<u>Gelirin Cinsi</u>	<u>Miktarı (Guruş)</u>
Yanya'ya yakın bir kalede ve iskelede bulunan emvalden	3000
Bazı konak, dükkan ve benzeri yerlerden	8.150
Paşanın bir avanesinin satulan emlâkının geliri	1.750
Yanya civarındaki çayırın geliri (tahmini)	15.420
Narde kasabasında sahip olduğu 25 adet menzilden	25.000
Delvinye'de muharebeyle aldığı 10 köyün hasılatından 2/15 hisseyle topladığı aıdat	11.101
Preveze voyvodalığı ve Yenice kasabası mukataasının senelik hasılatı	42.090
Veli ve Muhtar'a ait emlâk, han, konak, dükkan v.s. kirası	4.730
Veli Paşa'ya ait çeşitli gelirler	3.200
Veli Paşa'nın halktan olan zimmetli alacakları	14.575
Veli Paşa'nın halktan olan nakit alacakları	87.858
<u>Muhtar'ın doktoruna ait tarla, kışlak, bahçe ve sair emlâkın geliri</u>	<u>29.000</u>

Çiftliklerde Reorganizasyon Çalışmaları

Ali Paşa ve oğullarıyla, taraftarlığında ısrar edenlerin mal varlıklarının zaptedilmesinden sonra, Devlet buraları daha kazançlı yerler haline getirme çabalarına başlamıştı. Buna göre Paşadan alınan çiftlik ve mukataaların mevcut durumlarının korunması, diğer bir tabirle çiftlik ve mukataa şeklindeki yapılanmalarına dokunulmaması, ancak özellikle çiftliklerin içerisinde bulunduğu olumsuz koşulların iyileştirilerek hasılatlarının artırılması hedeflenmişti. Bu amaçla söz konusu emlâk ve çiftliklere öncelikle Darphane-i Âmire'den birer nazır gönderilerek emaneten idare edilmesi, sene sonunda ortaya çıkacak hasılatlara göre de iltizama geçilmesi veya daha farklı uygulamalara gidilmesi kararlaştırılmıştı. Aslında Devletin bu husustaki temel düşüncesi çiftliklerin hâlihazırdaki yapısını bozmadan, gönderilen memurlar vasıtasıyla hasılatlarının belirlenmesi ve ardından süratle buraların iltizama verilmesiydi. Çünkü çiftlik ve mukataaların hem gelir düzeylerinin dolayısıyla devletin buralardan alacağı vergilerin artırılması ve hem de çiftliklerdeki üretim koşullarının iyileştirilmesi için iltizama geçilmesi kaçınılmaz görülüyordu. Ancak Devlet bu isteğine kısa sürede ulaşamamıştı. Çünkü Rum isyanından dolayı çiftliklerin hasılatlarının çoğu tespit edilememiş olduğundan iltizam uygulamasına geçilmesi mümkün değildi. Bu yüzden Ali Paşa ve oğullarından zaptedilen çiftlik ve diğer emlâkın işletilmesinde, birçok yerde

1238/1822-23 yılına kadar çiftlik nazırları vasıtasıyla emaneten idare yöntemi devam ettirilmiştir. 1235/1819-20 yılından itibaren görevlendirilmeye başlanan bu kişiler, Rum isyanının doğurduğu anarşik ortamda çiftlik hasılatlarını *lâyıkıyla* tespit edememişlerdi. Nitekim 1237/1821-22 yılında hazırlanan defterde çiftliklerin hasılatları tahmini olarak belirtilmişti. Söz konusu yılda ulaşılması mümkün görülen hasılat seviyesinin ise tahmini (potansiyel) değerlerin oldukça gerisinde olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Tablo 3).

Devletin, çiftliklerdeki üretim ve dolayısıyla vergi düzeyini artırmaya yönelik çabaları iki yönlüydü. Bunların ilki, işletim sisteminde değişiklikler yaparak, çiftlikleri daha rantabil birimlere dönüştürmektir. Çiftlikler 1236/1820-21 ve 1237/1821-22 yıllarında Devletçe görevlendirilen kişilerce yönetilmişti. Manastır, Florina, Cumapazarı, Çarşamba, Pirlepe ve Serviş kazalarında olan çiftlik ve benzeri varlıklar hâcegân-ı divan-ı hümayundan Hüseyin Şakir Efendi; Görüce, Behleşte, Horpeşte, Naslıç ve Gölkesdi kazalarındaki emlak Maden Emîni Mustafa Efendi; Tırhala'nın Ova ve Bayır kollarındaki varlıklar ise dergâh-ı âli kapucubaşlarından Mesud Ağa tarafından emaneten idare edilmişti. 1237/1821-22 senesinde Hüseyin Şakir'in ihtiyarlığı gerekçesiyle İstanbul'a dönmesi üzerine, idaresinde olan çiftlikler Mustafa Efendi'ye devredilmişti. Devir işleminden sonra, H.Şakir'in görevi esnasında yaptığı tüm harcamaların, gelirlerin ve diğer hesapların incelenerek defter haline getirilmesi ve Mustafa Efendi'ye verilmesi, ayrıca durumun İstanbul'a bildirilmesi istenmiştir. Tırhala'nın Ova ve Bayır kollarındaki çiftlikler için görevlendirilen Mesud Ağa ise görevinde başarısız bulunduğu için azledilmiş ve yerine Salih Efendi atanmıştı. Başarısızlığa gerekçe olarak, Mesud Ağa'nın 1236/1820-21 yılında çiftliklerin hasılatları ile ilgili hazırladığı defterin *itibâra şâyân* görülmemesi, 1237/1821-22 yılında da söz konusu defteri hazırlamaması gösterilmiştir⁹⁶.

Çiftliklerin iltizama verilemediği yerlerde bu kez, çiftlik idaresinin "maktu" sistemle gerçekleştirilmeye başlandığı görülmektedir. Genellikle Rum isyanının yaygın olduğu bölgelerde uygulanmaya başlanan bu yöntem, Manastır tarafından çağrılan birkaç kocabaşıyla ve Tersane Emîniyle yapılan görüşmeler zemin hazırlamıştı. 1238/1822-23 yılının Mart ayından itibaren Tırhala sancağı Ova kolunda bulunan ve emaneten idare edilmekte olan 13 çiftlik, 120.500 guruş bedelle maktu yöntemine bağlanmıştı⁹⁷. Aynı şekilde

⁹⁶ MAD 8403, s.41, 1238/1822-23.

⁹⁷ MAD 8403, s.33, 1238/1822-23.

Manastır, Florina, Astarova, Görüce, Kolonya, Kesriye ve Naslıç kazalarında bulunan 25 çiftlik ve mezra da mevcut durumlarına ve önceki yıllar hasılatlarına bakılarak 196.000 guruş ile maktu surete çevrilmişti. Belirlenen maktu aidatlar Mayıs ve Eylül aylarında iki eşit taksitte emlak nazırları ve kocabaşları tarafından tahsil edilip Darphane hazinesine gönderilecekti. Devlet, maktu yönetime çevrilen çiftliklerde "reâyânın himâyet ve sıyânetine" dikkat etmek koşuluyla çiftlik nazırlarınca bir veya iki kişinin sürekli ikamet edecek şekilde görevlendirilmesini; bu kişilerden usulsüz davrananların derhal değiştirilmesini ve değiştirme işleminin emlak nazırlarınca sadece kocabaşlarının değil, aynı zamanda tüm çiftlik halkının isteklerinin dikkate alınarak yapılmasını kararlaştırmıştı. Ayrıca Devlet söz konusu çiftlik ve mülklere kaza ayanları ve benzeri kişiler tarafından kolcu ve tahsildar ismiyle gönderilen kişilerin engellenmesini, bunlara aidat toplama fırsatının verilmemesini, çiftlik sakinlerinden sadece "hisse-i tekâliflerinin" alınmasını ve söz konusu verginin toplanmasında müsamaha gösterilmemesini istemişti⁹⁸.

Rum isyanının etkili olduğu Tırhala ve çevresindeki çiftliklerde 1238/1822-23 yılında maktu yönetime geçilmesine rağmen çok sayıda çiftlik ve benzeri mülk yine emaneten işletilmekteydi. Nitekim Tırhala sancağındaki 50'den fazla çiftlik ile çok sayıda dükkan, konak, arsa, daire, menzil, han ve bostan emlak nazırlarınca emaneten idare edilecekti⁹⁹. Tırhala'daki çiftlikler 1239/1823-24 senesinden itibaren peyderpey iltizama verilmeye başlanmıştı. Örneğin Yenişehir-i Fenar kazasının Ova kolunda bulunan 13 çiftlik, 1239/1823-24 yılında 145.000 guruş bedelle iltizama verilmişti. İltizam bedeli 1240/1824-25 yılında 145.200 guruş, 1241/1825-26 yılında ise 160.000 guruşa yükselmişti. Aynı şekilde Tırhala sancağında bulunan 48 çiftlik 1240/1824-25 yılında 120.000 guruş bedelle, Yenişehir kazasının Bayır kolundaki 35 çiftlik ise 105.000 guruşla iltizama verilmişti. Yine aynı kazada yer alan 25 çiftlik de 1241/1825-26 yılından itibaren ihale edilmiş ve söz konusu yılın ihale bedeli 90.000 guruş olarak gerçekleşmişti¹⁰⁰.

⁹⁸ MAD 8403, s.41-2, 1238/1822-23.

⁹⁹ MAD 8403, s.34-5, 1238/1822-23. Ali Paşa ve oğullarının Rum isyanının etkili olduğu ve dolayısıyla iltizam sisteminin hemen tesis edilemediği Tırhala ve çevresindeki gayri menkulleri hayli fazlaydı. Söz konusu bölgede Paşa ve oğullarına ait 119 çiftlik vardı. Çiftliklerde toplam 2760,5 çift bulunuyordu. Dolayısıyla çiftlik topraklarının yekûnunun 110 bin dönüm civarında olduğunu söylemek mümkündür. (MAD 7675, 1237/1821-22).

¹⁰⁰ MAD 8403, s.64-99, 1239-42/1823-27.

Ali Paşa ve oğullarının Tırhala dışındaki bölgelerde bulunan emlak ve çiftlikleri 1238/1822-23 yılından itibaren iltizama verilmeye başlanmıştır. Çiftliklerin bir kısmının sancak mutasarrıflarına ihale edildiği görülmektedir. Örneğin Yanya sancağındaki çiftliklerin ve diğer emlakın çoğu bu sancağın mutasarrıfı olan Ömer Paşa'ya ihale edilmişti. 1238/1822-23 yılında Yanya'da Ömer Paşa'ya 135 çiftlik, 1 han ve 2 kışlak 208.000 guruş bedelle ihale edilmişti. Ömer Paşa'ya aynı zamanda 9 adet mukataanın da iltizamı verilmişti. Söz konusu mukataalar, 1236/1820-21 ve 1237/1821-22 senelerinde emaneten emlak-ı hümayun nazırlarınca idare edilmiş; ancak hasılatları tam anlamıyla tesbit edilmeyince iltizama dönüştürülmesine karar verilmişti¹⁰¹. İltizam bedeli 378.750 guruştur. 1238/1822-23 yılında mukataalar Yanya ve Avlonya'daki 233 çiftlikle birlikte ihale edilmiş; toplam ihale bedeli 777.250 guruş olarak gerçekleşmişti¹⁰². Bu meblağ 1239/1223-24 yılında 935.261 guruşa yükselmiş olup 1241/1825-26 yılında aynı düzeyde kalmıştı¹⁰³. Aşağıdaki tabloda 1238/1822-23 yılında çeşitli sancaklarda Ali Paşa ve oğullarından zaptedilen emlak ve iltizam bedelleriyle bunlarda takip eden senelerde görülen değişiklikler belirtilmiştir¹⁰⁴.

Tablo 5: Ali Paşa ve Oğullarının İltizama Verilen Çiftlikleri ve İhale Bedelleri (1238-41/1822-26).

Çiftliğin Bulunduğu Yer	Sayısı	Yıllara Göre İhale Bedelleri			
		1238	1239	1240	1241
Yanya	135	208.000	-	-	-
Yanya	56	115.500	-	-	-
Avlonya	42	75.000	-	-	-
Yanya	7	37.000	47.000	-	-
Alasonya	25	49.139	78.500	-	-
Narde	94	117.350	175.000	-	-
Tırhala	48	-	-	120.000	-
Yenişehir (Ova kolu)	13	-	145.000	145.200	160.000
Yenişehir (Bayır kolu)	35	-	-	105.000	120.000
Yenişehir (Ova kolu)	28	-	-	-	90.000

¹⁰¹ Ali Paşa ve oğullarından zaptedilen diğer 7 adet mukataanın ise sancak mutasarrıfları veya emlak nazırlarınca emaneten işletilmesine karar verilmişti (HH 26467, 1238/1822-23).

¹⁰² MAD 8403, s.32, 1238/1822-23.

¹⁰³ MAD 8403, s.55-63, 1239-41/1823-26.

¹⁰⁴ MAD 8403, s.2-119, 1238-42/1822-27.

Daha önce belirtildiği gibi Devlet, zaptedilen emlakın idaresinde değişik yöntemler kullanıyor; ancak iltizama geçilmesi için gerekli koşulları oluşturmaya çalışıyordu. Çünkü iltizam usulünün, çiftliklerde vergi gelirlerini artırma açısından olduğu kadar reayanın durumunu iyileştirme yönünden de uygun yöntem olduğu düşünülmekteydi. Nitekim iltizama verilen çiftliklerin hasılatlarında zamanla artış kaydedildiği görülmektedir. Örneğin 1238/1822-23 yılında Yanya, Avlonya ve çevresinde bulunan 233 çiftlik ve 9 mukataa 777.250 guruşa ihale edilmişken¹⁰⁵, söz konusu bedel takibeden yılda 935.261 guruşa yükselmişti¹⁰⁶. İltizam gelirlerinde zamanla artışların olduğu tablodaki değerlerden de anlaşılmaktadır.

Devletin, çiftliklerin reorganizasyonuna yönelik çabalarının hedefi, daha önce var olan kargaşa ortamında topraklarını terk eden çiftlik sakinlerini eski yerlerine döndürmek ve içerisinde buldukları olumsuz koşulları bertaraf etmektir. Bu amaç doğrultusunda Ali Paşa zamanında uygulanan ağır vergi yükünün düzeltilmesi istenmişti¹⁰⁷. Çünkü çiftlik halkı normal vergilerini (öşür vs.) ödedikten sonra, ürünün 1/3'ünü Ali Paşa'ya vermek durumundaydı. Bu da çiftçilere hayli ağır geliyordu. Reayanın toprağını terk ettiği çiftliklerde, halkın geri dönmesini temin edecek koşulları oluşturmak çiftlik halkı için yapılması gereken önemli bir işti. Bu amaçla en başta harap olmuş hane ve benzeri yerlerin inşası ve hayvan tedarik edilmesi, dolayısıyla kaynak sağlanması gerekiyordu. Devlet, söz konusu kaynağı kendi hazinesinden karşılama imkanı bulamadığından; bu tip emlakın uzun dönemli ihale edilmesine karar vermişti. Bu sayede doğrudan bir harcama yapılmaksızın çiftliklerin imar edilmesi amacına hizmet edilmiş olacaktı. 1238/1822-23 yılında Karakarye kazasında Paşa ve oğullarından alınan 16 çiftlik ve 4 köyün Selanik Mutesellimi Mustafa Ağa'ya ihale edilmesinde söz konusu hedef göz önünde bulundurulmuştur. İhale bedeli başlangıçta düşük tutulmuştu; çünkü idareyi alan kişinin bu avantajı değerlendirerek çiftlik imarı için çalışacağı, böylece izleyen senelerde hasılatın da yükseleceği düşünülüyordu. Dolayısıyla Karaferye kazasındaki çiftliklerin iltizam bedelleri de 1238-41/1822-25 yılları arasında sırasıyla 50 bin, 60 bin, 75 bin ve 100 bin guruş olarak belirlenmişti. 1242/1826-27 de ise ortaya çıkacak duruma göre yeni bir tespit yapılacaktı¹⁰⁸. Bu örnekten hareketle Devletin çiftlik sahiplerinin

¹⁰⁵ MAD 8403, s.32, 1238/1822-23.

¹⁰⁶ MAD 8403, s.63, 1238/1822-23.

¹⁰⁷ Ayniyat Defterleri 610, s.77, 1236/1820-21.

¹⁰⁸ MAD 8403, s.43, 1238/1822-23.

durumlarını iyileştirme hususunda aktif çaba gösterme yerine daha çok, idari mekanizmada değişiklikler yapmakla yetindiğini söylemek mümkündür.

Devlet, Ali Paşa ve oğullarından zaptedilen çiftliklerde üretim ve vergi hasılatının artmasını sağlamak amacıyla bu yerlerin yönetimini belli kaidelere oturtmaya çalışmıştı. Öncelikle idarede hangi yöntem benimsenmiş olursa olsun, tüm görevlilerin reayayı koruyup eski yerlerine nakledilmesine ve iskanına çalışması, çiftlik halkından belirlenmiş aidatların dışında herhangi bir şey talep edilmemesi ve dışardan bu tür girişimlerde bulunanların engellenmesi hususlarına büyük dikkat sarf etmeleri gerekiyordu. Bu esaslar dahilinde, çiftlik ve mukataaları daha fazla bedelle yönetmeye talip olanlar, gerekli sarraf taahhüdünü sağlamaları halinde görevlendiriliyorlardı. Bu şartları tam anlamıyla yerine getirmeyenler ise görevden alınıyordu. Örneğin Yanya ve Alasonya'da bulunan emlak işleten Yanya mutasarrıfı Ömer Paşa 1238/1822-23 yılında zam teklifinde bulunmamış ve sarraf taahhüdü sağlamamış olduğundan, yerine Ali Cevad Paşa 125 bin guruş fazla taahhüd ile atanmıştı¹⁰⁹. Aynı şekilde 1242/1826-27 yılında Yenişehir, Çatalca, Ermiye ve Valestin kazalarındaki çiftlikler, iltizam bedeline 100 bin guruş ilave etmeyi taahhüd eden Mehmet Ağa'ya verilmiştir. Bu zamlarla birlikte söz konusu kazalardaki çiftliklerin iltizam bedeli 841.500 guruşa ulaşmıştı¹¹⁰. Devletin, emlak ve diğer varlıkların iltizam bedellerini her geçen yıl yükseltmesi çiftliklerdeki koşulların zamanla iyileştiği ve buna bağlı olarak da hasılatlarının arttığı düşüncesine dayanıyordu. Çiftliklerin yıllık iltizam süresi her senenin Mart ay başından izleyen senenin Şubatı sonuna kadardı. Çiftliklerde arazinin sürülmesi, reayaya tohum ve sermaye verilmesi işlemi Kasım ayında yapıldığından, iltizam işleminin geciktirilmemesine çalışılıyordu. Ali Paşa ve oğullarından zaptedilen çiftlik ve mukataaların izleyen yıllarda aynı yöntemlerle idaresine devam edilmiştir.

Özet ve Sonuç

Onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki otoritesinin zayıflamasıyla birlikte yerel unsurlar önem kazanmaya başlamış ve zamanla buldukları bölgelerin güçlü yöneticileri haline gelmişlerdir. Yerel güçler, merkeze ait otoriteyi belirli ölçüde ele geçirerek Sultana karşı olan sorumluluklarını da yerine getirmemeye başlamışlardı. Böyle

¹⁰⁹ MAD 8403, s.63, 1238/1822-23.

¹¹⁰ MAD 8403, s.103, 1242/1826-27.

bir ortamın belirgin olduğu bölgelerden birisi de Arnavutluk'tu. Arnavut sipahilerinin ve diğer yöneticilerin Bâbüâli'nin isteklerine kulak asmadan kendi görevlerini istismar ettikleri, böylece siyasi ve ekonomik nüfuzlarını daha da artırdıkları görülmekteydi. Devlet bu tip kişilerle sürekli mücadele etmeye çalışıyordu. Ancak mücadeleyi sınırlayan hususlar vardı. Öncelikle Devlet savaş zamanlarında kendilerinden yardım istemek zorunda kalıyordu. Ayrıca vergilerin toplanması ve genel asayişin sağlanması açısından da Devletin yerel güçlere ihtiyacı vardı. İşte böyle bir ortamda, Tepedelenli Ali Paşa gibi bulunduğu bölgede yarı bağımsız bir devlet yöneticisi şeklinde hareket eden bir ayanın yükselişine engel olunamamıştı.

Hırslı, kindar ve acımasız bir kişi olan Ali Paşa bölgesinde nüfuzunu artırmak için her yolu denemiş; Sultanla ilişkilerini bozmadan amaçlarına ulaşmaya çalışmıştı. Sefer anlarında devlet adına giriştiği mücadeleler ve İstanbul'a gönderdiği düzenli hediye ve rüşvetler sayesinde merkezle ilişkilerinin uzun süre bozulmadan devamını sağlamıştı. Ancak Ali Paşa, bu sayede her fırsatta çevre bölgelere saldırarak geniş bir coğrafi alanın neredeyse tek yöneticisi haline gelmeyi de başarmıştı. Onun gücü sadece siyasi alanda değildi. Paşa aynı zamanda hayatı boyunca yüzlerce çiftliğin ve gelir getiren mülkün sahibi olmuştu. Oğullarını önemli mevkilere getirmesi gücünü daha da artırmıştı. Tepedelenli, mevcut konumunu ve gücünü her zaman çıkarları doğrultusunda kullanmış, bitmek tükenmek bilmeyen para hırsıyla çevresini her fırsatta yağmalamış, çiftliklerde çalışan insanlardan ağır vergiler ve aidatlar almış; benzer yöntemlerle oğulları da büyük meblağlara varan servetin sahibi olmuşlardı. Bu siyasi ve ekonomik güç sayesinde Ali Paşa, İstanbul'dan gelen emirleri neredeyse tamamen geri çevirmeye veya değişik bahanelerle savuşturmaya başlamıştı. Onun iyice artan nüfuzundan büyük kaygı duyan Sultan, yakınında bulunan bazı kişilerin de etkisiyle yok edilmesine karar vermiş ve kendisine harekât düzenlenmiştir.

Ali Paşa bu olaydan sonra sayıları 40.000'e varan tüm askerlerini alarına geçirdiyse de başarılı olamamıştı. Paşa, kısa bir süre içerisinde yanında bulunanların çoğu, hatta oğulları tarafından bile terkedilmişti. Aslında Paşanın gücü büyük ölçüde Arnavut nüfusa dayanıyordu; yönetici sınıfın tamamı Arnavuttu. Buna rağmen kendisi Arnavutlardan ciddi bir destek alamamış ve yalnız bırakılmıştı. Çünkü onun gücünün sosyal temeli oldukça zayıftı. Kendisi büyük mülklerin sahibi olarak yıllarca çiftlik çalışanlarını insafsızca sömürmüş ve halkla arasında büyük bir uçurum oluşmuştu. Bütün diktatör ya-

pılı insanlar gibi o da paraya halkın desteğinden daha fazla güvenmişti. Ali Paşa zenginleşmişti, ancak bu geniş kitlelerin fakirleşmesi pahasına sağlanmıştı. Sınırsız bir iştahla büyük bir mal varlığı biriktiren Ali Paşa çevresindekilerin servet biriktirmesine fırsat vermemişti. Onun yanında çalışanlar sadece ücretli hizmetçilerdi. Kendi görevlileri ve danışmanları bile mülk edinme olanağı bulamamışlardı. Böyle bir ortamdan sonra geniş bir halk desteği bulması oldukça zordu. Sadece ayaklanma hazırlığında olan Rumlar Paşaya destek vermişlerdi. Nitekim Tepedelenli'ye yönelik harekât esnasında Rum isyanı da başlamıştı. Ali Paşa Rum isyanının başarıya ulaşacağı ve bu sayede kendisinin de kurtulacağı ümidiyle kapandığı kalede uzun süre kuşatmaya direnmesine rağmen 1822 yılında öldürülmüş ve mal varlığı devletçe zaptedilmiştir. Bu noktada Ali Paşa'nın direnişinin başarısızlığında, aşırı görünen gücünün gerçekte ciddi bir halk desteğine dayanmamasının önemli rol oynadığını düşünmek mümkündür.

Tepedelenli Ali Paşa hayatı boyunca büyük miktarlara varan servetlerin sahibi olmasına rağmen gerçekte bulunduğu bölgenin ekonomik gelişmesine katkı yapacak tutarlı ekonomik politikalar uygulamaya hiçbir zaman teşebbüs etmemişti. Onun zamanında Yanya ve çevresinde ticari faaliyetler gelişmiş olsa bile, Ali Paşa'nın ticarete verdiği desteğin tüccarlardan aldığı önemli aidatlarla ilişkisi olmalıdır. Yoksa Paşanın yönettiği bölgenin zenginleşmesine dair herhangi bir kaygı taşımadığı çevresini yağmalamasından ve diğer haksız uygulamalarından anlaşılmaktadır. Nitekim Ali Paşa, tüm toplumun çabalarını üretime kanalize edecek tedbirler alma, tarım, ticaret ve sınai faaliyetlerin gelişmesine öncülük etme yerine; bir çok köyü çiftliğe dönüştürerek ve buradaki insanları adeta serf konumuna düşürerek tarımda yaratılan artı değerden daha fazla alma yoluna gitmiştir. Yaptığı kapsamlı inşaa faaliyetleri de kendi rahatlığı veya daha fazla rant geliri elde etme amacına yönelikti. Kısaca halka yönelik baskıcı tutumu yanında gelir sağlayan bir çok kaynağı kontrol altına alması ve yaratılan kazançtan hak etmediği büyük paylar alması bölgede verimli ekonomik faaliyetlerin önünde önemli bir engel teşkil etmişti.

EK 1

1236 Senesi Cemaziyelâhir ayı (Mart 1821) içerisinde Serasker Paşa marifetiyle yapılan masraflar

<u>Masrafın türü</u>	<u>Miktarı (gurus)</u>
Cebhanecibaşı vasıtasıyla Tırhala'da mübayaa olunan cep-hane bahası	363
Rumeli eyaletine ferman götüren kapu kethüdası çukadarına verilen harçlık	1.000
Preveze'de memur kapudana gönderilen tataraya verilen	100
Hekimlerin ve tercümanların maaşları	2.400
Asitane'ye gönderilen adama verilen harcırah	1.500
Köstendil ayanı tarafından arzuhal götüren adama inâm	100
Mübayaa olunan katır bahası (54x200 gurus)	10.800
Selanik'ten gelen katırlar için mübayaa olunan levazımat bahası	1.280
Aşçıbaşına verilen inâm	100
Yanyalı Haşim Bey'den çamaşır ve gül suyu getiren adama inâm	100
Muhtar Paşazade Mehmet Bey'e inâm	2.000
Mahmut Bey'i Ankara'ya götürmek için tataraya verilen harcırah	750
Yanya mutasarrıfı İsmail Bey'den donanmış at getiren adama inâm	400
Yanya ordusuna mensup askerlerin ulufeleri kapsamında Selanik valisi Hüseyin Paşa'ya verilen meblağ	150.000
Göl kenarında olan Usturum köyünün fetih ve teslimi müjdesiyle gelen adama inâm	1.500
Mübayaa olunan ocak demiri ve odun bahası	127
Yaralı iki topçuya inâm	50
Gülle mübayaası için verilen	390
Narde yolunun tamire muhtaç yerlerinin tamiri için görevlendirilen kişiye inâm	1.000
Mora valisi Mahmut Paşa hazretlerine inâm	25.000
Aşçıbaşının maaşı	500
Topçu, arabacı ve humbaracı ustalarına inâm	800

Serasker Paşa'nın silahtarına inâm	2.500
Mirimiran Ömer Paşa'ya verilen atıye	10.000
İstanbul'dan hazine getiren tatar ve yardımcısına inâm	300
Piriştineli sekbanbaşı İbrahim Bey'e inâm	500
Serasker Paşa'nın tabyalara teşriflerinde tabya topçularına inâm	700
Yanya'da vüzaraya üçer aylık tahsis edilen harçlar kapsamında İsmail Paşa'nın hissesi için verilen	225.000
Üç aylık ulufe için Mahmut Paşa'nın hissesine verilen	150.000
Üç aylık ulufe kapsamında İnebahtı mutasarrıfı Hasan Paşa'nın hissesine verilen	150.000
Serasker Paşa'nın Tırhala'ya gelmesinden sonra on gün boyunca yapılan mutfak ve Kilerciğa vasıtasıyla verilen zahire bahası	2.164
Hazine katibi Abdullah Efendi'ye inâm	1.000
Tepedelenli'nin hapsinden kurtulan Zaim Ağa'ya verilen	500
Serasker Paşa'nın Silahtarağa tabyasına teşrifinde verilen inâm	1.300
Hasan Paşa tarafından gülle getiren adama inâm	200
Mora valisi Mehmet Paşa'ya verilen atıye	50.000
Oda döşemelerini dolduran yorgancılara verilen	10
Divanhaneye alınan kandil, süpürge ve kaşık bahası	11
On dokuz günlük zahire bahası	15.735
Diğerleri	47.999
Toplam	858.179

Kısaltmalar:

BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

MAD: Maliyeden Müdevver Defterler

HH: Hatt-ı Hümayûn

Cev. Dah: Cevdet-i Dahiliye

D.BŞM.MHF: Baş Muhasebe Kalemi; Muhallefat Defterleri

TURCO-FRENCH STRUGGLE FOR MASTERY IN CILICIA AND THE ANKARA AGREEMENT OF 1921

YÜCEL GÜÇLÜ

Both British and French authorities during and after the First World War consistently referred to the lands enclosed by the Taurus and Amanus mountain chains at the very northeastern corner of the Mediterranean Sea by the classical name "Cilicia" rather than Çukurova, the long-accepted Turkish name for the same region. This Allied usage even crept into Turkish parlance of the period, and one finds frequent reference to *Kilikya* throughout contemporary Turkish documents. With respect to Ottoman administrative units, the term Cilicia took in the Province of Adana and the Sanjak of Maraş.

As regards the Turco-French conflict for mastery in Cilicia in the period following the Great War there have been few works published in Turkish. Of those that have been, most all have been memoirs. Damar Arıkoğlu's *Hatıralarım* (My Recollections) and Kasım Ener's *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi* (Adana Front in the War of Liberation of Çukurova) are outstanding among them. At the same time a striking lack of interest on the subject by the French historians should also be mentioned. The publication of the French author Paul du Vêou, *La Passion de la Cilicie: 1919-1922*, is a notable exception. It is true that French policy in the Levant in the years between the two world wars was a relatively minor aspect of France's overall foreign policy. But the same cannot be said about the historic consequences of the Anglo-French rivalry in the region during the same period. French scholars have shown a perhaps understandable reluctance to delve into this French affair. They could apparently find little to attract them in an episode of their imperial history that could not be regarded as one of fulfilment and voluntary restitution of territory. As a matter of fact, the Cilician conflict reflected adversely on the glory and prestige of the 'victorious France' by marking the first major French defeat in an imperial war since 1763.

It is also to be indicated that in the Anglo-Saxon countries no book has yet been published solely dealing with the post-1918 Cilician dispute. Furthermore, in the earlier research there has not been much attempt at a synthesis of the various components of the question. The main purpose of this paper is, therefore, to provide some sort of analytic framework for an important though neglected phenomenon in Turco-French relations subsequent to the First World War. French documents and Turkish sources, as well as British reports, are used to create a balanced and accurate survey of an area of history in which unbiased studies are badly needed.

Certain conversations were held in 1915 between Britain, France and Russia, which premeditated the dismemberment of the Ottoman Empire, in the event of an Allied victory in the First World War. These bargainings resulted on 16 May 1916 in the drawing up of what has ever since been known as the Sykes-Picot Accord. Sir Mark Sykes was an authority on the Ottoman Empire and was the principal British delegate to sign this agreement. François Georges-Picot was the French Consul-General in Beirut before November 1914 and was the chief French representative in these talks. The Sykes-Picot Accord, among other things, set out the areas of the Ottoman Empire which were to be handed over to France, on the one hand, and to Britain on the other. It also drew up the political and administrative systems that were to be instituted in the regions thus acquired. France was to receive: (i) The Blue Zone, which comprised the Levantine coast from Acre to the Taurus mountains – i.e., Lebanon, the Ansariéh country, district of Iskenderun and Cilicia. This zone extended north-west to Anatolia by an ever-narrowing strip of territory. (ii) "A" Zone, which included the whole of the Syrian hinterland with Damascus, Homs, Hama and Aleppo – also Upper Mesopotamia, including Mosul¹.

On the basis of this agreement was organised the allied occupation of these areas after the Armistice of Moudros. An amendment agreed to between the British and French Prime Ministers, David Lloyd George and Georges Clemenceau, in 1919 deprived France of Upper Mesopotamia, with Mosul, and allotted it to Britain. The territory occupied by the British forces

¹ The text of the Sykes-Picot Accord in Documents on British Foreign Policy, 1919-1939 – henceforth this collection is referred to as "D.B.F.P." – I, iv, pp. 245-247. Although a vast area of southeastern Anatolia was reserved for direct French administration by the terms of the Sykes-Picot Accord, only the southern most one-third of that region was actually occupied and governed by the Allies following the Armistice of Moudros of 30 October 1918.

as the result of the Allied victory was divided into four zones, all under the supreme authority of General Edmund Allenby as Commander-in-Chief of the Egyptian Expeditionary Force: (i) The Northern Zone (Cilicia), administered by the French military authorities. (ii) The Western Zone (Lebanon, the Ansarieh country, district of Iskenderun), administered by the French military authorities. (iii) The Southern Zone (Palestine), administered by the British forces. (iv) The Eastern Zone (Syrian hinterland, including Damascus, Homs, Hama, Aleppo), administered by the forces of Emir Faisal. This was to be without prejudice to the final political settlement by the Peace Conference.

On the other hand, it is to be particularly emphasised here that since Cilicia was part of the land which was held by the Turkish armies on 30 October 1918 when the Armistice of Moudros was signed, it was included in the territorial definition of the Turkish National Pact whose principles were adopted at the end of the Sivas Congress on 11 September 1919. At the conclusion of the armistice the units of the Turkish 7th Army were entrenched at Deir el Jemal, about twenty kilometres to the northwest of Aleppo. Turkish line of defence stretched from the mouth of Asi river, went south of Antakya, passed eastwards to Tel Rifat and ended upon the Euphrates at Deyrizor. The armistice, in general, demanded the retention of all forces on both sides behind the line of contact as of noon 31 October 1918. Therefore the Allied troops had no right to advance beyond the line which they actually occupied at midday on that date. However, the armistice contained certain Articles which could be easily exploited and misapplied by the Allies. The most notorious Article was the 7th, giving the Allies the right to occupy any strategic part of the Ottoman Empire in the event of any situation arising which threatened their security. British forces, taking advantage of these obscure provisions of the armistice, or interpreting the armistice terms in their favour, began to occupy the towns of Cilicia from 17 December 1918 onwards.

As of 1 November 1919, the British forces, which then provided the military garrisons for Cilicia and Syria were replaced by the French troops of what was afterwards called "The Army of the Levant", in accordance with the agreement arrived at between Lloyd George and Clemenceau on 5 September 1919. No French troops penetrated into the Eastern Zone, which was left under the authority of Emir Faisal; but the British forces, which had

up to then been stationed in Faisal's area, were withdrawn. This arrangement, too, was to be provisional without prejudicing the final question of the mandates and the frontiers of the respective zones. In November 1919, General Henri Gouraud, one of France's most famous colonial soldiers who was later to serve as French High Commissioner for Syria between 1920 and 1923, arrived in Beirut as Commander-in-Chief of the Army of the Levant. The main civilian appointment was that of Robert de Caix as Gouraud's secretary-general and effectively France's chief political representative in Syria. De Caix, an economist and editor who was intensely critical of British foreign policy, was nominated much to the delight of French colonial and commercial circles.

That Cilicia should have been allotted to France rather than any of the other Allied Powers was due immediately to the wartime Sykes-Picot Accord, but more fundamentally to the recognition of the French interest in the geopolitical location and natural resources of this region before and during the First World War. By July 1915 the *Comité de l'Asie Française* was calling openly for the annexation of Cilicia. The *Comité* was supported by the Lyons and Marseilles Chambers of Commerce and, in late August, by the Foreign Affairs Commission of the Chamber of Deputies. France wanted Cilicia, because that province meant cotton. In addition the French demanded Cilicia as a part of its plan of defence for Syria. Within the general framework of French Levantine policy, Cilicia occupied a particular place. The area was the gateway to Syria and a vital link in France's strategy to dominate the eastern Mediterranean. The French occupation of Cilicia in the wake of the Armistice of Moudros was therefore mainly strategic and economic in character².

In the Levant, the war aims of the French colonial party and its many supporters at the Quai d'Orsay centred from the start on the entire eastern Mediterranean coast and hinterlands from the Sinai to the Taurus barrier of southeastern Anatolia. This area, of course, took in all of Cilicia and the lowlands to the east thereof. Colonialists of all stripes saw the Taurus barrier as the natural northern frontier for the latifundium which they hoped to

² French Ministry of Foreign Affairs Archives, Paris – henceforth referred to as "M.A.E." –, SL 1918-1929, Statement made by Stéphen Pichon, the French Foreign Minister, at the Paris Peace Conference on 21 March 1919, Vol. 13, pp. 30-49. Also C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, "The French Colonial Party and French Colonial War Aims, 1914-1918", *Historical Journal*, 17, 1974, pp. 82-86.

establish in the Levant. Military and naval authorities among them, moreover, seized on the potential value of Cilicia, with its harbour at Mersin, its relatively well-developed system of land transportation, and its easy avenues of approach into Syria and Mesopotamia, as a major base for the projection of French power in the eastern Mediterranean basin. Mersin was the busiest port on the southern Anatolian coast, being the terminus of the railway from Tarsus and Adana, by which (but still more by road) the produce of the rich Adana plain came down. Imports and exports passed through Mersin. There was, however, no enclosed harbour, but only a good jetty. The making of a breakwater had long been under consideration. The anchorage in the roadstead was good, sheltered from winds and capable of important development³.

Faced with the British firmly entrenched at Cyprus and the Egyptian ports – and with Italy newly established at Tripoli and the Dodecanese Islands, Paris felt an urgent need for an equivalent French position in the region. A strong base at Adana, the largest city of Cilicia, standing athwart the Istanbul-Baghdad railway, offered the geopolitical advantages of a pressure point on British lines of communication, an obstacle to possible Turkish onslaught from the north, and a means of quick access to the Syrian interior. Having yielded the right to direct administration of that area, again by the terms of the Sykes-Picot Accord, the Quai d'Orsay remained very sensitive to the ability of Syrian nationalists to foment trouble in French North Africa. Control of Cilicia was therefore expected to help France in the maintaining of its Syrian mandate. Cilicia would allow Paris to thwart growing opposition movements in Syria and enable it to squelch the potentially disruptive currents before they spread successfully to the Maghreb. After consolidating its North African empire in 1912, France became a serious competitor of Britain in the quest for strategic domination of the Mediterranean. The possession of Cilicia was an asset in the race for power against Britain. The strategic needs to counterbalance British influence in the Near East were intertwined with the beliefs held in influential French colonial circles that France would never be a true Mediterranean power until it acquired Cilicia to go with its Syrian mandate.

³ M.A.E., SLC 1919-1922, De Caix (memorandum) to Briand, 26 January 1920, Vol. 22, pp. 27-29. Andrew and Kanya-Forstner (1974), p. 83. For a detailed discussion of the French strategic view of Cilicia see Stephen Roberts, *A History of French Colonial Policy: 1870-1925*, London, 1929, Vol. 2, pp. 591-594.

Control over Adana, one of the wealthy and historic centres of the Asia Minor, was an important sign of distinction for France as well. In the post-1918 rush for international power, prestige was particularly valuable⁴.

The mountain districts of the Province of Adana were rich in unexploited mineral wealth, and the fertile coast-plain, which produced cotton, rice, cereals, sugar-beet and much fruit, and afforded abundant pasturage, was well watered by the rivers that descended from the Taurus range. Adana plain was the centre of the cotton growing belt. France had imported Cilician cotton since medieval times, and its entrepreneurs had been active in setting up the first powered gins and mills at Adana in 1864. Through German capital and management before the Great War Cilician production of raw cotton had almost quadrupled to 105,000 bales between 1899 and 1913 without any increase of the area under cultivation. Moreover, a survey of the region by irrigation experts predicted that the Adana plain alone could rival all of Egypt in agricultural yield. So great were expectations for the development of Cilicia that Paris encouraged French capital to join British interests in funding and building a railway from Adana to Tarsus and Mersin, the main port of Cilicia, during the 1880s. With an eye on Turkish cotton, silk, cereals, fuels, and copper, French colonialists proceeded to rival the German rail concession in Anatolia by carving out an immense domain for themselves, stretching from the Black Sea coast to the trace of the Baghdad railway in southeastern Anatolia, while negotiating a loan to the Ottoman government in 1913-1914. Thus, the French had staked out a significant economic interest in Cilicia by the advent of the war⁵.

A large mission of scholars, led by Professor Paul Huvelin of the University of Lyons, was sent by the Quai d'Orsay and the Chambers of Commerce of Marseilles and Lyons to Cilicia and Syria from May to September 1919 to conduct a socio-economic survey of the region in order to determine how France and the region could benefit from one another. Three of the exhaustive reports rendered by the mission upon its return to France were published by the *Comité de l'Asie Française*. They contain highly detailed, glowing forecasts of the region's potential yields in cotton,

⁴ Ibid. Also Charles Albert, "La Syrie française", *Etudes*, 157, 1918, p. 385.

⁵ Henri Lecomte, *Le Coton*, Paris, 1900, pp. 318-325 and 330-385. For a fuller discussion of these see Jacques Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'empire ottoman: 1895-1914*, Paris, 1977, pp. 53-64 and 683-689.

silk, and cereals, as well as other, less important commodities. One of these reports, prepared by the noted agronomist E. C. Achard on the outlook for agricultural development in general for the region, predicted exportable cereals from Cilicia alone at almost 1,500,000 tons. This sum plus 350,000 tons of raw cotton and an additional 600,000 tons of cotton seed, all added to equally rosy estimates of exportable wool, olives, and fruits could not have escaped the attention of French industrial and transport interests. Like raw cotton and cereals, wool had long figured among major French imports; and influential French periodicals, under the guidance of their colonialist masters, had been heralding a postwar scramble for raw materials among industrial nations since the summer of 1918. In fact, this was not mere colonialist propaganda. Etienne Clémentel, Minister of Commerce from 1915 to 1919 and not noted for colonialist sympathies, took the matter of Allied postwar control and sharing of certain commodities very seriously. He even convened an international conference at Paris on this issue during the fall of 1916⁶.

Post-1918 France was the second largest consumer of cotton in Europe behind only Britain. The First World War had spawned world-wide shortage of cotton and France, as a major producer of textiles and garments, urgently needed immediate sources of cheap raw materials for economic recovery and quantities available within its overseas empire were insignificant. The largest French industry, textiles, remained almost dependent on foreign imports. It was therefore clear that raw cotton, followed closely by cereals, lay at the bottom of the major French interest in Cilicia. And it was Cilicia that was calculated to produce two-thirds of France's cotton needs⁷.

Syria, as a country with political boundaries, had never existed before, although its existence was foreseen in the Sykes-Picot Accord. It was not possible to follow the existing limits of the Ottoman provinces. For instance, the Province of Aleppo ran deep into the Turkish regions. Therefore, it was one of France's first moves to take action to define just exactly what these boundaries were and to consolidate its control therein. The Turkish Nationalists, on the other hand, had established a base of power in the

⁶ Paul Huvelin, *Que vaut la Syrie?*, Documents économiques, politiques et scientifiques, Paris, 1921, no. 1, p. 6. The three printed reports are *ibid.* E.C. Achard, *Le Coton en Cilicie et en Syrie*, Documents économiques, politiques et scientifiques, Paris, 1922, no. 3, pp. 22-23 and 54.

⁷ *Ibid.*

Anatolian interior and were beginning to organise armed resistance in the Turkish territories under Allied occupation.

The nationalist challenge was strongest in Cilicia. The reoccupation of Cilicia by the French forces following its evacuation by the British caused deep resentment among its Turkish inhabitants. A tense situation was steadily developing in the region. Society for the Defence of the Rights of Cilicia organised meetings and condemned the French aggression. It sent protests to the Allied High Commissioners declaring that the acts of the Entente Powers were inhumane and such as to be an offence against justice and right, against the principles proclaimed with all pomp and ceremony in the Peace Conference, and against the promises made to Turkey before all the world by Article 12 of the Fourteen Points of the American President Woodrow Wilson which stipulated that the Turkish portions of the Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty. The protest further stated that the Entente Powers were working to establish an equilibrium of interests among themselves by dismembering Turkey and invited the Powers to return to more humane and equitable sentiments towards the Turkish people who were determined to defend their existence and lawful rights rather consent to dismemberment and slavery. Cilicia was a purely Turkish territory inhabited overwhelmingly by Turkish people. Therefore France would reap nothing but trouble in endeavouring to hold that district and administer it. The Turkish National Forces were determined to throw the French out of Cilicia and were making preparations for guerrilla warfare on a large scale⁸.

Paris had provided only about 20,000 troops to maintain order throughout Cilicia and Syria. These troops included, incidentally, the remnants of the Armenian and Syrian Legions and the French units which had preceded General Gouraud during the spring and summer of 1919. Thus, the French Commander-in-Chief found himself armed with only two skeletal divisions upon his arrival at Beirut: the 1st Division, formerly the 156th Infantry Division, sent from Istanbul and the 2nd Division, assembled from a mixture of metropolitan and colonial units. The former was commanded by General Julien Dufieux, with headquarters at Adana. The latter was led by General Marie de Lamothe, with headquarters at Zahle in

⁸ *İrade-i Milliye*, Editorial, 17 November 1919. Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım* (My Recollections), Istanbul, 1961, pp. 72-91. Kasım Ener, *Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi* (Adana Front in the War of Liberation of Çukurova), Ankara, 1970, pp. 30-48.

the Bekaa Valley of Lebanon. The core of the fighting strength of each of these divisions consisted of a single metropolitan regiment – the 412th Infantry and the 415th Infantry respectively. Moslems from African colonies filled all other combat elements⁹.

The newly-started Turkish Nationalist movement, with Mustafa Kemal Pasha (later to be known as Atatürk) at its head, began to take effect in the form of attacks on the French posts established between the Mediterranean and the Euphrates, and those situated east of that river. The Turkish National Forces set their activities in motion through hit-and-run band fights. In apparent anticipation of early troubles with Faisal's forces in Damascus, General Gouraud had retained much important equipment at Beirut. Perhaps most significant was the very wide dispersion of French troops in small garrisons from Mersin to Resulayn, east of Urfa. The French found it increasingly difficult to consolidate control over this area¹⁰.

Cilician Turks were the subject of increasing persecution. The occupation authorities were proud, narrow-minded, inept, condescendingly paternalistic and harsh. Through police agents and gendarmes they distributed French flags among the whole population of the city of Adana and forced the inhabitants to hoist them not only over private houses, imposing heavy pecuniary fines in case of non-compliance, but also over official buildings. French occupation administration of the district was consistently bad and this particular incident brought the matter to a head. French functionaries administering the region were either army officers with previous experience in North Africa whose most characteristic attitude was a contempt for the indigenous populace or else low-grade state employees, ignorant of local customs. They committed and emphasised all the errors and unpleasant characteristics of wicked military occupation. French commanders and petty officials thus acted ruthlessly against the Turks by arming the native Armenians to attack innocent people and by sending punitive expeditions into the interior and setting Turkish villages on fire after massacring the inhabitants. In Cilicia French forces committed massacres, oppression and atrocities and they carried out the policy of

⁹ M.A.E., SLC 1919-1922, Gouraud to Millerand, 5 February 1920, Vol. 135, pp. 28-29.

¹⁰ Ariköglü (1961), pp. 74-84. Ener (1970), pp. 33, 39 and 60. Also Colonel Edouard Brémond, *La Cilicie en 1919-1920*, Paris, 1921, pp. 7 and 16. Colonel Brémond was military governor of Cilicia in 1919-1920.

extermination, using Armenians as instruments. France had raised large forces of Armenians in Cilicia in order to fight against the Turks in those quarters. The first significant blows of the active phase of the Turco-French conflict for control of Cilicia and vicinity fell at Maraş and Turkish resistance soon assumed the proportions of a full-scale war¹¹.

On 21 January 1920, the French garrison of Maraş was besieged by the Turkish National Forces. A French relief column was sent from Adana on 9 February to endeavour to disengage the town; but although the relief was effected the situation became so serious, and the difficulty of keeping up the supply service to the town became so acute, that it was decided to evacuate the place. During the march south from Maraş the French troops were attacked and almost wiped out by the Turks. On 10 February 1920, three weeks of fighting with the Turkish Nationalists claimed over 500 French lives, Turks having been armed with machine guns. The Turks had inflicted upon French forces a humiliating reverse and driven them out of Maraş. Although the French had held a tight rein on their Moslem troops in Cilicia, even to the point of blocking their intercourse with the local populace, some of them deserted, out of sympathy for fellow Moslem Turks. Paris had to devote increasing amount of units and ammunition to maintain order in the area. In March 1920, 25,000 - 30,000 forces under French direction were in Cilicia. Two months later the French had increased the number of troops under their command to approximately 40,000¹².

Maraş, for the French in the north, was merely the beginning of their difficulties, and one must not forget the awkwardness of the situation which was gradually developing around them. They had replaced the British forces by their Army of the Levant, which was infinitely inferior in numbers and equipment. Almost before they had time to look around and size up the position they found themselves embroiled with the Turks in the north and

¹¹ Ibid. Note that the terrible toll which the Great War took of French manpower led to the absence of a sufficient number of talented officials to staff the occupation administration in Cilicia. It was reported that de Caix, when in France in 1919, did his utmost to recruit competent officials, with or without colonial experience, for Cilicia and Syria, but the gaps left by the war and disinclination to accept service in the Near East rendered his efforts almost fruitless.

¹² Details about the military operations may be found in Ahmet Hulki Saral, *Türk İstiklal Harbi: Güney Cephesi (15 Mayıs 1919 - 20 Ekim 1921)* [Turkish War of Independence: Southern Front (15 May 1919 - 20 October 1921)], Vol. 4, Turkish General Staff Military History and Strategic Studies Directorate, Ankara, 1966, passim.

with the Arabs in the south. At the same time as the French faced increasing difficulties with Faisal's forces in Syria, conflict with Turkish Nationalists rose to uncontrollable levels.

It must be remembered that with the Turks the French were dealing with a very different type of soldier from that of the so-called Arab army. As all those who fought the Turks during the Great War knew, the Turkish private was an extraordinarily courageous and strong-willed fighter. The Turkish soldier had an ability to withstand hardship, to accept losses and to recover quickly from defeat – endurance, sacrifice and determination. All Europe and Asia knew the qualities of the Turkish soldier. Foreign military experts were generous in their estimation of the qualities of the average Turkish soldier. They noted the fine physique and the sober, earnest, simple character of the Turkish soldier, his innate bravery and patient undergoing of misery and discomfort and his coolness under fire; the troops were capable of enduring great fatigue and privation. They were unanimous in their view that, for sheer courage, doggedness, physical toughness and fighting ability, the Turkish soldier had hardly no equal. They were also of the opinion that no other army could possibly have survived, let alone fought, in the appalling conditions under which the Turkish army served during the First World War. The French units were no match for the Turkish National Forces in any of these respects¹³.

The Turks were quick to take advantage of the French military weakness. General Gouraud at Beirut followed the progress of hostilities in Cilicia with rapidly growing alarm. Sheer surprise and the wide dispersion of forceful Turkish operations alone sufficed to plunge French morale both in the Levant and in Paris. This is obvious from the study of a host of messages exchanged between Beirut and Paris during the period February-June 1920. By May 1920 the military weakness of the French had compelled them to surrender Maraş, Urfa and the large French outpost at Pozantu, near the Cilician Gates. Pozantu was an important town as the key to north-south entry into Cilicia. Despite the continued fighting in Cilicia, contacts between the Turkish Nationalists and the French had never been completely broken off.

¹³ See, for instance, Major Desmond McCallum, "The French in Syria: 1919 - 1924", *Journal of the Central Asian Society*, 12, 1925, p. 13. Major McCallum served as British liaison officer in Syria in the early years of the French mandate. Also Brigadier Syed Ali El-Edroos, *The Hashemite Arab Army: 1908 - 1979*, Amman, 1980, pp. 187-188.

A Turkish emissary, Mazhar Müfit (Kansu), had visited General Gouraud in March 1920 and on 20 May a French delegation led by Robert de Caix arrived in Ankara for talks with Mustafa Kemal himself. Defeat on battleground forced de Caix to conclude an armistice with the Turkish Nationalists on 23 May. According to the truce convention, prisoners of war were to be exchanged and France was to withdraw all of its forces south of the Mersin-Tarsus-Adana-Islahiye rail line and pull out of Antep. The two sides agreed to cease-fire at midnight on 29-30 May for a period of 20 days. Both parties retained the right to request extension of the truce during that interim¹⁴.

On 17 June, Turks denounced the truce due to French debarkation of reinforcement at Zonguldak Ereğli on 8 June. Convinced that the French were exploiting the armistice against it, the Ankara government ordered that hostilities be resumed at midnight on 18-19 June. This produced considerable alarm at Paris. For the French people had become critical and restive under the growing cost in money and blood required to maintain the French position in Cilicia¹⁵.

This armistice had a hostile reception in British circles which considered it as a serious blow to the prestige of the Allies and as the first big step towards the recognition of the Turkish Nationalists as a government controlling Asia Minor with whom the French would eventually sign a peace agreement. Lloyd George observed that the defeat of the French by Mustafa Kemal at Cilicia enhanced the Turkish leader's prestige; encouraged the Turkish Nationalists to fresh attacks on other occupied territories and shattered all fear of the invincible might of the conquerors of the Great War¹⁶.

¹⁴ Turkish General Staff Military History and Strategic Studies Directorate Archives, Ankara – henceforth referred to as "ATESE" –, Kol.: İst., 593 - 139 - 46, War report, 13 June 1920. Also French Ministry of Defence Archives, Vincennes – henceforth referred to as "M.D." –, 7N 4192, French military efforts in the Levant (1 November 1919 – 18 August 1921), pp. 5 - 9. Moreover see Ener (1970), pp. 152-155 and Paul du Véou, *La Passion de la Cilicie: 1919-1922*, Paris, 1954, pp. 218-220. Du Véou was chief of French intelligence services under the *nom de guerre* of Paul de Remusat at Adana and later at Beirut during the period 1920-1922.

¹⁵ Ibid. Ener (1970), pp. 157-161. Du Véou (1954), pp. 219-220.

¹⁶ Foreign Office Papers, Public Record Office, London – henceforth referred to as "F.O." – 371/5049/E 5869. Derby to Curzon, 4 June 1920.

On 10 August 1920 the Ottoman Empire and the Allied Powers had culminated their peace negotiations in the Treaty of Sèvres. The treaty ordained that the Turkish homeland be divided among foreign powers. Its most valuable and productive regions were apportioned to Greece, Italy, France and Armenia. French were granted extensive zones of influence in central and southern Turkey including Cilicia and they obtained the right of occupying a large part of the southeastern Anatolia up to the north of the city of Urfa. To enforce the Treaty of Sèvres against the Turkish Nationalists was not, however, easy. The treaty, imposed on the dying Ottoman Empire, set off a burst of patriotic outrage among the Turks. The treaty was stillborn. It had been signed by the delegates of the Imperial Government of Istanbul, but was rejected by the Nationalist Government of Ankara which totally disapproved of its provisions. It was never ratified¹⁷.

At the time that the Turkish Nationalists were harassing the French in Cilicia, the latter were also having difficulties in Syria, where an Arab rebellion had necessitated a considerable extension of French lines. The French military was, therefore, unable to reinforce its Cilician troops from those in Syria, nor was it able to get more troops from home. Demobilisation demands deterred Premier Alexandre Millerand, Georges Clemenceau's successor from sending reinforcements. To honour Gouraud's continuous appeals for more and more troops, France soon had to reduce its presence in Istanbul and the Balkans – and its unsteady hold on Morocco. Both the French people and the Chamber were opposed to further bloodshed and expenditure, especially in the East. In France of 40 million inhabitants, as many as eight million had served with the colours between 1914 and 1918. Of those, a million and half had been killed, another three million wounded: nearly five million casualties, most of whom had relatives who had discovered in their grief what war was like. Altogether, the direct and indirect casualties, it was estimated that one out of every six French citizens in 1921 had personal links to the Great War. The material and psychological costs of the First World War had been great. The war had decimated France's male population and had destroyed or absorbed a large share of fixed capital. The Turks in the meantime were increasingly successful in their Cilician campaign, which reached serious proportions in the autumn of

¹⁷ Text of the Treaty of Sèvres in Great Britain, Treaty Series, No. 11 (1920), Treaty of Peace with Turkey signed at Sèvres, 10 August 1920, Cmd. 964, London, 1920, pp. 16 - 32.

1920. By the end of 1920, the French position in Cilicia had become untenable; one town after another had been surrendered to the Turkish Nationalists¹⁸.

The war in the south was going well for the Turks, and they knew that the French found themselves in a desperate position there. Total surprise and rapidity in the spread of Turkish resistance to the French throughout the south had contributed much to Turkish successes there. As mentioned earlier, the wide dispersion of General Dufieux's skeletal division from Mersin in the west to Urfa in the east, a span of 400 kilometres, had also played a role in French failure to regain control in the region. Utterly dependent on the railroad for communications and logistical support in general, the many small garrisons scattered along the right of way quickly became a collective liability when the Turks launched their campaign of massive damage there.

Finally, the French concluded that the costs of controlling Cilicia outweighed the benefits of this venture. It required increasing effort to control the territory and made it difficult to dominate Syria as well. Questions were asked in the French Chamber of Deputies and articles criticising the government began to appear in the press. It was true that many individual Frenchmen, including persons of high standing, sympathised with the Turkish national movement, and would welcome a solution of the Turkish question based on the main plank in the Nationalists' programme, namely, the maintenance of an undivided Turkey proper. In late 1920 French journalists and statesmen argued that "... if we were wise enough to conclude a real peace, a French peace with the Turks; if we took their legitimate demands into account; if we realised that having confined Turks into Anatolia, we cannot allow them to be menaced; if we had the sense not to treat the men as insurgents who are simple patriots, the problem of Syria would, in our opinion, be solved quickly enough."¹⁹

¹⁸ ATESE, Kol.: İst., 597 - 148 - 25, War report, 6 December 1920. Also M.D., 7N 4192, French military efforts in the Levant (1 November 1919 - 18 August 1921), p. 10. A particularly useful treatment of the French public opposition to fight in overseas following the First World War can be found in Norman Ingram, *The Politics of Dissent. Pacifism in France: 1919-1939*, London, 1991.

¹⁹ Edouard Herriot, "La Syrie et la Cilicie", *Le Rappel*, 22 November 1920.

By 1921 the situation for the Allies had become difficult. The Turkish forces were driving hard on a two-pronged offensive: one in a direct western thrust and the other in a southwestern movement. The Italian forces in the vicinity of Konya and the French units around Maraş were in disorder and in retreat. The Italians signed an agreement with the Ankara government on 13 March 1921. The agreement provided for Italian military withdrawal from Turkey, as well as awarding an Italian firm a concession to work the Zonguldak Ereğli coal mine. The French situation in Cilicia had become critical. They could either continue the war by pouring in more men and equipment or withdraw and hope for an agreeable settlement with the Turkish leadership. France chose the latter alternative and, by doing so, scrapped the Treaty of Sèvres. The French government knew that the Treaty of Sèvres was dead and that it was time to make terms with the Turkish Nationalists. The French believed that they could best achieve their goals through co-operation with Turkey and sought a separate peace. If in so doing it gained the friendship of the Ankara government ahead of other European powers (especially Britain), then so much the better. Keeping 80,000 troops in the region cost 500 million francs a year. Fears that the Soviet Russia, in order to gain the Straits, would reach agreement with Turkey strengthened the case for withdrawal²⁰.

When the Supreme Council of the Allied Powers met in London in January 1921, its agenda included, among other things, modifications of the Treaty of Sèvres. On 9 March, during the 21 February to 12 March meeting of the Council, the French Prime Minister, Aristide Briand, unbeknownst to other Allied Powers, signed an accord with Bekir Sami (Kunduk), the Foreign Minister of the Ankara government. They agreed to: a complete cessation of hostilities within one week; an exchange of all prisoners not under criminal charges; complete disarmament of all elements of the populace and the National Forces by both Turkish and French military authorities; the establishment of a mixed administration in areas where Christians formed a majority of the population; the creation of a mixed gendarmerie under both Turkish and French officers; and the gradual withdrawal of all French forces to the Sanjak of Iskenderun. Also stipulated were: a general amnesty to all linguistic-religious elements of the populace regardless of affiliation during the French occupation; mutual guarantees of

²⁰ M.D., 7N 4192, French military efforts in the Levant (1 November 1919 - 18 August 1921), pp. 11 - 13. Also F.O. 371/7801. Translation of "Secret French Report on the Situation in Cilicia and Syria", 28 February 1921.

protection of all those elements under condition of absolute equality of rights; the joint economic development of the entire area assigned to French rule by the Sykes-Picot Accord; French concessions over the Baghdad railway from Pozantu to Nusaybin and the Ergani copper mines; a Turco-Syrian customs union; the maintenance of French charitable works in all areas to be evacuated by French forces; and a special administration for the Sanjak of Iskenderun in recognition of the preponderant Turkish inhabitants there. The new frontier between Turkey and the mandated territory of Syria was to start from a point to be chosen on the Gulf of Iskenderun, immediately south of Payas and extended due east, along the Baghdad railway line, to Cizre²¹.

Without apparent concern for Turkish compliance with the first of these conditions, much less ratification of the entire document at Ankara, Louis Barthou, the War Minister at Paris, wired General Noel Garnier-Duplessis at Beirut early on 12 March to stop all offensive operations in Cilicia and vicinity. The Quai d'Orsay simultaneously sent a similar message to de Caix, who was holding General Gouraud's chair at the High Commission. Two days later, General Garnier-Duplessis sent three cables to Barthou, requesting cancellation of shipments of troops and materiel to the Levant. Similarly de Caix lost no time in conferring with General Garnier-Duplessis and General Dufieux on the modalities of executing the new agreement. The military strength actually at the disposal of the French government was not commensurate with the political desires that its concern for Cilicia imposed upon it. In other words, Paris did not have the armed might sufficient to back up its policies in the region. Therefore French were in an obvious rush to leave Cilicia as soon as possible. However, a deep shock awaited them, but it took several months to sink in²².

Bekir Sami dallied at Paris, Rome and Istanbul on his return to Ankara. He had departed London on 17 March, after unsuccessfully offering Turkey

²¹ M.A.E., SL 1918 - 1929, Note, 4 April 1921, Vol. 35, pp. 184-187. Text of Briand-Sami Accord in *Current History*, 14, 1921, p. 204. Also in *Contemporary Review*, 1921, pp. 677 - 679.

²² M.D., L 1916 - 1939, Box 3669, Barthou to Garnier-Duplessis, 12 March 1921. M.A.E., SLC 1919 - 1922, Briand to de Caix, 12 March 1921, Vol. 137, p. 29. M.D., L 1916 - 1939, Box 3669, Garnier-Duplessis to Barthou, 14, 15 and 18 March 1921. Robert de Caix, the architect of French policy in the Levant was depicted by earlier writers such as Stephen Longrigg, a former British officer and official in Mesopotamia and Syria, as a narrow-minded colonialist. C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, in their book *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion*, London, 1981, render an absorbing portrait of an astute and complex figure fully aware of the limitations hindering his government's action and ambitions and of the consequences of its policies.

to Lloyd George as a barrier to Bolshevik penetration into the Levant. Bekir Sami had remained in telegraphic contact with Mustafa Kemal during his negotiations with the French. The full text of the London compact reached Ankara via telegram from the French liaison officer at Zonguldak on 13 March. Ahmet Muhtar, Acting Foreign Minister of the Ankara government, read it before the Grand National Assembly on 17 March, the very date of Bekir Sami's departure from London. The Assembly rejected the accord out of hand. Contrary to his usual practice in those days, Mustafa Kemal chaired this session. The general tenor of discussion attacked Bekir Sami's agreement as a violation of the National Pact. The clauses on a mixed gendarmerie, mixed administrations in heavily Christian areas, and French economic activity throughout a huge sector of central Anatolia drew the most fire as symbols of past foreign domination in Turkey. In short, they smacked of zones of influence and capitulations. However, the accord showed the direction in which French policy in this theatre was turning. Turkey was confirmed in the opinion that the Entente Powers were no longer able to act in concert²³.

Bekir Sami had exceeded his authority at London and that several clauses of his accord conflicted with the provisions of the National Pact. Although France had offered to withdraw its troops from Cilicia, it still expected to maintain there commercial monopoly, control of the gendarmerie and a pre-emptive right to supply advisers – in fact, a mandate in all but name. The entire Grand National Assembly had taken a solemn oath on 17 July 1920 to make peace with the Allies only on terms set forth in the National Pact, to settle for nothing less. This document which declared the guidelines of the Turkish national movement was the legitimate expression of the popular will and its minimum desiderata. The National Pact, forming the sacred foundation of the new national existence, clearly mentioned that the Turks would never be willing to agree to any limitation on their independence. No mandate or protectorate over Turkey would be considered. Foreign scientific or economic assistance would be accepted only if it were untainted with imperialism²⁴.

²³ A vivid description of these discussions may be found in Halide Edip Adivar, *The Turkish Ordeal*, New York, 1928, p. 255 and Arıkoğlu (1961), pp. 217-219.

²⁴ Tefik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da: 1919 - 1921* (Atatürk in Anatolia: 1919 - 1921), Ankara, 1959, p. 77. Bıyıklıoğlu's work is especially important for the personal insights offered on events in which the author frequently took part. Bıyıklıoğlu served on the Western front as chief of operations for the Turkish high command and he later became Mustafa Kemal's secretary-general and thus had access to the presidential archives. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar* (From Moudros to Moudania), Ankara, 1974, Vol. 3, p. 157.

As for the counterproposals, the Turks eliminated all provisions interfering in domestic affairs: the mixed gendarmerie; mixed administrations in heavily Christian sectors; and the disarming of the National Forces. They also delayed the general amnesty until the arrival of Turkish forces in areas evacuated by the French, two days after evacuation. The frontier established at London was shifted about 20 kilometres south along its entire length. The Turks further removed all economic concessions from the text, but promised to incorporate them into letters of intent to be annexed to the text. Finally, they added two surprise provisions: that the revised accord would end the state of war between Turkey and France; and that France would engage to support Turkey's legitimate territorial demands in its final settlement with the Allies. This last stipulation referred obliquely to the restoration of Izmir and eastern Thrace to the Turks. Moreover, in a general sense it also pledged French support to the complete sovereignty of Turkey over all territories that it demanded. In the latter instance, the French themselves would renounce all forms of control over the Turkish government envisioned to date at various peace conferences²⁵.

For a short time the abortive accord calmed the northern frontier of Syria. Soon, however, the particulars of the disastrous fighting in Cilicia began to leak out in the French press and cause discontent among the French public. Questions were asked in their Parliament, and unfavourable articles began to appear in a certain section of the press. At Paris the prestigious *Le Temps* took its stand openly for the Turkish national movement, supporting "the loyal endeavours of the Ankara government." The most noted and famous French newspaper, with influence rivalling *The Times* of London, was *Le Temps*. It was a quality newspaper and excelled in the sphere of foreign affairs. France's 80,000 occupation troops were a drain on resources that could no longer be afforded; the French Parliament was unwilling to continue paying for them. A grave imbalance in French finances, which ultimately led to the great crisis of 1924 - 1926, began to raise cries in the Chamber for drastic economies. As a consequence, the French government was unable to reinforce the Army of the Levant to any further extent²⁶.

²⁵ Ibid.

²⁶ M.D., 20N 1089, Army of the Levant, Syria and Lebanon, Monthly report, no. 1 (June 1921), p. 11. Also F.O. 371/8309. Admiralty to F.O., 18 July 1921.

The overwhelming defeat of the Armenian forces in the Caucasian front by the Turkish army and the subsequent signature of the Treaty of Gümrü on 2 December 1920 had led the French government to start thinking about the possibility of an eventual victory of the Turkish national movement. The Treaty of Gümrü was the first international agreement the Nationalist Turkey made. The Treaty of Sèvres was nullified with this agreement; many eastern Anatolian towns, including Kars, which were granted to Armenia at Sèvres were returned to the motherland by it. The Turkish victories over the Greeks at the first and the second battles of İnönü on 9 January and 31 March 1921 further contributed to the strengthening of the French government's conviction on the final triumph of the Turkish War of Liberation. A large segment of the French public, on its part, was also affected by these Turkish successes on the battlefield and soon afterwards, began to discern the capacity of the Turkish Nationalists to win the fight for independence against foreign invasion. The public opinion in France was therefore partially and gradually won in favour of the government of Ankara²⁷.

Businessmen who had been engaged in financial ventures in the Near East before the Great War, or who sought to obtain profitable concessions, spread the opinion in the political circles of Paris that the future belonged to the Turkish Nationalists and that if the government lent them its favour France would profit enormously. Cilicia proved to be an awkward location for a French army to occupy, caught as it was between Turkish Nationalists and troublesome Syria²⁸.

Moreover, serious developments in the Arab world began to disquiet the French. On 27 August 1921 the British had made Emir Faisal king of the newly-protected government of Iraq and his brother Emir Abdullah had been installed as leader of a native administration in Transjordan. Owing to what had happened the year previously in Damascus it was not to be expected that relations between the French in Syria and the governments of Iraq and Transjordan would be very cordial. Consequently General Gouraud found himself in this position – hostile Turks on his northern frontier, Iraq

²⁷ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu: 1919-1922* (Turkish War of Liberation and French Public Opinion: 1919-1922), Ankara, 1975, *passim*.

²⁸ As used in this text, the "Near East" comprises Greece, Turkey and the Levant and the "Middle East" takes in Arabia, Mesopotamia, the Persian Gulf and Iran.

ruled over by the Emir Faisal on his eastern frontier, Transjordan with the Emir Abdullah on the south-east, and Palestine with its Zionist regime on the south. The French government was accordingly obliged to look for some way out of their difficult position. The alternatives were either to reinforce the Army of the Levant until it was strong enough effectively to defend each frontier simultaneously, or to make peace with either Turks and Arabs. The French chose to make peace with the Turks.

After the rejection by Ankara of the Briand-Sami Accord, the relations between the Turks and the French were strained and reached almost a crisis point prior to the Greek advance early in July 1921. But with the memory of the second Turkish victory four months ago at İnönü fresh in their minds, the French, who did not have the means to secure a final victory in Cilicia, which was becoming a fiscal and military gangrene in the body of France, decided to approach Ankara for a settlement. The Turks, for their part, did not wish to prolong hostilities on the Cilician front especially at the time of intensive Greek military preparations which would necessitate the use of every man available. Both sides were thus ready for talks. In the conversation between the Turkish and French delegates the Turks showed themselves past masters in the art of diplomacy. They knew full well the state of French public opinion at home, and the French military weakness on the spot, and they played their cards accordingly.

The principal French representative in these negotiations was Henri Franklin-Bouillon, an ambitious Radical Socialist politician and former President of the Senate Foreign Relations Committee who had served as minister before. He believed in the importance of obtaining the friendship of Turkey as a counterpoise and barrier to the Bolshevik menace, and as a compromise towards France's Moslem colonies where native opinion could not be estranged as one-third of the French army of the future would contain Moslems permanently garrisoned in France. The French semi-official emissary of jovial demeanour and unorthodox outlook, whose mission could be explained away in terms of his journalistic and business interests, had arrived in Istanbul on 27 May 1921. There, posing as a war correspondent with no formal sponsorship whatever, he contacted with the representatives of the Ankara government. Having determined thus that he could expect a sympathetic reception at Ankara, Franklin-Bouillon slipped out of Istanbul amid great secrecy and sailed to Inebolu, 385 kilometres to

the east, on the Anatolian coast of the Black Sea. Met there by Yusuf Kemal (Tengirşek), who had succeeded Bekir Sami as Foreign Minister, he accompanied the Turk to Ankara. Along the route, Yusuf Kemal, a jurist educated in France, managed to learn much of his companion's mission and of the latest French position on peace. All of this he telegraphed ahead to Ankara at various rest stops. Thus, Mustafa Kemal and General Fevzi (Çakmak), who acted as Foreign Minister in the absence of Yusuf Kemal, were able to direct the Permanent Undersecretary of Foreign Affairs, Yusuf Hikmet (Bayur), in the preparation of the Turkish case for discussion with the French envoy well in advance of his arrival²⁹.

Having arrived in Ankara on 9 June, Franklin-Bouillon rested for a few days lest he reveal to Mustafa Kemal the eagerness of Briand for an understanding. The interlocutors were soon on close terms with each other. They talked freely and at length, with much frank disagreement on either side. Although the emissary initially averred that he had no official status or powers to negotiate with his hosts, the Turkish leadership was quick to realise that he did indeed enjoy far more authority than he projected by his behaviour among them. This became quite clear when the Frenchman suggested the Treaty of Sèvres as the basis for discussions. Of course, the Ankara government would have none of it and countered with the National Pact as a basis. Since that document was completely foreign to Franklin-Bouillon, he asked for time to study it. Reassembled a day or so later, the negotiators – on the Turkish side: Mustafa Kemal, Fevzi and Yusuf Kemal – stood their respective grounds until the French envoy put forth the London Accord as a point of departure for talks³⁰.

Franklin-Bouillon wanted to end hostilities in Cilicia, but only in return for economic concessions and some remnant of capitulatory privileges to protect the great interests of France in Turkish finance, economic development and French schools and missions. The Capitulations represented a direct derogation of Turkish sovereignty. They restricted

²⁹ M.A.E., T 1918 - 1929, Franklin-Bouillon to Briand, 2 June 1921, Vol. 172, p. 129. For Yusuf Kemal's own account of his role see Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde* (In the Service of the Fatherland), Istanbul, 1967, pp. 246-249.

³⁰ M.D., L 1916 - 1939, Box 4B 2, Franklin-Bouillon to Briand (via Dufieux and Gouraud), 30 June 1921. M.A.E., T 1918 - 1929, Franklin-Bouillon to Briand, 1 July 1921, Vol. 173, p. 96. See also Tengirşek (1967), pp. 249-250. Also Kemal Atatürk, *Nutuk* (The Grand Speech), Istanbul, 1950 - 1959, Vol. 2, pp. 620-623.

Turkey's trading rights, its right to impose customs and harbour dues and its right to export Turkish goods. They gave to foreign nationals a wide range of extra-territorial privileges, including immunity from taxation, and sequestration, and rights of consular jurisdiction. This Mustafa Kemal would not allow. The National Pact, the Turkish leader said, which emphasised "political, economic, legal, military and cultural independence", must be the starting point. The French envoy was impressed by Mustafa Kemal's strong will. In fact, Franklin-Bouillon had felt virtually forced into this choice by what he learned of the National Pact. Briefly, he found there several conditions in obvious conflict with French aims – so much so that he despaired of a definitive agreement without considerable guidance from Briand³¹.

Although Franklin-Bouillon recognised that a formidable gulf separated the positions taken by his chief and by his hosts, he nevertheless played the role of the good soldier by shuttling redrafts of the aborted agreement between Ankara and Istanbul for referral to Briand himself. The latter, in turn, replied with redrafts of his own. Moreover, in order to compose them, he found that he had, finally, to take Gouraud into his confidence. Since Briand despised paperwork, he needed – or thought he did – someone outside the Quai d'Orsay, someone with access to the background files for the London Accord, to assist in the process of casting new texts for peace in Cilicia. Thus, Franklin-Bouillon soon found himself almost constantly on the roads among Ankara, Istanbul, Beirut and Adana, acting as a courier than as an ambassador of peace. Moreover, the pondering process of recasting an agreement in concert with the Turks and transmitting its contents to Paris, Istanbul and Beirut for comments proved a great source of frustration as well as embarrassment before the Turks for the awkwardness of the process. Meanwhile, long delays caused by many imperfections in French communications techniques led to even more losses in time, which was fast becoming very precious in the face of British overtures to Ankara for an understanding³².

On 28 July, Franklin-Bouillon advised Briand that progress under these conditions was impossible. He also proposed to return to Paris for detailed instructions. At the same time, he volunteered to retrace his steps for formal

³¹ Ibid.

³² Ibid.

negotiations if the Premier so wished. At the very time, the final phase of the great Greek offensive towards Ankara was launched, a two-pronged advance to the east from the vicinities of Eskişehir and Afyon. Greek high command was extremely confident of its ability to push on to Ankara. So, Briand decided to await events on the battlefield before pursuing peace. Here, he took a calculated risk. If the Greeks prevailed, as it appeared to many observers that they would, France could dictate its own terms to the Turkish leadership. If, on the other hand, the Turkish line held fast before Ankara, or even drove the invaders back, the Turkish Nationalists' attitude could be expected to harden against an amicable settlement with Briand. Meanwhile, General Maurice Pellé, the French High Commissioner at Istanbul repeatedly warned his chief of British attempts at a rapprochement with Ankara³³.

Briand thereupon seized the bit and sent Franklin-Bouillon back for new talks, this time with full powers to negotiate. However, by the time of the envoy's arrival at Ankara, again amid great secrecy, on 19 September, the crucial engagement of the entire Greek advance had ended at Polatlı, 75 kilometres short of Ankara, with a general rout of the invaders towards the west. Franklin-Bouillon had long understood the aims of the Turkish nation and fully comprehended the tragedy of what was taking place before his eyes. However, Briand had been sceptical as to the final success of the Turkish national movement and hesitated to sign with the Ankara government an agreement that could be acceptable to the latter. His hesitation was ended by the concrete proof of Turkish power at the fightings of Sakarya. The French government was impressed by Turkish victory over the Greeks in the Sakarya battle, lasting day and night for 22 days from 23 August to 13 September, which repulsed the most serious military threat to Ankara³⁴.

The Sakarya triumph left no doubt in French mind that Turkish nationalism was the force to reckon with in Anatolia. Although the Turks were now very proud of their achievement and confident of further

³³ M.A.E., T 1918 - 1929, Franklin-Bouillon to Briand, 28 July 1921, Vol. 173, p. 19. Ibid., Briand to Gouraud, 19 August 1921, Vol. 173, p. 58. Ibid., Franklin-Bouillon to Briand, 16 September 1921, Vol. 173, p. 117. Ibid., Pellé to Briand, 13 July 1921, Vol. 173, p. 10.

³⁴ ATESE, Kol.: İst., 600 - 156 - 6, Ankara Agreement, 2 November 1921. M.A.E., T 1918 - 1929, Pellé to Briand, 19 September 1921, Vol. 173, p. 129. Ibid., Franklin-Bouillon to Briand, 30 September 1921, Vol. 173, p. 196. Also Atatürk (1959), Vol. 2, pp. 623-625.

successes, and although in this temper their demands would be exorbitant, Briand decided to come to an agreement with them, wishing to withdraw the French garrison of 80,000 men in Cilicia. Parliament could not bear their expense any longer. Briand had lost his bet, and it was Mustafa Kemal who would set the tone to future negotiations. Realising that France could not enjoy a peaceful mandate in Syria without a friendly Turkey next door, the French steeled themselves for harsh terms. Their position in Cilicia had become untenable, and they knew it. With the Greeks in full retreat, Mustafa Kemal could turn all of his forces to the south, an event that had not occurred during the entire span of the struggle there. Negotiations were therefore entered into with the Turkish leadership. The Turkish victory on the banks of the Sakarya river radically changed the course of the Turco-French relations³⁵.

Briand authorised Franklin-Bouillon to negotiate for the evacuation of the French troops from Cilicia. He was promptly despatched to Ankara for a second round of negotiations with Yusuf Kemal, who was assisted by Fethi (Okyar), recently released from detention in Malta. During the negotiations, which began on 24 September and which dragged on for more than three weeks, difficulties arose on issues connected with the southern frontier of Turkey, the Capitulations and the minorities³⁶.

Still in the interest of splitting the Entente Powers, the Turkish leadership proved generous to the point of yielding the Sanjak of Iskenderun to French rule, as provided for in the abortive Accord of London in March. On the other hand, the Ankara government continued to resist without compromise French appeals for capitulatory concessions and special privileges to minorities as part of the principle of Turkish sovereignty put into the National Pact ever since its birth at the meeting of the nationalist leaders at Amasya between 18 to 22 June 1919. Thus, the most that the Ankara government could offer in this matter was Turkish adherence to the terms for the protection of minorities already framed within several European treaties of settlement for the late world war. The Turks also accepted the transfer of the Baghdad railway section between Pozanti and Nusaybin, as well as the branches in Adana, to a French group, with all rights, privileges and advantages attached to concessions on exploitation and

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

traffic. In a covering letter, Yusuf Kemal informed Franklin-Bouillon that his government was disposed to grant concessions for iron, chrome and silver in the Harşut valley for ninety-nine years, with fifty percent Turkish participation. Turkey wanted French specialists and would view with favour other requests for concessions³⁷.

The French, in turn, again agreed to a special regime for the Sanjak of Iskenderun in which Turkish should be an official language and that every facility be accorded to its Turkish inhabitants for the development of their culture, as they had at London in March. In fact, they also granted Turkey complete access to and use of the port of Iskenderun at no cost beyond that paid by local clients, and without any customs fees whatsoever for goods in transit between the port and Turkish territory. In addition, Franklin-Bouillon agreed that the Sanjak should have its own flag (incorporating, moreover, the Turkish flag) and recognised the right of administration by officials of Turkish origin in districts with Turkish majorities³⁸.

Since historians, political scientists, international lawyers and others in principle accept flags as artefacts expressive of a country or other corresponding political entity, it can be said that the separateness or distinctness of the Sanjak of Iskenderun from the rest of Syria was recognised as such. The right of having its own flag might be considered as the first step in the direction of a form of local independence for the district. Ankara Agreement was to have a very significant bearing on the dispute which ultimately developed between Turkey and France over the Sanjak of Iskenderun.

Although the Ankara government yielded to French protestations on the frontier delineated by its counter-proposals to the London Accord and on the delay of two days fixed by the same document for the general amnesty, it stood its ground firmly on any additional compromises on matters of substance. Moreover, with the elimination of the Greek threat in the west, Mustafa Kemal felt no sense of urgency in ending the Cilician struggle. He and his close colleagues had identified France from the very start as exhausted, financially weak, and unwilling to prosecute a war abroad. They

³⁷ M.A.E., SLC 1919 - 1922, Gouraud to Briand, 1 October 1921, Vol. 137, p. 217. *Ibid.*, Briand to Gouraud, 14 October 1921, Vol. 137, p. 278. *Ibid.*, Berthelot to Gouraud, 15 October 1921, Vol. 137, p. 281. *Ibid.*, Franklin-Bouillon to Briand, 18 October 1921, Vol. 137, p. 298.

³⁸ *Ibid.*

knew that there was no way that France should ever again go to war to protect anything which lay a centimetre outside its frontier. France had set its heart against war. Visions of war, memories of past cruel killings and fears of their recurrence dominated the minds of the French³⁹.

Throughout all of this process, Franklin-Bouillon remained fixed in Ankara. Although he enjoyed full powers to negotiate, as remarked before, the French envoy apparently confined himself to a role scarcely less pedestrian than that he had played during the previous June and July. In short, Franklin-Bouillon continuously received, and indeed seemed to desire, agreement drafts from Briand, which he routinely relayed without comment to Mustafa Kemal and vice versa. Perhaps Mustafa Kemal's strong resolve on the issues of ending the state of war between Turkey and France and on the supporting role demanded of France in the settlement of territorial disputes during forthcoming negotiations for a general settlement with the Allies moved Briand to push his emissary into the background. The Premier knew, of course, that his Allied colleagues would learn the terms of his peace with Turkey sooner or later. Equally evident was the great embarrassment before Britain and Italy which these cessions would entail, once they became public.

Finally, on 19 October, Briand, still under heavy economic and parliamentary pressures at home, cabled Franklin-Bouillon to sign the latest draft of the agreement sent to Paris. Meanwhile, commencing on 4 October, the Grand National Assembly began to interrogate their peace-makers very intently, step by step through the entire contents of the main body of the agreement as it took shape. Deputies showed keen interest especially in the determination of the Turkish-Syrian boundary line and the cession of the Sanjak of Iskenderun. Sharp protests rang out against the Franklin-Bouillon line and many orators wished that the frontier should begin from Ras-Ibn-Han, on the Mediterranean, at ten kilometres from the north of Latakia and cover Iskenderun, Antakya and their environs as well as a notable part of the Province of Aleppo. These hearings continued through 18 October, when

³⁹ Atatürk (1959), Vol. 1, pp. 79 - 81. Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları* (Recollections of the National Struggle), Istanbul, 1953, pp. 149 and 159.

Mustafa Kemal's himself came forward to relieve his Foreign Minister in defending the agreement⁴⁰.

According to Franklin-Bouillon, who watched the proceedings from the gallery (with an interpreter at his side), Mustafa Kemal saved the day. Towards evening, the Assembly approved the agreement by vocal acclamation. Two days later, Franklin-Bouillon and Yusuf Kemal signed it on behalf of their respective governments. Then, in accordance with Article 1, orders for an immediate cease-fire were promptly wired to all warring commands in the south. All units complied forthwith. The war had ended. Thus, a controversy which had dragged on since the Armistice of Moudros was at last amicably settled between Ankara and Paris. Colonel Louis Mougin, known for his Turkish sympathies, was the principal colleague of Franklin-Bouillon during the negotiations at Ankara and he remained there until 1925 as a diplomatic agent⁴¹.

The French Ministry of Foreign Affairs was extremely pleased over the signature of the agreement. "The signing of the agreement", enthused Emmanuel Peretti de la Rocca, Director of Political Affairs, "has given us popularity not only in Turkey but throughout North Africa. The letters I get from Morocco, Tunisia and Egypt are enthusiastic. Today the Islamic world is for us. We have returned to the traditional policy of France, that of our kings, of the empire, of the Republic."⁴²

Turkish Nationalists were greatly elated by the conclusion of this agreement. Ankara Agreement was the greatest Turkish Nationalist diplomatic victory so far due to the enhanced prestige of the Turkish armies and the now universal belief in an eventual Turkish victory. For the first time, one of the Entente Powers accorded legal recognition to the government of the Grand National Assembly and to its National Pact by

⁴⁰ M.A.E., T 1918 - 1929, Briand to Franklin-Bouillon, 19 October 1921, Vol. 174, p. 229. On these hearings see *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları* (Proceedings of the Secret Sessions of the Grand National Assembly of Turkey), Ankara, 1980, Vol. 2, pp. 258-372 (4 - 18 October 1921) and M.A.E., T 1918 - 1929, Franklin-Bouillon to Briand, 18 October 1921, Vol. 173, pp. 257-258.

⁴¹ Ibid., Franklin-Bouillon to Briand, 18 October 1921, Vol. 174, p. 210. Proceedings of the Secret Sessions of the GNA (1980), Vol. 2, pp. 360-372. Text of Ankara Agreement in the League of Nations, Treaty Series No. 1285, Vol. 54, 1926-1927, pp. 177-193. The agreement was approved by the French government on 28 October 1921, such approbation entailing *de plano* that of the Turkish government.

⁴² M.A.E., SL 1918 - 1929, Briand to Gouraud, 29 October 1921, Vol. 137, pp. 212-213.

signing a peace accord with it. In the words of Mustafa Kemal: "The fact that one of the most powerful of the states that had signed the Treaty of Sèvres, i.e., France, had come to a separate understanding with us, proved to the whole world that that treaty was merely a rag."⁴³

Ankara Agreement gave the Turkish leader the impression that the Allies were not united, and that France would become the Turks' *amicus curiae* by supporting them at the forthcoming peace conference. It promoted the Turkish leadership's policy of splitting the Allies by dealing with each one severally. It freed a great part of Turkish territory under foreign occupation without considerable sacrifice. It enabled the Turkish military command to keep a small force in the south and to transfer the greater part of its forces to the western front where they were very much needed. Many thousands of Turkish troops were now free to move against the Greeks, while the French decided to turn over to Ankara all the arms, including Creusot guns, ammunition, and equipment of the French military forces then stationed in the country to be evacuated, and also to supply further consignments of arms and equipment from Syria. The final withdrawal of French forces from Cilicia was equivalent to the strengthening of Turkish army by about 80,000 troops, such being the number of French soldiers up to that time facing an equal number of Turkish forces in Cilicia. In addition, it was estimated that the French command left to the Turks enough supplies and ammunition to equip an army of 40,000 men. The French pull back gave the Turkish troops some approach to arms' parity with the Greeks thus considerably reducing the effect of the material aid supplied by Britain to the Greek forces. Ankara Agreement increased the prestige of Ankara in the eyes of the West and the East⁴⁴.

The prelude to the Ankara or, as it was sometimes called, the Franklin-Bouillon Agreement, had been a long one. A separate Turco-French peace agreement had been foreshadowed not only by the abortive London Accord of 9 March 1921, but also by the negotiations between Mustafa Kemal and Georges-Picot at Sivas as early as 5 - 6 December 1919. Georges-Picot accompanied by two French officers was proceeding France via Asia Minor and had arranged to meet Mustafa Kemal on the way. The Turkish leader

⁴³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri: 1919 - 1938* (Atatürk's Speeches and Statements: 1919 - 1938), Ankara, 1961, Vol. 1, p. 235.

⁴⁴ F.O. 371/6477/E 12582. Rumbold to Curzon, 8 November 1921.

had demanded Cilicia and the Sanjak of Iskenderun, while the former had conditioned the French evacuation of Cilicia with its right to supervise the local administration and to protect the minorities and with Turco-French collaboration in Turkey's economic development. Georges-Picot had insisted, too, that for economic reasons, French mandated territory of Syria's frontier be drawn at some point to the north of Iskenderun on the assertion that this port was the natural outlet of Aleppo. The discussion, though reaching no agreement, revealed to Mustafa Kemal a certain French flexibility regarding Cilicia and other vital issues⁴⁵.

It was some two years after these initial efforts for a peace settlement that Turkey and France signed the Ankara Agreement. This agreement gave France at least a temporary security against the Turkish Nationalists and by removing French public alarm on the score of staggering credits, heavy casualties and an uncertain future in the Levant, may be said to have strengthened the French hold on Syria. Since French troops had already suffered defeat at the hands of the Turks, the agreement did not bring about a material change in the military situation. Moreover, France at that time, was not hesitant in embarrassing Britain. France viewed British policy in the Near and Middle East with suspicion. The experience of the First World War led many French policy-makers to resent Hashemite schemes in the post-1918 period and to perceive them as no more than British plots in disguise. The fact that French-mandated territories were mainly surrounded by British-dominated lands highlighted French vulnerability in the Levant and added credibility to French apprehensions regarding British policy. The two former allies were gradually falling apart, especially in their Near Eastern policies and France was profoundly irritated by what seemed to it the adventurous British support of the Greeks. Greek victory in western Anatolia would mean British ascendancy in the Aegean Sea and consequent British domination of the Turkish Straits. This went counter to the French views. Under these circumstances, France was only too glad to reduce its inconvenient military commitments in Cilicia and thus render it easier for Turks to continue their war against the Greek invaders. The French reversal revived the nineteenth-century colonial competition between Britain and

⁴⁵ M.A.E., SL 1918 - 1929, Note on peace with Turkey, 2 February 1920, Vol. 22, pp. 214-221. Captain Roger de Gontaut-Biron, *Comment la France s'est installée en Syrie: 1918-1919*, Paris, 1922, pp. 337-341. Captain de Gontaut-Biron served as the principal staff officer to Georges-Picot and accompanied him on his mission to Mustafa Kemal at Sivas.

France. The British saw the French action as a severe betrayal and one more grievance was added to the list of Anglo-French antagonisms⁴⁶.

Amazingly, the French historian Marcel Homet, in his book *L'Histoire secrète du Traité Franco-Syrien*, Paris, 1936, p. 238 asserts that the Ankara Agreement seemed to have been concluded by France primarily to embarrass and even to spite its ally, Britain. That claim is obscure and open to speculation. There is no evidence in the material available to the present writer that this was so. The assumption was certainly a gross exaggeration. The truth is that France was unquestionably defeated at the battlefield by Turkish forces and was therefore obliged to make peace with the Ankara government. Such guesswork is dangerous for authors who rely almost exclusively on secondary sources, as Homet did.

The international situation following the First World War offered many opportunities to the Turkish Nationalists. As it has after each great war in modern history, the coalition of victorious powers split apart even before the peace treaties were drawn. British, French, Italian and American interests were in conflict on many important questions. Russia had dropped out of the coalition at the point of Bolshevik revolution and, from 1918 on, was as suspect to the other powers as they were to it. Ankara government used these divisions to the full. The war-weariness of the Western powers and their reluctance to extend their military commitments, also helped Turks in these moves. The Turks understood the French mind thoroughly. The Turkish leadership read several major European newspapers faithfully and its representatives in Paris, London and Rome kept it posted of developments. Nationalist elements enjoyed great success in penetrating the Imperial Ottoman government and even the chancelleries of the Allies in Istanbul.

In addition to the immediate reasons, long-term varied and deep-rooted interests in the Levant had also dictated the French rapprochement with the Ankara government. In the realm of protecting French investments in Turkey, Paris faced formidable problems if Anatolia was to be divided among the Allies and their "Associated Powers" into various mandates, spheres of influence, or outright annexations. Major French financial concessions or capital ventures spanned the very length and breadth of the country, from Izmir to Trabzon and from Istanbul to Adana. Turkey was the repository of

⁴⁶ Ibid., Briand to Gouraud, 24 October 1921, Vol. 137, pp. 183-184. Mustafa Kemal's explanation of these conditions can be examined in Atatürk (1959), Vol. 2, pp. 523-527.

substantial French interests and vested capital, notably the majority holding in the Ottoman Public Debt. French investors had shown so sustained an interest in Turkish securities that, by 1914, they held more than fifty percent of the Ottoman Debt. As a result of this large movement of capital, French bankers had come to occupy a predominant place in Ottoman financial affairs and in the administration of the Imperial Ottoman Bank, an institution of vital importance to the economic life of the Ottoman Empire. If the Turkish state was partitioned, France stood to lose both securities and influence. These problems haunted Paris constantly throughout the entire Cilician episode and ultimately led the French to sue for peace⁴⁷.

Turkish hostility to France was incompatible with the success of the latter's designs, which included succession to the pre-1914 German position of political and economic advantage in Turkey. The proper French utilisation of Turkish nationalism could thwart the political ambitions of other European powers. Arab nationalism, on the other hand, supported by British pledges, menaced France's ambitions in the Levant, already complicated by Anglo-French rivalry in the Near East in general. There had been many manifestations of this rivalry in their controversies over the interpretation and implementation of the wartime secret agreements – notably the Sykes-Picot Accord, the Mosul oil problem and especially their 1921 quarrel over Anatolia and the Straits. In the last mentioned area the British actively supported the Greeks, while the French saw the Turks as a bulwark against Anglo-Greek influence in the Aegean, the Dardanelles and Asia Minor. The Ankara government, by adroit diplomacy, had purposefully played off one ally against another⁴⁸.

The Ankara Agreement provided France not only to restore Cilicia to Turkish rule and evacuate the district, but surrender a part of the area

⁴⁷ Ibid., Note on Near Eastern questions, 21 December 1921, Vol. 38, pp. 45-50. Also F.O. 371/3468. Aleppo Consul to F.O., 15 March 1922. Also see Albert Hourani, *Syria and Lebanon: A Political Essay*, London, 1946, pp. 146-157. No doubt Hourani's picture is correct in its larger dimensions and broader conclusions. One cannot, however, be so certain of the details he recounts. For assessments of French commercial and financial interests in the Ottoman Empire see in particular Thobie (1977), *passim*. According to this source, France's capital investments within the Ottoman Empire, at the outbreak of the war, matched its national budget for 1913.

⁴⁸ Ibid., Note, 19 April 1923, Vol. 208, pp. 29-33. Lord Curzon, British Foreign Secretary, in an interview on 4 July 1919 with Paul Cambon, the French ambassador in London, complained of the revival of the spirit of rivalry between the British and the French over Turkey. Curzon to Derby, 4 July 1919, telegram no: 956, D.B.F.P., I, iv, pp. 661-662.

placed in its keeping as mandated territory by the Supreme Council of the Principal Allied Powers. This territory running west to east, from the Gulf of Iskenderun to the left bend of the Tigris opposite Cizre, comprised about 16,000 square kilometres. France, in fact, abandoned the line laid down by the Treaty of Sèvres as the frontier between Turkey and territory mandated to France and substituted a new line. It began at a point south of Payas, fifteen kilometres north of Iskenderun, passed eastwards thence to a point on the Baghdad railway some forty-five kilometres north of Aleppo and thereafter followed the course of that railway to Nusaybin in such a way as to place the actual railway line in Turkish territory. The stations and sidings of the section between Çobanbey and Nusaybin belonged to Turkey as forming parts of the track of the railway. A large sector of the Baghdad railway on overland route to India thus lied within Turkish frontier. From Nusaybin the new frontier turned north-east to the Tigris at Cizre. With the exception of the border of the Sanjak of Iskenderun (Hatay) which was later to join the mother country in 1939, the new Turco-Syrian frontier for the most part followed the natural linguistic limits between the Turks on the north and Arabs in the south.

The British government, in the person of Lord Curzon, took vigorous exception to the notion of France making the Ankara Agreement with Turkey. It was a deal which aroused the intense indignation of London. Franklin-Bouillon's agreement was considered as an example of unmitigated French treachery. It was put forward that the revision of the northern frontier of Syria was not the concern of France alone. Although the mandate had been awarded to France by the Allies, it constituted a collective Allied victory, and consequently retrocession of territory by France to Turkey, without previous notification to Britain and Italy, was in the contravention of the Treaty of Sèvres⁴⁹.

While the British Foreign Secretary contended that this separate peace with Ankara was contrary to the Franco-British Treaty of 14 September 1914 and to the London Pact of 30 November 1915, both of which had stipulated that no separate peace would be concluded by any of the Allies with Turkey,

⁴⁹ Great Britain, Turkey No. 1 (1922), Correspondence between His Majesty's Government and the French Government respecting the Ankara Agreement of 20 October 1921, Cmd. 1570, London, 1922, p. 5. It should be noted, however, that since the Treaty of Sèvres had not been ratified it was not juridically binding, while the mandates, as of 20 October 1921, date of the Ankara Agreement, had not yet been confirmed by the League of Nations.

France replied that the agreement did not constitute a treaty of peace, but was only an arrangement of local significance made with a Power which was neither *de jure* and *de facto* recognised⁵⁰.

Nonetheless this French claim of a *tractation locale* resulted in fact in French recognition of the Grand National Assembly at Ankara as the sovereign authority in Turkey, directly breaching with Britain which was still supporting the defunct Imperial Government of Istanbul and for all practical purposes proved to be a separate Turco-French peace agreement.

The government of Ankara, however, had to render an account to Russia on the whole affair. Moscow was convinced that the Ankara Agreement had a secret provision directed against it. Lord Curzon also feared an additional clandestine agreement. It was thought on the part of Whitehall that Franklin-Bouillon – one of the leading Turcophiles of the French colonial party – was a person of very ebullient nature and not used to official negotiations, had done more than was expected of him and had placed matters in a light which was open to criticism. A letter from Yusuf Kemal to Franklin-Bouillon indicated understandings of a much more serious and far-reaching nature. The French made a categorical denial concerning the British fears of secret engagements with the Turks. The promises of concessions indicated in Yusuf Kemal's letter were "not connected with any secret engagement, either written or verbal, entered into by Franklin-Bouillon, relative to eventual co-operation on the part of France". The French government further stated that the views exchanged orally and in writing between Franklin-Bouillon and the representatives of the government of Ankara added nothing to the substance of the agreement, which included no secret arrangement⁵¹.

The French views were firmly adhered to and the Quai d'Orsay refused to budge from its position. Britain and France remained bitterly divided over the Ankara Agreement and the effects of this bitterness were felt far beyond the Near East. The division between the Allies was made evident from the above-mentioned acrimonious correspondence that took place between

⁵⁰ Ibid., p. 117.

⁵¹ Ibid., p. 118. During his combing of the available files of the archives of the Turkish General Staff Military History and Strategic Studies Directorate and the French Ministries of Foreign Affairs and Defence, the present author did not come across such a secret arrangement nor has he found a secret annex to the Ankara Agreement.

Britain and France over the agreement and gave great encouragement to the Turks⁵².

The terms of this agreement were also criticised by both the French colonial party and Syrian Arab nationalists on the grounds that special privileges were granted to the Turkish inhabitants in the Sanjak of Iskenderun and a special regime was established there. France was accused of break of promise in neglecting to protect Syria's northern frontiers and the economic and strategic importance to Syria of the ceded territory was emphasised. It was claimed that France, in an interest which was essentially its own, had abandoned to Turkey a portion of Syria's land, after having been entrusted with its defence. The Syro-Palestinian Congress further blamed Paris for the Ankara Agreement due to the reason that without consulting Syrians, it had ceded Cilicia to the Turks⁵³.

The French government, on the other hand, was convinced that the conclusion of the Ankara Agreement was in the interest of Syria as well. Thus, for instance, at the ninth session of the Permanent Mandates Commission of the League of Nations, when France's usually perceptive representative, de Caix, was asked directly about the Ankara Agreement and its importance for Syria, he replied that this was one of the greatest benefits which Syria had derived from the exercise of the French mandate. He went on to stress that this accord, in fact, guaranteed the northern frontiers of Syria, a matter which was of vital concern, as it was known that there were armed bands which engaged in continual raids. The French representative further said that Syria was perpetually in conflict with Turkey and if, in the future, Syria gained independence, this accord would be a dead letter, since Turkey had signed the Ankara Agreement with France and not with Syria⁵⁴.

⁵² *Kurtuluş Savaşımız: 1919-1922* (Our War of Liberation: 1919-1922), Publication of the Directorate General of Research and Policy Planning, Ministry of Foreign Affairs of Turkey, Ankara, 1973, p. 163.

⁵³ Du Véou (1954), p. 304.

⁵⁴ League of Nations, Permanent Mandates Commission, Minutes of the Ninth Session, 1926, pp. 118-119. As one may surmise from the frequency with which Robert de Caix is cited throughout this paper, he was far more than just a senior mandatory official in Syria. De Caix was one of the leading advisers in the Quai d'Orsay who exercised the greatest influence on Near Eastern policy before, during and after the First World War. He was the main protagonist of the French mandatory administration in Syria and, as indicated above, had served as the first Secretary-General of the French High Commission in Beirut. He held his office until the end of 1923 and thereafter remained a principal French spokesman, notably at Geneva, on Syrian affairs.

The Franklin-Bouillon Agreement was at the same time bitterly attacked by right-wing writers in France as an abandonment of the rich prize of Cilicia, of Christian friends and of the true defence line of Syria. Jérôme and Jean Tharaud, the outstanding French publicist brothers, had called the Ankara Agreement "an unfortunate precedent". Two significantly prophetic French comments followed the Ankara Agreement. General Dufieux remarked that the "agreement augurs the speedy loss of Iskenderun and Antakya" and former French Foreign Minister, Henri Froidevaux, that it is "destined to facilitate new Turkish demands and abandonment by France of the district of Iskenderun"⁵⁵.

To the ordinary Frenchman the word Cilicia did not conjure up much. He might suspect its economic importance, yet with its future he was not troubling himself. The French press published little on Cilicia. The great mass of the French people had no real interest in the region. As a matter of fact, French public was apathetic to the affairs of the Levant⁵⁶.

In keeping with the provisions of the Ankara Agreement, the military evacuation of Cilicia proceeded smoothly and on time. In fact, available documents show that the entire process elapsed without a single human casualty or even a serious incident. Thus, the general atmosphere of emotional stress and physical hardship marked by the years 1920-1921 ended for soldiers of both sides when the French flag was finally lowered at Adana, amid suitable honours from the Turks and the French alike, on 5 January 1922. Turco-French relations were henceforth close and Franklin-Bouillon continued to shuttle back and forth until the Armistice of Moudania on 11 October 1922.

As a result of the Ankara Agreement, the government of Ankara established a Diplomatic Mission at Paris in November 1921. This representative office headed by Ahmet Ferit (Tek) was the first official window of the government of the Grand National Assembly of Turkey opening to the West. On his arrival the Turkish representative stated that his first task would be to deal with the questions arising out of the implementation of the Ankara Agreement, and that he would work to increase the sympathy between Turkey and France.

⁵⁵ Du Véou (1954), p. 305.

⁵⁶ C.M. Andrew and A.S. Kanya-Forstner, "French Business and French Colonialists", *Historical Journal*, 19, 1976, p. 996.

Ankara Agreement was not a conclusive peace treaty. It was a bilateral agreement between Turkey and France which had not been referred to their respective parliaments for ratification; but had only been approved by the two governments. At the close of 1921, however, the French Senate eagerly acquiesced in the agreement which lessened France's responsibilities in the Near East: being uninterested, they accepted any compromise that would end what was to them merely the tiring Cilician question. While it was meant to put an end to the hostilities in Cilicia, it was, nonetheless, an effective interim arrangement pending the conclusion of the final peace settlement. The definitive peace treaty between Turkey and all the Allied Powers was finally signed at Lausanne on 24 July 1923. A bilateral exchange of letters between the Turkish and French delegations, led respectively by General İsmet (İnönü) and General Maurice Pellé, put it specifically on record that nothing in the new treaty should be held to invalidate the stipulations of the Turco-French Agreement of 1921. The Ankara Agreement was therefore confirmed and included in the Treaty of Lausanne and became part of the general peace settlement with Turkey.

Before ending up the paper, however, one by-product of the struggle for Cilicia should also be mentioned. It was that the French evacuation of Cilicia was preceded by a mass, instantaneous flight of the Armenians, who had been employed as gendarmerie and militia by the occupying power and thus who were ashamed of their misdeeds from the incoming Turks. Although both the Turks and the French endeavoured throughout the whole month of November and much of December to convince Armenians of the benevolent intentions of the Turkish government, the advice was of no avail. The Armenians chose to run away with their former French masters.

Çeviriler:

YIRMİNCİ YÜZYILDA VAKIF ÇALIŞMALARI : DURUM TESPİTİ

Yazan: MIRIAM HOEXTER*

Çeviren: HATİCE GÜZEL

Vakıf çalışmaları - İslâmî hayır kurumu - genellikle İslâm çalışmalarının geniş bir bölümünü oluşturmuştur. Bununla beraber konuya uzunca bir süredir daha az önem verilmekte ve konu nispeten az sayıda öğrenci ve araştırmacının ilgisini çekmektedir. Yirminci yüzyıl sonu itibari ile bu durum artık tersine dönmüş bulunmaktadır. Son yirmi yılda ve özellikle 20. yüzyıl öncesinde hiç olmazsa vakfa yönelik bazı müracaatlar yapan İslâm dünyasının herhangi bir bölgesinin ekonomik, sosyal, görünümü ile ilgili - çalışmalarda, kültürde, İslâm tarihinde - üniversitelerin uzmanlaşmış, ilgili bölümlerinin müfredatları ve İslâmî hayır kurumu vakıf konusunda hayli yol kat etmişlerdir. Burada beni ilgilendiren husus, vakıf kurumunun çalışmalarına yönelik bu davranış değişikliğine neden olan süreçtir.

Genel olarak, 20. yüzyılda İslâmî hayır kurumu çalışmalarında üç ana merhaleyi ayırt ediyorum. Bu merhaleleri açıklamadan önce iki genel mülâhazanın yapılmasında yarar vardır. Birincisi, bu çalışmaları aşamalara ayırmanın bir dereceye kadar sun'î olduğunun ve muhtevaları daha sonraki bir aşamaya ait olmakla birlikte yayın tarihleri bakımından daha erken bir aşamaya yerleştirilen bazı çalışmalara karşı haksızlık yapıldığının farkındayım. Dahası, akademik olarak erken dönemlerde dikkat çeken konular bugüne kadar tartışılmaya devam etmiştir. Amacım, bu merhaledeki yenilik ve değişikliklere vurgu yaparak, bu merhalelerin her birinin karakteristik yönelimlerini açığa çıkarmaktır. İkincisi, atflarda örneklem yoluyla, vakıfla ilgili sürekli olarak artan literatürden, sadece sınırlı sayıdaki çalışmadan söz edilecektir.

* Makalenin orijinali için bkz. Miriam Hoexter, "Waqf Studies In The Twentieth Century : The State Of The Art". JESHO , Koninklijke Brill NV, Leiden, 1998, ss.474-495. Miriam Hoexter, Kudüs İbrani Üniversitesi. Makalenin İngilizce çevirisi Doç.Dr.Mehmet Öz ve Türkçesi Prof.Dr.Bahaeddin Yediyıldız tarafından kontrol edilmiştir.

Birinci merhalede, İslâmî hayır kurumunun incelenmesinin zemini hazırlanmıştır. 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl araştırmacılarının yolunu takip ederek, bu aşamadaki çalışmalar, temelde vakfın yasal yönleri üzerine yoğunlaşmıştır¹.

Araştırmacılar, 20.yüzyılın sonlarında vakıf hukuku çalışmalarına, 19. ve özellikle 20. yüzyıl süresince İslâm dünyasının değişik bölgelerinde yapılan Hukukî Reform tartışmalarını eklemiştirler². Ayrıca az sayıda vakıf belgelerinin (vakfiyeler) tercümesi ve ilmî yayını da bu birinci merhalede üretilmiştir³.

Hukukî boyutunun ötesinde, geniş çaplı etkileri olan vakıf kurumu incelemelerinin gelişmesi ise, ikinci merhalede anlamlı bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bu merhale vakıf teşekkülünün tarımsal ilişkiler üzerindeki etkisi üzerinde yoğunlaşan çalışmalarla birlikte⁴, çalışmalarını çoğunlukla Vakıflar Dergisi'nde yayınlayan bir kısım Türk araştırmacı tarafından başlatılmıştır⁵.

1979 Haziran'ında Kudüs'te yapılan milletlerarası seminer, bu merhalede önemli bir kilometre taşı oluşturmuştur. Bildiğim kadarıyla bu toplantı şimdiye kadar, tamamıyla İslâmî hayır kurumuna tahsis edilen ilk milletlerarası toplantı niteliğini taşımaktadır. Toplantı, İslâm dünyasının değişik bölgeleriyle ilgili çalışmalar yapan pek çok disiplinden 27 araştırmacıyı da bir araya getirmiştir. Müteveffa Gabriel Baer'in başkanlığındaki düzenleyiciler, katılımcıları vakfın ekonomik etkileri, çeşitli kamu hizmetleri bakımından önemi, vakıf ve kurumun sosyal sisteme olan etkileri ve vakıf devlet ilişkileri gibi bir dizi özel meseleye tebliğler hazırlamaya davet etmişlerdi. Seminerin oturumları bu genel temalar üzerine odaklanmıştı ve özellikle vakıf çalışma-

¹Bkz.Heffening, El (1931); Heffening'in eserlerinde verdiği bibliyografyanın hepsi de vakfın hukukî yönlerini ele alan başka bazı çalışmaları içermektedir. Makalenin Shorter El(1974) (Kısa İsl. Ans.).

²Anderson 1952 ve 1976, ss. 162-169. Busson de Janssens 1951, 1953; Fyze 1964, ss. 290-318; Tahir 1988; Osmanlı İmparatorluğu: Barnes 1986; Mısır : Baer 1969; Kepel ve Barbar 1982; Lübnan : Bartels 1967; Suriye: Deguilhem - Schoem 1992; Deguilhem 1994; Filistin ve İsrail : Kupferschmidt 1987, özellikle ss.102-28; Layish 1966; Reiter 1996.1997. bölüm 3; Dumper 1994; Fas: Stöber 1986, bölüm 2; Kogelmann 1997 ve oradaki kaynakça; Pakistan: Malik 1990; Tunus: Ben Achour 1992; Hénia 1995; Hindistan: Kozlowski 1985, 1995a, 1995b.

³Meselâ, Stephan 1944; Massignon 1951, 1953; Darrüg 1963; RabÓ' , 1964/5.

⁴Meselâ, Sékaly 1929. Baer 1962, özellikle bölüm IV, ve oradaki bibliyografya.

⁵İlk çalışmalardan bazıları: Barkan 1942; Köprülü 1938, 1942. Ayrıca bkz.Gibb ve Bowen 1957, kısım II, ss. 165-78 ve oradaki bibliyografya.

larında sayısal analizlerin kullanımını ele alan, metodoloji konusuna özel bir oturum ayrılmıştı. Bu nedenle seminer tam anlamıyla yeni bir vakıf disiplini oluşturmuş ve konuyla ilgili gelecekteki çalışmalar açısından da bir gündem belirlemiştir.

Seminer fikri, tartışılan konular ve de bazı katılımcıların kullandığı kaynaklar ve yöntem, bütün olarak, sosyal ve ekonomik tarih konusundaki belirgin ilgi, genelde beşerî bilimle özelde tarih araştırmalarında sayısal yöntemlerin kullanılmaya başlanması, Orta Doğu Tarihi'nin incelenmesi için paha biçilmez bir kaynak olarak şerhiye sicillerinin 'keşfi' gibi, tarih araştırmalarının o zamanki önemli gelişmelerinin tamamlayıcı bir parçası olarak görülmelidir.

Vakıfla ilgili birinci milletlerarası seminerden yaklaşık yirmi yıl sonra vakıf çalışmaları alanında yapılması gereken işler ve yapılmış olan işler bilançosuna bakmak için, içinde bulunulan an uygun görünmektedir.

Bu son 20 yılda yapılan araştırmaların çoğu İslâmî hayır kurumu çalışmalarına yönelik bir keşif görevi olarak tasvir edilebilir. Elbette ki bu merhalede yapılan çalışmalardan hiçbirisi sadece gerçekleri ifade etmek üzerine odaklanmış değildir. Her bir araştırmacı bulgularını bir veya daha fazla bağlamda analiz etmeye çalışmıştır. Bir yandan bazı araştırmalar kurumun belirli yönleriyle ilgilenirken diğer yandan başka araştırmacılar vakıf belgelerini diğer konuları keşfetmek amacıyla kullanmışlardır. Bu süreçte, şimdiye kadar ihmal edilen bu kurumun çok değişik alanlardaki önemi tartışılmış ve vakıfla ilgili geleneksel anlayışın büyük bir kısmı sorgulanmıştır. Ben bu merhalede sağlanan sezgilerin birkaç misali üzerinde durmak istiyorum.

Vakıf teşekkülünün, çoğu, hayır işlerini idare edenler ve bu hayırlardan faydalanan kimseler olarak kurucular tarafından belirlenen insanların ve kamusal amaçların karmaşık yapısını incelemek suretiyle, ikinci aşamadaki çalışmalar, hayır kurumunun gerçek boyutlarına bir açıklık getirmiştir. Şimdi herkes, tarafından bilinen bir durum, yani 20. yüzyıl öncesinde hastaneler, su sistemleri, imar, dinî hizmetler, eğitim, maddî yardım gibi kamusal ve yerel hizmetler olarak tanımladığımız geniş bir yelpazenin hemen tamamen vakıflar tarafından kurulduğu, desteklendiği ve sürdürüldüğü bu merhalede belgelendirilmiştir. Aynı şekilde, kırsal alanda ve pek çok şehirdeki özel mülklerin büyük kısmının, gerçekte vakfedilmiş mülk olduğu da ortaya çıkmıştır.

Bu bağışların büyük çoğunluğu yöneticiler, onların çevresindeki kişiler, valiler, eski devlet görevlileri ve varlıklı olan insanlar tarafından yapılmıştı. Bu çeşit bağışlarla ilgili olan araştırmalar vakfın, yöneticileri tarafından nasıl bir kamu yönetimi arzı olarak yani halkın devlete olan güvenini sağlamlaştırmak, uzak eyaletlerle bağlarını güçlendirmek, bağışlardan yararlanan halk nezdinde şöhret ve nüfuzlarını temin etmek için bir enstrüman olarak nasıl kullanıldığını göstermiştir. Özellikle medrese ve sufi tekkelerinin kurulması veya oluşturulması amacı ile yapılan bağış sisteminin meydana çıkışı ayrıca, halk arasında siyasî destek ve meşrûiyet kazanmak isteyen ve nüfuz sahibi olmak isteyen yerel valiler ve ayanlar açısından da etkili bir enstrüman olarak kullanılmıştır. Araştırmacılar; yöneticiler ve valiler tarafından yapılan büyük bağışların arkasında yatan siyasî, kültürel, dinî ve özel sebeplere değişik vurgular yapmaktadırlar. Aslında pek çok durumda vakıfların kurucuları, üyeleri veya bu üyelerin aile bireyleri ya da yakınları, bu bağışlardan yönetici veya vakıflardan yararlanan kişiler olarak bir şekilde kazanç elde etmişlerdir. Bununla beraber, bu hayır kurumlarının halk ve kurucular arasında yarattığı etkileri ve umuma yönelik katkılarını sorgulamak pek de mümkün değildir⁶.

Şeyhlik ve sufilik düzeni ile ilişkilendirilen bu çeşit hayır kurumları geniş anlamda İslâmiyeti yaymak için kullanıldığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yeni fethedilmiş bölgelerde ve serhat bölgelerinde Osmanlı kültürünü, Osmanlı genişlemesini ve kolonizasyonunu teşvik etmek amacıyla da kullanılmıştı⁷. Mekke ve Medineye, buraların gıda ihtiyacına burada yaşayanlara, genelde de hacılara yönelik olarak yapılan vakıflar olan bu kurumlar, yöneticilerin siyasî itibarını artırmak amacıyla kullanılan vakıfların en temel misâlleridir. Tabii olarak "Haremeyn'in savunucuları" başlıca sorumluluğu ve yükü taşımışlardı. Bununla beraber, bu merhalede ele alınan çalış-

⁶ Çeşitli bölge ve zamanlardan bazı misâller için bkz: Barkan 1979; Behrens - Abouseif 1994, ss. 145-177, 271-72; Ben Achour 1992; Bilge 1983; Gerber 1983a; Humphreys 1989; Jenings 1979; Kozłowski 1995b; Kunt 1979; Lambton 1997; Van Leewun 1994; Mc Chesney 1981, 1991, çeşitli yerlerde, özellikle 182-190. Necipoğlu - Kafadar 1985; Peri 1983b. 1992; Petry 1983; Subtenly 1988; Wolper 1995; Yedi yıldız 1985, çeşitli yerlerde. Medreselerin gelişimi ve yerel eşraf ile siyasî otoritelerin kurdukları vakıfların karşılıklı etkileşimi özellikle 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar, burada ayrıntılı olarak tartışılmamasına rağmen, özellikle burada belirtilmesi gereken ilginç bir misâldir. Konuyla ilgilidir. Konu üzerine yazılmış temel eserler için bkz. Arjomand 1998 ve baskıdaki çalışması.

⁷Barkan 1942; Kunt 1979; Layish 1987; Lopasic 1994; Mutafçieva 1979; O' Fahey 1997; Schwarz ve Kurio 1983, ss. 3-8.

malar, dünyanın diğer İslâm bölgelerinin idarecilerinin, kendilerinin ve yönettikleri halkın Kudüs'ün yanısıra Mekke ve Medine'deki vakıflara yaptıkları katkılara atfettikleri siyasî öneme de vurgu yapmaktadır⁸.

Genel nüfusun İslâmî hayır kurumu çalışmalarına dahil edilmesi, bu merhalede gerçekleştirilen çalışmaların en önemli katkılarından bir tanesiydi. Bu katkılar son 20-30 yılda bilim adamları tarafından sivil toplumun değişik boyutlarına ve kültür tarihine gösterilen ve giderek artan ilgi ile birlikte devam etmiştir. Gerçekten de vakıf belgelerinin bu konularla ilgili çalışmalar açısından en zengin kaynaklardan biri olduğu açıkça ortaya çıkmıştır.

Vakfiye özetleri ve diğer kaynaklar dahil, idarî tahrirler ve şeriyeye sicillerinin daha yaygın kullanımı⁹, yukarıda zikredilen zaman dilimleri içerisinde belirtilen bölgelerin genel nüfusunun yaptığı vakıflarla ilgili vakıa incelemelerini hâsıl etmiştir. Bu araştırmalar, vakıf yapan nüfusun toplumun bütün katmanlarını- zengin ve güçlülerden bir oda veya bir evin bir kısmı gibi küçük mülklere sahip kişilere, erkek ve kadınları, müslüman ve zimmîleri - kapsadığını ortaya koymuştur. Vakıf teşekkülünün kapsamı ve kuşatıcı niteliğinin farkına varılması, toplum ve kültürün bazı temel anlayışlarına temas eden, bir dizi soruya kapı açmıştır. Bu araştırmalar, hayır kurumunun normal yardım fonksiyonunun ötesinde, kurumun sosyo - ekonomik önemine ışık tutmuştur. Bunlar, ayrıca mirasın bir kuşaktan diğerine mülkiyetin intikaliyle ilgili kabul edilen genel anlayışı da sorgulamıştır.

Aile vakıfları, İslâmî veraset sisteminin önemli bir parçası olarak mülkiyetin uygulamada bir kuşaktan ötekine intikali yolu (Vakıflar kanalıyla mülkiyet üzerinde yararlanma hakları) olarak gösterilmektedir. Vasiyetnamelelerin tanzimleriyle birlikte kişisel eğilimlere göre kişinin malını vakfetmesi ve intifa hakkının bölünüşü belki de kendi veraset hukuklarından ziyade bir

⁸ Afifi 1995; Amin 1980, ss. 223-31; Faroqhi 1994; Heywood 1988; Hoexter 1998; al TüzÖ 1995.

⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi toprakları ile ilgili vakfiyelerin, koleksiyonları ve katologları gibi birincil belgeler ulaşılabilir durumdadır. Mısır, Beyrut, Musul için bkz. Crecelius 1995, ss. 247, 249 - 51 ve n. 4,5,6. Bazı ilave kaynaklar için bkz. meselâ Edirne için : Gerber 1983a, s.30; Osmanlı Cezayir'i için Saidouni 1995; Temimi 1983; Tunus için : Ferchou 1992a, ss. 13-17. Türkiye'deki şeriyeye sicilleri için bkz. Haneda ve Miura 1994. s.200. 16. yüzyıl süresince Anadolu'nun muhtelif şehirlerindeki vakıfların tanzim edilmiş bir listesi için bkz. Faroqhi 1984. ss. 351-52, n.9.

kimsenin mülkiyet hakkına emretme yolları ve geniş uygulama alanları olarak belirlenmiştir¹⁰.

Vâkıfların, soylarından gelen kişiler arasında intifa hakkını paylaşırma yolları ve bu hakların gelecek kuşaklara intikal tarzı hakkındaki şartları ile ilgili çalışmalar, incelenen kültür ve toplumun karakteristiği olan gerçek sosyo – ekonomik normlar hakkında önemli göstergeler temin etmiştir. Dahası, bu bakımlardan değişik bölgelerde farklılaşmalar bulunmaktadır; ki bunlar mahallî siyasî ve iktisadî şartlara atfedilebilir ve ailenin, akrabalığın ve zürriyetin anlamına ilişkin farklı kültürel algılamaları ve geniş aileye atfedilen farklı derecelerdeki önemi yansıtmaktadır¹¹. Üstelik aile vakıfları aynı soydan gelen varisler arasındaki işbirliğinde önemli bir rol oynamış, ancak aynı zamanda bu grup içinde olduğu gibi vakfın gelirinden yararlanacak niteliklere haiz olmayan akrabalar ile soydan gelenler arasında çatışma, gerilim ve uyumsuzluklara da sebep olmuştur¹².

Şeriyye mahkemesinde yapıları vakıflar incelemesi ve müslüman komşularının vakfiyeleri ile gayrimüslimlerin vakfiyelerinin ayrıntılarının karşılaştırılması yoluyla, gayri müslimlerin, müslümanların kültürel çevresine adaptasyonu süreci hakkında bir fikir edinilmektedir¹³.

Bazı araştırmacılar, ilgilerini vakıf teşekkülünün hızına çevirmişlerdir. Bilgilere ve zaman dilimlerine göre değişebilen farklılıkları keşfedilmiş; araştırmacılar tarafından önerilen açıklamalar hayrâtın oranını etkileyen sosyal, ekonomik ve siyasî şartlar gibi dinamik faktörlere dikkat çekmiştir¹⁴.

Bu merhalede, kamu oyunun hayır kurumlarına gösterdiği ilgi, pek çoğu baba tarafından soyu tükenmiş olan ailelerin birinci ve ikinci derecede vakıftan yararlanan akrabalarının küçük çaplı hayır kurumlarının birleşerek büyük çaplı kamu kuruluşlarına dönüşmesini sağlamıştır. Demografik eği-

¹⁰ Bkz. özellikle Powers 1990b. Ve bkz. n.11. aşağıda

¹¹ Doumani 1998; Ferchiou 1987, 1992b; Hénia 1995; Layish 1983, 1994, 1995,1997; Marcus 1989, ss. 210-12; Powers 1990a, 1993; Reiter 1996, 1997, ss. 74-115. Bkz.notlar 23 ve 24.

¹² Doumani 1998; Ginio 1997; Marcus 1989, ss. 211-212; Powers 1990a, 1990b.

¹³ Yahudilerin kurdukları vakıflar için bkz. Gil 1976; Gerber 1983b; Goitein 1971.ss. 91-143; aynı yazar 1983, çeşitli yerlerde, özellikle ss. 88-90; Yahudi ve Hristiyan vakıfları için bkz. Shaham 1991.Mısır'da hayır yapanlar için bkz. 'Afifi 1994; ve Lübnan'daki Marunilerin kurdukları vakıflar için, van Leeuwen 1994. İsrail'deki Dürzi cemaatinin kurduğu vakıflar için de bkz. Layish 1990.

¹⁴ Baer 1979; Barkan ve Ayverdi 1970,s.xxx; Hoexter 1998, bölüm 4; Marcus 1979; 1989, ss. 210,314; Meriwether 1993; Peri 1981; Roded 1979; Ayrıca bkz. Hénia 1995.

limlerin etkilerine karşı büyük duyarlılık, yüksek çocuk ölüm oranları ve modern öncesi devirlerdeki düşük ömür beklentisinin yanısıra ailenin uzun ömürlülüğü özellikle salgın hastalıklar ve diğer doğal felaketlerin tesiri, nisbeten kısa süreler sonunda çoğu durumda aile vakıflarının nisbî, hayrî veya kamu yararına olan amaçlarına ulaşmasını sağlamıştır¹⁵. Bu açıdan, bu nihai genel yararlanıcıların aile vakfi belgelerinde konunun gerektirdiği biçimsel cümlecikler olduğu ve gerçekte kamu amaçlarına katkıda bulunmadığı fikrinin en azından doğru olmadığı gösterilmiştir.

Bazı araştırmacılar, vakfın yönetimi ve hayır kurumunun finansman ve ekonomi yönü ile ilgili alanlarına yönelmişlerdir. Bunun sonucu olarak aile vakıflarının yönetimi ile, büyük kamu vakıfları aşamasındaki yönetim ve yöneticilerinin seçimi, arasındaki temel farklılıkları tespit etmişlerdir. Bu çalışmalarda ulemanın kamu vakıflarının yöneticisi olarak hemen hemen tekeli bir rol oynadığı fikrinin çok abartılı olduğu açığa çıkmıştır. Özellikle bu kuruluşlar, üzerindeki en büyük vakıfların yöneticileri olarak, en az ulema kadar mahallî ileri gelenlerin ve çeşitli resmî görevlilerin de önemli olduğu ve devletin bu vakıflar üzerindeki etkisinin çok kuvvetli olduğu çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır¹⁶.

Büyük Hayır kurumlarının vakfedilen mülklerden sağladıkları gelirler, yardım hizmetleri ve personel harcamalarının ayrıntılı tartışması, bu vakıfların gerçek işleyişleri, karşılaştıkları mali sorunlar, bunları nasıl çözdükleri ve çevre bölgeyle ilgili kamusal fonksiyonlarının önemi hakkında net bir tabloyu ortaya çıkarmıştır. Bu vakıfların çoğunun olduğu üzere, bölgelerden gelen gelire bağımlı olarak, belli bir süre içindeki evrimlerinin incelenmesi sadece belirli vakıfların tarihini anlamamıza değil fakat aynı zamanda bunların bulunduğu ve gelirlerinin çoğunu tahrir ettikleri bölgelerin ihtimalî tarihine de katkı da bulunmuştur¹⁷. Bu büyük vakıfların ayrıntılı bir şekilde çalışılması, verdikleri kamu hizmetlerini, sadece kurucuların belirlediği şartların sürdürülmesinde değil fakat diğer alanlarda da, meselâ; borç para verme,

¹⁵ Hoexter 1998, özellikle ss. 90-91; ayrıca bkz. Baer 1983, ss. 21-22; Ben Achour 1992, s.61; Yerasimos 1994, s.45.

¹⁶ Hoexter 1995, ss. 146-49. ve notlar için bkz: 'Afifi 1991, s.23-140. 257-62; Amin 1980, ss. 69-130; Ben Achour 1992, özellikle ss. 67-69; Hoexter 1998, bölüm 3; Lambton 1997, ss. 308-10.

¹⁷ Meselâ : Faroqhi 1974, 1976,1981; Gerber 1988, bölüm 8; Jeninngs 1990; McChesney 1991, çeşitli yerlerde.

mal ve eşyanın korunması, gezginlerin can güvenliğinin sağlanması gibi hizmetlerin çeşitliliğini de ortaya çıkarmıştır¹⁸.

Büyük vakıfların idaresi hususundaki en ilgi çekici soru, belki de vakıf malının büyük ölçüde parçalanmasına yol açan vakıf yönetimine yönelik sürekli rüşvet, ihmal vb. suçlamaların, bu somut, incelemeler karşısında doğru olup olmadığı veya ne dereceye kadar doğru olduğu sorusudur. Vakfedilen mallar üzerindeki sözleşmelerin incelenmesi bu bakımdan özel ilgiye layıktır ve vakıf çalışmalarının gelişiminin ikinci merhalesinde, vakıf mülklerinde uzun dönemli ticarî işlemlerin ve değişikliklerin yapısı ve işleyişi hakkında yeni bilgiler kazandırmıştır¹⁹. Bu ticarî işlemler sıklıkla vakıf hukukunda ele alındığından daha geniş bir çapta uygulandığı görülmüştür. Bazı bölgelerde ve dönemlerde kötü yönetim, rüşvet ve suiistimal belgelenirken diğerlerinde vakıfla ilgili farklı bir resim ortaya çıkmıştır veya Raymond'un söylediği gibi: "Des recherches plus attentives ont montré que les conclusions classiquement formulées sur l'économie du waqf et sur sa gestion étaient excessivement pessimistes. Le waqf, grâce à sa souplesse et à ses capacités évolutives, a pu jouer un rôle économique positif et sa gestion paraît avoir été meilleure qu'on ne l'a dit."²⁰. Aslında bu ticarî işlemlerin çoğalmasının kökeninde sosyo - ekonomik sebeplerin bulunduğu gösterilmiştir ve (bunların) sonuçları ne vakıf ve ne de toplum açısından mutlaka zararlı değildir. Dahası, bazı durumlarda, kamu kaynaklarının zimmete geçirilmesi ve yöneticilerin istismarını önlemek amacıyla halkın kamu kuruluşlarının yöneticilerini yakından izlediğine dair belgeler ortaya çıkarılmıştır²¹.

Bu merhalede yapılan çalışmaların çoğunda vakıfların, sosyal tarih alanındaki etkileri ele alınmıştır. Vakıf araştırmalarındaki bulguların bazıları, muteber ailelerin şöhretinin ve gücünün kaynağı olarak vakıfların önemini vurgulamakta ve vakıfların ailelerin ilerlemelerine ve kuşaklar boyunca toplumdaki mevkilerini sürdürmelerine katkı yapabildiği ve yaptığı çeşitli yolları

¹⁸ Bazı misalleri: Barkan 1942; Faroqhi 1981, ss. 106-108, 113 ve notlar için Hoexter 1998, bölüm 6; Jenings 1979, 1990. Geliri yalnızca ödünç verilen paraya bağlı olan para vakıfları için bkz. Mandaville 1979; Çizakça 1995 ve oradaki literatür için bkz. Rafeq 1994.

¹⁹ Afifi 1991, ss. 141-204; Baer E12, 1979; Ben Achor 1992, ss. 69-74; Çizakça 1995, ss. 320-22; Deguilhem - Schoem 1988, Deguilhem 1991, ss. 76-95; Gerber 1988, ss. 170-78; Hénia 1995, Hoexter 1984,1997, 1998,bölüm 5; Reiter 1996, bölüm 7; Shinar E12; Shuval 1996.

²⁰ Raymond 1995, s. 12.

²¹ Gerber 1998, ss. 166-69, 174 -75, 179; Hoexter 1997,1998, bölüm 5; Jenings 1990. s.335; Marcus 1989, ss. 303-4; Peri 1983a, ss. 42-47; Raymond 1973-74, vol. 2, s. 794; Reiter 1996, s.203.

da göstermektedir. Muteber aileler ve ulemanın dışında, muhtelif grupların – esnaf loncaları, eşraf, ortak kökenden gelen gruplar, mahalleler, fıkıh ekolleri, sufiler, tekkeler, gayr-i müslim cemaatler – da evkaf tarafından desteklenmiş olduğuna dair bulgulara rastlanmıştır²². Bu çalışmalar, böylece, modern çağ öncesinde, intisâb (efendi-müntesib) ilişkilerine ve sivil toplumun yapısı gibi önemli konulara yeni bir bakış açısı getirmiştir.

Vakıf çalışmalarının büyük katkıları yaptığı alanlardan bir tanesi de cinsiyet çalışmalarıdır. Vakıf yapan kişilere yönelik çalışmalar, kadınların mülk sahibi olmadığı düşüncesine meydan okumuş ve bunu çürütmüştür. Yalnızca kurucunun tam mülkiyetindeki mülkler vakfedilebileceğinden, bağışçı nüfus içinde kadınların varlığı kadınların mülk sahibi olduğunun inkâr edilemez bir kanıttır. Bu tür çalışmalar, sadece kadınların mülk sahipliğini ortaya koymamış, aynı zamanda mülk sahipliğinin az sayıda elit kadınla sınırlı olmadığını da ortaya koymuştur. Genel vakıf kurucu nüfusun incelenmesi ve sayısal sonuçların ortaya çıkarılması, bulguların tavsifine ve kadınların nispi payının gösterilmesine yardımcı olmuştur. Muhtelif zaman ve bölgelerde yapılan çalışmalar, vakıf kuran insanların % 20 ilâ % 50 arasında kadınlardan oluştuğunu göstermiştir²³. Dahası kadın vâkıflar hayatın bütün kesimlerinden - zengin ve fakir, ileri gelen ailelerin, yönetici hane halklarının kadınları ve de sade bir hakka sahip kadınlar- gelmekteydi²⁴. Bu alanda elbette ki kadın (cinsiyet) çalışmalarını önemli bir şekilde zenginleştirme umudunu veren çalışmalar yapılabilir ve yapılmalıdır.

²² Bkz. Baer 1997 ve ayrıca bkz. Barkan 1983, özellikle ss. 41-42; Baer 1979. 1986; Behrens – Abouseif 1994, özellikle 165-172; Fernandes 1981; Jennings 1990; Kupferschmidt 1987 s. 68, n. 61. ss. 113-14 ve n. 59-60; Marcus 1989, özellikle ss. 296-313; Roded 1988. 1990; Salati 1995.

²³ Muhtelif bölgeler ve zamanlar hakkında elde edilen sonuçlar için, bkz. Baer 1983, s.10; Doumani 1998, s. 19, n.52. Uzun bir zaman dilimindeki genel nüfusa gönderme yapan ek sonuçlar için, bkz. aynı eser s.19 (1800 ve 1860 arasında Trablus ve Nablus); Gerber 1983a, s.37. (Onbeşinci ve onaltıncı yüzyılda Edirne); Marcus 1989, s.210(Halep'te aile vakıfları 1770-1820); Reiter 1996, s.58 (1949'a kadar yirminci yüzyılda Kudüs). Tunusta meşhur ailelere mensup kadınların kurduğu vakıflar hakkında bkz. Ferchiou 1992b, s.257; Eyyubi Şamı'nda bkz. Humphreys 1994; Memlûk Kahire'sinde yönetici sınıfa mensup olanlar için, bkz. Petry 1983, s.201.

²⁴ Bkz. 'Afifi 1991.ss.239-45; Baer 1983; Behrens – Abouseif 1994, çeşitli yerlerde; Crecelius 1986; Doumani 1998;Fay 1997; Ferchiou 1987, 1992b; Gerber 1983a; Héniá 1995; Jennings 1990; Marcus 1979, 1983, 1989, ss.210-12; Meriwether 1993; Petry 1983, ss.195-201; Powers 1993; Reiter 1996, ss.58-59,74-115,121-32; Roded 1979. 18.yüzyıl sonunda Kahire'de bir kadının kurduğu tipik küçük bir hayır kurumu için bkz. : 'Abd al - Malik and Crecelius 1990. ayrıca bkz.n.11 yukarıda .

Vakıf belgelerinin kullanılması ile kazançlı çıkan bir başka alan da şehir araştırmaları olmuştur. Kentsel çevre ve kamu alanının biçimlenişi, kentlerin gelişmesi, şehirlerdeki mahalle veya semtlerin inşası ya da eskiyen kısımların yeniden inşası, kamu binalarının ayrıntıları, bunların karakteristikleri, komşulukların sosyo - ekonomik yapısı ve mülklerin yeniden kullanılması ihtiyacına ilişkin problemler şehir çalışmaları alanında, kullanılmasının kesinlikle gerekli olduğu bazı çok önemli müracaat kaynakları olan vakıf belgelerinin ana konularıdır. 1960'lı yıllarla başlayan bu belgelerin özellikle de vakfiyelerin şehir çalışmalarında kullanımı, son 20-30 yılda çok yaygın ve popüler olmuştur. Aslında temelde vakıf belgelerine dayandırılarak yapılan başlıca çalışmalar, zaten şu ana kadar yapılmıştır²⁵ ve daha fazlasının da yapılmakta olduğu açıktır²⁶. İslâm dünyasında değişik şehirlerin kentsel çevreleri ile ilgili anlayış ve bilgilerimizi zenginleştirmenin yanında bu araştırmalar Arap veya İslâm şehri ile ilgili geleneksel anlayışların düzeltilmesi ümidini de vaat etmektedir.

Tek tek vakfiyeler üzerindeki çalışmalar, vakfiye çalışmaları, özellikle de zengin ve güçlü kimseler tarafından meydana getirilen uzun ve itinalı vakfiyeler, bu konunun geniş ve değişik yönleri ile ilgili ilgi çekici bilgilerin açığa çıkmasını sağlamıştır. Bunun bazı misalleri şunlardır: kurucuların geçmişleri ve kariyerleri, sosyal ve dinî bağları, meselâ peygamberin kabrinin koruyucuları olarak devletin yüksek mevkilerine çıkan hadım ağaların hadımlarla sürekli dayanışması, bireylerin vakfettikleri emvâli genişletmek için mülk biriktirmede gösterdikleri malî ve ekonomik dirayet, kütüphanelerin içeriğine dayalı olarak kurucuların eğitimlerinin arka plânı, meskukat hakkındaki ve-
riler²⁷.

²⁵ Çok geniş bir literatürden yalnızca az sayıda yakın dönem çalışmaları burada zikredilebilmiştir. Özellikle bkz: Raymond 1973-1974, 1977,1979a,1979b, 1983,1985; Behrens -Abouseif 1994; Bonine 1987; Bylinski 1994; David 1982, 1990; Hanna 1983 ; İnalçık E12, 1969,1979/80, 1990; Necipoğlu - Kafadar1985; Pascual 1983; Shuval 1994; Subtelny 1991; Yerasimos 1994. Ayrıca bkz: Badr ve Crecelius 1993,1995; Bakhit 1990; Crecelius 1978, 1979; Faroqhi 1984; Fernandes 1987; Garcin, Maury, Revault ve Zakariya 1982; Garcin ve Taher 1993; Jenings 1990; Schwarz ve Kurio 1983; Vatin ve Yerasimos 1993, 1994; Zakarya 1983. Vakfa yönelik referansların da yer aldığı Genel İslâm Şehir çalışmaları ile ilgili genel bir tarama için, bkz Haneda ve Miura 1994. Daha geniş bir bibliyografya için bkz Faroqhi 1984 (özellikle 16.ve 17.yüzyıl Anadolu'suna dair geniş çaplı Türkçe literatür için): Haneda ve Miura 1994 (özellikle Farsça ve Japonca literatürü için).

²⁶ Bkz Denoix 1995 İREMAM içindeki bir grup araştırmacının çalışması için "Histoire de la vie matérielle et des sociétés urbaines," Bu çalışma Memlûk Kahire'sindeki vakıf belgelerine dayandırılmıştır.

²⁷Meselâ, Behrens - Abouseif 1994, çeşitli yerlerde; Cahen ve diğerleri 1978; Crecelius 1991, 1995; Garcin ve Tahir 1995; Hathaway 1994; Hennequin 1995; Tawab ve Raymond 1978; Winkelhane ve Schwarz 1985.

Yukarıda verilen vakıf çalışmalarının yeni bakış açılarının zenginliği ile ilgili misâller, vakıf çalışmalarının gelişiminin ikinci merhalesinde yapılan çalışmalar sonucu elde edilmiştir. Bu alanla ilgili vakıf çalışmalarının hızla artması, vakıf çalışmalarının büyük potansiyelinin, konunun genişliği ve İslâm tarihinin tüm zamanları ve bölgelerinde pek çok temel araştırma konusuna uygunluğunun farkına varılmasına yol açmıştır. 1992'de İstanbul'da organize edilen 19. ve 20. yüzyıl "Çağdaş İslâm Dünyasında Vakıflar", konulu ve İslâmî hayır kurumunun ekonomik, sosyal ve siyasi fonksiyonlarını ele alan milletlerarası konferans, vakfa yönelik giderek artan ilginin açık bir göstergesidir²⁸. O tarihten beri vakfın değişik yönlerini ele alan makalelerin toplandığı üç koleksiyon daha yayınlanmıştır²⁹.

Yukarıda işaret ettiğim bütün alanlarda ve diğerlerinde, vakıf konusunda yapılan birinci seminerde gerçekleştirilen pek çok çalışmaya rağmen, yapılması gereken daha çok şey vardır. Bu çalışmaların çoğu özel bir alan ve zaman etrafında yoğunlaşmıştır ve buna ilâve edilecek zaman ve bölgeleri içine alan benzer çalışmalara ihtiyaç olduğuna da şüphe yoktur. Memlûk ve Osmanlı dönemleri, özellikle merkezî Osmanlı topraklarında, Suriye ve Filistin eyaletleri ve Mısır'daki büyük hayır kurumları ve büyük şehirler, araştırmacıların nispeten bolca ilgisini çekmiştir; öte yandan diğer bölgeler, küçük kasabalar, genel halkın yaptığı vakıflar ve özellikle erken dönemler hakkında çok daha az şey biliyoruz. Büyük kamu vakıflarının tarihini resmeden monografik çalışmalar, şimdiye kadar çok az çalışmanın yapıldığı bir alandır³⁰.

İslâmî hayır kurumunun menşei ve ilk dönemdeki gelişimi ile ilgili bilgilerimiz birkaç ilâve çalışmanın yanında³¹ hâlâ temelde Köprülü, Schacht ve Cahen tarafından yapılan çalışmalara dayanmaktadır³².

Mezhepler açısından ise, Şii vakfiyelerinin yanısıra Hanbelî ve Şafi ekollerine göre kurulmuş olan vakıfların yanısıra Şii vakfiyeleri hakkındaki bilgilerimiz eksiktir. Ayrıca, şimdiye kadar araştırmacıların çok az dikkatini çekmiş

²⁸Bilici 1994.

²⁹Deguilhem 1995; JESHO 1995; ILS 1997.

³⁰Başlıca misâller: Faroqi 1974, 1976, 1981; Hoexter 1998; McChesney 1991. Ayrıca bkz. Temimi 1980; Çizakça 1995.

³¹Perikhanian 1983, ss. 661-65. Bu çalışma vakıf kurumu üzerindeki muhtemel dış etkilerin tartışılmasına en önemli katkıdır. İslâm'da hayır fikrinin erken gelişimleri için, bkz. Bashear 1993; Stillman 1975; Weir E12.

³²Cahen 1961; Köprülü 1942; Schaht 1953..ve de bkz Anderson 1951.

olan çok geniş fetva literatürü vakıf çalışmaları açısından çok ümit verici bir kaynak niteliği taşımaktadır³³.

SONUÇ

Son birkaç yılda, İslâmî hayır kurumu çalışmalarında üçüncü bir merhale ayırt edilebilir. İlk iki merhalede gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen bilgi ve sezgilere dayanılarak; üçüncü merhale, vakfı genel ideolojik, sosyolojik ve kültürel kavramlaştırmalara dahil etmeye gayret eden çalışmalardan oluşur. Ayrıca, vakıf ve hayır yapma fikri İslâmî hayır kurumunu diğer kültürlerdeki benzer kurumlarla karşılaştırma, vakıfta yansıdığı biçimiyle İslâm hukukunun dinamikleri, vakıfta 'özel' ve 'kamusal' kavramları, sivil toplum ve kamu alanının oluşumunda vakfın rolü gibi temalar bu alandaki bazı araştırmacıları meşgul etmektedir. Şimdiye kadar bu konularla ilgili çok az eser yayınlanmış olmasına rağmen bu gibi çalışmalar, konuyu kesinlikle her İslâm Tarihi öğrencisinin gündemine koyma ümidini vaad etmektedir³⁴. Bu çalışmalar ayrıca özelde vakıf araştırmalarının ve genelde de İslâm düşüncesi ve kültürünün bazı temel unsurlarına entelektüel söylemler katmaya yardımcı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

'Abd al – Malik, B.ve D. Crecelius

1990 "A late Eighteen – Century Egyptian Waqf Endowed by a Sister of the Mamluk Shayk al- Eyey Muhammad Bey Abou al- Dhahab." *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 1-2: 9-14.

'Afifi, M.

al-Awqūf wa'l - Iqtisūdiyya fi Misr fi'l - 'Asr al - 'Uthmānī (Cairo al-Hay'a al- Misriyya al- 'Āmma li'l – Kitāb).

1994 "Les waqfs coptes au XIX siècle." In F. Bilici ed., *Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siècles): fonctions sociales économiques et politiques*, actes de la Table Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes), ss.119-22.

³³Bu kaynak üzerine, bkz Powers 1990a, ayrıca aynı yazar 1990b, 1993.

³⁴Bazı başlangıç çalışmaları: Arjomand 1998, yayımlanıyor; Baer 1981; Gerber 1994, özellikle 100-110; Hoexter 1987, 1995; Jones 1980; Mandaville 1979. ayrıca bkz.n.31 yukarıda.

- 1995 "al – Awqaf wa'l - Malūha al- Bahriyya fi'l - Bahr al- Ahmar fi'l – 'Asr al – 'Uthmani." In R. Deguilhelm ed., *Le waqf dans l' espace islamique: outil de pouvoir socio – politique* (Damascus: IFEAD), Arabic section, ss. 88-100.

Amin, M.M.

- 1980 *al-Awqāf wa'l – Hayā al- Ijtīmā 'iyya fi Misr, 648-923/1250-1517* (Cairo: Dār al- Nahda al- 'Arabiyya).

Anderson, J.N.D.

"The Religious Element in Waqf Endowments." *Journal of the Royal Central Asian Society* 38: 292-99.

- 1952 Recent Development in Sharī 'a Law: IX. The Waqf System." *The Muslim World* 42: 257-76.

- 1976 *Law Reform in the Muslim World* (London: Athlone Press).

Arjomand, S.A.

- 1998 "Philantropy, the Law, and Public Policy in the Islamic World before the Modern Era." In W. Ilchman, S.N. Katz, and E.L. Queen eds., *Philantropy in the World's Traditions*(Bloomington: IndianaUniversity Press) (yayınlanıyor).
(Yayınlanıyor) "The Law, Agency and Policy in Medieval Islamic Society: Development of the Institutions of Learning from the Tenth to Fifteenth Century *Comperative Studies in Society and History*.

Badr, H. 'A. ve Crecelius

- 1993 The Awqaf of al- Hajj Bashir Agha in Cairo." *Annales Islamiques* 27: 291-308.

"The waqfiyya of the two hammāms in Cairo known as-al Sukkariyya ." In. R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l' espace islamique: outil de pouvoir socio – politique* (Damascus: IFEAD), ss.133-149.

Baer,G.

- 1962 *A History of Landownership in Modern Egypt 1800-1950* (London: Oxford University Press).

"Waqf Reform." In his *Studies in the Social History of Modern Egypt* (Chicago Press), ss.79-92.

"The Dismemberment of Awqūf in Early 19th Century Jerusalem." *Asian and African Studies* 13: 220-41.

- "The Muslim Waqf and Similar Institutions in Other Civilizations." Paper presented at the Workshop on Economic and Social Aspects of Muslim Waqf, Jerusalem, 1-20 February 1981.
- Eİ2 "Hikr." Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, ek. "Women and Waqf : An Analysis of the Istanbul Tahrir of 1546."
- Studies in the Social History of the Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer. Asian and African Studies* 17: 9-27.
- 1986 "Jerusalem's Families of Notables and the Wakf in the Early 19th Century." "In D. Kushner ed., *Palestine in the Late Ottoman Period* (Jerusalem: Yad Izhak Ben - Zvi; Leiden:E.J.Brill), ss.109-22.
- "The Waqf as a Prop for the Social System (Sixteenth- Twentieth Centuries)." *Islamic Law and Society* 4: 264-97.
- Bakhit, M.A.
- "Safad et sa région d'après des documents de waqf et titres de propriété 780/964 H. (1378/1556). *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 55-56: 101-23.
- Barkan, Ö.L.
- "Les fondations pieuses comme méthode de peuplement et de colonisation." *Vakıflar Dergisi*, partie française 2: 59-65.
- "Social and Economic Aspects of Vakıfs in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries." Paper present International Seminar on social and Economic Aspects of the Muslim Waqf, Jerusalem, June 24-28, 1979.
- 1986 "Caractère religieux et caractère séculier des institutions ottomanes." In J.L.Bacqué-Grammont and P. Dumont eds *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman* (Leuven : Éditions Peeters), ss.11-58.
- Barkan, Ö.L., ve E.H. Ayverdi
- İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953(1546) Tarihli* (İstanbul: Baha Matbaası).
- Barnes, J:R.
- An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: E.J. Brill).

Bartels, H.

Das Waqfrecht und seine Entwicklung in der libanesischen Republick (Berlin: de Gruyter).

Bashear, S.

On the Origins and Development of the Meaning of *zakūt* in Early Islam." *Arabica* 40: 84-113.

Behrens-Abouseif, D.

Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo (16th and 17th Centuries) (Leiden: E.J.Brill).
 "The Waqf of Cairene Notable in Early Ottoman Cairo: Muhibb al-Dīn Abū al- Tayyib, son of a Physician. In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio - politique* (Damascus: IFEAD), ss.123-32.

Ben Achour, M.

1992 "Le habous ou waqf: l'institution juridique et la pratique tunisoise." In S. Ferchiou ed., *hasab wa nasab: Parenté, Alliance et Patrimoine en Tunisie* (Paris: Editions du CNRS), ss.51-78.

Bilge, M.

"Awqaf of a Madrasa in Jerusalem." In *The Third International Conference on Bilad al-Sham: Palestine (19-24 April 1980)* cild 1: *Jerusalem* (Amman), ss. 27-33.

Bilici, F. Ed.,

Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siecles): fonctions sociales, économiques et politiques, actes de la Table Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes).

Bonine, M.E.

"Islam and Commerce: Waqf and the Bazaar of Yazd, Ira." *Erdkunde Archiv für wissenschaftliche Geographie* 41: 182 – 96.

Busson de Janssens, G.

1951, 1953 "Les wakfs dans l'Islam contemporain." *Revue des Études Islamiques* 19: 1-72: 21: 43-76.

Bylinski, J.

"Darb Ibn al- Baba: A Quarter in Mamluk Cairo in the Light of Waqf Documents." *Journal of the American Research Centre in Egypt* 31: 203-22.

Cahen, C.

1961 "Réflexions sur le waqf ancien." *Studia Islamica* 14:37-56.

Cahen, C., Y. Rāgib ve M.A. Taher

1978 "L'achat et le waqf d'un grand domaine égyptien par le vizir fatimide Talūi ' b.RuzzÓk (Contribution à une publication des waqfs égyptiens médiévaux)." *Annales Islamiques* 14: 61-126.

Çizakça, M.

1995 "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* (gelecek JESHO) 38: 314-54.

Crececius, D.

1978, 1979 "The Waqfiyah of Muhammad Bey Abt al- Dhahab." *Journal of the American Research Centre in Egypt* 15: 83-105; 16: 125-46.

"The Incidence of Waqf Cases in Three Cairo Courts." *JESHO* 29:176-89.

1991 "The Waqf of Muhammad Bey Abu al- Dhahab in Historical Perspective ." *International Journal of Middle East Studies* 23:57-81.

1995 "Introduction." *JESHO* 38.3: 247-61.

Darrāğ, A.

1963 *L'acte de Waqf de Barsbay, édition critique avec introduction, annotation et lexique* (Cairo: IFAO).

David, J.-C.

1982 *Le waqf d'İpşir Pāshā à Alep (1063/1653)* (Damascus: IFEAD).

1990 "L' espace des chrétiens à Alep: ségrégation et mixité, stratégies communautaires (1750-1850)." *Reveu de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 55-56: 152-70.

Deguilhem, R.

"Waqf Documents: a Multi - Purpose Historical Source – the Case of 19th Century Damascus." In D. Panzac ed., *Les villes dans l'empire ottoman: activités et sociétés*, Tome I (Paris: Editions du CNRS), ss.67-95.

"Le waqf en Syrie indépendante." In F.Bilici ed., *Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siècles): fonctions sociales, économiques et politiques*, actes de la Table Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatolines) ss.123-44.

Deguilhem, R., ed.,

Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-Politique (Damascus: IFEAD).

Deguilhem – Schoem, R.

1988 "The Loan of Mursad on Waqf Properties." In F. Kazemi and R.D. McChesney eds., *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder* (New York University Press), ss. 68-79.

1992 "Ottoman Waqf Administrative Reorganization in the Syrian Provinces: The Case of Damascus." *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 5-6: 31-38.

Denoix, S.

1995 "Pour une exploitation d'ensemble d'un corpus: les waqfs mamelouks du Caire." In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), ss.29-44.

Doumani, B.

"Endowing Family: Waqf, Property Devolution, and Gender in Greater Syria, 1800 to 1860." *Comperative Studies in Society and History* 40:3-41.

Dumper M.

1992 *Islam and Israel: Muslim Religious Endowments and Jewish State* (Washington D.C.: Institute for Palestine Studies).

Faroqhi, S.

"Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: The Zaviye of Sadreddin-i Konevî." *JESHO* 17: 145-72.

1976 "The Tekke of Haci Bektaş: Social Position and Economic Activities." *International Journal of Middle East Studies* 7: 183-208.

- 1981 "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen through Sixteenth and Seventeenth Century Documents." *Turcica* 13: 90-122.
Towns and townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650 (Cambridge: Cambridge University Press).
- 1994 *Pilgrims and Sultans : The Hajj under the Ottomans 1517- 1683* (London: I.B.Tauris).
- Fay, M.A.
- 1998 "Women and Waqf : Toward A Reconsideration of Women's Place in the Mamluk Household." *International Journal of Middle East Studies* 29: 33-51.
- Ferchiou, S.
- 1987 "Le système Habṭs en Tunisie: logique de transmission et idéologie agnatique." In M. Gast ed., *Hériter en pays musulman: Habūs, Lait vivant, Manyahuli* (Paris: Editions du CNRS), ss.57-74.
- 1992a "Introduction." Aynı yazar ed., *hasab wa nasab: Paranté, Alliance et Patrimoine en Tunisie* (Paris: Editions du CNRS), ss.13-24.
- 1992b "Catégorie des sexes et circulation des biens habous." Aynı yazar ed., *hasab wa nasab: Parenté, Alliance et Patrimoine en Tunisie* (Paris: Editions du CNRS), ss.251-70.
- Fernandes, L.
- 1981 "Three Sufi Foundations in a 15th Century Waqfiyya." *Annales İslamologiques* 17: 141-56.
- 1987 "The Foundation of Baybars al- Jashankir: Its Waqf, History, and Architecture." *Muqarnas* 4: 21-42.
- Fyze, A.A.A.
- 1964 *Outlines of Muhammadan Law*, üçüncü bas., (London: Oxford University Press).
- Garcin J.-C. Et al. (red.)
- 1988, 1990, 1991 *L'Habitat traditionnel dans les pays musulmans de la Méditerranée, rencontre d' Aix - en-Provence* , 6-8 juin 1984. 3 cild. (Cairo: IFAO).
- Garcin, J.-C., B. Maury, J. Revault, et M. Zakariya
Palais et maisons du Caire, I, époque mamelouke (Paris: Éditions du CNRS).

Garcin, J.-C. and M.A. Taher

1993 "Un ensemble de waqfs du IX/XV siècle en Égypte: Les actes de Jawhār al- Lālā In *Itinéraires d'Orient, Hommage à Claude Cahen, Res Orientales VI*: 309-24.

1995 "Enquête sur le financement d'un waqf égyptien du XV siècle: les comptes de Jawhār al- Lālā *JESHO* 38: 262-304.

Gerber, H.

1983a "The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne." *Studies in the Social History of Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer, Asian and African Studies* 17: 29-45.

1983b "The Jews and the Islamic Endowment Institution in the Ottoman Empire:" *Sefunot, new series, book 2*(17), ss. 105-31. (İbranice).

1988 *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700* (Jerusalem: The Hebrew University).

1994 *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany: State University of New York Press).

Gibb, H.A.R. ve H. Bowen

Islamic Society and the West, Bölüm II (London: Oxford University Press).

Gil, M.

1976 *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza* (Leiden: E.J. Brill)

Ginio, E.

1992 "Violations of Founders' Stipulations in the Shari'a Court of Jaffa During the British Mandate." *Islamic Law and Society* 4: 389-415.

Goitein, S.D.

1971 *A Mediterranean Society, bölüm II: The Community* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).

1983 Vol. IV: *Daily Life* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press).

Haneda, M. ve T. Miura

Islamic Urban Studies: Historical Review and Perspectives (London: Kegan Paul International).

Hanna, N.

- 1983 *An Urban History of Būlāq in the Mamluk and Ottoman Periods* (Cairo: IFAO).

Hathaway, J.

"The Wealth and Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: *The Waqf Inventory of 'Abbās Agha* *JESHO* 37: 293-317.

Heffening, W.

El(1931) "*Waqf.*" *Encyclopaedia of Islam. Shorter EI* (1974) "*Waqf.*" *Shorter Encyclopaedia of Islam.*

Hénia, A.

- 1995 "Pratiques habous, mobilité sociale et conjoncture à Tunis à l'époque moderne (XVIII – XIX siècle).2 In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), ss.71-100.

Hennequin, G.

- 1995 "Waqf et monnaie dans l'Égypte mamlūke *JESHO* 38: 305-12.

Heywood, C.

- 1988 "The Red Sea Trade and Ottoman Waqf Support for the Population of Mecca and Medina in the Later Seventeenth Century." In Abdeljelil Temimi ed., *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, Kalın Kitap 3 (Zaghouan: CERMUDI), ss.165-84.

Hoexter, M.

- 1984 "Le contrat de quasi – aliénation des awqaf à la fin de la domination turque: étude de deux documents d' 'anā' *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47: 243-59.
- 1987 "The Idea of Charity: A Case Study in Continuity and Flexibility of an Islamic Institution." In Wissenschaftskolleg zu Berlin, *Jahrbuch 1985/6* (Berlin: Siedler Verlag), ss.179-89.
- "*Huqūq Allāh and Huqūq al- 'ibād as Reflected in the Waqf Institution.*" North African, African, Arabic and Islamic Studies in Honor of Pessah Shinar, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 19: 133-56.
- 1997 "Adaptation to Changing Circumstances: Perpetual Leases and Exchange Transactions in Waqf Property in Ottoman Algiers." *Islamic Law and Society* 4: 319-33. *Endowments, Rulers and Community: Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers* (Leiden: Brill Academic Publishers).

Humphreys, R.S.

1989 "Politics and Architectural Patronage in Ayyubid Damascus." In C.E.Bosworth et al. eds., *Essays in Honor of Bernard Lewis: The Islamic World from Classical to Modern Times* (Princeton: Darwin Press), ss.151-174.

"Women as Patrons of Religious Architecture in Ayyubid Damascus." *Muqarnas* 11: 35-54.

İnalçık, H.

El2 "Istanbul." *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı.

1969 "Capital Formation in the Ottoman Empire." *Journal of Economic History Turkish Studies* 29: 97-140.

1979/80 "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul." *International Journal of Turkish Studies* 1: 1-17.

1990 "Istanbul: An Islamic City." *Journal of Islamic Studies* 1: 1-23.

ILS 1997 *Islamic Law and Society* 4,no.3.

Jennings, R.C.

1979 "The Development of *Evkaf* in a New Ottoman Province: Cyprus, 1571-1640." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of Muslim *Waqf*, Jerusalem, June 24-28, 1979.

1990 "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640." *JESHO* 33: 271-336.

JESHO 1995 *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 38, no. 3.

Jones, W.R.

1979 "Pious Endowments in Medieval Christianity and Islam." *Diogenes* 109: 23-36.

Kepel, G. ve K. Barbar

1982 *Les waqfs dans l'Égypte contemporaine* (Cairo, Centre d'Études et de Documentation Économiques, Juridiques, et Sociales).

Köprülü, F

1938 "L' institution de vakf et l' importance historique de documents de vakf." *Vakıflar Dergisi*, partie française 1: 3-9.

- 1942 "L' Institution du Vakouf, sa nature juridique et son évolution historique." *Vakıflar Dergisi*, partie française 2: 3-48.

Kogelmann, F.

- 1997 "Islamische fromme Stiftungen und Staat: Der Wandel in den Beziehungen zwischen einer religiösen Institution und dem marokkanischen Staat seit dem 19. Jahrhundert bis 1937." Doktora Tezi, University of Bayreuth.

Kozlowski, G.C.

- 1983 *Muslim Endowments and Society in British India* (Cambridge: Cambridge University Press).

- 1995a "The Changing Political and Social Contexts of Muslim Endowments: The Case of Contemporary India." In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), ss.277-91.

- 1995b "Imperial Authority, Benefactions and Endowments (*Awqaf*) in Mughal India." *JESHO* 38.3: 355-70.

Kreiser, K.

- 1983 "Icareteyn, zur doppelten Miete im osmanischen Stiftungswesen." *Essays Presented to Halil Inalcık on his Seventieth Birthday, Journal of Turkish Studies* 10: 219-26.

Kunt, I.M.

- 1979 "The *Vakıf* as Instrument of Public Policy: Notes on the Köprülü Family *Vakıfs*." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of Muslim Waqf, Jerusalem, June 24-28, 1979.

Kupferschmidt, U.M.

- 1987 *The Supreme Muslim Council: Islam under the British Mandate for Palestine* (Leiden: E.J. Brill).

Lambton, A.K.S.

- 1997 "Awqāf in Persia: 6th-8th / 121th- 14th Centuries." *Islamic Law and Society* 4: 298-318.

Layish, A.

- 1996 "The Muslim Waqf in Israel." *Asian and African Studies* 2: 41-76.

- 1983 "The Mālikī Family *Waqf* according to Wills and *Waqfiyyāt*." *Bulletin of the School Oriental and African Studies* 46: 1-32.
- 1987 "Waqfs and Sūfī Monasteries in the Ottoman Policy of Colonization: Sultān Sel'Ōm I's *Waqf* of 1516 in Favour of Dayr al-Asad." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 50: 61-89.
- 1990 "The Druze Testamentary *Waqf*." *Studia Islamica* 71: 127-54.
- 1994 "The Muslim *Waqf* in Jerusalem After 1967: Beneficiaries and Management." In F. Bilici ed., *Le waqf dans le monde musulman contemporain (XIX- XX siècles): fonctions sociales, économiques et politiques*. actes de la Tables Ronde d'Istanbul, 13-14 novembre 1992 (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes), ss.145-68.
- "Bequests as an Instrument for Accommodating Inheritance Rules:Israel as a Case Study." *Islamic Law and Society* 2: 282-319.
- 1997 "The Family *Waqf* and the Shari 'ī Law of Succession in Modern Times." *Islamic Law and Society* 4: 352-88.
- Leeuwen, R. Van
- 1994 *Notables and Clergy in Mount Lebanon: The Khāzin Sheikhs and the Maronite Church (1736-1840)* (Leiden: E.J. Brill). LoLopasic, A.
- Lopasic,A,
- "Islamization of Balkans with Special Reference to Bosnia." *Journal of Islamic Studies* 5: 163-86.
- Malik, S.J.
- 1990 "Waqf in Pakistan: Change in Traditional Institutions." *Die Welt des Islams* 30: 63-97.
- Mandaville, J.E.
- 1979 "Usirious Piety: The Cash *Waqf* Controversy in the Ottoman Empire." *International Journal of Middle East Studies* 10: 289-308.
- Marcus,A.
- 1979 "Piety and Profit: The *Waqf* in the Society and Economy of Eighteenth Century Aleppo." Paper presented at the International Seminar on Social and EconomicAspects of the Muslim *Waqf*, Jerusalem, June 24-28. 1979.

- 1983 "Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in 18th - Century Aleppo." *JESHO* 26: 137-63.
- 1989 *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York: Columbia University Press).
- Massignon, L.
- 1951, 1953 "Documents sur certains waqfs des lieux saints de l' Islam principalement sur le waqf Tamimi à Hebron et sur le waqf tlemcénien Abū Madyan à Jérusalem." *Revue des Études Islamiques* 19: 73-120; 21: 39-42.
- McChesney, R.D.
- 1981 "Waqf and Public Policy: The Waqfs of Shah 'Abbas: 1011-1023/ 1602-1614." *Asian and African Studies* 15: 165-90.
- 1991 *Waqf in Central Asia. Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine 1480-1889* (Princeton: Princeton University Press).
- Meriwether, M.L.
- 1993 "Women and Economic Change in Nineteenth - Century Syria: The Case Aleppo." In J.E. Tucker ed., *Arab Women, Old Boundaries, New Frontiers* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press), ss.65-83.
- Mutafçieva, V.
- 1979 "Problèmes fondamentaux de l'étude du *vakf* en tant que partie de la structure sociale et économique des Balkans sous la domination ottomane (XV-XIX siècles)." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim *Waqf*, Jerusalem, June 24-28, 1979.
- Necipoglu - Kafadar, G.
- 1985 "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation." *Muqarnas* 3: 92-117.
- O'Fahey, R.S.
- 1997 "Endowment, Privilege, and Estate in the Central and Eastern Sudan." *Islamic Law and Society* 4: 334-51.
- Pascual, J.-P.
- 1983 *Damas à la fin du XVI siècle d' apres trois actes de waqf ottomans* (Damascus: IFEAD).

Peri, O.

- 1981 "Political Changes and Their Influence on *Waqf* Foundation in Late Eighteenth – Century Jerusalem." *Cathedra* 21: 73-88 (İbranice).
- 1983a "The Ottoman State and the *Waqf* Institution in Late Eighteenth – Century Jerusalem." Yüksek Lisans Tezi, The Hebrew University of Jerusalem, 1983 (İbranice)
- 1983b "The *Waqf* as an Instrument to Increase and Consolidate Political Power: The Case of Khāsseki Sultan *Waqf* in Late Eighteenth – Century Ottoman Jerusalem." *Studies in the Social History of Middle East in Memory of Professor Gabriel Baer, Asian and African Studies* 17: 47-62.
- 1992 "Waqf and Ottoman Welfare Policy: The Poor Kitchen of Hasseki Sultan in Eighteenth – Century Ottoman Jerusalem." *JESHO* 35: 167-86.

Perikhanian, A.

- 1983 "Iranian Society and Law." In E. Yarshater ed., *The Cambridge History of Iran*, cild 3 (2): *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* (Cambridge: Cambridge University Press), ss.627-80.

Petry, C.F.

- 1983 "A Paradox of Patronage During the Later Mamluk Period." *Muslim World* 73: 182-207.

Powers, D.S.

- 1990a "Fatwās as Sources for Legal and Social History: A Dispute over Endowment Revenues from Fourteenth – Century Fez." *Al-Qantara* 11: 295-341.
- 1990b "The Islamic Inheritance System: A Socio – Historical Approach." In C. Mallat and J. Connors eds., *Islamic Family Law* (London: Graham and Trotman), ss.11-29.
- 1993 "The Maliki Family Endowment: Legal Norms and Social Practices." *International Journal of Middle East Studies* 25: 379-406.

Rabi ' . H.M.

- 1964/5 "Hujjat Tamlik wa- *Waqf*." *Al- Majallat al- Ta'rÓkhiyya al- Misriyya* 12: 192-202.

Rafeq, A.-K.

- 1994 "The Syrian 'Ulamā', Ottoman Law and Islamic Shari 'a." *Turcica* 26: 9-29.

Raymond, A.

- 1973-1974 *Artisans et commerçants au Caire au XVIII siècle*, 2 cild. (Damascus: Institut Français de Damas).

- 1977 "Le déplacement des tanneries à Alep, au Caire et à Tunis à l'époque ottomane: un 'indicateur' de croissance urbaine." *Revue d'Histoire Maghrébine* 7/8: 192-200.

- 1979a "La conquête ottomane et le développement des grandes villes arabes: le cas du Caire, de Damas et d'Alep." *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée* 27: 115- 34.

- 1979b "Les grands waqfs et l'organisation de l'espace urbain à Alep et au Caire à l' époque ottomane (XVI- XVII siècles)." *Bulletin d'Etudes Orientales* 31: 113-28.

- 1983 "Le Caire sous les Ottomans (1517-1798)." In B. Maury et al. eds., *Palais et maisons du Caire II. Époque ottomane* (Paris: Editions du CNRS), ss.15-89.

- 1985 *Grandes villes arabes à l'époque ottomane* (Paris: Sindbad).

- 1995 "Préface." In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio - politique* (Damascus: IFEAD), ss.11-13.

Reiter, Y.

- 1996 *Islamic Endowments in Jerusalem under British Mandate* (London: Frank Cass).

- 1997 *Islamic Institutions in Jerusalem: Palestinian Muslim Organization under Jordanian and Israeli Rule* (London: Kluwer Law International).

Roded, R.

- "The Waqf in Ottoman Aleppo: A Quantitative Analysis." Paper presented at the International Seminar on Social and Economic Aspects of the Muslim Waqf, Jerusalem, June 24-28, 1979.

- 1988 "The Waqf and the Social Elite of Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries." *Turcica* 20: 71-91.

- 1990 "Great Mosques, Zūwiyas and Nighborhood Mosques: Popular Beneficiaries of *Waqf* Endowments in Eighteenth – and Nineteenth – Century Aleppo." *Journal of the American Oriental Society* 110: 32- 38.
- Saidouni, N.
- 1995 "Les archives algériennes relatives aux waqfs et leur utilisation dans l'histoire économique et sociale de l' Algérie ottomane." In D. Panzac ed., *Histoire économique et sociale del'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)* (Paris: Éditions Peeters), ss.59-65.
- Salati, M.
- 1995 "Urban Notables, Private Waqf and Capital Investment: The Case of the 17th Century Zuhrawī Family of Aleppo In R. Deguilhem ed., *Le waqf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio- politique* (Damascus:IFEAD), ss.187-201.
- Schaht, J.
- "Early Doctrines on Waqf." In *Mélanges Fuad Köprülü* (İstanbul: Osman Yalçın Matbaası), ss.443-52.I
- Schwarz, K.ve H.Kurio
- 1983 *Die Stiftungen des osmanischen Grosswesirs Koğa Sinān Pascha (gest. 1596) inUzungaova/Bulgarien* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag).
- Sékaly, A.
- "Le problème des waqfs en Égypte." *Revue des Etudes Islamiques* 3: 75-126; 277-337; 395-454; 601-659.
- Shaham, R.
- 1991 "Christian and Jewish Waqf in Palestine during the Late Ottoman Period." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 54: 460- 72.
- Shinar, P.
- E12 Inzāl*. Encyclopaedia of Islam, yeni baskı, ek.
- Shuval,T.
- 1994 "La ville d'Alger vers la fin du XVIII siècle: population et cadre urbain." Thèse pour le Doctorat nouveau régime, Université de Provence, Aix- Marseille I,1994.

- 1996 "La pratique de la mu'āwada (échange de biens habûs contre propriété privée) á Alger au XVIIIe siè. "Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée 79-80: 55-72.
- Stephan, St.H.
- 1944 "An Endowment Deed of Khāsseki Sultan, dated the 24th May 1552." *Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine* 10: 175-94.
- Stillman, N.A.
- 1975 "Charity and Social Service in Medieval Islam." *Societas* 5:105-15.
- Stöber, G
- 1986 "*Habous Public*" in *Marakko: Zur wirtschaftlichen Bedeutung religiöser Stiftunen im 20. Jahrhundert, Marburger Geographische Schriften*, Heft 104 (Marburg/Lahn: Marburger Geographische Gesellschaft).
- Subtelny, M.E.
- 1988 "Socioeconomic Bases of Cultural Patronage under the Later Timurids." *International Journal of Middle East Studies* 20: 479-505.
- 1991 "A Timurid Educational and Charitable Foundation: the Ikhilāṣiyya Complex of 'Alī Shīr Navā'i in 15th-Century Herat and its Endowment." *Journal of the American Oriental Society* 111: 38-61.
- Tahir, M.
- 1988 "Islamic Family Waqf in teh Twentieth Century Legislation: A Comparative Perspective." *Islamic and Comparative Law Quarterly* 8: 1-20.
- Tawab, A.-R. ve A. Raymond
- 1978 "La waqfiyya de Mustafū Ğa 'far." *Annales Islamologiques* 14: 177-93.
- al-Tāzi, 'A.
- 1995 "Tawzif al-Waqf li-Khidmat al-Siyāsa al-Khārjiyya fi'l-Maghrib.î In R. Deguilhem ed., *Le waaf dans l'espace islamique: outil de pouvoir socio-politique* (Damascus: IFEAD), Arapça bölüm, ss. 57-85.

Temimi, A.

- 1980 *Un document sur les biens habous au nom de la Grande Mosquée d'Alger* (Tunis: Publications de la Revue d'Histoire Maghrébine, cild 5).
- 1983 *Sommaire des registres arabes et turcs d'Alger* (Tunis: Publications de l'Institut Supérieur de Documentation).

Vatin, N. ve S. Yerasimos

- 1993 "Documents sur les cimetières ottomans, I: Autorisations d'inhumation et d'ouverture de cimetières à Istanbul *intra-muros* et à Eyüp (1565- 1601)." *Turcica* 25: 165-83.
- 1994 "Documents sur les imetières ottomans, II: Statut, police et pratiques quotidiennes (1565-1585)." *Turcica* 26: 164-210.

Weir, T.H.-[Zysow, A.]

El2 "Sadaka." *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı.

Winkelhane, G. ve K. Schwarz

- 1985 *Der osmanische Statthalter Iskender Pascha (gest. 1571) und seine Stiftungen in Ägypten und am Bosphorus* (Bamberg. Verlag aku).

Wolper, E.S.

"The Politics of Patronage: Political Change and the Construction of Dervish Lodges in Sivas." *Muqarnas* 12: 39-47.

Yedişıldız, B.

- 1985 *Institution du waqf au XVIIIe siècle en Turquie-Etude socio-historique* (Ankara, Imprimerie de la Soci été d'Histoire).

Yerasimos, S.

- 1994 "Les waqfs dans l'aménagement urbain d'Istanbul au XIXe siècle." In F. Bilici ed., *Le waaf dans le monde musulman contemporain (XIXe-XXe siècles). Fonctions sociales, économiques et politiques*, actes de la Table Ronde d'Istanbul. 13-14 novembre 1992, (Istanbul: Institut Français d'Études Anatoliennes). ss. 43-49.

Zakarya, M.

- 1983 *Deux palais du Caire médiéval: waqfs et architecture* (Paris: Editions du CNRS).

Kitap Tanıtmalar:

PAVEL DOLUKHANOV, *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*, (Çeviren Suavi Aydın), İmge Kitabevi, Ankara, 1998. 122 şekil ve harita, 14 tablo.

Ortadoğu, siyasal bilimciler açısından olduğu kadar tarih ve coğrafya araştırmacıları için de üzerinde çalışılması oldukça zor coğrafi bölgelerdendir. Ortadoğu'nun sınırları üzerinde dahi bir fikir birliği yoktur. Eski SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden Pavel Dolukhanov'un bu eserinde Ortadoğu, Anadolu dahil olmak üzere Doğu Akdeniz kıyıları, Arabistan Yarımadası, Mezopotamya, Kafkasya, İran ve Eski SSCB'nin güney kesimleri kabul edilmiştir.

Giriş kısmında yazar akademik yaşamından alıntılar yaptıktan sonra ilk uygarlıkların neden Ortadoğu'da çıktığına yönelik sorusuna cevap aramaktadır. Childe tarafından 1920 ve 1930'larda ileri sürülen "Doğunun Üstünlüğü" (Ex Oriente Lux) düşüncesinin artık değişmeye başladığını, Avrupa'da çok sayıda yeniliğin doğudan gelmeyip Avrupa'da keşfedildiğini belirtmektedir. Buna karşın tarım ve hayvancılığın ilkin Ortadoğu'da yapıldığı ve ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerin Ortadoğu'da diğer bölgelerden çok daha önce ortaya çıktığı gerçeği göz ardı edilmemiştir. Yazar, Ortadoğu'nun niçin uygarlıkların merkezi olduğu düşüncesine cevap ararken coğrafya (doğal çevre) özelliklerine dikkat çekmektedir.

"Kuramsal Sorunlar" başlıklı ilk bölümde yazar, arkeolojik verilerin yorumsal incelemesi yapıldığında birkaç temel kuramsal kavram üzerinde durmanın zorunluluğuna dikkat çekmektedir. İnsan topluluklarının veya toplumsal sistemlerin oluşumundaki etkenler, tarihhöncesi topluluklarda toplumsal örgütlenmeler, kültürün tanımı, kültürün bellek modeli, kültürel bilginin iletimi kavramı, bilgi kavramı, etkinlik, ethnos, etnik grup gibi sosyolojik kavramlar (özellikler dilbilimsel açıdan), ardından arkeolojik kültürler açıklanmaya çalışılmıştır. Konuyla ilgili çalışmalar yapan bilim adamlarından anlaşılır örnekler de verilmektedir.

İkinci Bölüm, "Bugünkü Ekolojik ve Etnik Durum" başlığını taşımaktadır. Yazar, tarihhöncesi insan gruplarının insani etkinlik olarak önerilebilecek etkinliği, Ortadoğu'daki yapılaşmış bir fiziksel çevrede ortaya çıktığına dikkat çekerek insan ve çevre arasındaki uyulanmadan bahsetmektedir. Doğal ekonomik bölge kavramı ele alınmakta, toplumsal ekonomik birimlerin uyulanma örüntülerinin, çevrenin mikro yapısıyla ayrı ilişkiler gösterdiği ileri sürülmektedir. Ortadoğu'nun bugünkü çevresel durumunun büyük ölçüde kendi tarihsel gelişim özelliklerinin ürünü olduğuna dikkat çeken yazar bazı bölgesel farklılıklar olmasına karşın Yakın Doğu'yu ortak kılan temel özelliklerden söz etmektedir.

"Yapı ve Arazi Şekilleri" kısmında Ortadoğu'nun jeolojik ve fiziki coğrafya özellikleri anlatılmıştır. Kitabı Türkçe'ye çeviren Suavi Aydın'ın da dipnotta dikkati çektiği gibi sayfa 70'te yazar, Van Gölü'nü yanlış bir bilgi olarak Orta Anadolu'da ve Tuz Gölü olarak nitelemektedir. "İklim ve Bitki Örtüsü" kısmında bölgenin iklimsel özellikleri anlatıldıktan sonra dünyanın en eski tarım alanlarından biri olan Ortadoğu'nun bitki örtüsü ve zirai üretiminden örnekler verilmiştir. Tarıma alınmış bitkilerin Batı Asya'daki ana çıkış merkezlerinden birinin Ortadoğu olduğu vurgulandıktan sonra yabani arpa, yabani einkorn, emmer buğdayı anlatılmakta ve dağılımları haritalarla da gösterilmektedir. Tahılların ardından Ortadoğu'da yetişen çeşitli meyveler anlatılmıştır.

"Bölümleme" kısmında Ortadoğu önce 4 ana bölüme, daha sonra bu bölümler de toplam 23 alt bölüme ayrılmıştır. "Halklar" başlığı altında bölgenin modern beşeri coğrafyasıyla ilgili bilgiler verilmiştir. Ardından, "Diller ve Etnik Gruplar" kısmında Ortadoğu'da yaşayan halkların Hint-Avrupa, Hami-Sami, Kafkas ve Altay dil ailelerine giren dilleri konuştukları yazılıdır. Ancak sayfa 90'da yazar Altay ailesinin çok sayıda Türkçe dil tarafından temsil edildiğini belirterek bu dillerin en eski kaynağının Orta Asya'nın Tarım havzasında bulunan ve M.Ö. 8. yüzyıla tarihlenen yazılı kaynaklar olduğuna dikkat çekmektedir. Bu yanlış farkedenden eserin çevirmeni ise, Altay dillerinin en eski yazılı kaynaklarının Orhon (Orhun) Yazıtları olduğunu, bu yazıtlarının da yazarın söylediği gibi Tarım havzasında değil, çok daha kuzeylerdeki Moğolistan topraklarında yer aldığını vurgulamaktadır. Ortadoğu'nun bugünkü etnik yapısının büyük bir çeşitlilik gösterdiği, sayısız altmıştan az olmayan etnik grupların bulunduğu belirtilmektedir. Etnik çeşitlilik baüdan doğuya gidildikçe artmaktadır. Bölgenin en geniş etnik grubunu Araplar'ın oluşturduğu, bu grubu Türkler, Farslar, Kürtler, Azeriler ve Afganlar'ın izlediği anlatılmaktadır. Bu 6 ana grup bölgenin toplam nüfusunun % 82.5'ini oluşturur.

Üçüncü Bölüm "İlk Yerleşmeler" başlığını taşır. İlk yerleşmeler anlatılmadan önce ilk insanların ortaya çıkışıyla ilgili bilgi verilmektedir. İklim değişikliklerinin evrim üzerindeki etkisi incelenmiş, ilk alet yapımının gelişimi ele alınmıştır. "Ortadoğu Sahnesi" başlığı altında alet yapan hominidlerin Ortadoğu'ya ilk olarak ne zaman girdikleri sorusuna cevap aranmıştır. Deniz seviyesindeki değişiklikler, bunların sonucunda oluşan yeni kıyı şeridi, paleocoğrafi olayların tarihöncesi yerleşimleriyle ilişkisi ele alınmıştır.

"En Eski Doğu Akdenizliler" başlığı altında daha önceki kısımda sorulan alet yapan hominidlerin ilkin ne zaman ortaya çıktığı sorusuna yeniden cevap aranmıştır. "Son Buzul Dönemi" kısmında günümüzdeki doğal yapının temellerini oluşturan Son Buzul Döneminde meydana gelmiş jeolojik, iklimsel ve bitki örtüsüyle ilişkili olaylar ele alınmıştır. "Neandertal İnsan" başlığı altında Neandertal grupları kısaca verildikten sonra Ortadoğu'nun Neandertal insanın evrimi açısından önemi, Musteryen, Aşölyen endüstrilerinin Ortadoğu'daki gelişimi incelenmiştir. "Modern İnsan" başlığı altında Modern İnsan olarak adlandırılan Homo Sapiens Sapiens'in dünyanın değişik yörelerinde ve Ortadoğu'da ortaya çıkışı, bu dönem alet endüstrileri, ilk sanat eserleri, hayvan türleri, iklimsel değişiklikler, sosyo-ekonomik yaşam incelenmiş, Avrupa Üst Paleolitiküyle önemli saptamalar yapılmıştır.

Yazar, bir sonraki kısımda Ortadoğu'nun yanısıra Avrupa'daki komşu bölgelerde yaşamış insan topluluklarının etnik ve dilsel özelliklerini vermek istese de asıl üzerinde durduğu dilsel özelliklerdir. Dilin ne olduğu, hayvanların çıkardıkları sesler, modern insanla ilk insanların gırtlaküstü yapısı ve dil özellikleri arasındaki farklılıklar ele alınmış, ilk insanların hangi dili konuştukları sorusuna yanıt aranmıştır. Yazar bu konuyla ilgili 2 varsayım ileri sürmektedir. Varsayımların ilki Üst Paleolitik buzul çevresi bölgesinin Proto-Ural dil ailesine karşılık geldiği fikrinden yola çıkmakta, ikinci varsayımda ise Akdeniz Üst Paleolitikü bölgesinin Basko-Kafkas dil topluluğuna karşılık geldiği düşüncesi ele alınmaktadır.

Dördüncü Bölüm "Neolitik Devrim" başlığını taşır. Bu başlık altında Buzul Çağı'nın sonu, Epipaleolitik, Tarımın Doğuşu, İki Bilim Adamının Öyküsü, Özet kısımları bulunmaktadır. "Buzul Çağı'nın Sonu" kısmında, Pleistosen'in son evrelerinde Ortadoğu'da jeolojik, coğrafik, iklimsel ve bitki örtüsündeki değişiklikler incelenmiştir. "Epipaleolitik" kısmında, Epipaleolitik dönemdeki Kebaran, Muşabyen, Natufyen endüstrileri incelenmiş bu dönem insanının sosyo-ekonomik yaşamı, bitki örtüsü, hayvan türleri ele alınmıştır.

"Tarımın Doğuşu" kısmında PPN (Pre-Pottery Neolithic=Çanak çömleksiz Neolitik) tanımı hakkında bilgi verilmiştir. PPNA'da ilk yerleşmelerin "Verimli Hilal" içerisinde konumlandığı,

nehirlerin, vadilerin ya da göllerin yakın çevresinde ve tatlı su kaynaklarının yakınlarında, alüvyal topraklarda yer aldığı belirtilmiştir. Bu dönem incelenirken Güney Ürdün vadisinde Beydha, Rift vadisindeki Jeriko, Şam havzası, Orta (ya da Yukarı) Fırat vadisinde Mureybet, Büyük Zap Suyu vadisi (Şanidar mağarası), Zagros dağları etekleri, Cazire, Musul'un kuzeybatısıyla Dicle vadisi arasındaki bölge (Nemrik IX yerleşimi), Cebel Sincar dağ silsilesi çevresi (Tell Magzaliye), Çemcemal vadisi (Kalat Jarmo) ve Kuzey Mezopotamya'da Kerkük hakkında bilgi verilmiştir. Yazar, Neolitik devrimin demografik grafiği birden bire etkilediği şeklindeki eski görüşlerin artık değişmeye başladığını, yerleşik yaşam biçiminin salgın hastalıkların yayılması ve kişiler arası çatışmaların artması yüzünden ölümlük oranının artışıyla bağlantılı olduğunun anlaşıldığına dikkat çekmektedir. Buna karşın yerleşik grupların sayısındaki ve boyutundaki büyümenin, tarıma ilk geçilen bütün bir bölgede nüfus yoğunluğunda önemli ölçüde artışa yol açtığından kuşku duyulmadığı belirtilmektedir. Yazara göre büyük yerleşim yerleri tarımsal gelişmenin ilk aşamasında ortaya çıkmıştır. Yerleşme boyutunda ve yoğunluğundaki artışa konut mimarisindeki gelişme eşlik etmiştir. Obsidyen örneklerinin spektral ve jeokimyasal özelliklerine dayanılarak Erken Neolitik Ortadoğusu'nda kültürel temasların yoğunluğu ve mesafesi çıkarılmaya çalışılmaktadır. Bu temasların anlaşılmasında Jeriko'nun ayrı bir yeri vardır. Jeriko'da bulunan tuz, katran ve sülfür Ölüdeniz Bölgesi'nden, Obsidyen ve yeşiltaş Anadolu'dan, turkuaz Sina'dan, deniz kabuğu parçaları Kızıl Deniz'den ve Beydha'dan gelmiştir. Ayrıca gruplar arası temasta ok uçlarının dağılımı da önemlidir. Yazar bu arkeolojik bulgulara ek olarak kafatası kültürünün yayılımı üzerinde durmuştur. Son olarak ana tanrıça kültürünün simgesi olan Neolitik kadın heykelleri işlenmiştir. Bölgedeki yerleşme örüntüsünde yaşanan değişikliklere dikkat çekildikten sonra Çayönü hakkında kısa bilgi verilmiştir.

PPNB'nin başlangıcıyla ilgili veriler incelenmiş, Güneydoğu Anadolu'daki Gritille, Nevalı Çori (Nevala Çori), Hayaz gibi merkezlerin buluntu topluluğunun Orta Fırat'dakilerle benzerliğine dikkat çekilmiştir. Bilindiği üzere, eski yayınlarda Neolitik Çağ'la birlikte tarıma başlandığı düşünülmeye karşın son araştırmalar sadece PPNB döneminde tarımın varlığına ilişkin kanıtlar ortaya çıkarmıştır. Buna karşın bu dönemdeki bazı yerleşmelerde hayvancılık yapıldığına ilişkin kanıtlar yoktur. PPNB'de konut tiplerinde değişimler olmuş, büyük yerleşmelerde dikdörtgen konutlar egemen hale gelmiştir. Anadolu dışındaki yerleşimlerin yanı sıra Çayönü ve Caferhöyük evlerinden örnekler verilmiştir. Yazar, ölü gömme geleneklerinden yola çıkarak ilk tarım topluluklarında örgütlü bir dinin varlığını kabul eder. Çayönü'nde soğuk dövülmüş bakır parçalarının bulunmuş olmasının tarihhöncesi toplumların üretim tarzının evrimine ilişkin kabul edilmiş önceki kavramları değiştirdiğine dikkat çekilmiştir.

"Anadolu'nun en batısında keramik öncesi tarım alanı" olarak tanımlanan Hacılar'da tarıma ilişkin bulgular oldukça belirgin olmasına karşın hayvancılığa ilişkin kanıt bulunmamaktadır. Anadolu'nun güneydoğusundaki (özellikle Zagros dağları çevresi) ilk yerleşimler incelendikten sonra besin üretici ekonominin en eski belirtilerinin nerede ve ne zaman görüldüğü konusu ele alınmıştır. Yazarın haritasından da (şekil 4.15, sayfa 233) anlaşılacağı gibi ilk tarımsal yerleşmeler Zagrosları, Torosları ve Akdeniz tepelerini içine alan dağlık kavsın içerisindeki tepelik eteklerde ve vadilerde kurulmuştur. Besin evriminin ortaya çıkışı ve gelişimi, diğer üretim alanlarında, özellikle el sanatlarında eşzamanlı bir gelişimin görülmesi, sonuç olarak nüfus yoğunluğunda belirgin bir artışa yol açmıştır. Bu bölüme Anadolu, özellikle Güneydoğu Anadolu'da son yıllarda gerçekleştirilen kazı ve araştırmalar da eklenebilir.

"İki Bilim Adamının Öyküsü" kısmında Avustralya doğumlu İngiliz arkeoloğu Vere Gordon Childe ile Rus bilim adamı Nikolai Ivanovich Vavilov'un hayatı ve çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın kullandığı ifadeyle Childe, tarihhöncesi toplumların evrimiyle ilgilenmiş, özgün şekliyle arkeolojik nesnelere yola çıkarak tasarlanan arkeolojik üç çağ (taş, tunç, demir

çağları) sınıflamasının, tarihhöncesi insanlığın ekonomik, toplumsal ve kültürel evrimini açıklamada yetersiz kaldığını kavramıştır. Childe, evrimci ve marksist yaklaşımları birleştirmiştir. Childe, tarımın bütün önemli kültürel yeniliklerle birlikte Avrupa'ya en azından bağımsız Tunç Çağı'na kadar Ortadoğu'dan geldiğini ileri sürmüştür. Çiftçiliğin yayılması Childe'ye göre difüzyon aracılığıyla yürütülmüştür. Yazar, Childe'nin görüşlerinin 19.yüzyıl evrimcilerinin, özellikle de Darwin'in görüşlerine olan benzerliğine dikkat çeker. Childe'nin evrimci kavramlarını disiplinler arası çalışmalarla gerçekleştiren kişi R.Braidwood olmuştur. "Çekirdek Bölge" teorisi de onun tarafından öne sürülmüştür.

Yazarın üzerinde durduğu bir başka bilim adamı Rus Nikolai Ivanovich Vavilov'dur. Tarıma alınmış bitkilerin kökeni üzerinde araştırmalar yapan Vavilov'un görüşleri iki temel ilkeye dayanır: 1. İlke, tarıma alınmış bitkilerin anayurtlarının, tarıma alınmış bitkilerin türsel çeşitliliğinin ve kalıtsal formların dağılımındaki düzensizlikler konusundaki coğrafi verilere dayanarak saptanabileceğidir. 2. İlke ise tarıma alınmış bitkilerin ve tarımın anayurdunun dağlık bölgelerde bulunmuş olduğu düşüncesidir. Vavilov, evcilleştirilmiş hayvanların kökeni sorununa da ilgi duymuştur. "Özet" kısmında yazar, daha önce anlattıklarından ve bilim adamlarının görüşlerinden yola çıkarak açıklayıcı bir özet hazırlamıştır.

"Hint-Avrupalılar" kısmında bugün konuşulan ya da kaybolmuş Hint-Avrupa dilleri incelenerek bu dillerin ve dolayısıyla Hint-Avrupalılar'ın yayılım sahası saptanmaya çalışılmıştır. Yazarın cevap aradığı bir konu da Hint-Avrupalılar'ın anayurdudur. Burada, Litvanya asıllı ABD vatandaşı Marija Gimbutas'ın görüşlerine dikkat çekilmektedir. Gimbutas, Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun Güney Rusya bozkırlarındaki Oyuk Mezar (Kurgan) kültüründe aranması gerektiği bildirilmiştir. Ona göre, M.Ö.4000-3500 arasında Hint-Avrupalılar Avrupa ve Batı Asya'da geniş bir alana yayılmışlardır. Hint-Avrupalılar'ın anayurdu konusunda önemli yorumlar yapan bir başka bilim adamı Colin Renfrew'dur. Ona göre Verimli Hilal'in kuzeyinde, Doğu Anadolu'da yerleşmiş bulunan ilk çiftçiler Hint-Avrupa dilinin ilk şeklini kullanan insanlardır. Bu çekirdek bölgeden göçeden çiftçi insanların bir kısmı Avrupa'ya, bir kısmı da İran, Türkmenistan, Kuzey Hindistan ve Pakistan'a yayılmıştır. Tabii bütün bu göç esnasında dillerini de beraberlerinde taşımışlardır. Gamkrelidze ve Ivanov'a göre Hint-Avrupalılar, Önyasya'dan Yukarı Mezopotamya'ya kadar uzanan toprakların halklarıdır. Yazarlar anayurdu Çatalhöyük ve Halaf arkeolojik topluluklarıyla özdeşleştirmişlerdir. Tanıtımını yaptığımız kitabın yazarı Dolukhanov ise temel olarak Renfrew, Gamkrelidze ve Ivanov'un görüşlerine karşı çıkmaz. Ona göre Hint-Avrupalılar'ın ilk anayurdunun ortaya çıkış tarihi M.Ö. 9-8. binyıllara kadar indirilmeli ve bölge olarak tüm Verimli Hilal'e yayılmalıdır. Dolukhanov, Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun dağlık bir arazide olduğunu gösteren çok sayıda ortak kelimeden söz eder. Dağ gibi yüksekliği anlatanların yanısıra ırmak, dere, deniz ve değişik ağaç isimleri (meşe, kayın, gürgen, dişbudak, huş ağacı, titrek kavak, söğüt, porsuk ağacı, köknar, ladin, akça ağaç, elma ağacı) vardır. Bundan yola çıkarak bu sözcükler bir bütün haline getirildiğinde denize yakın, karışık meşe ağaçları kuşağında bulunan ve daha üst bir evrede geniş yapraklı ağaçların yerini alan kozalaklı ormanlarıyla dikey bölgesellik özelliği gösteren, dağlık bir ülkeye karşılık geldiği görülmektedir. Yazara göre Verimli Hilal, bu tanımlama için uygun bir yerdir.

Ortak Hint-Avrupa sözcükleri arasında arpa, buğday, darı, yulaf, keten için bol miktarda ortak kelime vardır. Yine aynı şekilde koyun, keçi, kuzu, sığır, boğa, inek, domuz, at gibi evcilleştirilmiş hayvan isimleri ortaktır. Bu hayvanların ilk evcilleştirildikleri yöreler, yazarın üzerinde durduğu Verimli Hilal ve çevresidir. Yazar daha sonra zanaatkarlıkla toplumsal tabakalarla, yöneticilikle ilgili sözcüklerin de ortak olduğuna dikkat çeker. Hint-Avrupa dillerinin ilk ortaya çıktıkları yerden sonra nasıl bir yayılım gösterdikleri de incelenmiştir. Dolukhanov'a göre Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun kesin yerini araştırmak önemini kaybetmektedir. Anayurt, ilk besin

üretim bölgelerinden olan Verimli Hilal içerisinde bir yerdir. M.Ö. 11-8. binyıllar arasında bu tarımsal ekonomi diğer çevrelere yayılmıştır. Yazar, Fransız dilbilimci A. Meillet ve Rus dilbilimci Trubetzkoy'un görüşlerini de belirttikten sonra ilk çiftçiler topluluğunun kendi temel gramer yapısıyla sözcük dağarcığını veren, kendi kelimeleri ve kullanımları ile onu zenginleştiren bir halk olduğunu ve kendi tarihsel görevini başarmış olan bu ilk kabilenin tarih sahnesinden tamamen yokolup gittiğini iddia eder.

Beşinci Bölüm "Tarihöncesi Çiftçiler ve Komşuları" başlığını taşır. Bu bölümün "Holosen" kısmında Holosen sırasında ortaya çıkmış olan Jeolojik ve coğrafi değişimler ele alınmıştır. "Hassuna, Halaf ve Samarra" kısmında yazar, M.Ö. 6. binyılın başlarında Doğu Akdeniz'in güney bölümünde nüfusun seyrekleştiğini, buna karşılık İç Anadolu'nun görsel ovalarında gelişmiş bir tarım yerleşmeleri ağının ortaya çıktığını vurgular. Çatalhöyük hakkında bilgi verirken Konya ovasının eski jeolojik yapısı da ele alınmıştır. Büyük oranda tarıma dayanan Çatalhöyük ekonomisi, konutlar, Mellaart'ın kazılarında tapınak olarak yorumlanan ancak Ian Hodder'in kazılarıyla ev oldukları anlaşılan mekanlar, heykelcikler, çanak çömlek, taş endüstrileri incelen-dikten sonra yerleşme hakkında yorum yapılmıştır. Çatalhöyük'ün hızla büyümesi, kaynak zenginliğinin yanısıra ekonomik ve toplumsal örgütlenme etkinliğinden kaynaklanmıştır. Çatalhöyük insanların antropolojik yapıları hakkında bilgi verilmiş, bu verilerden yola çıkarak da daha önce başka bilim adamlarının ileri sürdüğü, kökeni farklı olan toplumsal grupların tarımcı grupların içine ortak bir potada eriyecek biçimde girmeleriyle tarımın benimsendiği varsayımının doğrulandığına dikkat çekilmiştir. Daha sonra Mezopotamya'da ilk çiftçi topluluklarının gelişmesine karşılık gelen aşamada tarımsal yerleşmelerin yayılımı ele alınmıştır. Kuzey Mezopotamya'da en az üç farklı kültür geleneği saptanmıştır: Hassuna, Samarra, Halaf. Sayfa 288'de verilen G.Ö.7800-7000 tarihleri Halaf değil Hassuna yerleşimlerine ait olmalıdır. Hassuna yerleşimlerine Musul ovasının 80 km. batısında Cebel Sincar ovasına kurulmuş Tell Soto, Yarım Tepe gibi merkezler örnek verilmiştir. Hassuna yerleşimlerinde göze çarpan ortak özellikler çanak çömlek üslubu, ev yapma geleneği, cenaze pratiği başta olmak üzere bazı töreler, arpa ve daha az miktarda buğdaya dayanan kuru tarım ekonomisi, hayvancılık ve avcılıktır.

Samarra kültürü ise Hassuna'dan biraz sonra ortaya çıkar. Bu kültürün gelişiminin merkezi Orta Dicle yöresidir. Samarra yerleşimlerine Matarra, Tell-es-Sawwan, Çoğa Mami örnek gösterilmiştir. Bu kültürün yayılım alanı içerisine bazı Hassuna merkezleri de girmektedir. Bu durum Cebel Sincar ovasının hem kuzeyindeki, hem de güneyindeki alanlarda izlenmektedir. Samarra yerleşimlerinin esas özellikleri Hassuna'dan çok farklı çanak çömlek üslubu, Hassuna'da görülen tarım ürünlerinin yanında keten tohumu, emmer, ekmeklik buğday, kabuksuz altı sıralı arpa, kabuklu iki sıralı arpa, iri taneli bezelye yetiştirilmesi, Hassuna'nın hayvanlarına ilaveten yaban eşeği, Avrupa bizonu ve muhtemelen ala geyik avlanması, su kıyısında balık ve tatlı su midyeleri toplanmasıdır. Samarra yerleşimlerinin boyutları Hassuna'dan çok daha büyüktür. Mezar tiplerine dayanarak hiyerarşik toplumun ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Bu kısımda son olarak incelenen kültür Halaf'tır. Halaf yerleşimleri arasında Yarım Tepe II, Tell Arpaciya, Tell Halaf sayılabilir. Halaf kültürü Hassuna ve Samarra'ya kıyasla çok geniş bir alana yayılmıştır. Bu alan Kuzey Mezopotamya'dan Doğu Anadolu'ya ve Kuzeydoğu Akdeniz'e uzanmaktadır. Son derece zengin geometrik bezemeli çanak çömlek dışında gelişmiş konut mimarisi, hem inhumasyon hem de kremasyon içeren gömü şekli, oldukça planlı ve sistemli tarım, sığır gibi büyükbaş hayvanların ağırlıkta olduğu hayvancılıktır. Yerleşimlerin boyutu büyük değildir.

Sonraki kısımda "Kafkas Çiftçileri ve Avcıları" incelenmiştir. Kafkaslar'ın tarıma alınmış çok sayıda bitkinin ana vatanı olduğu belirtilerek günümüzde de bu yörelerde diğer merkezler kadar yabani buğday, arpa, çavdar ve üzüm türlerinin yetiştirildiğine dikkat çekilir. Yazar metinde sırasıyla Kafkasya'yı iki grupta incelemiştir: 1- Orta ve Güney Kafkasya, 2-Batı Kafkasya.

Orta ve Güney Kafkasya'da Mezolitik ve Erken Neolitik bulunamamıştır. Orta ve Güney Kafkasya'da Eneolitik Dönem'in en belirgin özelliği tepelerinde delik bulunan evlerdir. Bu evler genellikle kubbeimsi, tek odalı yapılarıdır. İnşa tekniği açısından Halaf konutlarıyla benzerdir. Ekonomi tarım ve hayvancılığa dayanır. Ekmeklik buğday, einkorn, emmer, topbaş buğdayı, kılçıksız buğday saptanmıştır. Ayrıca enaz dört tür arpa, darı, bezelye, mercimek ve üzüm yetiştirilmiştir. Evcilleştirilen hayvanlar koyun, keçi, sığır, domuz, at, avlanan hayvanlar kızıl geyik, yaban keçisi, alageyik, tilki, yaban domuzu, gazel, kunduz, bazı kuş ve balık türleridir. Başta çanak çömlek yapımı ve metal işçiliği, ikinci sırada taş işçiliği olmak üzere belirgin bir merkezi gelişim vardır.

Yazar, Orta ve Güney Kafkasya'nın tersine batı bölgelerinin yerli Mezolitik yerleşimlerin bilindiği yegane yerler olduğunu belirtir. Mezolitik yerleşimler esas olarak Gürcistan'ın Karadeniz kıyı kesiminde bulunmaktadır. Bunların çoğu mağara yerleşimleridir. Bu dönem insanı mağara ayısı başta olmak üzere boz ayı, leopar, tilki, kaplan, kızıl geyik, Kafkas turu, yaban koyunu, karaca, muflon, cırkansıçan ve balık avlanmıştır. Bu dönem insanının kullandığı aletler sıralandıktan sonra Neolitik yerleşmelere geçilmiştir. Neolitik yerleşmeler Kafkasya'nın Karadeniz kıyısı boyunca ve Kuzey Kafkasya'da kümelenmiştir. Bu yerleşimler, S. Goglidze'nin tipolojik ayırımına göre 1-Proto Neolitik, 2-Erken Neolitik, 3-Gelişmiş Neolitik olmak üzere üç aşamada incelenmiştir. Yörenin taş alet endüstrisi, çanak çömleği ele alınmıştır. Batı Kafkasya'nın Neolitik Çağ sosyo-ekonomik yapısı diğer yöreler kadar belirgin değildir. Koyun, keçi, sığır, domuz, köpek evcilleştirilmiş, kızıl geyik, alageyik, boz ayı, tavşan, yabani kedi ve su samuru avlanmıştır. Neoliğin ardından Eneolitik kültürler incelenmiştir. Yazar bu kısmın sonunda dilbilimciler tarafından ileri sürülen Hint-Avrupa ve Kafkas dilleri arasındaki temasın Neolitik ya da Eneolitik döneme kadar inebileceğini söylemektedir.

"Doğu Bağlantıları" kısmında İran Yaylası ve daha ilerideki Orta Asya içlerine kadar uzanan bölgenin erken dönemleri ele alınmıştır. Bölgedeki ilk tarım toplulukları günümüzden 11.000-10.400 yıl öncesine dayanmasına karşın İran yaylasının batı ve kuzey sınırlarına sızan tarımcı ekonomi ancak daha geç bir aşamada G.Ö.6000-5000'de ortaya çıkmıştır. Bölgenin Mezolitik dönemi hakkında fazla bilgi yoktur. İki büyük yerleşme Hazar Denizi'nin güneyinde yer almaktadır. Orta Asya, tarıma alınmış ilk bitkilerin anayurtlarından biri kabul edilmektedir. Bölgedeki en eski tarım yerleşimleri "Ceytun Kültürü" ne aittir. Bu yerleşimlerin büyük çoğunluğu Orta Kopet Dag vahasında Ahala'da, Kuzey İran'da Horasan dağı eteklerinde, Doğu İran'da Gorgun ovasında ve doğuda Meana ve Çaaça ırmakları boyunca yer almaktadır. Kültüre adını veren Ceytun, ekmeklik buğday, topbaş buğdayı, iki sıralı arpa, einkorn buğdayı, nadiren kabuksuz ve kabuklu altı sıralı arpa, emmer buğdayı tarımına dayanan ekonomisinde hayvancılık ikinci plandadır. Koyun, keçi, geç evrelerde sığır evcilleştirilmiş, gazel ve yaban eşeği avlanmıştır.

Orta Asya'daki ilk tarımsal yerleşim dizisinde bir sonraki aşama Anav IA evresidir. Bu kültür, bir öncekine kıyasla kaliteli-ince çanak çömleği, bakır işçiliği ile dikkat çeker. Anav IA'yı Namazgah I kültürü takip eder. Bu dönemin en büyük özelliği hem yaşanan alanın hem de yerleşim sayısının artmasıdır. Nüfus yoğunluğunun yüksek oluşu ve arazi kullanımının yoğunlaşması tarımsal üretimi arttırmıştır. Bir önceki evre gibi Namazgah I ile ilgili bilgiler Kuzey İran'dan gelmektedir.

Yazar, kuzey bölgelerde, Turan düzlüğünün kumul ovalarındaki toplulukların gelişiminin tamamen farklı bir yol izlediğini belirtir. Bölgedeki Mezolitik yerleşimler oldukça sınırlıdır. Neolitik bulgular, ilkin Mezolitik'de yerleştirilmiş mağaralarda saptanmıştır. Bu mağara yerleşimleri dışında Uzboy vadisi, Sarıkamış çöküntüsü, Amuderya ırmağının güney yatağı, Aşağı Zerafşan

vadisi, Amuderya ile Siriderya ırmaklarının birleştiği yöreler ve Üst-Yurt yaylasında konumlanmıştır. Bu yerleşmelerin ekonomisi toplayıcılığa bağlıydı. Nar, kayısı, yabani zeytin, hayvan yu-murtaları, bazı yumuşakçalar toplanmış, ala geyik, kızıl geyik, yaban domuzu, yarım-eşek, sayga, gazel, Avrupa bizonu, mufion (bir tür dağ koyunu), deve, su kuşları avlanmıştır. Yazar bölgenin taş alet endüstrisi ve mimari özellikleri hakkında da bilgiler vermiştir. "Sonuç" kısmında önceki bilgilerin değerlendirilmesi yapılmış, Ortadoğu'da tarım ekonomisinin kurumsallaştığı dö-nemde karmaşık sosyo-ekonomik ağ incelenmiş, arkeolojik kültürlerle işaret eden öğeler üze-rinde durulmuştur. Yazara göre ilk tarımsal topluluklarda gözlemlenen kültürel çeşitlilik Neoli-tik devrimin uyardığı tek bir gelişme sürecinden doğmuştur. İlk tarım bölgeleri içindeki çoklu ekonomik ve kültürel ilişkilerin Hint-Avrupa proto dili yardımıyla yürütüldüğünü belirtmek-te-dir. Yazar oldukça ilginç bir saptama yaparak toplayıcı ekonominin ağırlıkta olduğu bölgelerin Hint-Avrupa dili konuşulmayan alanlara karşılık geldiğine dikkat çekmektedir.

Altıncı Bölüm "Uyarılığın Doğuşu" başlığını taşır. Bu bölümde iklimsel değişiklikler, bun-ların etkisiyle meydana gelen deniz seviyesindeki değişiklikler incelenmiştir. Yazar deniz seviye-sindeki Holosen dalgalanmalarla incildeki Tufan öyküsü ve bunun Sümer ve Akad versiyonları arasında bağ kurmaktadır. Böylece Jeolojik, arkeolojik veriler tarihsel öykülerle karşılaştırılarak kullanışlı sonuçlar elde edilmiştir. Ortadoğu'da gelişen çevresel değişimler yörenin ekonomisi üzerine olumsuz etkilerde bulunmuştur. Günümüzde bile özellikle az gelişmiş ülkelerde bu etki devam etmektedir.

"İlk kentler: Ubeyd, Uruk..." kısmında M.Ö. 5-4. binyıllarda Ortadoğu'nun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde başlıca rolün Aşağı Mezopotamya'ya kaydığı belirtilerek in-sanlık tarihinin ikinci önemli devrimi olarak nitelenen kent devrimi ve ilk sınıflı toplumun or-taya çıkışının bu yörede gerçekleştiği vurgulanmaktadır. Bölgede ilk tarım toplulukları M.Ö. 6. binyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Nutzel, bölgenin (Aşağı Mezopotamya) bu tarihten önce bataklık olduğunu ve tarımcı bir toplumu besleyemeyeceğini düşünmektedir. Taşkın ovaların-dan sular çekildikten sonra toprak tarım için çok elverişli bir hale gelmiştir. Burada 5. ve 4. bin-yılda gelişen kültürler şu aşamalara ayrılmıştır: Ubeyd, Uruk, Cemdet Nasr, İlk Hanedanlık. Bunlardan ilki olan Ubeyd döneminde ekonominin başarısı sayesinde nüfus da artmıştır. Ayrıca ilk kent toplumu da ortaya çıkmıştır. İlk kent toplumunun en göze çarpan yanı toplumsal ikti-darın kurumsallaşmasıdır. Ubeyd'in geç evrelerine doğru uzmanlaşmış el sanatlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ubeyd yerleşmeleri özellikle çanak çömlek özelliklerine göre Ubeyd 1,2,3,4 olarak incelenebilir. Her dönemde mallarda ve formlarda değişim sözkonusudur. Kent devrimindeki en belirgin başarı Uruk döneminde yaşanmıştır. Uruk kültürünün alt evrelerine ayrılırken çanak çömlek özelliklerinin yanısıra mimari ve mühürcülük özelliklerinden de fayda-lanılmıştır. Bu eserler ilk Uruk ve Geç Uruk şeklindedir. Uruk döneminde kentsel gelişme bü-yük mesafe almıştır. Ayrıca siyasi ve ekonomik alanda yeniden yapılanma gerçekleşmiş, kültürel ve toplumsal bilgi mübadelesinde belirgin bir artış gözlenerek yazarın deyimiyle "bilgi patla-ması" yaşanmıştır. Uruk kültürünün yayılımı üç aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamada İran, ikinci aşamada Kuzey Mezopotamya, üçüncü aşamada ise dağlık çevrede çok daha küçük boyut-lardaki Uruk karakolları ortaya çıkmıştır. Dönemin bilgi devriminde en önemli adım gerçek an-lamda yazının ortaya çıkmasıdır. Küçük kil tabletler üzerine kazınarak işaretlenen bu yazı bir sonraki dönem olan Cemdet Nasr'da çok geniş bir bölgeye yayılmıştır.

Bir sonraki kısım "Taşlar konuşmaya başladığı zaman" başlığını taşır. Yazar bu kısımda bir-kaç önemli saptama yapar:

1-Mezopotamya'da bulunan ilk yazılı belgeler Sumer dilindedir. Bundan yola çıkarak en azından Güney Mezopotamya'da Sumer etnik grubunun egemen olduğu söylenebilir.

2-İlk kent toplumunda gerçekten okuyup yazabilen insanların oranı nedir?

3-Yazıcılar ve egemen ruhban-idari sınıf belli bir etnik azınlığa mensup olabilir.

4-Yazılı kayıtlar toprak üzerinde hem cemaat hem de kişi mülkiyetinin gelişimini göstermektedir.

Yazar, ilk hanedanlık döneminin bir önceki Ubeyd, Uruk ve Cemdet Nasr dönemlerinin kentsel gelişiminin doruk noktası olduğunu vurgulamaktadır. İnşaat tekniğinde gelişmeler olmuştur. Bunlar arasında yeni bir kerpiç tipi, anıtsal girişler, geniş anıtsal yapılar sayılabilir. Yine bu dönemde ilginç cenaze merasimleri göze çarpar. Bu konuda bilgi veren en önemli kaynak Ur'daki kraliyet mezarlarıdır. Bu mezarlardan elde edilen verilere göre cenaze merasimleri hayvanların yanısıra asker ve kadın hizmetçilerin de kurban edildiği karmaşık bir uygulama içermektedir.

İlk yazılı kaynaklar Güney Mezopotamya'daki ilk sınıflı toplumun toplumsal ve ekonomik yapısını anlamamızı sağlamaktadır. Buna göre toplumda en az üç tabaka vardır. Mezopotamya'da kölelerin varlığı hakkında ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Son görüş Mezopotamya'da köle nüfusunun normal nüfusla karşılaştırılmayacak kadar az sayıda olduğudur. Mezopotamya tarımında önemli bir yer tutan su kanallarının yapımı, bakımı ve korunması zorunlu bir örgütlenmeyi gerektirmektedir. İlk hanedanlık döneminde mezar tipleri toplumsal tabakalar hakkında bilgi vermektedir. Kraliyet mezarları dışında, profesyonel savaşçılara ait mezarlar, askeri-bürokratik seçkinlere ait mezarlar, daha az önemli bürokratlara ait mezarlar sayılabilir.

Yazar, M.Ö. 3. binyılda Güneybatı Asya'da yoğun bir uzun mesafeli ticareti gösteren çok sayıda arkeolojik belgenin varlığına dikkat çekmektedir. İran ile Mezopotamya arasındaki ticareti denetleyen tek bir sosyo-politik varlık bulunmakta, ticaret Kur ırmağı vadisinde üstlenmiş tüccarlar topluluğu tarafından denetlenmektedir. Ayrıca bu tüccar topluluğunun kendi ticari işlemleri için özel bir dili kullanmış olabileceklerine dikkat çekilir. Daha sonra, M.Ö. 6. binden itibaren Mezopotamya'dan ekolojik özellikler hakkında bilgi verilmiştir. Eski Mezopotamya'da devlet oluşum modelleri hakkında görüşler incelendikten sonra mevcut bulgular biraraya getirilerek devlet oluşumuna ilişkin bir model ileri sürülmüştür. Bu modelin temelinde ilk tarım toplumdaki işbölümünden kaynaklanan toplumsal tabakalar, ideolojik ve idari-işletimsel gücü giderek elinde toplayan seçkinler grubu, öncelikle kodlanmış bilginin işletimine, biriktirilmesine ve aktarımına dayanan karar verme işlevlerini üstlenmiş karmaşık bir denetim ağı yer almaktadır. Sumer dili, Akkad dili, bu dillerin ortaya çıkışı, yayılımı, bu dilleri kullananlar hakkında bilgi verilerek devlet oluşum süreciyle ilgili önemli saptamalar yapılmıştır. Buna göre Eski Doğu devletleri, Neolitik devrimin ilk temellerinden beri temelde değişmemiş olan çok etnik gruplu bir yapıdan ortaya çıkmıştır.

"Kafkasya Gelişimi" kısmında çok değişik adlandırmaya sahip olan, ancak Türkiye'de "Karaz Kültürü" olarak tanınan yazarın ise "Kura-Aras" dediği kültür incelenmiştir. Bu kültürün kökeninin Orta-Kura çöküntüsündeki yerel Eneolitik tabakalarda aranması gerektiğini bildirirler. Kura-Aras ekonomisinin temeli koşum hayvanlarının yoğun olarak kullanıldığı gelişmiş bir saban tarımına dayanmaktaydı. Geniş bir evcilleştirilmiş bitki topluluğunun varlığı bilinmektedir. Hayvancılıkta önemli değişimler belirlenmiş, Eneolitiğin tersine koyun ve keçi başat türdedir. Metalurji ve maden işlemeciliğinin gelişimi bu kültürün en göze çarpan özelliğidir. Kura-Aras kültür birliği keramik buluntu topluluklarında görülen benzerlikle belirgindir. Bir başka kültür birliği ev yapım üslubunda görülmesine karşın yerel farklar da vardır.

Kura-Aras kültürü Önkaftasya sınırları içerisinde çok geniş bir alana yayılmıştır. Ermenistan'ın batısı, Doğu Anadolu'da Yukarı Fırat, Batı Suriye ve Filistin yayılım alanı içerisinde. Galile gölü kıyısındaki Khirbet-el Kerak yerleşiminde de bu kültür saptanmış, hatta bundan yola çıkarak bazı bilim adamlarınca "Khirbet- Kerak Kültürü" adıyla anılmıştır. Kura-Aras toplumlarında temelde eşitlikçi bir sosyal yapı vardır. Bu yapı, bir tür merkezi otoriteyi içermektedir. Kura-Aras, çok etnik gruplu bir sosyo-kültürel ağa ilişkin klasik bir örnektir. Kültür birliğinin temelinde alt gruplar arasındaki yoğun kültürel temas ilişkisi ve bilgi mübadelesi vardır.

"Orta Asya'nın Mezopotamya'sı" kısmında ilk tarım topluluklarının ortaya çıktığı bir başka bölge olan eski SSCB Orta Asya'sı'nın güney bölümünde özellikle Türkmen-Horasan dağlarının yamaçlarında görülen sosyo-ekonomik gelişme ele alınmıştır. Tarım topluluklarının ayrışma süreci yamaç kuşağında başlamış, fazla nüfus tepelerin kuzeyine hareket ederek Tecen deltasında gelişmelerini sürdürmüştür. Ekonomileri sulu tarıma dayanmaktadır. Hayvancılıkta, özellikle Güney Türkmenistan'da koyun ve keçi sayısında artış görülmektedir. Metalurji ve maden işleme cililiği alanlarında dikkat çekici ilerlemeler meydana gelmiştir. Zengin çocuk mezarlarından yola çıkarak toplumsal tabloların varlığından söz edilmektedir.

Orta Asya Eneolitik toplumlarının en çarpıcı özelliği dış dünya ile geliştirdikleri temasların yoğunluğudur. Çok uzak mesafelerde bile bu yöreyle ilgili çanak çömlekler bulunmuştur. Namazgah III'e karşılık gelen Geç Kalkolitik dönemde kentleşme alanında önemli başarılar elde edilmiştir. Büyük yerleşmelerin boyutları 30 hektara ulaşmıştır. Küçük yerleşmeler ise tersine bir şekilde ya küçülmüş ya da tamamen yok olmuştur. Zanaatkarlıktaki ilerlemenin yanısıra zanaatların uzmanlaşmasında dikkat çekici bir artış vardır. Bu dönemde de kültür çok uzak mesafelere yayılmıştır.

Orta Asya Erken Tunç Çağı, Namazgah IV evresine karşılık gelir. Namazgah'ın büyüklüğü 50 hektara ulaşmıştır. Çanak çömlekçi çarkı kullanılmaya başlanmış, pişmiş topraktan tekerlekli araba modelleri yapılmıştır. Bu arabaların sığır ve develer tarafından çekildiği ileri sürülmüştür. Metalurjide de önemli ilerleme meydana gelmiş, ince alaşım teknikleri kadar arsenik tuncu kullanımında da artış vardır. Bu dönemde uzmanlaşmış metalurji ve maden işleme merkezleri ortaya çıkmıştır. Ekonomi tümüyle besin üretimine dayanmaktaydı. Namazgah V ile birlikte Orta Tunç Çağı başlar. Altı-depe'deki (Aluntepe) ayrıntılı kazılara dayanarak büyük yerleşmelerde toplumsal ve zanaatsal uzmanlaşmanın artık iyice kurumsallaşığına ilişkin verilerden söz edilebilir. İndus vadisiyle Orta Asya arasında ticari ilişkilerin varlığı olasıdır. Bu dönemde Murghab deltasında yerleşme yoğunluğu devam etmektedir. Yerleşme içinde zanaatkarların ve özellikle de çömlekçilerle maden işleyenlerin mahalleleri diğerlerinden ayırd edilebilmektedir.

Yazar, son olarak belirtilen kanıtlara dayanarak Orta Asya bölgesinin sosyo ekonomik gelişmesi hakkında bazı sonuçlar çıkarmaktadır:

1-Bölgede ilk tarım topluluklarının gelişmesi yerli geleneklere bağlıdır.

2-Güney Orta Asya'nın sosyo-ekonomik gelişmesi genel Mezopotamya yolunu izlemiştir.

3-Neolitik, Eneolitik ve Tunç Çağı boyunca Türkmen-Horasan dağlarının eteklerini ve hemen kuzeyindeki ve güneyindeki alanları kucaklayan bir kültür ağı mevcuttur.

4-Orta Asya topluluklarıyla Doğu İran'ın, İndus vadisinin ve Elam'in gelişmiş kent merkezleri arasında oldukça yakın temasların varlığını gösteren zengin kanıtlar mevcuttur.

"Bunalım Çağı" kısmında M.Ö. 2. binyılda Mezopotamya'da ortaya çıkmış olan siyasal ve etnik süreçler sayısı artmakta olan yazılı belgeler yardımıyla incelenmiştir. Bu dönemde, iklimde

giderek ciddi boyutlara ulaşan kuraklaşma nedeniyle bazı yörelerde tarımsal uygarlığın gelişimi tamamen ortadan kalkmıştır. Ekonomik ve siyasal üstünlük giderek Yukarı Mezopotamya'ya kaymaya başlamıştır. M.Ö. 2. binyıl başlarında Mezopotamya'da Amorit hanedanları tarafından yönetilen birkaç devlet ortaya çıkmıştır. 1800-1700'lerde Fırat ve Dicle'nin orta çığırlarında iki yeni devlet, Mari ve Assur belirmiştir. Assur kentinin nüfusu da tıpkı Mari gibi ticari etkinliklere bağlıdır. Assur güney kenderiyle Suriye'deki ve Anadolu'daki hammadde ve mamul madde kaynakları arasında ilişki kuran bir merkezdir. 1940-1800 arasında Assur, Kaniş (Kültepe) kentinde bir ticaret kolonisi (Karum) oluşturmuştur. Bu kentte ele geçirilen belgelerin incelenmesi, Hint-Avrupalılar'ın kökeninin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

Yazar, Akkadca, Babilce, Hurrice, Sami Lehçeleri (Orta Fıratça, Assurca) hakkında bilgi verdikten sonra Hititler'in Ortadoğu'da kesin olarak Hint-Avrupa dili konuşan ilk halk olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında Kafkasya'da önemli toplumsal süreçlerin olduğu, bunlardan en önemlisinin Kura-Aras kültür ağının çözülmesi olduğu belirtilmektedir. Bu çözülmenin ardından beylik türü birimler gelişmiştir. Çok etnik gruplu sosyo-kültürel bir ağın kalıntıları üzerinde etnik beylikler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde iklimde görülen kuraklaşma tarımsal üretimi azaltmış, bunun yanısıra Mezopotamya Devletleri Anadolu'daki maden kaynaklarını elde etmek için ticari ya da askeri görevler düzenlemişlerdir. Bu ortamda, çok etnik gruplu yapılar grup rekabeti nedeniyle daha küçük gruplara ayrılmışlardır. Yerel kaynakları denetim altında tutan bu yeni grubun üyeleri yoğun ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlarla bütünleşmişlerdir. Bu değişimlerle ilişkili olarak merkezi ve toplumsal iktidara ilişkin maddi simgeler artmıştır.

"Kral Mezarları"; Dolukhanov'a göre Kral Mezarları, beylik tipi toplumsal yapının Ortadoğu Tunç Çağı'nda mevcut olan en açık göstergesidir. Seçkinlere ait gömülerin yaygınlaşığı Erken Tunç Çağı II'de Anadolu'da kent benzeri birkaç merkez ortaya çıkar. Bunlar Troia II, Beycesultan XVI-XIV, Poliochni V'dir. Bu merkezlerde ve Orta Anadolu'nun kuzeyinde bunlarla çağdaş bazı merkezler seçkinlere ait bazı mezarlar barındırır. Silahlardan (kılıçlar, kamalar, savaş baltaları) oluşan ölü hediyelerine sahip bu mezarlar oda biçiminde (taş) ve pithos (küp) tipindedir. Yazar kral mezarı olduğu düşünülen mezarların Dorak ve Alacahöyük'de bulunduğunu bildirmektedir. Ancak Dorak mezarlarının gerçekten var olup olmadığı yönündeki şüpheler halen devam etmektedir. Yazar bu konuya hiç değinmemiştir. Anadolu'da bulunan kral mezarlarının Kuzey Kafkasya'daki mezarlar, özellikle Maikop mezarlarıyla (kitapta höyük olarak geçiyor) benzerlikleri ele alınmış, bu mezarlar ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir. Yazar Maikop kültürünün etno-kültürel kollara ayrılışı konusunu da tartışmış, bu mezarların gelişmiş bir toplumsal tabakalaşmanın ve toplumsal iktidarın kurumsallaşmasının göstergesi kabul etmiştir. Maikop mezarları gelişmiş bir toplumsal tabakalaşmayı ve artan bir merkezi otoritenin varlığını göstermektedir. Yazarın da ifade ettiği gibi Maikop kültürüne ait bazı mezarların soylulara ya da krallara ait olduğunu söylemekte sakınca yoktur. Yazar daha sonra Dolmenler hakkında bilgi vermektedir. Dolmenlerin daha eski Kafkas kültürlerinde bulunmaması nedeniyle bunların varlığı Akdeniz kökenli yeni etnik grupların yayılımıyla ilişkilendirilmektedir. Bu konuda son olarak M.Ö. yaklaşık 2300'lerde Batı, Orta ve Güney Anadolu'daki pekçok höyükte görülen ve James Mellaart tarafından Luwiler'e bağlanan yıkım üzerinde durulur. Yazara göre bu yıkımlar yerel beylikler arasındaki sürekli çatışmaların bir sonucu da olabilir.

"Kayıp Anayurdu Aramak" kısmında yazarın sürekli üzerinde durduğu temel konulardan birisi olan Hint-Avrupalılar'ın kökeni sorunu yeniden incelemeye alınmıştır. Üzerinde durulan görüş Hint-Avrupalılar'ın anayurdunun Kuzey Karadeniz bozkırları olduğudur. Özellikle Gimbutas'ın savunduğu bu görüşe göre M.Ö. 4000-2500 arasında Kurgan halkları üç ardışık dalgayla batuya hareket etmişler, sonra Kafkasya üzerinden Mezopotamya'ya istila etmişlerdir. Bazı grup-

lar Hindistan'a yönelmişler, ötekiler bozkırda kalarak doğuda İran yaylalarına doğru baskı kurmuş ve Orta Asya içlerine kadar sızmışlardır. Bu görüş N.Ya.Merpert, J.P. Mallory, D.Anthony ve başka bilim adamları tarafından benimsenmiştir. Yazarın bildirdiğine göre Kuzey Karadeniz'de Orta Pleistosen'den beri hominid varlığı bilinmektedir. Ancak sadece Geç Pleistosen'de bölgenin nüfusu önemli bir yoğunluk kazanmıştır. Yazar, önceki bölümlerde Orta ve Batı Avrupa'daki Üst Paleolitik grupların Proto-Ural dilleri konuştuğu varsayımını yeniden ele alır. Bu varsayımına göre aynı dillerin Karadeniz bozkırlarını da içine alacak biçimde Rusya ovasına yayıldığını kabul etmek gerekmektedir. Mezolitik sırasında güneyden (Kırım) ve güneydoğu Avrupa'dan sızan yeni gruplar sürekli olarak bölgeye gelmişlerdir. Yerlilerle karışan bu insanların Proto-Ural dilini korumuş oldukları düşünülmektedir.

Neolitik Çağ'da Balkan Yarımadasında Pre-Sesklo olarak adlandırılan evrede görülen Barbotin tekniği ve cardium (baskı kap) tekniği çanak çömleğin kökeninin Türkiye'nin güneydoğusunun da dahil olduğu Ortadoğu'daki geniş bir coğrafyada ortaya çıktığı ve tıpkı tarım ekonomisinin ilk formlarının izlediği yolla Güneydoğu Avrupa'ya yayıldığı düşünülmektedir. Bir varsayımına göre çiftçi ekonomisinin Avrupa'ya yayılmasına ilk tarımcı topluluklar arasında bir kabileler arası iletişim aracı olarak Hint-Avrupa dilinin yayılmasının eşlik ettiği öne sürülmektedir.

M.Ö. 6. binyılın ortalarında Dinyester ve Güney Bug ırmaklarının ormanlık vadilerinde Bugo-Dinyesteryen denilen yeni bir toplumsal kültürel birim ortaya çıkar. Yazar bu kültürü oluşturan insanların komşu tarımcı topluluklarla yoğun ekonomik ve kültürel temaslarda bulunan toplayıcı ekonomiye sahip halklar olduğunu belirtir. Çiftçilerle toplayıcılar arasındaki yoğun temaslardan sonucunda Hint-Avrupa dili toplayıcılar tarafından da yavaş yavaş benimsenmiştir. Avrupa'da çanak çömleğin Dinyester Irmağı'ndan itibaren batıya doğru Belçika ve kuzey Fransa'ya kadar yayılması Hint-Avrupa dilinin Avrupa'daki kitlesel genişlemesine ilişkin bir gösterge sayılabilir.

M.Ö. 4200-4000'lerde Moldova'dan Orta Dinyeper'e değin Kukuteni-Tripolye kültürü ortaya çıkar. Çoban-çiftçi bu kültürün ilk tarım dünyasının diğer kesimleriyle çok yönlü temaları bulduğunu açıkça gösteren sanat alanındaki karşılıklı ilişkiler, bir ortak iletişim aracı olarak Hint-Avrupa dilinin varlığına işaret etmektedir. Hemen hemen aynı dönemde Aşağı Tuna ovasının doğu kesiminde Dobruca, Muntenia ve Tuna-Dinyeper akarsuları arasındaki sahalarda Gumelnitza kültürü vardır. Bu kültürle Kukuteni-Tripolye arasında yoğun temaslardan vardır. Tripolye ve Gumelnitza kültürlerinin ortaya çıkması ve gelişmesi Kuzey Karadeniz'in ağırlıklı olarak toplayıcı olan gruplarının bulunduğu bölgelerde çiftçi ekonomisinin yayılmasıyla doğrudan ilişkili karmaşık toplumsal ve demografik süreçlerden kaynaklanmaktadır. Kuzeybatı Karadeniz bölgesinin tarımsal dünyaya dahil olması, zorunlu olarak, burada Erken Neolitik'ten beri süregelen Hint-Avrupa dilinin bu bölgeye sızması anlamına gelir. Yukarıda anlatılan kültürlerden doğuda bozkırsal Karadeniz düzlüğünde daha farklı bir ekonomiye sahip kültür grupları bulunmaktaydı. Bunlardan biri Sredni Stog'dur. Büyük ölçüde at yetiştiriciliğine dayanan ekonomiye sahip olan bu kültürde tarım yapıldığına dair hiçbir kanıt yoktur.

İkinci bir kültür Mikhailovkadır. Bu kültürün ekonomisi Sredni Stog'dan tamamen farklıdır. Hayvan kalıntılarının %95'i koyun ve keçidir. Ekonomisi hayvancılık ve avcılıkla desteklenen tarıma dayanmaktadır. Mikhailovko ile Tripolye toplulukları arasında sıkı temaslardan vardır. M.Ö. III. binyılda Tripolye topluluklarında derin bir ekonomik ve toplumsal bunalım yaşanmıştır. Yerleşim sayısında da azalma meydana gelmiştir. Yazar bu bunalımın Avrupa'nın bir bölümünden ayrı bir olgu olarak düşünülemeyeceğini belirtir. Son yıllarda Moldovyalı ve Ukraynalı arkeologlar tarafından yapılan incelemeler, sonraki aşamada Tripolye geleneklerinin daha geniş bir alana yayıldığını ortaya koymuştur. Yazar, Dergachev'in geç Tripolye sırasında işlediğini öne

sürdüğü iki diyalektik süreci ele almaktadır. Bu iki süreçten ilki önemli bir parçalanma ve çok sayıdaki kültürel ve etno-toplumsal varlığın ortaya çıkması, ikincisi ise bu varlıkların tedrici bir kültürel seviyelenmeye girmeleridir. Dolukhanov'a göre ikinci eğilim, Tripolye gruplarının etnik bir bütünlük arzettiğini savunmaya yarıyan ek bir kanıt sağlamaktadır. Bu kültürel benzerlik geç Tripolye toplulukları arasındaki yakın ekonomik (özellikle metalurji ve maden işlemeciliği) ve kültürel ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Geç Tripolye'de iki ana maden işleme merkezi vardır. Bunlar Usatovo ve Sofievkadır. Usatovo grubu içerisinde yerleşmelerin yanı sıra mezarlıklar da önemlidir. Usatovo'da hem düz mezar hem de kurgan türü mezarlar vardır. Zengin bir metal buluntu grubu içeren bu mezarlar sosyo-politik bilgiler içermektedir. Bu mezarlar, seçkinlere ait gömüler dışında fakir insan kesimlerini de kapsamaktadır. Usatovo ile Sredgi Stog kurgan mezarları arasında şaşırtıcı benzerlikler vardır. Bu gömü geleneğinin gelenekselleştiği söylenebilir. Yazara göre Kurgan mezarları, öncelikle yükselen toplumsal ve siyasal iktidarın simgeleridir. Ayrıca kurganlar grup yönelimli beylik tipi toplumsal yapılar içinde ayrı bir hiyerarşik yapının ortaya çıktığını göstermektedir.

Kuzey Karadeniz bozkırlarında ortaya çıkmış olan bu süreçlerin etkisi, bölgenin dışına da yayılmıştır. Romanya'daki kültürlerden Çernavodo III ve Kotofeni'nin gelişimi geç Tripolye ile çağdaştır. Bu kültürler Çernavodo I'de türemiştir. Renfrew'un, Çernavodo, Ezero ve Baden'in Troia I ve Ege Erken Tunç Çağı ile çağdaş olduğu düşüncesine dikkat çeken yazar Renfrew'un vardığı en önemli sonucun Hint-Avrupa dili konuşanların büyük ölçekli herhangi bir istilasına yer bırakmayacak şekilde ilk Neolitik Çağ'dan başlayarak Tunç Çağı kültürlerinin kesintiye uğramaksızın geliştiğini belgelemektedir. Yazarın üzerinde durduğu bir başka konu Çukur Mezar kültürüdür. M.Ö. 3. binyıldan itibaren bu kültür Doğu Avrupa'nın bozkırsal ve kısmen de ormansal-bozkırsal alanında yayılmıştır. Çukur Mezar kültüründe tarımın yapıldığı bilinmekteyse de ekonomi esas olarak hayvancılığa dayanmaktadır. Yazar, Çukur Mezar (Yamnaya) biçimlendiren kültürel öğelerin yayılmasını, Güneydoğu Avrupa ve Kuzey Karadeniz bozkırlarının geniş bir bölgesinde devreye giren benzer toplumsal süreçlerle ilişkilendirmektedir. Bu yayılma, beylik tipi göçebe toplumsal yapıları kapsamıştır. Göçebe beyliğin gelişmesine türdeş olmayan toplumsal gruplar arasındaki bilgi mübadeleri de eşlik etmiştir. Hiçbir zaman büyük ölçekli göçleri ima etmediği vurgulanan bu süreçlerde oluşan göçlerin Hint-Avrupa dillerinin yayılmasına da bir etkisi olmamıştır. Bu dil, zaten bölgede en azından 2000 yıl önce ilk tarım ekonomisiyle birlikte oluşmuştur. Artan ticari ilişkiler ve toplumlar arasındaki bilgi mübadeleri sonucunda Çukur Mezar geleneği Kuzey Karadeniz bozkırlarında hızla yayılmıştır. Ancak bu durumun Hint-Avrupa dilinin yayılmasıyla bir bağlantı kuramayacağı vurgulanmakta, bunların ağırlıklı olarak Hint-Avrupa dili konuşan gruplar arasında işleyen yerel ve toplumsal süreçler olduğuna dikkat çekilmektedir.

"Orta Asya'nın Çöküşü" kısmında Orta Asya'da Namazgah V'in çöküşüyle başlayan süreç anlatılmaktadır. Yazar, göreceli olarak kısa bir zaman diliminde büyük kent öncesi merkezlerin (özellikle 50 hektarı aşmış) yok olduğunu ve yerlerine alanları 2 hektardan az olan birkaç küçük yerleşmenin ortaya çıktığını vurgulanmaktadır. Kent öncesi uygarlığın çöküşüyle önemli nüfus grupları doğuya doğru hareketlenmiştir. Baktria'da Amuderya'nın kuzey ve güneyinde M.Ö. 2. binyılın ilk yarısında büyük tarım yerleşmeleri belirlemiştir. Konet dağı'nın batısındaki Sumbar vadisinde yapılan araştırmalarda Tunç Çağı yerleşmeleri ve mezarlıkları bulunan çok büyük höyükler saptanmıştır. Mezarların içerisinden gelen gri çanak çömleğin benzerleri Kuzeybatı İran'da, Turengtepe IIIc, Şahteppe II, Sialk IIIk ve Hissar c'de saptanmıştır. Bu keramiğin yayılımının ilk Hint-Arilerin bu bölgeye sızmalarıyla ilişkili olduğu önerilmektedir. Yeni araştırmalar sonucunda "tek bir gri keramik" kültürünün olmadığı kanıtlanmıştır. Keramiğin rengi (gri) üretim teknolojisindeki değişimle ilişkiliydi ve etnik bir göstergesi yoktu.

Kent öncesi ilk tarım uygarlıklarının çöküşünden sonra Kafkasya, Küçük Asya, Balkanlar ve Kuzey Karadeniz bozkırlarında beylik türü toplumsal yapı yerleşmiştir. Çok etnik gruplu sosyo-kültürel birimler, ayrı etnik kimlikler esasında daha küçük gruplara ayrılmışlardır. Bu grupların üyeleri yoğun ekonomik, toplumsal ve kültürel bağlar içerisinde birleşmişlerdir. Bu dönemde ticari ve kültürel temaslar artarak devam etmiş, kaynaklar için artan rekabet, genellikle etnik gruplar arası çatışma ve savaşlarla noktalanmıştır.

"Küçülen İmparatorluklar" kısmında M.Ö. 2. binyılda Mezopotamya ve Ortadoğu topraklarında yaşanan etnik hareketler incelenmiştir. İlk olarak Kuzey Mezopotamya'daki Hurri varlığı, Hurri-Urartu dilinin kuzeydoğu Kafkas dilleriyle ilişkisi ve Mitanni devleti ele alınmıştır. Mitanni devletinin yöneticileri de Hurri dilini kullanmışlardır. Yazara göre Ortadoğu'nun M.Ö. 2. binyıl tarihindeki en önemli olay Hint-Avrupalılara ait tarihi kayıtların görülmesidir. Kaydedilmiş ilk Hint-Avrupa dili Hititçedir. Hititler, Anadolu'ya gelmeden önce Kafkas dillerinden Abhazo-Adige grubuyla akraba Hattiler bölgesinde yaşamaktaydılar. Yazar bu dönem Anadolu'sundaki etnik ve dilsel süreçleri açıklayabilmek için arkeolojik bulgulardan da faydalanmıştır. Bu dönemin güçlü ve zengin beylikleri arasında sürekli çatışmaların olduğuna dikkat çekmektedir. Orta Anadolu'da bu dönemde görülen çanak çömlek türleri anladıktan sonra Kültepe kazıları üzerinde durulmuştur. Karum hakkında bilgi verilmiş, tüccarların hem batı Samice hem de Asur-Babilce, yerli egemenlerin ise ya Hattice ya da tanınır biçiminde bir Hint-Avrupa dili konuştuklardan yola çıkarak bu durumun eski doğu devlet yapısının çok etnik gruplu olduğuna ilişkin bir kanıt olduğu, ayrıca Yakınoğu'da Hint-Avrupalılar'ın enaz Hattiler kadar eski oldukları sonucuna varılmaktadır. Oysa önceki sayfalarda Hattiler'in, Hititler'in Orta Anadolu'ya gelmeden önce yaşayan halklar, Hattice'nin de Hint-Avrupa dili olmayan bir dil olduğu belirtilmiştir. Kaldı ki Kültepe vesikalari Hattiler'in Anadolu'ya girişinden çok sonraki bir tarihe M.Ö. 2. binyılın ilk evrelerine aittir. Yazar, Hititler'in kullandıkları 8 farklı dili temel alarak onların çok etnik gruplu olduğunu vurgulamaktadır. Bu dillerden resmi dil Hititçe ve Akadça idi. Arşivlerde ise tpki Hititçe gibi bir Hint-Avrupa dili olan Luwice ve Palaca da kullanılmıştır.

Hitit devletinin çöküşüne doğru Hitit dili yazılı kaynaklarda yerini Luwi hiyerogriflerine bırakmıştır. Yazara göre Hitit imparatorluğunun yıkılışına neden olan etkenler arasında Urartu krallığının doğuşu da vardır. Urartu devletinin kuruluşu ve genişlemesi hakkında bilgi verildikten sonra Urartu sanatının esas olarak Mezopotamya tarzında gelişmesine karşın bazı yönlerden Asur mimarisine üstün gelen özgün özelliklere sahip olduğu, Urartu kültürü üzerinde yerli Kafkasya geleneklerinin etkisi vurgulanmaktadır. Yazar, bir Hint-Avrupa dili olan Ermenice üzerinde durmaktadır. Ermeni tarihiyle bağlantılı kılınmaya çalışılan dönemler hakkında bilgi verilmiştir. Yazarın önceki bölümlerde de bildirildiği biçimde Hint-Avrupa dilinin Neolitik Çağ'dan itibaren Ortadoğu'da var olduğuna dikkat çekilmiş, aynı zamanda Önkaftasya'nın Eneolitik ve Tunç Çağı yerleşmelerindeki bazı gruplar arasında da kullanıldığı ileri sürülmüştür.

"Samiler" kısmında Sami dillerinin kökeniyle ilgili bazı bilgiler verilmiştir. Sami proto dilinin anayurduna ilişkin iki temel varsayım bulunmaktadır. Birinci varsayım Kuzey Afrika, ikincisi ise Yakın Doğu çölleri'dir. Yazar, mevcut arkeolojik ve paleoekolojik bulgulara dayanarak Sami dili konuşan halkların anayurdunun Arabistan ve Suriye ovalarındaki çöllük alanlara yerleşmektedir. "Protosami" sözü açık bir biçimde büyük ölçüde kurak bir çevrede gelişen toplayıcı bir ekonomiyi yansıtır.

"Sonuç" bölümünde önceki bölümlerde ele alınan bilgiler yeniden gözden geçirilerek eski Ortadoğu'da etnik ve dilsel saptamalar yapılmaya çalışılmıştır. Paleolitik Çağ hakkında ayrıntılı bilgiler verildikten sonra Neolitik Çağ'da besin üretici ekonominin ortaya çıkışına dikkat çekilmiştir. Çiftçi ekonomisinin yayılmasının Hint-Avrupa dilinin yayılmasıyla birlikte yürüdüğü fik-

rine dikkat çeken Dolukhanov da bu görüşü kabul etmektedir. Eski Ortadoğu'nun etnik gelişim sürecindeki bir başka aşama "ikinci ürün devrimi" olarak nitelenen M.Ö.4800-3000 yıllarıdır. Bu süreçte tarım çok ilerleyerek saban ve diğer kültürel ve teknolojik yenilikler içerir hale gelmiştir. Ancak bu dönemde iklimde yaşanan olumsuz değişimler sonucunda tarımsal üretim azalmıştır. Kıtlık sonucu azalan kaynaklar için artan rekabet koşullarında büyük sosyo-kültürel ağlar daha küçük birimlere ayrılmıştır. Bu durum, özellikle ilk Mezopotamya devletlerinin çevresinde açıkça görülmektedir. Bu birimler, etnik kimlikleri belirgin bir tür beyliklerdir. Yine bu dönemde Mezopotamya'da ilk yazılı uygarlıklar ortaya çıkar. Beyliklerin aksine ilk sınıflı uygarlıklar çok etnik gruplu toplumsal sistemlerdir. Yöneticiler, rahipler, tüccarlar genellikle çiftçilikle uğraşan normal halk kitlelerine yabancı azınlıklardan oluşmaktadır.

Yukarıda ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştığımız eserin ismi "Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı" olmasına karşın kitabın içeriğinde Ortadoğu dışında çok daha geniş bir alan Güneydoğu Avrupa, Kafkaslar, Kuzey Karadeniz ve hatta Orta Asya'nın erken dönem kültürleri, etnik ve dilsel özellikleriyle ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Eserde göze çarpan bir husus, Anadolu'yla ilgili pekçok yerleşimden bahsedilmiş olmasına karşın bu kazıları gerçekleştiren ve yabancı dilde de eserler veren Türk araştırmacıların herhangi bir eserinin kaynakça listesine yazılmamasıdır. Buna karşın yazarın ifade yeteneği, olayları farklı bölümler ve kısımlarda yeniden ele alarak irdemesi esere oldukça öğretici bir boyut kazandırmaktadır. Bu kitap, Ortadoğu ve çevresinin jeolojik çağlardan tarihsel çağlara uzanan geniş bir döneminin birçok açıdan anlaşılmasını sağlayacak temel başvuru kitaplarından biridir.

ENGİN AKDENİZ

Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev, Tarihi Araştırmalar Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, İstanbul 1999, 483 s.

Osmanlı Devleti'nin Coğrafi Keşiflere¹ katılmayıp sebebi zihinleri meşgul etmekle birlikte, bu soruya yeterli cevap verilebilmiş değildir. Zira, keşifler çağında gücünün zirvesinde olan Osmanlıların keşiflere öncülük etmesi beklenirken onlar, Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda yapılan bir kaç sonuçsuz mücadele dışında, Akdeniz ve Kızıldeniz'den dışarı çıkmamışlardır. Osmanlıların yapılan keşiflerden haberdar olup olmadıkları da ayrı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, Osmanlı Devleti'nin yıkılış sebepleri sıralanırken adeta "suçlama" niteliğinde onların dünyadaki gelişmeleri yakından izleyemedikleri iddia edilmiştir². Oysa ki, Osmanlılar yükselme döneminde çağın gerektirdiği teknolojik yenilikleri kabul etmekte ve kullanmakta hiçbir sakınca görmemişlerdir³. Ancak, XVII. yüzyıldan itibaren ülke içindeki bir takım sosyal kargaşalar ve siyasal istikrarsızlıklar nedeniyle, Batıyı takipte önce zorlanmışlar, ardından da geri kalmaya başlamışlardır⁴.

Osmanlı Devleti'nde, Coğrafi Keşifler'in en önemlisi olan ve keşiflere ivme kazandıran Amerika Kıtası'ndan ilk bahseden kişi Piri Reis olmuştur. Piri Reis, Kristof Kolomb'un eski haritalarını ele geçirerek o haritalardan daha mükemmel bir haritayı 1513 gibi erken bir tarihte çizmiş ve Mısır'ın fethine müteakiben 1517'de Yavuz Sultan Selim'e sunmuştur. O, sadece Kolomb'un haritasından değil, Ameriko Wespuci, Pinzon ve Juan de Solis'in 1508 tarihine kadar Güney Amerika sahillerinde elde ettiği bilgilerden de yararlanmıştı⁵. Piri Reis çizdiği haritada

¹ Eldem'e göre; Osmanlı dünyası ve dünyanın geri kalanı normal gelişimini devam ettiren XV. yüzyılda başlayan Coğrafi Keşifler ve ardından gelen aydınlanma hareketi ile Batı olağan gelişme çizgisinin dışına çıkarak anormal bir gelişme göstermiştir. Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito*, S.19, İstanbul 1999, s.195.

² Kılıçbay çevirdiği bir eserin önsözünde, bu tür ithamların "Batı'ya karşı üretilen aşağılık kompleksinin ürünü olarak, onların tarihsel sürecini izlemek zorunda olduğumuz inancından ve herkesin iyi taklitçiler olmasının beklenmesinden" kaynaklandığını ifade eder. Henri Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne*, Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1984, s.XI.

³ İnalçık, Türklerin 1514'te Safevi kuvvetlerini yenmelerinde "ateşli silahların" doğru kullanımının yeri olduğu kanaatinde. Halil İnalçık, "Periods in Ottoman History", *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s.22; Osmanlıların Memlükler karşısında kazandığı başarıda da son model ateşli silahların kullanılması önemli yer tutar. Bakınız, Dror Ze'evi, *Kudüs*, Çeviren Serpil Çağlayan, İstanbul 2000, s.1; Yine, bu konudaki bir çalışmada Osmanlıların ateşli silahlardaki üstünlüğünün İstanbul'un fethine yol açtığı ifade edilmiştir. Bakınız, Bernard and Fawn M. Brodie, *From Crossbow to H-Bomb*, Indiana 1973, s.46-47.

⁴ Osmanlı teknik gerilemesinin en bariz örneği olarak Ruslara karşı 1770'de Kartal'da ve 1774'de Kozluca'da uğranılan bozgun gösterilebilir. Bir zamanlar dünyanın en ileri top teknolojisini kullanan Osmanlılar, kendilerinden sayıca çok az olan Rusların topu etkin kullanımı karşısında bozguna uğramaktan kurtulamamışlardır. Bakınız, Virginia Aksan, *Ahmed Resmi Efendi*, Çeviren Özden Arıkan, İstanbul 1997, s.152, 164.

⁵ A. Afetinan, *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1987, s.12,14,22,27,35. Piri Reis'in haritası Türk tarihinde sadece mükemmel bir harita olarak önem kazanmaz. Bu harita, 1930'ların başlarından itibaren şekillenmeye başlayan Türk tarih tezinin temel taşlarından birini oluşturur. Bu yüzden, Piri Reis'in çalışmaları ilgi odağı olmuştur. Bakınız, A. Afetinan,

zamanını oldukça aşan, hayret verici bir teknik kullanmış, bu durum harita üzerinde bir takım spekülasyonların yapılmasına yol açmıştır⁶.

Osmanlı entelektüel yaşamında Amerika'nın keşfi ve Coğrafi Keşifler hakkında ayrıntılı bilgi veren ilk eser Tarih-i Hind-i Garbî'dir. Bu eser tıpkıbasım olarak Tarihi Araştırmalar Vakfı tarafından Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan koleksiyonu No:1488'deki yazma nüsha esas alınarak 1987 tarihinde İngilizce açıklamalı bir giriş ile yayımlanmıştır⁷. Bu kez ise, tıpkıbasım, transkripsiyon, sadeleştirme ve İngilizce çeviri de dahil edilerek, aynı vakıf tarafından Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı etkinlikleri çerçevesinde hazırlanan serinin 5. kitabı olarak yayımlanmıştır. Transkripsiyon Fuat Yavuz, Ayhan Özyurt, Tevfik Temelkuran tarafından, İngilizce çeviri ise Robert Bragner tarafından gerçekleştirilmiştir.

Eserin yazarı kesin olarak bilinmemekle beraber iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlar, Mehmet bin Yusuf el-Herevi ve Su'udi Mehmed bin Emir Hasan'dır. Ancak, yapılan incelemeler sonucu eserin yazarı olarak ikinci müellif kabul edilmiştir⁸. Su'udi Mehmed'in hayatı hakkında kısa bir bilgi Sicill-i Osmanî'de mevcuttur. Sicill-i Osmanî'de verilen bilgiye göre yazar, Niksarî Emir Hasan'ın oğludur. Sırasıyla, Halep, Medine ve Diyarbakır kadısı olmuş ve 1591'de ölmüştür⁹.

Ahval-i Cedid, Kutru-ı Nev veya İklim-i Cedid olarak da bilinen eser, giriş ve üç ana bölümden oluşur. Giriş olarak kabul edebileceğimiz 27-37. (Varak 1a-4a) sayfalarda yazar kitabın yazılış nedeni hakkında bilgi verir. Kitabın künyesinin verildiği iç kapakta, eserin sadece Batu Hind Adaları Tarihi olmadığı, göklerin ve yerlerin durumlarıyla da ilgili olduğuna işaret edilir. O, yerin ve kainatın oluşumunu İslâmî motiflerle süslenmiş Grek felsefesinin yaratılış kuramıyla açıklar. Daha sonra peygambere ve onun ruhuna şükürler ederek kitabı niçin yazdığına sözü getirir. Eserinin mükemmelliğini dile getirerek, çalışmasının başarısını "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" ayetinin anlamı gereği, uzun süre ilim ve fen eğitimiyle uğraşmasına borçlu olduğunu belirtir (s.31 v.2b). İlerleyen satırlarda güneş sistemi hakkında bilgi verir ve kainatın yaratılışının kendisini daima çok etkilediğini belirterek, dünyadaki ve kainattaki dengeleri açıklamak için uğraştığını yazar. Bu düşüncelerle çalışmalar yaparken, etrafta yeni bir kuta daha bulunduğu haberlerini duyduğunu, bunun üzerine bu yeni kuta hakkında bilgi edinmeye başladığını, aldığı haberleri üç bölüm halinde kitabında derlediğini ve adını da Yeni Haberler koyduğunu ifade

"Bir Türk Amiralî XVI. Asrın Büyük Geografî:Piri Reis", *Belleten*, C.I, S.2, Ankara 1937, s.317-331; H. Hadi Selen, "Piri Reis'in Şimalî Amerika Haritası", *Belleten*, C.I, S.2, Ankara 1937, s.515-518.

⁶ Piri Reis haritası 1970'li yıllarda oldukça gündemde olan fantezi-bilim kurgu yazarları için gizemli bir kaynak niteliği taşımıştır. Bakınız, Giovanni Scognamillo, *Dünyamızın Gizli Sahipleri*, İstanbul 1973, s.80-86.

⁷ Tarihi Araştırmalar Vakfı, İstanbul Araştırma Merkezi, *Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadis-i Nev (A History of the Discovery of America)*, İstanbul 1987, 55+IX+116 varak. İki tıpkı basım arasındaki tek fark, varak 39a'dan sonraki varak numaralarındaki iki varaklık farktır. İlk baskı 116b varakta sona ererken ikinci tıpkı basım 115b varakta sona ermektedir.

⁸ Yazar adının tespiti hakkındaki değerlendirmeler için bakınız, A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 5. Baskı İstanbul 1991, s.94; *Tarih-i Hind-i Garbî*, s.17; Aykut Kazancıgil, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul 1999, s.141-142; Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul 1999, s.33-34; İbrahim Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.518.

⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Yayıncı Hazırlayan Nuri Akbayar, C.V, İstanbul 1996, s.1522-1523.

eder. Yazar eserini, "Gariplikler bahçesini andıran bu kitap, Allah'ın yaratmış olduğu güzellikler ve cennet pınarları gibi tatlı, rivayetlerle dolup tamamlandığında, mutlu ve yiğit hükümdar, kudretli padişah tahtı göklerde olan, sultanların sultanı, cindar kumandan, halife Sultan II. Selim oğlu Murad Han'ın övgüsü ile süslenerek insanların ilgisini çekmesi düşünüldü" diyerek takdim eder (s.36-37 v.3b-4a). Reşad Ekrem, eserin pek bilinmemesinin veya istenilen ilgiyi çekmemesinin sorumlusu olarak, 1583'te kendisine sunulan eserle ilgilenmediğini iddia ettiği III. Murat'ı gösterir. O, padişahı mirasyedi olmakla suçlayarak gelişmelere kulak tıkamakla, bilimsel faaliyetlere harcanacak paraları oğlunun sünnet düğününe harcamakla suçlar¹⁰.

37-167 (v.4a-37a) sayfalar arasındaki I. bölümde klasik İslâm ve Grek coğrafyacılarının bilgileri ile dünya ve kainat açıklanmaya çalışılmıştır. Ortaçağ kozmoloji inancı gereği, dünya tüm kainatın merkezi kabul edilmiştir (s.39 v.4b). Ancak, dünyanın yuvarlaklığı konusunda yazarın hiç bir tereddüdü yoktur ve dünyanın yuvarlak olduğu çeşitli defalar dile getirilmiştir. Yazar, bir konuyu açıklarken o konu hakkında daha önce çalışma yapmış kişilerin yazıları ile iddiasını destekleme yoluna gitmiştir. Genellikle, Mesudi, İbnü'l-Verdi, Nizam, Nasır-ı Tusî, Kurtubî, Zeke-riyya Kazvinî, Celal Suyûtî, İbn-i Abbas, İbn-i Musud gibi İslâm coğrafyacılarının eserlerinden faydalanmıştır. Örneğin, İslam dünyasında çok kabul gören 7 iklim teorisini Kurtubî'nin Mesâlik adlı eserinden alıntılar yaparak oldukça ayrıntılı bir biçimde açıklamıştır. Ardından İstanbul'un hangi iklim kuşağı üzerinde olduğunu tartışmaya açmıştır. O, eski coğrafyacıların İstanbul'u 6. iklim kuşağı üzerinde gösterdiklerini, ancak, bu bilginin yanlış olduğunu İstanbul'un 5. iklim kuşağında olduğunu belirtmiştir (s.66-67 v.11a-11b).

Bu ilk bölümde ağırlık bilinen dünyanın tanıtımına verilmiştir. Bu bölümde halk arasında kabul gören ve masallara ilham olan bir çok asılsız coğrafi bilgi de verilmiştir. Örneğin, Mesudî'nin Mürûc eserinden aktarılan bilgiye göre, "Habeşistan ile Zebid sahili arasındaki Akıl Adası adlı bir adada Akıl suyu adlı ırmaktan bir kadeh içenin güç ve zindelik kazanması (s.77 v.14a)"; İbnü'l-Verdi'den naklen, "Umman Denizi'nde bir adada yaşlılığı giderici bir meyvenin bulunması (s.87-89 v.16b-17a)"; Kurtubî ve İbnü'l-Verdi'den naklen, "Hazreti Adem'in ayak izinin Seylan Adası'nda olduğu (s.121 v.25a)"; Kurtubî'nin Mesâlik adlı eserinden naklen, "Çin Denizinde Vak Vak adlı bir adada yetişen vak vak ağacı meyvesinin güzel kızlardan oluşması, bu kızların dalından kopartıldığında ölmesi. (s.93 v18a)" gibi esere bu ve buna benzer bir çok rivayet dahil edilmiştir. Bu egzotik hikayelerin halk arasında bilindiğinin en güzel delili, 1656'da patlak veren isyandan anlaşılmaktadır. İsyân sonucu idam edilen hadımağaları ve sorumluların bir ağaca asılmaları nedeniyle bu isyana Çınar Vakası veya Vaka-i Vakvakiye adı verilmiştir¹¹. Ancak, incelediği eserlerde yazılanların bir çoğunun gerçek olmadığını bilincinde olan yazar, eserine aldığı rivayetlerin kaleme alınanlar arasında en akla yakınları olduğunu belirtmiştir.

Yazar, eserini kaleme alırken sadece coğrafi bir takım açıklamalarla yetinmemiştir. Eserini sultana sunmanın bilinciyle bazı politik tahminlerde bulunmuş ve gerçekleştirilmesini istediği projelerden söz etmiştir. O, Portekizlilerin denizlerdeki maceralarını anlattıktan sonra, Portekiz'in özellikle Hicaz Yarımadası için oluşturduğu tehlikeye dikkat çekmiştir. Hatta Portekiz yayılcılığı karşısında Osmanlıların tutumuyla ilgili olarak şu eleştirileri yapmayı da ihmal etmemiştir, "Bir grup düşman bu şekilde gayret edip batudan doğuya gitmekte, şiddetli rüzgâra, denizin belâlarına katlanmakta olmalarına karşı, Anadolu onların ülkesine oranla yarı yolda bulunmasına rağmen o bölgelerin ve (Hindistan) yolunun ele geçirilmesi için teşebbüs edilme-

¹⁰ Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 1981, s.166.

¹¹ Koçu, isyana bu adın verilmesini şu şekilde açıklar, "Masallarda söylenirdi, bir memlekette bir acı ağaç varmış, meyveleri insan şekil ve suretinden imiş vak vak diye de ses verirmiş işte bundan o çınar ağacına vakvak ağacı adı verildi". Bakınız, Koçu, *age*, s.258-260.

mesi ve buna Osmanlı Sultanlarından hiçbirinin istekli olmaması şaşılacak bir durumdur. Bununla birlikte o bölgelere sefer düzenlemekte sayısız yararlar bulunmaktadır. O bölgelere yönelmek için pek çok sebep vardır. Bunları açıklamaya gerek yoktur(s.53 v.8a)*. Bu ifadeden anlaşılacağı gibi yazarın Kanuni zamanında yapılanları yeterli görmediği veya Portekizliler karşısındaki başarısızlığı dikkate almadığı görülmektedir. Portekiz tehlikesi konusunda yazdıklarıyla bir anlamda sultanı uyarma görevini yerine getiren yazar, Osmanlı Devleti'nin yararına olduğuna inandığı Akdeniz ile Kızıldeniz arasına bir kanal açılmasının öneminden bahsederek, bu projenin hayati öneme sahip olduğunu dile getirir. Projenin önemini anlatabilmek için bölgede kanal açılma teşebbüslerinin tarihçesini anlatır. Ancak, Sokullu döneminde bu amaçla başlatılan projeden bahsetmez. Bu kanal açılacak olursa Osmanlı Sultanlarının Mekke ve Medine'yi korumasının kolaylaşacağı, Hint deniz ticaretinin kontrolünün Osmanlıların eline geçeceğini ileri sürer(s.79-85 v14b-16a)*. Yazar, Akdeniz'in kalbi konumunda olduğuna inandığı Sicilya Adası'nın mutlaka Müslümanların eline geçmesi konusuna da işaret ederek padişahı göreve çağırır. Sicilya'nın yeniden fethine gerekçe olarak, bu adanın daha önce Müslümanların eline geçmiş olmasını gösterir. Bu oldukça önemli bir gerektir. Halife unvanını taşıyan padişahın Müslümanlar tarafından feth edilen, ancak, daha sonra kaybedilen bir toprağı kurtarması görevleri arasında kabul ediliyordu. Çünkü, Müslümanlar bir toprak feth olunduktan sonra o toprağı Darü'l-İslâm'ın bir parçası sayıyor ve kaybin geçici olduğuna inanıyorlardı¹². Bu inanışın bilincinde olduğu anlaşılabilir yazar, Sicilya'nın eskiden parlak bir İslâm merkezi ve güzelliklerle dolu bir ada olduğunu elinden geldiğince tasvire çalışır(s.107-111 v.21b-22b).

Daha sonra Anadolu, Karadeniz, Akdeniz, Hazar Denizi, İran, Çin Denizi ve Uzakdoğu hakkında bilgi verilir. İklimler ve denizler açıklandıktan sonra, bu denizlere dökülen nehirler ve etraflarında meydana gelmiş uygarlıklar hakkında bilgi verilerek bu bölüm tamamlanır. Bu bölümün anlatımı oldukça karışıktır. Okuyucu yazarın hayalindeki dünya coğrafyası peşinde süzülürken rivayet tarzında pek çok tarihi bilgi ile karşılaşır. Bu anlatım tarzı okuyucunun hafızasında düzgün bir dünya coğrafyası oluşmasına engel olur. Yine, coğrafi anlatımın içerisine serpiştirilmiş olan kozmoloji bütüncül bir anlatım tarzını bozarak konudan uzaklaşılmasına sebep olur. Yazarın bu bölümü ele alırken belli bir metot izlemediği ve kendinden önce kaleme alınmış bilgileri derlemek amacıyla olduğu anlaşılmaktadır. Yazar da eserinde değişik bir yazma metodu kullandığını şöyle açıklar, "Bütün kainatla ilgili haberler ve yer kürenin yapısı hakkında araştırma yapanlar, yerin yüzeyini bütün denizleri ve dağları ile birlikte belli bir üslup içinde çizmiş, bazıları da yazıya dökülmüştür. Ben ise hepsinden farklı bir uygulamayla değişik bir stil seçip bu kitapta ortaya koydum. Söz konusu şekil bir çok yönleriyle eskilerin görüşlerine ve filozofların düşüncelerine uygundur. Ancak batılıların gücü yeni kıtaya ulaştığında dünya yeni bir şekle daha girdi. Allah izin verirse yeri geldiğinde o yeni kıtanın da durumu bilinecek, şekli ve resmi çizilecektir(s.161 v.35a)". Bu bölüm genel olarak değerlendirildiği, klasik İslâm coğrafyacılarının eserlerinin kısa ve genel bir özeti görünümündedir. Bu yüzden, bu bölümde orijinal bir bilgiye rastlamak mümkün değildir.

Esasen, I. bölümün devamı gibi kabul edilebilecek olan II. bölüm 167-175.(v.37a-39a) sayfalar arasında teşkil eder. Ancak, ikinci bölüm kendi içerisinde daha tutarlı ve bütüncül bir anlatım özelliği sergilemiştir. Bu kısa bölüm doğrudan Amerika'nın keşfine bir giriş olarak düşü-

* Tarih-i Hind-i Garbi'de bu konuya ilişkin değerlendirmeler için bakınız, Remzi Demir - Mutlu Kılıç, "Tarih-i Hind-i Garbi'de Hint Okyanusu, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile İlgili Düşünceler", *Osmanlı*, C. 8, Ankara 1999, s. 355-371,

¹² Halil İnalıcık, "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and The Battle of Bapheus", *Essays in Ottoman History*, İstanbul 1998, s.56.

nüldüğünden Atlas Okyanusu konu edinilmiştir. Bu bölümde de daha önce coğrafyacılar tarafından bilinmeyen orijinal bir bilgi yer almamıştır. Atlas Okyanusu hakkında o güne kadar rivayet edilen bilgiler toplanmıştır. Bu bilgiler, Atlas Okyanusu'nun ne kadar korkunç, aşlamaz ve büyük bir deniz olduğuyla ilgilidir. Ancak, tüm Ortaçağ boyunca gerek doğuda gerek batıda okyanuslara ilişkin kanaatin aynı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Yazar, İbnü'l Verdi'nin Haride adlı eserinde bu konuda yazılanları eserine alarak iddiasını pekiştirmiştir. Haride'de Atlas Okyanusu şu şekilde tasvir edilmiştir, "*Atlas Okyanusu karanlık bir denizdir. Dehşeti, zorluğu, büyük dalgaları ve içindeki yaratıkların saldırısı sebebiyle onun ucuna gitmek ve diğer kıyısına geçmek kimseye nasip olmamıştır*(s.171 v.38a)". O, bu bilgileri kaleme alarak kurnazca, okuyucuya Amerika'nun Keşfi'nin ve Atlas Okyanusu'nun geçilmesinin ne kadar önemli bir olay olduğunu anlatmak istemiştir. Bu bölümde, Atlas Okyanusu'nun geçilmesi ve Amerika Kıtası'nın bulunuşuna kısaca değinildikten sonra, yeni kıta ile ilgili ayrıntılı bilgilerin üçüncü bölümde ve-rileceği belirtilerek II. bölüm sona erdirilmiştir.

179-478(v.40b-115b) sayfalar arasını oluşturan üçüncü bölüme "*Söz konusu tarafların ve bölgelerin araştırma ve incelenmesinde gayret gösterenler yazılarına....*" (s.176 v.40b) ibaresiyle giriş yapmıştır. Böylece yazar, kitabına aldığı bilgilerin başka araştırmacılar tarafından daha önce kaleme alındığını okuyucusuna bildirmiştir. O, bu bölümü kaleme alırken genellikle batılı coğrafyacıların eserlerinden faydalanmıştır. Eserin ilk sayfasında yer alan açıklamada eser hazırlanırken hangi kaynaklardan faydalandığına atıfta bulunulmuştur. Bu bölüm hazırlanırken Petros Martiz, Gonzalos Fernandos Radoviero, Diego Kodri Hernan Cortes, Alvaveros Nunes, Fransisko Aksos ve Fransisko Pizarro adlı kişilerin yazdıklarından istifade edildiği belirtilmiştir¹³. Ancak, bu bölümün de bir derlemeden ibaret olması eserin orijinallliği konusunda bir tartışma yaratmamalıdır. Çünkü, onun derlediği bilgiler o tarihte Osmanlı Devleti'nde tam olarak bilinmeyen unsurları ihtiva etmektedir.

III. bölüm'ün I. bölümü, Kolomb'un Amerika'yı keşif macerası ile başlar ve genellikle Orta Amerika hakkında bilgi içerir. Kolomb'un amacı, "*Pakistan ve Hindistan'a geçmek ve Hint Okyanusu'nun batı sahillerini ve adalarını dolaşmak niyetiyle batuya doğru yola çıkmak*(s.179 v.40b)" olarak tanımlanır. Daha sonra Kolomb'un bu seferi gerçekleştirebilmek için İngiltere ve Portekiz krallarına başvurması ve isteğinin reddedilmesinin ardından, İspanya(Aragon) kralına başvurması anlatılır. Bu esnada Gırnata İspanyolların eline geçmiştir. Bunun üzerine, eski bir İslâm toprağı olan İspanya hakkında bilgi verilir. Bu bilgiler, padişahın bu toprakları kurtarması gereği konusundaki inanışa binaen verilmiş olmalıdır. Zira, Müslümanların durumu oldukça üzücü bir şekilde anlatılmıştır. Yazar bölgedeki durumu şöyle tasvir eder, "*Bugün de binlerce Müslüman ve dindar kimse inançsızlığın hakimiyeti altında kalarak acizliği, üzüntüyü, zillet ve esareti seçmişlerdir. Binlerce Müslüman yerin altında ezan okuyup, namaz kılıp, kederli kalpler ve yaşlı gözlerle ellerini yüce Allah'a açarak güçlü bir İslâm kumandanının savaş sancığını çekmesi ve savaş tohumlarını ekmesi, düşmanın hayat kökünü bela turpanıyla kesmesi, vücut harmanlarını savurmak için evlerine fırtına gibi esmesi, kahredici fırtınayla düşmanı toprak yığını gibi dağıtması ve kin dolu göğüslerini hiddet ateşiyle dağıtması için dua etmektedirler*(s.183-

¹³ Eserin III. bölümü derlenirken yararlanılan Batılı kaynaklar tespit edilmiş durumdadır. Tarh-i Hind-i Garbi üzerine, *The Ottoman Turks and the New World, A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-Century Ottoman Americana*, (Wiesbaden 1990) adlı bir doktora tezi de hazırlanmış olan araştırmacı bu kaynakları doğru şekilde tespit etmeyi başarmıştır. Bu bölümün kaynakları için bakınız, Thomas D. Goodrich, "Osmanlı Amerika Araştırmaları: XVI. Yüzyıla Ait Tarih-i Hind-i Garbi Adlı Eserin Kaynakları İle İlgili Bir Araştırma", Çeviren H. G. Yurdaydın, C.XLIX, S.195, *Belleten*, Ankara 1986, s.679-686.

185 v.41b-42a)". İspanya'nın önemli bir Müslüman toprağı olduğuna ilişkin düşüncelerini Kurtuba camisinin özelliklerinden bahsederek noktalar(s.185-187 v.42a-42b).

Kolomb'un seferleri ve elde ettiği başarıların anlatıldığı 189-211 (v.43a-48b) sayfalardan sonra yeni keşfedilen bölgeler hakkında bilgi verilmeye başlanır. Anlatım keşiflerle ilgili haberlerin ard arda sıralanmasından ibaret olmayıp, keşfedilen bölgelerin kültürel ve ekonomik yapısı hakkında da bilgiler içermektedir. Sırasıyla, Antil Adaları, Küba, Santiago Adası(1499), Porto Riko Adası(1509), Yukatan Bölgesi(1517), Sikura Bölgesi, Maranyon Nehri'nin Keşfi(1499), Corte Real Adası(1500), Kartegana Bölgesi(1504), Santa Marta Bölgesi (1504), Uraba ve Darien Bölgeleri(1508), Gümüş Deresi(1512), Tavariki Adası(1515), Cubagua Adası(1523), Panuco Bölgesi'nin keşfinden bahsedildikten sonra Yeni Dünya'nın keşfiyle ilgili bilgiler kesilerek Macellan ve onun seferi konu edinilmeye başlanır.

Macellan'ın seferi esnasında uğradığı bölgeler hakkında bilgi verilir. Özellikle, Borneo Adası'nın anlatımı esnasında, adada pek çok Arap bulunduğunu ve erkeklerin sünnetli olduğu yazılarak halkın Müslüman kimliğine atıfta bulunulmuştur. Bu bölgede Moluk Adaları'nın özelliklerinden ve İspanyol-Portekiz mücadelesinden kısaca bahsedilerek, tekrar Amerika Kıtası çevresindeki keşifler anlatılmaya başlanır. Esere dahil edilmiş bu kısa ama önemli ayrıntı yazarın Coğrafi Keşifleri tam manasıyla kavrayamadığının işaretidir. Çünkü yazar, Macellan'ın seferinin de Amerika'nın keşfiyle ilişkilendirmiş ve kitabına dahil etmiş olmalıdır. Ancak, Macellan'ın seferinin konu edildiği Uzakdoğu'nun Osmanlı dünyasında yeterince bilinmediğini dikkate aldığımızda, yazar tarafından buradaki keşiflerin de Amerika'nın keşfiyle ilişkilendirilmesi doğal karşılanmalıdır.

Macellan'ın seferi hakkındaki bilgileri sırasıyla, Acuzamil Adası(1518), Huaguechula Bölgesi'nin Ele Geçirilişi, Astek Kralı Moktezuma ve Astekler Hakkında Bilgi, Panuco, Meksiko Hakkında Ek Bilgi, Chulutega Hakkında Bilgi, Guetemala, Jalisco, Cibola Şehri'nin anlatımı izler.

III. bölümün II. bölümü yazarında belirttiği gibi Amerika Kıtası'nın güneyi ile ilgili bilgileri içerir. Bu bölümde ağırlıklı olarak Peru çevresindeki İspanyol faaliyetleri anlatılır. Peru'nun coğrafyası, iklimi, bitki örtüsü hakkında bilgi verilir. İzleyen sayfalarda kutanın okuyucunun zihninde daha iyi şekillenmesi için mesafeler, hayvanlar, kuşlar, ağaçlar ve deniz ile madenler hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra esere nihayet verilir.

Bu bölümde Osmanlı okuyucusuna hayli ilginç gelen bilgilerin yer aldığını tahmin etmek güç değildir. Örneğin, Antil adaları kenarında hem karada hem denizde yaşayan ve yavrularını deniz içerisinde emziren bir hayvanın varlığı(s.213 v.49a), Avokado'da meyvesinin şeker gibi tatlı özelliklerinin anlatılması(s.253 v.59a), Cubagua Adası'nda üst tarafı insan alt tarafı balık şeklinde kolları kıllı bir balıktan söz edilmesi ve resminin çizilmesi(s.265 v.62a), Papalogan Nehri'nde yaşayan ve tavuk gibi yumurtası yenen bir yılanın bahsedilmesi(s.299 v.70b)gibi okuyucunun ilgisini çekecek pek çok bilgiye eserde yer verilmiştir.

Aslında, eserin kaleme alınmasındaki tek amaç yeni keşifler hakkında bilgi vermek değildir. Daha ziyade bu toprakların bir an önce Osmanlılar tarafından fethedilmesini sağlamaya yönelik bir çalışmadır. Yazar, bu isteğini zaman zaman açıkça yazmaktan çekinmemiştir. Antil adalarının zenginliklerinin İspanyollar tarafından yağmalanması üzerine, "Bizi nimetlendiren yüce Allah'ın izniyle bundan sonra o verimli ülkenin soylu Müslüman yiğitlerin eliyle feth edilip İslâm inançları ile dolmasına ve Osmanlı topraklarına katılmasını ümit ederiz(s.219-221 v50b-51a)" şeklinde dua eder. Meksika içinde aynı temennilerde bulunarak şunları yazar, "Müslüman kılıçlarının bu verimli bölgeye ulaşması, her tarafına İslâm kanunlarının hakim ol-

*ması ve sözü edilen mal ve eşyaların diğer inançsızların hazineleriyle beraber Müslüman savaşçı- lar arasında paylaşılması Yüce Allah'tan dileğimizdir (s.355-357 v.84b-85a) *.*

Yukarıda kısaca içeriğinden bahsettiğimiz Tarih-i Hind-i Garbî adlı eser, Amerika Kıtası'nın keşfini Osmanlı kamuoyuna ve sultana bildiren önemli bir eserdir. Ancak, sultana sunulmuş olan bu eserin taşıdığı politik anlam çok daha önemlidir. Bu politik anlam, açıkça, Akdeniz'in ticari hakimiyetinin sona erdiğiyle ilgilidir. Eserden gayet net anlaşılmaktadır ki, Batılılar Akdeniz'i kullanmadan dünyanın istedikleri bölgesine ulaşabilmekte ve her türlü ticari emtiayı ülkelerine kazandırabilmektedirler. Bu gelişme dünya tarihinde çok önemli bir dönüşümdür. Çünkü, o tarihe kadar Akdeniz'e hakim olan güçler dünya ticaretine yön vermişken, Coğrafi Keşifler'in ardından dünya ticareti açık denizlere kaymış ve Akdeniz havzasındaki devletler güç kaybetmeye başlamışlardır. Yazarın Amerika kıtasında ele geçirilen zenginlikleri kilo kilo anlatması elde edilen değerli maden ve malların parasal karşılıklarını ayrıntılarıyla belirtmesi, gelecekte, dünya ticaretine kimlerin yön vereceğinin açık birer kanıtıdır. Aynı zamanda bu bilgiler okuyucunun ve sultanın ilgisini çekmek için somut birer kanıt gibi sunulmuştur. Bu anlatım tarzı bize Haçlı Seferleri öncesi Batı'da Doğu'nun zenginliklerine ilişkin yazını çağrıştırmaktadır. Ancak eserin, Osmanlı entelektüel ve siyasi camiasında pek etki yapmadığı, daha sonra bu konuya duysız kalınması ve uzun süre herhangi bir eser kaleme alınmamasından anlaşılmaktadır. Eserin içinde bir hayli gerçek olmayan bilgi mevcutsa da geneli kaleme alınırken bilimsel bir gaye güdüldüğü gözden kaçırılmamalıdır. Tarih-i Hind-i Garbî, kendisinden önce İslâm coğrafyacıları tarafından yazılan kitaplar arasında en bilimsel olanıdır denilebilir¹⁴. Bu yüzden, üniversitelerin tarih bölümlerinde, Osmanlı tarihinin ilgili bölümleri ve Coğrafi Keşifler anlatılırken Tarih-i Hind-i Garbî'den istifade edildiği takdirde, hem konuların daha kolay anlaşılacağı hem de olaylar birinci elden okunacağı için verilen bilgiler arasındaki irtibatın daha iyi kavranacağı kanaatindeyiz.

ZAFER GÖLEN

¹⁴ Bu konuda günümüz Türkçesine aktarıldığından kolay bir karşılaştırma için bakınız, Yazıcıoğlu, Ahmed Bican, *Dürr-i Mekkun-Saklı İnciler*, Çevrimyazı ve Notlar Necdet Sakaoğlu, İstanbul 1999.

EVANGELIA BALTA, *Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes*, İstanbul 1999, 281 sayfa. *Analecta Isisiana* XLI. [A.VI/656].

Problèmes et Approches de l'Histoire Ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz, İstanbul 1997, 325 sayfa. *Analecta Isisiana* XXVIII. [A.VI/690].

Günümüz araştırmacıları arasında seçkin bir yeri bulunan sayın E. Balta, çok verimli çalışmalarını şimdi iki cild içinde toplamıştır. Böylece ulaşılması güç bazı süreli yayınlarda çıkmış makaleleri bir bütün halinde ilim âlemine sunulmaktadır.

Araştırmacı büyük ölçüde Karamanlıca eserler (yunan harfleri ile yazılı türkçe) hakkında yaptığı değerli bibliografyası ile tanınmıştır. Bu konu üzerindeki kanaatlerimi bir başka yazıya erteleyerek, şimdi elimizde bulunan kitaplar üzerinde durmak istedim. Yunanca gibi öğrenilmesi zor bir dilde yazılıp, sonra modern Avrupa dillerine tercüme edilen araştırmaları, hâkim olduğu Osmanlı kaynakları sayesinde, yararlı ürünler yaratmaktadır. Bunları sırası ile birlikte belirlemede yarar bulunmaktadır:

Yukarıda ilk konu edilen kitabında sekiz tane makalesini toplamıştır. İlk dört araştırma Sisam, Patmos ve Eğriboz adaları üzerindedir: "Açıl Susam açıl" s.11-59, "Recensements ottomans de Patmos (XVe-XVIIe s.)" s.61-73, "Karystia de l'Eubée (XV-XVIIe siècles)" s.75-146 (bunun s.130-146 arası harita ve fotokopiler içerir) ve Mustafa Oğuz ile birlikte "Le Kanunnâme du Sandjac d'Eğriboz (milieu du XVIe siècle)" s.147-177. Bütün bu adalar, uzun zaman Osmanlı egemenliği altında kaldı ise de mahalli ortodoks mezhebi de hiç eksik olmadığı hatta bazı devirlerde Avrupa kökenli yabancıların da bulunmasından dolayı yer ve özel adların okunması (onomastik ve toponomastik) sorun yaratmakta ve ele alanları zorluklara itmekteydi. Şimdi ise sayın araştırmacının katkıları sayesinde bu müşkülün büyük bir kısmını aşmış ve hatta adalar ile ilgili neşriyattan da haberimiz bulunmaktadır. Müellif de yayınladıktan sonra konusu ile ilgili yayın çıkmış ise, ek olarak (addendum) diye son tarafa not koymuştur. Bu adalar arasında en şanslı olanlar Sisam ile Eğriboz'dur zira tarım ürünleri bakımından son derece zengin olup, denizcilerin hasretle baktıkları yerlerdi. Sisam ve Patmos adaları Anadolu topraklarına da yakın oldukları için, ayrı bir şansa sahiptir. Zaten araştırmacının kullandığı malzeme ve ayrıca yapılan araştırmaların çokluğu da hemen dikkati çekiyor. Ulaşmamıza hiç bir şekilde imkan bulunmayan bu araştırmaları özgün başlık yerine çağdaş bir Avrupa diline de aktarması, gerçekten isabetli bir tutumdur. Eğriboz vilâyeti kanunnâmesinin çeviri yazısı ve hazırlanan bir dizin de esas metne ulaşmakta zorluk çekenlere bir klavuzdur. Beşinci araştırması Aynaroz Manastırı gibi, müstesna örnek bir mahallin tedkikini içerir: "Landed property of the Monasteries on the Athos peninsula and its taxation in 1764" (s.179-207), arasındakıbu makale, manastır yönetimleri ile Osmanlı yöneticileri arasındaki ilişki için örnek teşkil ediyor. En gözde dinsel merkezler bir sayılan Aynaroz [Hagio Oros/Kutsal Dağ] ve içindeki manastırların ne gibi zengin malzeme içerdiği yakın gibi geçmişte düzenlenen sergi vesilesi ve bu anda yayınlanan katalogda belirtilmiş, araştırmacı da katmıştır (s.180 dibinde bulunan notlar). Araştırmacı üzerine düşeni yerine getirip seçkin bir belgeyi tarihsel gelişme içinde ve bu arada rahiplerin kullanımı için hazırlanan bir belge ile birlikte (aslı

dil olan yunancada) veriyor. Bu çalışmayı ileri götürecek ve buradaki Türk belgelerinin bir *regesta*'sının yapılmasının gerektiğini ortaya koyması da yeterlidir.

Edirne'deki yunan cemaati ile Türkiye'de tütün üretimi ile uğraşan yunanlıların incelendiği araştırmalar (sırası ile s.209-245 ve s.247-257) insan ve toprak kültürleri üzerinde duruyor. Edirne son devirlerde uğradığı talihsizlikler sonucu büyük bir bunalıma düşmekle beraber, basılı ve basılı olmayan belgeler sayesinde çok incelenen bir merkezimizdir. Buradaki gayri müslim cemaatlerin zaman içinde yarattıkları ürünleri araştırmacı çok iyi kullanmakta ve bir geçiş dönemine aydınlık getirmektedir. Osmanlı varlığı da ihmal edilmeden, kaynakların verileri içinde belirli bir düzen içinde sunulmuştur. Tütün ürünü ise, iki taraf ekicilerinin belirli bir dönem karşılaştırdıkları zorlukları aydınlığa kavuşturuyor. Bu ürünün Orta Doğu'da tanınmasından sonra yarattığı etki üzerinde uzun zamandan beri durulmakta ve uluslararası toplantılar bile düzenlenmektedir. Günümüzde de bu ürün için yapılan girişimlerin tarihi evresini hazırlayan başarılı bir şekilde ortaya koyarken, başlıca yararlandığı kayıtlar kendi ülkesindeki olup, şimdi araştırmacılara büyük bir kolaylık sağlıyor.

Son makalesi, ihtisası alanındaki bir çalışmadır: 'Periodisati on et typologie de la productios des livres Karamanlis' s.259-281. En kapsamlı ve şanslı bir makaledir, çünkü muhtelif dergilerde ve bu arada Türkiye'de de yayınlandı [*Müteferrika* dergisinde]. Her ne kadar kanaatlerimi bir başka yazıma ertelemek için ibare kullandım ise de, sayın araştırmacı basım aşamasında bile haberdar olduğu yayınları bir ek (addendum) olarak çalışmasına katmıştır. Çünkü bu konu çok çekici olup, her bir araştırmacıyı kendisine râm eder Bu araştırması ve haber verdiği yayınlar, eserler hakkında aruk kuru isim değil fakat içerikleri ile birlikte, kitapların ne kadar kıymetli oldukları ve basılı metinlerin bir belirli evrede insanları nasıl etki altında bıraktığına da delil teşkil ediyor. Araştırmacı yaptığı sınıflandırmalar ve içeriklerinin değeri ile, bu alanda daha ne kadar yapılması gerekli sağlam malzeme bulunduğundan okurları haberdar etmektedir.

Araştırmacının ikinci sırada zikrettiğim eseri, üç anabölüm içinde oniki tane araştırmasını bir araya getirmektedir. Esas ihtisas alanlarını içeren bu çalışmalarda Ege Adalarının yeri özellikle ayrılmıştır. İlk kısım hakkında belirttiğim satırları burada da tekrar edebilirim. Zira ulaşılmaz imkânsız yayınlar burada da mebzul miktarda vardır. Bununla da yetinmeyip eklerini de katması, daha ne kadar kaynak bulunduğunu da ispat eder. Bu kitapta konu edilen adalar: Eğriboz, Santorin adaları olup, zengin bir yöre olan Serez ile Osmanlı devrindeki ekmek üretimi üzerinde çalışmada şimdiki Yunanistan'ı içerir. Bu araştırmalardan iki tanesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarafından yayınlanan *Tarih Araştırmaları Dergisi* sayfalarında neşredilme şansı bulmuştu [sayı 26 ve 27]. Her ne kadar sınırlı sayıda basılan ve satılan bir süreli yayın ise de, şimdi elimizdeki kitap içinde bulunduğu için bu şanssızlığı gidermiştir (Eğriboz ve Ekmek üzerine olanlar). Santorin adası için kaleme aldığı iki araştırma, küçük fakat faal bu yörenin belirli tarih ve çağlarının (XVI ve XVII.yy.lar) belirlemekte yararlıdır.

İkinci kısımda ele alınan iki makale, Karamanlıca ve onun etkinliği üzerine-dir: 'Areti' [fazilet] adlı bir dergi için hazırlanan bu yazı (s.201-244 arası) daha önce tanınmış araştırma dergisinde (Türklük Araştırmaları) çıkmış ise de şimdi tamamlayıcı bir başka makale ile (s.245-256 arası) ile birlikte bir bütün teşkil ediyor. İçeriklerin ne kadar önemli olduğunu ve bu arada basımın etkilerini de belirtmede bir yarar görmektedir. Matbaanın geliştiği önemli merkezlerden biri olan Venedik şehri, özellikle Aldo Manuzio ve ailesi tarafından bastırılan kitapların da yarattığı kültür, siyasi, edebiyat, güzel sanatlar etkileri de şimdi bu kitap içinde belirtilen satırlarda kendisini göstermektedir.

Kitabın üçüncü bölümü, özel bir başlık altında, araştırmacı ve tarihçilere kazandırılan malzeme üzerinedir: "Yunanistandaki Osmanlı arşivleri" (s.259-275 ve buna yapılan ekler (addendum) gene de yeterli değildir. Zaten araştırmacının ne kadar kapsamlı bir çalışma içinde bulunduğunu gösterir ve bu sıralarda yayımlanan bir kitap içindeki yayınlar da boyutun ne kadar geniş çaplı olduğuna delildir (*Tarihde Güney-Doğu Avrupa: Balkanolojinin dünü, bugünü ve sorunları*, Ankara 1999.içinde: Nicolaos Oikonomides, "The mediaeval archives of Mounth Athos as a source for Balkan history" s. 109-115 ve Elizabeth A. Zachariadou "Greek monastic archives as a source of ottoman history" s.137-141). Araştırmacı üzerine düşeni yapıp Türk vesikaları içeren şehirlerin listesini ve daha önce araştırmacılar (çoğunluğu da Yunanlı) tarafından kaleme alınan eserleri de zikretmekte ve bu arada kendisinin de geliştirdiği çalışmaları haber vermektedir. Bunu tamamlayan satırlar Orta Anadolu (tarihi adı ile Kapadokya)'dan yapılan mübadele sonrası oluşan belgelerin özelliklerin incelenmesidir (s. 281-294).

Eser için bir de dizin hazırlanmış, böylece araştırmacıların çalışmaları kolaylaştırılmıştır.

Kitaba konulan altbaşlık da araştırmacının ilgi alanının coğrafyasını belirtmek bakımından anlamlıdır. Kayseri ile Eğriboz arasında çizilen bu hat için artık yeterli bulmayıp, çapının genişletilmesini ve ayrıca derinliğin de artırılmasını beklemek hakkımızdır. Böyle düzenli bir derleme koleksiyonunu yaratan araştırmacı, Karamanlıca çalışmaları yanında hem kendisinin hem de ülkesinin tarih araştırmaları bakımından ne kadar velüt bir çalışma içinde bulunduğunu gösteriyor. Uzun zamandan beri yapmak istemediğim tanıtma yazısı yazma kararından vazgeçirten bu dizi, iki ülke araştırmacılarının bir kollaborasyon içinde bulunulması durumunda ne kadar yararlı eserler yaratabileceğini ispat etmesi açısından da değerlidir.

Bu çalışmaları ile yetinmeyip topladığı zengin malzemeyi ilim âlemine sunmasını beklediğimiz sayın Evangelia Balta'nın, müjdelediği girişimlerini bitirmesini de beklerken sabırsızlık göstermekteyiz.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

ERDOĞAN MERÇİL, Türkiye Selçukluları'nda Meslekler, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII. Dizi-Sayı 192, Ankara 2000, X+234+10 resim.

İlk Müslüman Türk devletleri tarihi hakkında araştırmalarıyla tanınan Prof. Merçil yeni bir araştırmasını ilim âlemine kazandırmıştır. Eser, önsözünden de anlaşıldığı üzere uzun ve titiz bir çalışma sonunda tamamlanmıştır. Hakikaten yerli kaynakların yetersiz oluşu, diğer kaynakların da çok farklı klâsik dillerde kaleme alınmış olması sebebiyle, Türk tarihinin en zor dönemi Türkiye Selçuklularına dair monografiler, ancak uzun ve meşakkatli çalışmalardan sonra ortaya çıkmaktadır. Bilhassa dönemin meslek tarihine ilişkin bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar genellikle esnaf ve ahî teşkilatı üzerine teksif olmuş, çok azı dışında oldukça yüzeysel ve birbirini tekrar eder nitelikteydi. İlk defa birinci elden kaynakların ışığında dönemin meslekleri tafsilatlı olarak anlatılmıştır. Müellif, bu çalışmayı yaparken asıl amacının mümkün olduğu kadar yorumdan uzak, kaynaklardaki bilgiyi ortaya çıkarmak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, bu çalışmada ikinci amacın da Türk göçleriyle Selçuklu Türkiye'sindeki iktisadî, içtimai ve kültürel zenginliğin arttığını göstermek olduğu ifade edilmektedir.

Araştırmanın esasını oluşturan Selçuklu Türkiye'sindeki meslekler şu yöntemlerle tespit edilmiştir: Öncelikle kaynaklarda doğrudan sözü edilen meslekler tespit edilmiş, ikinci olarak mesleklerin icra edildiği dükkan, han, çarşı ve pazar yerlerine göre o devirde icra edilen meslekler ortaya çıkarılmış, üçüncü olarak da şahısların isimlerine eklenen lakaplardan meslek türlerine ulaşılmıştır. Konunun ele alınış biçimi ile kitabın plânı belirlenmiş, metin, bölümler halinde değil meslek sahipleri gruplara ayrılarak oluşturulmuştur.

Giriş kısmında daha önceki çalışmalardaki tespit edilebilmiş mesleklerin adedi üzerine genel bir malûmat verilmiştir. Daha sonra kaynakların tanıtımına geçilmiş, vekayinameler, edebî kaynaklar, menakubnâmeler, münşeat mecmuaları, fütüvvet-nâme, tasavvufî eserler, seyahatnâmeler, coğrafi eserler, vakfiyeler ve diğer kaynaklar devrin meslekleri hakkında verdiği bilgiler bakımından değerlendirilmeğe tâbi tutulmuştur.

Gruplar altında devrin meslek sahiplerinin teker teker incelendiği eserin asıl kısmına gelinirse, birinci grupta bezzâz, derzi, dokumacı, câme-bâf, culâhe/cullâh, nessâc, bâfende gibi "giyim-tekstil sanayine" ilişkin meslek sahipleri hakkında ve ayrıca Selçuklu Türkiye'sinde dokunan kumaşlar, dokundukları yerler ve bunlara bağlı oluşan iş kolları, dokuma atölyelerinin merkez ürettiği yerler hakkında geniş bilgi verilmiştir. Bu bilgiler tekstil ve ticaret tarihinde bilinmeyen birçok hususa ışık tutacak niteliktedir.

İkinci grupta at yetiştirici, baytar, cellâb, çoban, debbağ, ayakkabıcı, ayakkabı tamircisi, müze-düz, na'iband gibi hayvancılık, dericilik ve mamulleri ile ilgili meslek sahipleri ve meslekleri ele alınmıştır. Bilindiği üzere Türklerin gelişinden sonra Anadolu'da her türlü hayvan ve hayvansal ürünlerin üretimi artmış ve dış pazarlarda da aranır hale gelmişti. Dolayısıyla buna dayalı meslekler gelişme göstermiş ve yaygınlaşmıştır. Özellikle bu başlık altında deri ve dericilik tarihi için oldukça önemli bilgiler bulmak mümkün olmaktadır.

Üçüncü grupta assar, aşpez, attâr, bağbân, bakkâl, balcı, çiftçiler; berzger, ehl-i zer; el-zurrâ gibi ziraate dayalı işlerle uğraşan meslek sahipleri inceleme konusu edilmiştir. Ayrıca bu başlık altında kaynaklar elverdiğince, o devirde yetiştirilen meyve ve sebzeler hakkında bilgi verilmiş, bun-

ların yetiştirildiği bölgeler liste halinde sunulmuştur. Eser bilhassa o devirdeki beslenme alışkanlıkları ve yemek kültürü hakkında bilgi edinmek isteyenler için oldukça zengin malûmat ihtiva etmektedir.

Dördüncü grupta, âyine-ger, bevâb, billûri, derbân, fahhâr, ferrâş, gehvâre-ger, hâcib gibi gündelik hayat-ev eşyası ve âletleri hakkında bilgi verilirken meslek sahiplerinin mesleklerini nasıl icra ettikleri örneklerle anlatılmıştır. Bilhassa halkın kullandığı kap kacağın bile ne kadar özenle imal edildiğini kitabın sonuna konulan resimlerden de anlamak mümkündür.

Beşinci grupta bennâ, mimar, mühendis, ressam, nakkâş, çini ustaları, hattât, haccâr, marangoz, nahhâti, demirci, amele gibi inşaat işleri ile ilgili meslek sahiplerine yer verilmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren bu sektördeki meslek kolları o kadar gelişmişti ki her işin ayrı bir ustası vardı. Eserler sadece ihtiyacı gidermek için değil, göz zevkine hitap etmesine de özen gösteriliyordu. Müellif bu başlık altında tespit edebildiği ustaların isimlerini de vererek bu sanat dallarının geleneksel bağlarına da ışık tutmuştur.

Altıncı grupta germâbe-bân, hammâmî, külhancı, dellâk, natur, sabûni, hattân gibi sağlık ve temizlik işleriyle uğraşan meslek sahiplerine geniş yer ayrılmıştır. Ayrıca bu başlık altında o devrin bilinen hekimlerin bir listesi yapılmış, hastalıklar, kullanılan ilaçlar, kurumlar ve kurumların işleyişi hakkında da malûmat verilmiştir. Eserin bu kısmı up tarihi için oldukça zengin bilgi ihtiva etmektedir.

Yedinci grupta canbâz, fâhişe, güyende, hammar, hokkabâz, kavvâl, kassâs, la'ab, mâr-gir, meyhaneci gibi eğlence sektörünü oluşturan meslekler ve bunların icracılarından bahsedilmektedir. Eserden anlaşıldığı kadarıyla toplumun belli bir kesimine hitap etmiş olsa da eğlence hayatının bu kadar gelişmiş olması toplumsal refahın arttığını da gösterir. Müellif bu başlık altında çalgı aletlerinin bir listesini çıkarmakla kalmamış, müzik tarihine ışık tutacak önemli kayıtları da okuyucuya sunmuştur.

Sekizinci grupta tüccar, sevvak, sarrâf, tellâl, tiz-pazarî gibi ticaret hayatında boy gösteren meslek sahiplerine yer verilmiştir. Ayrıca dönemin tanınmış tüccarlarının listesi de çıkarılmıştır. Burada sadece ticaret erbabından söz edilmemiş, devrin ticaret hayatına dair önemli bilgiler de verilmiştir.

Dokuzuncu grupta silah ustalarına yer verilmiştir: Keman-ger, siper-ger, şemşir-ger, tîr-tıraş, zırh-bâf, zırh-ger. Savaş âletlerinin tamamının el yapımı olduğu düşünülürse o devir için oldukça önemli bu sektörü oluşturan meslekler ve meslek sahipleri hakkında yeterli bilginin olmaması oldukça ilgi çekicidir. Fakat Prof. Merçil buna rağmen mevcut malûmatı tespit etmiştir.

Onuncu grupta hammâl/hâmil, harbende, kayıkçı, keştibân, mellah gibi "taşımaya ve ulaşımda" yer alan meslek sahiplerinden söz edilirken, ulaşımın nasıl yapıldığına dair de bilgiler verilmiştir.

Son grupta ise daha önceki gruplandırmaya dahil edilemeyen farklı, mesleklerle yer verilmiştir. Anbarî, asse, erâgî, derrâb, dâye, duzd, tarrâr, ehl-i nisbet, fahhâm, engişt-ger, gassâl, gavvâs, gedâ, gür-ken, gulâb-ger, el-hanî, hâris, nigehbân, pasbân, harrât, hattâb, hizum-keş, hizum-furûş, har-keş, hayine-ger, hibri, kabbânî, kallâb, keyyâl, kannâ, kennâs, kimyâ-ger/kimyâ'î vs.

Müellif, söz konusu mesleklerin bir kısmının kelime anlamlarını, mesleği icra edenler, varsa adları, icra edildiği yerler, kullanılan özel aletler, hammadde, fiyatlar ve yeri geldikçe de kurumları hakkında zengin malûmat vermiştir. Zaman zaman bu meslek sahipleri ve onların toplumla

olan ilişkilerine dair anekdotlar ve özlü sözleri de kaydederek hem metne akıcılık katmış hem de o devrin zihniyetini anlamayı kolaylaştırmıştır. Kitabı okuyup bitiren bir okuyucunun merakını gidermek için de kitabın sonuna, zengin bir kültür birikiminin ve estetik anlayışını yansıtan, tasavvuruna destek olacak resimler konmuştur.

Bu eser tarihin her dalında çalışma yapacakların başvuracağı bir el kitabı niteliğindedir. Meslek sahiplerinin adlarının arapça ve farsça yazılışları ve bunların ingilizce karşılıklarının verilmesiyle hitap ettiği zümre daha da genişlemekle kalmamış, bu adlar alfabetik olarak sıralanıp sonuna da kapsamlı bir indeks ilave edilerek kitabın kullanımı daha da kolaylaştırılmıştır. Yine eserin son kısmında Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devrindeki mesleklerin mukayeseli bir listesi verilerek *devamlılık* ve *değişimi* takip edebilme imkanı da verilmiştir. Dolayısıyla çalışma sadece Türkiye Selçukluları dönemi meslekleri hakkında bilgi vermekle kalmıyor, aynı zamanda daha sonraki devirlerin meslekler tarihine de ışık tutmaktadır. Çünkü bu devirdeki iktisadî ve içtimai kurumlar, büyük ölçüde üretim biçiminin değiştiği sanayi devrimine kadar varlığını devam ettirmiştir. Müellifin mesleklerle dair kavramları kaynaklarda geçtiği şekliyle vermiş olması etimolojik çalışmaları ve mesleklerin tarih içindeki serüvenini takip edebilmeyi kolaylaştırmıştır. Çünkü zaman içinde bazı kavramlar değişmiş, anlam kaymalarına uğramıştır. Bu da mesleklerin tarih içindeki, macerasını izlemeyi güçleştirmektedir. Prof. Merçil *historisist* bir tavırla tarihi resmi çizerek bu alanda yapılacak çalışmaların tarihsel ayağını kurmuştur. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda hep bugünün meslekleri tarih içinde aranmaya çalışılmış, bu da insanları *anakronizme* sevk etmiştir. Geçmişteki bazı iş kolları hiç şüphesiz varlığını devam ettiriyor olabilir. Fakat sanayi devriminin sebep olduğu zihniyet farklılaşması insanlardaki meslek anlayışını değiştirmekle kalmamış, adı aynı kalmakla birlikte nitelikleri önemli ölçüde değişimine sebep olmuştur. Daha önceki çalışmalarda meslekler yüzeysel olarak ele alınmakta veya genel ifadelerde meslek hayatının varlığından ve ne kadar iyi teşkilâtlanmış olduklarından söz edilmekteydi. Ayrıca meslekler derinlemesine ele alınmıyordu. Mesleklerle genelde kültür, şehir ve sanat tarihi araştırmaları içinde yeri geldikçe temas ediliyordu. Fakat ilk defa bu çalışma ile meslekler tafsilatlı olarak teker teker incelenmiştir.

Mesleklerin çeşitliliği aslında şehir hayatının zenginliğine ve toplumun refahına da delil teşkil etmektedir. Çünkü çeşitlilik o toplumda iş bölümünün olduğunu ve talebin arttığını gösterir. Ayrıca birçok meslek sahibinin mesleklerini icra ederken sanatsal kaygılar da taşıması toplumun estetik anlayışının zenginliğine de işaret eder. Bu meslek kollarının artışı ile üretimin artışı, iç ve dış ticaretin canlandığı bir dönemde olması da bir başka dikkat edilecek husustur.

Bu eser ile Osmanlı öncesi Türkiye'si'nin iktisadî, içtimai ve kültürel hayatına dair cevaplanamamış birçok soruya cevap bulmak kolaylaşacaktır. Öte yandan Osmanlı tarihçileri için de yararlı bir çalışmadır.

M. SAİD POLAT

Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe, The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest, ed.Geza David-Pal Fodor, Brill Pub., Leiden-Boston-Köln 2000, XI+297, bibliyografya, indeks.

Brill yaynevinin *The Ottoman Empire and its Heritage* serisinin yirminci kitabı olan bu eser, Macar tarihçilerinin Macar topraklarındaki Osmanlı hakimiyetinin daha çok askerî boyutunu ele aldıkları makaleleri bir araya getirmektedir. Bir takdim, giriş, iki bölümden oluşan kitap, yedi ayrı konuda ancak birbirlerini tamamlayıcı mahiyette makaleden ibaret olup iki tanınmış Macar-Habsburg kesimi sınır hattı, ikinci bölümde ise Osmanlı tarafının sınır boyları bünyesinde daha çok askerî gelişmeler, savunma hatları, tahkimat gibi konulara ağırlık verilmektedir. G.David ve P.Fodor tarafından yazılan giriş kısmında, genel olarak Macar topraklarının her iki büyük güç için bir sınır hattı teşkil ettiği ve bir savaş bölgesi olduğu anlayışından hareketle, bu kesimin askerî ve sosyal tarih boyutunda önemi vurgulanmakta, Avrupa genel tarihi içindeki yerine temas edilmekte, ayrıca sürekli savaş ortamının ve hareketliliğin yeni siyasi şekillerin doğuşuna da kaynaklık ettiği üzerinde durulmaktadır. Bu tip bölgeler örneğinde, bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı Devleti'nin ayrı bir önem taşıdığı anlatılarak Balkanlar'a doğru genişlemesinin tabii bir sonucu olarak 1521'de Belgrad'ın düşüşü, ardından da 1526'da Macar krallığına son verilmesiyle Macar topraklarının yeni bir uç bölgesi haline geldiği ifade edilmektedir. Osmanlılar'ın bu savaş bölgesinde sürekli olarak askerî güç bulundurmak zorunda olduğunu belirten yazarlar, bu kesimde 18.000 muhafızın bulunduğunu, diğer çeşitli askerî güçlerle birlikte bu sayının 30.000'e ulaştığını, Bosna kesimindeki birliklerin de ilavesiyle bu sayının 50.000'i bulduğunu belirterek, buna mukabil Habsburg gücünün XVI. asır ortalarında 30.000 dolayında olduğunu da yazmaktadırlar. Habsburglar'ın finansman problemleri sebebiyle asker bulundurmaktaki sıkıntılarına karşılık Osmanlı tarafının düzenli malî yapısı gereği benzeri problemlerle pek karşı karşıya kalmadığını da belirten yazarlar, bu örneklemelemlerle iki taraf arasındaki askerî güç miktarı ve malî dengesizliği ima ederek Osmanlı üstünlüğünü bu amillere bağlama eğilimindedirler. Osmanlı üstünlüğünün XVI. asrın sonlarından itibaren bütün Avrupa'da olduğu gibi Habsburg askerî sisteminin geçirdiği köklü değişim (military revolution) sonucu kaybolmaya başladığı tezi tekrarlanmaktadır. Bu malum tezler ve yaklaşımlar, Macar savunma hattı bölgesi üzerinde yoğunlaşan makalelerle desteklenmekte ve konu Avrupa genelinde Orta Avrupa özeline çekilmektedir. Aynı zamanda bu konularda Macar tarihçi kesiminin görüşleri ortaya konmaktadır.Bu yapılırken Osmanlı Arşiv kaynaklarının önemi editörlerce önemle vurgulanmaktadır. Ayrıca W.MacNeill'in Avrupa'nın step bölgesi sınırları üzerindeki teorik yaklaşımını ve tezlerini Macaristan tarihi çerçevesinde tenkid eden editörler, bu konuda ayrıntılı monografilerin çok az olduğunu belirtirler ve böylece bir bakıma Osmanlı Arşiv kaynaklarından ortaya çıkabilecek yeni bilgilerin önemine işaret ederler. Konunun doğru anlaşılması için Macaristan'daki Osmanlı ve Habsburg karşılıklı savunma sistemelerine ağırlık verilme sebeplerini de ortaya koyarlar.

Kitabın ilk bölümünü teşkil eden üç makale, Habsburg-Macar askerî sınır organizasyonu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu bölümün ilk yazısı, Geza Palfy tarafından kaleme alınmış olup Macaristan'da XVIII. asır başlarına kadar Osmanlılara karşı oluşturulan savunma sisteminin teşekkülü ve gelişmesi üzerinedir ("The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary", s.3-69). Bu sistemin periyodlamasını yapan Palfy, bu konuda F.Moacanin tarafından ortaya atılan ayırımı (başlangıçtan 1593'e ve 1593'ten 1881'e kadar olan dönemler) katılmayarak üç ana devreden söz eder. Ona göre ilk devre başlangıçtan 1526'ya, Macar krallığının sona ermesiyle başlamaktadır. Bu dönemde güney savunma hattı Erdel'den Adriyatik sahillerine kadar ulaşmıştır. İkinci devrede Osmanlı hakimiyeti altındaki Macar toprakları geri alınmış, 1699 sonrasında da Osmanlılar'ın muhtemel ileri hareketlerine karşı yeni bir askerî savunma hattı oluşturulmuştur. Son devre ise 1699-1881 arasındaki gelişmeleri içine alır. Yazar bu ayırım içerisinde konuyu ele alarak geliştirmeye çalışmıştır. Ancak bu ileri sürdüğü devreler genel olarak Orta Avrupa'daki Osmanlı hakimiyetinin durumu üzerinde çalışanlarca gayet iyi bilinen, hatta genel Osmanlı tarihinin periyodlamasında dahi kullanılan dönem noktalarına denk düşmektedir. Yazının en kıymetli yanı savunma sistemi hakkında ayrıntıya girilmesi ve bunların listelerinin verilip haritalar halinde sunulmasıdır. Bu bölümün ikinci makalesi Andras Kubinyi tarafından kaleme alınmış olup 1523-1526 döneminde Macar savunma sistemi üzerinedir ("The Battle of Szavaszendemeter-Nagyolaszi 1523. Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohacs", s.71-115). Kubinyi daha çok 1521 Belgrad'ın düşmesi ve Osmanlılar'ın Sirem'i ele geçirmeleri sırasında Macarların ve onlara bağlı Sırp beylerinin savunma amaçlı faaliyetleri üzerinde yoğunlaştığı yazısında olayları bir Osmanlı birliğinin Dimitroçfa'da Macar kuvvetlerine mağlup olması çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu küçük çaplı mücadelenin 1526'daki Mohaç savaşı üzerindeki olumsuz tesirlerini de dile getirmektedir. 1521'den sonra Osmanlılar'ın Sirem bölgesinde almış oldukları tedbirlere ise fazla temas edilmemektedir. Konu daha çok Macar kaynaklarına dayandırılmıştır. Osmanlı kaynaklarında belki de ehemmiyetsiz bulunduğu için yer almayan Mohaç savaşı öncesi olayları bakımından dikkati çekmektedir. Üçüncü makale Jozsef Kelenik'in kaleme aldığı Macaristan'da askerî değişimi konu almaktadır ("The Military Revolution in Hungary", s.117-159). XVI. asır sonlarında Avrupa'da askerî organizasyondaki gelişmeler M.Roberts ve G.Parker gibi askerî tarihçiler tarafından "askerî bir yenilenme devri" olarak tanımlanmıştır. 1560-1660 yıllarıyla sınırlandırılan bu gelişmeler başlıca üç noktada toplanmış gözükmektedir. Bunlardan ilki kale savunma sistemi ve uygulamalardaki yeni anlayış, ikincisi hafif ateşli silahların yaygınlaşması ve yeni tekniklerin ortaya çıkması, üçüncüsü ise askerî birlik organizasyonunda yenilik ve sayılarındaki büyük artış. Bu üç noktadan özellikle İtalyan tipi yeni kale inşaa usulüne dikkati çeken Kelenik, Osmanlılara karşı savaş alanı özelliği dolayısıyla Macaristan'da kale savunma sisteminin önemine ve hususiyetle hafif ateşli silahların yaygın kullanımını konusuna eğilmektedir. Kolay taşınabilir, muharrik hafif silahlara ağırlık veren yazar, bunların Habsburg ordusunda yaygınlaştığını belirterek kalibreleri ve cinsleri hakkında listeler verir. Bu silahlar Onbeş Yıl Savaşları sırasında Osmanlılara karşı etkili olarak kullanılmıştır. Bu durum yeni tekniklere ayak uydurmaya çalışan Osmanlıların klasik sistemlerindeki dramatik değişmeyi de yerli yerine oturtmaktadır.

Osmanlı tarafını konu alan ikinci bölümün ilk makalesi Klara Hegyi'ye ait olup Macaristan'daki Osmanlı kale ağını konu edinmektedir. ("The Ottoman Network of Fortresses in Hungary", s.163-193). Osmanlılar'ın 1520-1530 arası ele geçirdiği kalelerle Macar savunma hattını kıldığını belirten Hegyi, 1541'de Budin beylerbeyliğinin kuruluşundan sonra bu kaleleri takviye ettiğini yazar. 1541-1566 dönemi kale kuşatma savaşları olarak Macar tarihinde yer alır. Kale kuşatma teknikleri konusunda büyük tecrübesi olan Osmanlılar'ın bu dönemde ele geçirdikleri kaleleri sayan yazar, kaynaklardan elde ettiği bilgileri değerlendirir, kalelerdeki muhafız sayılarını da verir. Makalede kaleleri gösteren bir harita ile idari bölgelere göre kale listeleri ve bun-

ların tesbit edildiği kaynaklara yer verilmiştir. Bu bölümün ikinci makalesi, Gabor Agaston'un XVI. ve XVII. yüzyılda Macaristan'da Osmanlı kale sistemi ve savunmasının maliyetini konu alan yazısıdır ("The Costs of the Ottoman Fortress-system in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth centuries", s.195-228). Yazar Osmanlı kalelerinin muhafızlarına verilen maaşlar, yiyecek ve malzemelerin masrafları, silah ve teçizat harcamaları, kale tamirleri masraflarını ele almakta, böylece uzak sınır hatundaki Osmanlı toplam harcamalarının miktarı hakkında bilgi vermektedir. Yazar Macaristan'daki Osmanlı askerî harcamaları hakkında daha önce Fekete'den kaynaklanan yaygın kanaati yeniden ele alarak, yapılan harcamaların bütün vilayet gelirlerine nisbete çok fazla olduğunu ve bunun merkezî hazineden karşılandığını belirtmiştir. Aslında her iki taraf da savunma sistemi için kendi merkezî hazinelerinden daha fazla destekte bulunmak zorundaydı. Bu da tabii karşılanması gereken bir vaka idi. Bu gerekliliğin farklı yorumlara sebep olabilecek bir olgu olmadığı da yine bu yazıdan anlaşılmaktadır.

İkinci bölümün son iki makalesi kitabın editörlerince kaleme alınmıştır. Bunlardan Pal Fodor, XVI. asırda sınır hatunda Osmanlı ordusundaki gönüllü askerleri konu aldığı yazıda ("Making a Living on the Frontiers. Volunteers in the Sixteenth Century Ottoman Army", s.229-263), Osmanlı ordusunu teşkil eden guruplar arasında yer alan gönüllü birliklerinin durumunu ve bunların kimlerden oluştuğunu, özellikle sivil gurupların askerî organizasyon içerisine alınması konusunu işlemektedir. Bu gönüllüler Macar sınır hatunda Osmanlı ordusunun önemli bir insan gücü kaynağını oluşturmuşlardır. Son makale ise Geza David tarafından kaleme alınan ve Macar sınır boylarında görev yapan bir Osmanlı kumandanının askerî kariyerini konu alan yazıdır ("An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders. Kasım Voyvoda, Bey, and Pasha", s.265-297). Kasım Bey bütün askerî tecrübesini Macaristan'da yapmış bir kumandandır. Mohaç sancakbeyliğinde bulunmuş, Sikloş ve Peçuy'da görev yapmış, beylerbeylik makamına yükselmiş, Timişvar ve Budin valisi olmuş ve kariyerinin en üst noktasına ulaşmıştır. Yazar, onun faaliyetlerini dikkatle inceleyerek ömrünün serhadde harcamış bir askerinin merkezî bürokratik uygulamaların ve idarî mobilizasyonun dışında kalan bir örneğini ortaya koymaktadır.

Bu kitap genel olarak Türk araştırmacıların ilgisi dışında kalan Orta Avrupa'nın sınır hatundaki Osmanlı askerî gücünün durumunu, bunun karşısında Macar-Habsburg savunma mekanizmasını karşılıklı olarak dengeleyen bir özellik göstermektedir. Ayrıca Macaristan'daki Osmanlı kale sistemi ve adları konusunda da rehber olabilecek kıymettedir.

FERİDUN M. EMECEN

EVLYÂ TCHÉLÉBİ, *La Guerre des Turcs -Récits de batailles- extraits du Livre de Voyages- Traduit du turc otoman, présenté et annoté par Faruk Bilici, Sindbad Actes Sud, 2000, 338 s.*

Müterciminin ifadelerini kullanarak belirtmek gerekirse, yazılışından üçyüz yıl sonra, bir kaç yazma nüshasının yaygınlaşmasından iki buçuk yüzyıl sonra, Joseph von Hammer tarafından bazı seçme parçalarının İngilizce neşrinden bir buçuk yüzyıl sonra, Osmanlıca yayımlanmaya başlanmasından bir yüzyıldan biraz daha uzun bir süre sonra, Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin *Seyâhatnâme*'sinden yapılan oldukça geniş üç alıntı, ilk defa Fransız kamu oyuna yukarıda künyesi verilmiş olan bir kitap hâlinde sunulmuştur.

Tarih doktoru olan ve Osmanlı İmparatorluğu ve Çağdaş Türkiye üzerinde araştırmalar yapan Faruk Bilici, Evliya Çelebi'nin şimdiye kadar üzerinde pek durulmayan başka bir yönüne, "savaş muhabirliği" yönüne dikkat çekmiş, ve bu sebeple de, Fransız kamu oyuna sunmak üzere, Evliya'nın katıldığı üç savaş: Özü Kuşatması (1657), Sen Gotar (Szent-Gotthard) Savaşı (1664) ve Kandiye Kuşatması (1667-1669) hakkındaki tasvirlerini üç bölüm hâlinde tercüme etmiş, bu metinleri birinci el diğer kaynaklarla karşılaştırmış, Evliya'nın sunduğu verilerin tenkidini yapmak suretiyle, bu metinleri notlamış ve yorumlamıştır. Bilici, bununla da kalmamış, kitaba yazdığı geniş Giriş'te (s.11-55), bu üç savaşın tarihini Evliya'nın tasvirlerini hareket noktası almak ve diğer kaynaklarla karşılaştırmak suretiyle yorumlamaya ve anlamaya; böylece söz konusu savaşların cereyan ettiği tarihi bağlamı ve *Seyâhatnâme*'nin tarih kaynaklığının değeri ile Osmanlı edebiyatındaki yerini açıklamaya çalışmıştır. Bu girişte özellikle, Sen Gotar muharebelerinde ve Kandiye Kuşatması'nda Fransa'nın rolünü aydınlatmak istemiştir.

Evet, üç savaş için üç bölüm. Birinci Bölüm Özü Kuşatması ile ilgili (s. 57-126). Akkirman'dan Özü'ye *Bozcaada Fetühnâmesi*'nin götürülüşü hikayesiyle başlayan bu bölümde, Cankirman'da -yani Özü'de- Bozcaada'nın fethi şerefine yapılan şenlikler anlatılıyor; mimârî özellikleriyle birlikte Özü Kalesi, Orta Kale, Hasan Paşa'nın Büyük ve Küçük Kaleleri, Özü Kalesi'nin dış mahalleleri, Kılburun Kalesi, Özü Kalesi Savaşı'nın son safhaları ve Kalenin kurtuluşu geniş bir biçimde tasvir ediliyor.

İkinci Bölüm Sen-Gotar Savaşı'na tahsis edilmiş (s.127-162). Bölüm, Raba (Raab) Nehri Savaşının kısa tasviriyle başlıyor. Uyvar Kalesi tanıtılıyor. Raba yenilgisinin sebepleri, kötü tedbirler yüzünden uğranılan felâket ve musibetler açıklanıyor. Osmanlı Ordusunun bu yenilgisinden çıkarılacak dersler üzerinde duruluyor.

Üçüncü Bölüm, Kandiye Kuşatması ile ilgilidir (163-275). Savaşın başlangıcı anlatıldıktan ve Osmanlı karargâhu tasvir edildikten sonra 1078 (23 Haziran 1667) yılının başlangıcındaki olaylar üzerinde duruluyor. Kronolojik bir yaklaşımla, aynı ayın onuncu günü olayları, 1078 Yılı Cemaziyelâhur ayının (18 Aralık 1667) son günlerindeki olaylar ele alınıyor, bunlardan dersler çıkarılmaya çalışılıyor, Kandiye Harbi'nin bu bölümünün genel bir değerlendirmesi yapılıyor. Tasvir, 1079 Yılı (1668-1669) olaylarıyla devam ediyor ve Büyük Kale Harbi geniş bir biçimde tahlil ediliyor. Ayrıca burada, Fisagorcuk Mistik Felsefeye mensup bir Melâmî derviş olan Samudî Ali Dede'nin keşfi hikayesine yer veriliyor. Savaşın bu bölümlerinden dersler çıkarılarak Allah'a hamd ediliyor. Sonra, 1080 yılı (Haziran 1669) seferine geçiliyor. Kandiye Kalesi Barış için İbrahim Paşa'nın görüşmelere başlaması, barışın nasıl gerçekleştirildiği anlatılıyor (5 Eylül 1669) ve sulhun mutluluk olduğu vurgulanıyor. Eylülün sonuna doğru Müslüman askerlerin Kale içine

nakli anlatıldıktan sonra, Kandiye Tersanesi tasvir ediliyor, Tersanedeki ve Tophanedeki malzemelerin, âletlerin, Kale topraklarının sayımı ile ilgili bilgiler veriliyor. Bölüm, Kandiye Kalesi'nin tamiri, restorasyonu ve temizliği konusundaki bilgilerle son buluyor.

Bu temalardan da anlaşılacağı üzere, gerçekten Evliya Çelebi, bu bölümlerin mütercimi ve yorumcusu Faruk Bilici'nin de haklı olarak belirttiği gibi, "harp muhabirliği"nin öncüsü olarak değerlendirilebilecek bir kimliğe sahiptir. O ayrıca, siyasî şahsiyetlerin sohbet ve sır arkadaşı, kâtip, elçi, vergi muhassılı, il yazıcısı, şâir, vak'anüvis, imam, müezzin, halk hikayecisi kimlikleri de sergilemektedir. Bu kadar geniş yeteneklere sahip olan kişinin eseri de elbette zengin verilerle yüklü olacaktır. Gerçekten geniş bir bilgi birikimine ve hayâl gücüne sâhip olan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*, gezdiği ülkelerin tarihi, coğrafi, mimarî, lisanî, idarî, malî, biyografik ve askerî tasvirleriyle doludur ve etnolojik, sosyolojik, dinî, tasavvufî, efsanevî ve edebî zenginliğe sahiptir. Sosyal bilimciler için vazgeçilmez bir kaynaktır. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin gerektiği gibi derinliğine tanındığını ve kendisinden yeterince yararlanıldığını söylememiz mümkün değildir. Halbuki dünyanın ender seyyahlarından biridir Çelebi; eseri de hiç bir seyahatnâme ile kıyaslanamayacak kadar önemlidir. Doğduğu ve yaşadığı ortama ve yaptığı seyahatlara bir göz atmak, seyahatnâmenin hangi coğrafyanın aynası olduğunu göstermeye yeter.

Fetih'ten sonra Kütahya'dan İstanbul'a gelen âileler arasında Hoca Ahmed Yesevî soyundan bir âile vardır: Fâtih'in bayraktarı Yavuz Er. Saray-ı Âmire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Efendi bu şahsın oğludur; 1611'de dünyaya gelen Evliya Çelebi ise Derviş Mehmed Efendi'den torunu. Kütahya, Bursa, Manisa ve İstanbul'da evleri, dükkanları ve çiftlikleri olan zengin bir âile. Evliya Çelebi'nin anne tarafından da devlet adamı akrabaları vardır: Melek Ahmet Paşa, Defterdarzâde Mehmed ve İpşir Paşalar. Bu rahat ve avantajlı ortamda Evliya Çelebi, iyi bir medrese öğrenimi görmüş, hıfza çalışmış ve hattatlık öğrenmiştir. Sonra Saray'a intisab ederek tahsiline Enderun'da devam etmiştir. Musikî eğitimi almıştır. IV. Murad ile sohbetlerde bulunmuş, dört yıllık Enderun hayaundan sonra taşra çıkarak kırk akçe maaşla sipahî zümresine katılmıştır.

Evliya Çelebi'nin 1630'da gördüğü rüyasında Peygamber'den "şefaat" yeride "seyahat" dediği rivâyetini herkes bilir. Bu rüyayı yorumlayan Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Abdullah De-de'nin tavsiyesi üzerine İstanbul'u gezmekle işe başlayan Çelebi, bu sırada ailevî irtibatları dolayısıyla Kütahya, Manisa ve İzmit'i de dolaşmış, 1640 yılında Bursa'ya gitmiştir. Ketenci Ömer Paşa'nın maiyetinde deniz yoluyla Trabzon'a, oradan Anapa'ya gitmiş, burada iken 1641'de Serdar Hüseyin Paşa'nın Azak Kalesi'ni geri almak için yaptığı sefere katılmıştır. 1645 yılında Yusuf Paşa ile Girit seferinde bulunmuş, Hanya kalesinin fethine şahit olduktan sonra İstanbul'a dönmüştür.

Erzurum Beylerbeyi Defterdâr-zâde Mehmed Paşa'ya müezzin ve musahip olarak Erzurum'a gitmiş, bu vesileyle Anadolu'yu bir baştan bir başa dolaşmış, Tiflis ve Bakü'ye kadar uzanmış(1647) ve tekrar İstanbul'a dönmüştür.

Şam Beylerbeyi Mustafa Paşa ile Suriye'ye gitmiş, 1650'de tekrar İstanbul'a gelmiştir.

1651'de, sadrazamlıktan ayrılan Melek Ahmet Paşa ile Özi'ye giden Çelebi, bu fırsattan istifade ederek bütün Rumeli'yi dolaşmış, burada iken Rakoczi'ye karşı yapılan sefere katılmış (Mayıs 1657) Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'ın yanında Ruslar ve Kazaklar'a karşı yapılan seferlerde de bulunmuştur. Bu sırada bazı köy ve kasabaların tahriri görevini üstlenmiştir.

1663 yılında Fazıl Ahmed Paşa'nın Avusturya seferine katılan Çelebi, bu seferi bütün safhalarıyla yaşamıştır. Uyvar Kalesi'nin fethinden sonra, kendi rivâyetine göre Bohemya'dan İsveç'e ve Hollanda'ya kadar bir çok diyarı dolaşmıştır. Belgrad'a dönüşünde Hersek'e Sührâb

Mehmed Paşa'ya mektup götürmüş ve burada Venedik sınırı boylarındaki harekâtlara katılmıştır. Ardından Macaristan'a dönüp Raab Muharebesine şahit olmuş ve eserinde bu savaş hakkında geniş bilgi vermiştir (*Seyahatname*, VII, 81-120). 1664'te Vasvar Muahadesi'nden sonra yeni fethedilen kaleleri dolaştığı gibi elçi Kara Mehmed Paşa'nın maiyetinde Viyana'ya gitmiştir.

Evliye Çelebi, bir müddet sonra Kırım yoluyla Kafkasya'ya geçip Volga boylarına çıktığını, bu yöreleri dolaştıktan sonra bir elçilik kafilesine katılarak Azak Kalesi'ne döndüğünü yazar. Keefe'den Bahçesaray'a giderek Adil Giray'ın bazı seferlerinde bulunan ve mayıs 1668'de İstanbul'a dönen Evliya Çelebi aynı yılın aralık ayında Edirne, Gümölcine, Selânik gibi Rumeli şehirlerini gezmiştir. Daha sonra gemiyle Girit'e geçmiştir. Bu sırada Girit'te Kandiyе Kalesi kuşatması (1667-1669) sürüyordu. Evliya kuşatmanın çeşitli safhalarına şahit oldu. *Seyahatname*'sinde bu olayı kaydettiği gibi *Kandiyе Fetihnamesi*'ni de eserine koydu (VIII, 558).

1671 yılına kadar arada bir İstanbul'a gelmekle birlikte bütün Rumeli'yi ve bazı Avrupa ülkelerini gezdi.

1671'de hacca gitmek üzere yola çıktı. Bu onun görev dışı kendi girişimiyle çıktığı ilk seyahatiydi. Batı Anadolu kıyılarını, bazı Ege adalarını ve Ayntab'ı görerek Mekke'ye ulaştı. Mekke'de iken yakın eyâletler ve ülkeler hakkında bilgiler topladı. Burada sekiz dokuz yıl kadar kaldı. En son Salihli'ye gelen Evliyâ Çelebi'nin bu, son seyahati oldu. Bundan sonraki hayatı pek bilinmiyor.

Görüldüğü gibi Evliya Çelebi, ömrünün elli yılını Osmanlı ülkesinin hemen hemen her yanını ve sınır ötesi bazı yerleri gezerek geçirmiştir. Gezilerinin çoğunu vezirlerin ve paşaların himayesinde yapmıştır, dolayısıyla bu geziler, yarı resmî hüviyettedir. Seyahatlerini kolaylaştırmak için zaman zaman mektup götürüp getirmiş; köyleri tahrir etmiş; vergi muhassıllığı yapmıştır. Seyahatlerinden bazılarını elçi kafileleriyle gerçekleştirmiştir. Ailesi zengindi. Hizmetleri karşılığı aldığı ücretler ve kauldığı seferlerde payına düşen hisseler ona yeni imkanlar sağlıyordu.

Hiç evlenmeyen Evliya Çelebi, kendi ifadesiyle, iyi ata biniyor, iyi cirit oynuyordu. Gayet çevik ve hareketli bir insandı. Herkesle iyi geçinirdi. Hoşsohbet ve nüktedandı. Kauldığı meclislerde sözünü dinletirdi. Hattat, nakkaş ve musikîşinası. İnce ruhlu, zarif ve çelebimesrep bir kişiydi. Hoşça vakit geçirmeyi seven zevk sahibi bir insandı. Geniş çevresi olduğu hâlde, makam peşinde koşmamış, seyâhati tercih etmişti. İşte bu geniş seyâhatleri sırasında engin bir bilgi elde etmiş ve tecrübe kazanmıştır. İşte on ciltlik *seyâhatnâme* bu bilgi ve birikimin ürünüdür.

Bazılarınınca hâtûrât olarak da değerlendirilen *Seyâhatnâme*'nin secilerle süslü uslubu geniş kitlelere hitap edecek niteliktedir ve sadedir. Gezdiği bölgelerin ağız hususiyetlerini de yansıtır. İlgi uyandırmak için metin bazı hikayelerle süslenmiştir. Düşünceye ve göze hitap eden güçlü tasvirlerle, mizah ve mübalâğa unsurlarına geniş ölçüde yer verilmiştir. Gözlemler dışında, tarihler, kanunnameler ve menkıbeler gibi diğer kaynaklara da başvurulmuştur.

Aslı on cilt olan *Seyahatname*'nin İstanbul kütüphanelerinde beş ayrı yazma nüshası vardır. Bu nüshalara göre *Seyahatname*'nin konularını ciltlere göre şöylece sıralayabiliriz:

I. Cilt: İstanbul'un tarihi, tarihî yerleri ve eserleri, Sultan Süleyman Kanunnamesi, Rumeli'nin mülkî taksimatı, devlet adamları, âlimler ve sanatkarlar.

II. Cilt: Mudanya ve Bursa. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, Bursa'nın tarihî eserleri, âlimleri, vezirleri, şâirleri. Trabzon ve havalisi, Gürcistan dolayları.

III. Cilt: Üsküdar'dan Şam'a kadar yol boyunca bütün şehir ve kasabalar. Şumnu, Niğbolu, Silistre, Filibe, Sofya ve Edirne hakkında geniş ve ilgi çekici bilgiler.

IV. Cilt: İstanbul'dan Van'a kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar. İran ve Irak hakkında bilgiler.

V. Cilt: Tokat ve Güneydoğu Anadolu, sonra Rumeli; Sarıkaş'ın Orta Avrupa'ya kadar çeşitli ülke ve eyaletler.

VI. Cilt: Macaristan ve Almanya.

VII. Cilt: Avusturya, Kırım, Dağistan, Çerkezistan, Kıpçak diyarı, Ejderhan Havalisi,

VIII. Cilt: Kırım ve Girit olayları, Selanik ve Rumeli'deki olaylar.

IX. Cilt: İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye kadar yol üzerindeki bütün şehir ve kasabalar. Şehirler hakkında geniş bilgi ve ilgi çekici olaylar.

X. Cilt: Mısır ve havalisi.

Bu eserin dünya seyahat edebiyatında benzeri yoktur. Evliya dikkatli bir seyyahur. Gezdiği yerlerin tarihini, coğrafyasını, iklim ve tabiatını, sanat eserlerini, insanların, insanların giyiniş, yaşayış, din ve dillerini, silahlarını, âdetlerini, belli hususiyetlerini, yerleşme biçimlerini, kısaca şahsî ve günlük hayattan manevî hayata kadar bütün unsurlarını eserine almıştır. Eserde Osmanlı insanının hayata bakışı resmedilmiştir. Böylece *Seyahatname* tarihin eşine rastlanmayan önemli bir tarih kaynağı olmuştur.

Buna rağmen eserin şimdiye kadar bir tenkitli basımı ve bütüncü bir tahlili yapılmamıştır. *Seyahatname*'nin asıl nüshaları Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir. İlk sekiz cildi bilinen esas nüshanın, müellif hatı olup olmadığı tartışmalıdır. IX. cilt için Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki, X. cilt için de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshaların esas alınabileceği şekilde değerlendirilmelidir.

Seyahatname'nin ilk altı cildi, Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalar esas alınarak basılmış (İstanbul 1314-1318), VII. ve VIII. ciltler için yine Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalar esas alınıp bir kaç nüsha ile karşılaştırılmak suretiyle Türk Tarih Encümeni'nin öncülüğünde baskıya hazırlanmış (İstanbul, 1928), IX. cilt yine Beşir Ağa nüshası ile diğer çeşitli yazmalar mukayese edilerek, bazı batılı seyyahların eserlerinden 26 adet levha ve Ali Reis'in 1567 yılına ait Ege Haritası ile birlikte 1935'te neşredilmiştir. Aynı şekilde X. cilt de Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sindeki Kahire ve İskenderiye haritalarının ilavesiyle 1938 yılında Maarif Vekaleti tarafından yayımlanmıştır. Bu baskılarda sansürden dolayı çıkarılan parçalar olduğu gibi nâşir ve mürettip hatası da çoktur.

Seyahatnâme'nin herkesin piyasada kolayca ulaşabileceği ilmi bir baskısı ne zaman ortaya çıkacaktır? Bunun hâlâ gerçekleştirilememiş olması, Türk üniversitelerinin en büyük eksikliklerinden biridir. Türk Kültürünün önemli şahsiyetlerinden birisi olan Evliyâ Çelebi'nin değeri anlaşılmalı ve ona göre muhtelif açılardan işlenerek insanlığın hizmetine sunulabilse, Türk milletinin tarihi kültür performansı ve potansiyeli daha iyi görülecektir. Dolayısıyla, bu zenginlik, bugün de Türk toplumunun ve kültürünün gelişmesinde itici bir güç olarak rol oynayacak ve yeni hamlere her bakımdan katkıda bulunacaktır.

Faruk Bilici'yi Evliyâ Çelebi'nin son derece ilgi çekici olan "harf muhabirliği" yönünü ele alarak, onu ve eserini bir kez daha bilim dünyasına hatırlatmaya vesile olan bu önemli çalışmasından dolayı kutluyor; bu çalışmanın, *Seyahatnâme*'nin yayımlanması girişimlerinin başlamasına - ya da daha önce başladığını bildiğim fakat sonuçlarından haberdâr olmadığım önceki girişimlerin yeniden ele alınmasına vesile olmasını diliyorum.

Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (History of Geographical Literature During the Ottoman Period), Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekâr, Gülcan Gündüz, A. Hamdi Furat, 2 cilt, İstanbul 2000.

İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) kuruluşundan (1980) beri özellikle Osmanlı Kültür, Medeniyet ve Tarihi üzerinde yaptığı yayınlar ve düzenlediği kongre ve panellerle büyük hizmetlerde bulunmaktadır. Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Serisi'nden yayımladığı *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (2 cilt 1997) ile *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi* (2 cilt 1999) adlı eserlerden sonra *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*, hiç şüphesiz tarihçiler ve coğrafyacılar için çok önemli bir el kitabıdır.

Bu eser Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu ve bağlı kuruluşları ödül yönetmeliği gereğince, Türk Tarih Kurumu'nun 70. kuruluş yıldönümü dolayısıyla düzenlenen yarışmada, *Kurum Ödül Yönergesi*'ne uygun olarak ikinciliğe layık görülmüştür. Jüri coğrafya konusunun "İmparatorluk bilim tarihi alanında çok az çalışılmış olması ve bilimsel literatürü mükemmel ortaya koyması" gerekçesiyle eseri değerlendirmiştir.

Eser genel olarak imparatorluk coğrafyasında yetişmiş coğrafyaya ait eser verenlerle onların eserleri hakkında bilgi vermektedir. Buna anonim coğrafi eserler de dahildir. Ayrıca sefa-retnâmeler, seyahatnâmeler, menzilinâmeler ile topoğrafya sahasındaki eserler de bu büyük çalışmada yer almaktadır. Eserin takdim yazısında, coğrafyaya ait eserlerin matematik ve astronomi bilimlerine ait eserlere nazaran daha az oluşunun sebebi, medreselerde coğrafya derslerinin okutulmamasına bağlanmıştır. Buna katılmamak mümkün değil. Ayrıca konu ile ilgili modern eserlerin Kâtib Çelebi ve Ebû Bekr b. Behrâm el-Dimaşki ile başladığı; bu müelliflerin de Avrupa dillerinden aktarma ve tercüme eserlerin etkisinde kaldıkları bildirilmiştir. Devamla coğrafya bilimine en değerli katkıyı medrese dışı bilim adamları ile denizcilerin yaptıkları tesbit edilmiştir. Bunlara mühtediler, bürokratlar ile mühendishâne ve Harbiye gibi Batı tarzı öğretim kurumlarından yetişenler dahildir. Eserler genellikle Türkçe olup, çalışmaların merkezi İstanbul'dur. Bu yüzden XVII. yüzyılda haritacılık yaygın bir meslek haline gelmişti. Evliya Çelebi'nin kaydına göre İstanbul'da 8 haritacı dükkânı bulunuyormuş. Bu dükkânların müşterisi denizcilermiş.

Osmanlıların Coğrafya ile alakalarının önce Arapça ve Farsça'dan tercümelerle başladığı, sonra başta Fransızca olmak üzere Batı dillerine kaydığı anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılda birkaç Fransızca esere dayanılarak çok sayıda coğrafi eser meydana getirilmiştir. Bu arada eğitim için Avrupa'ya gidenler arasında uzmanlar yetişmiştir. İşte bu uzmanlar imparatorluk coğrafyasına ilişkin eserler vermişlerdir. İmparatorluk tarihi boyunca uzman sayısının 458 olduğu anlaşıyor. Elimizdeki 2 ciltlik eserde kitap, atlas, harita ve kroki olmak üzere 1628 eserden bahsedilmektedir. Bunlardan 727'sinin müellifi belli, 901'inin müellifi belli değildir. Müellifi belli olmayanların büyük kısmını harita ve krokiler oluşturur. 1628 eserden 1542'sinin Türkçe olduğu anlaşıyor.

Coğrafya sahasında yetişen elemanın yok denecek kadar az olması, haliyle bu yöndeki çalışmalarını da önlemiştir. Halbuki tarihçilerle coğrafyacıların ortaklaşa çalışmasını gerektiren bu alan tamamen ihmal edilmiştir. Bu eser gerek tarihçiler gerek coğrafyacılar için âdeta ilk müracaat kitabıdır. Nitekim Prof. İhsanoğlu takdim yazısında eserin "Osmanlı Tarihi sahasında çalış-

şanlar için bir rehber kitap" olduğunu belirtmektedir. Yine belirtildiği gibi dünün coğrafi malzemesi bu günün tarihî malzemesidir. Tarihçiler bu eserleri inceleyerek beşerî ve iktisadî verilere ulaşacaklardır. Bu eserlerden anlaşılacağı gibi Osmanlılar imparatorluk dışındaki dünyayı pek âlâ biliyorlardı.

Eserin hazırlanmasında çalışan ekibin yoğun bir mesai sarfettiği görülüyor. Zira Türkiye ve dünyanın belli-başlı yazma ve basma koleksiyonları, müzeler, coğrafya ile ilgili yazmaların ve basmaların yer aldığı kataloglar ve yayınlar taranmıştır. Bu koleksiyonların 88'i Türkiye'de, 46'sı Türkiye dışında bulunmaktadır.

"Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihine Giriş" (s.XXXI-LXIV) kısmının başında genel olarak İslâm coğrafyacıları ile eserlerine yer verilmiştir. Ancak bu coğrafyacıların eserlerinde Çin, Uzakdoğu, Afrika'nın güney yarısı, Batı Avrupa ve Sibiryaya gibi uzak iklimler hakkında yeterli bilgi bulunmadığı anlaşıyor. İslâm coğrafyacılarından el Harezmi (ölm.232/847)'nin *Sûretü'l-arz* adlı coğrafya eseri çağında mükemmeldi.

İslâm coğrafyacıları arasında el-İdrisi, İbn Sa'id el-Magribi, Ebu'l-Fida ve Reşidüddin Fazlullah'ın en meşhurları ve sonuncuları olduğu anlaşılıyor. Bu müellifler Avrupa, Afrika ile Çin ve Türk ülkeleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Bu arada Zekeriya al-Kazvini'nin *Acâibü'l-Mahlukât* adlı eserinin Osmanlılar tarafından tercüme edildiği bilinmektedir. Bundan sonra *Acâibü'l-Mahlukât* tarzı eserler Osmanlı-Türk coğrafyasında yazılmaya devam etmiştir. Nitekim Rodosî-zâde'nin *Tekmile-i Acâibü'l-Mahlukât*, Hüseyin b. Mehmed'in *Mir'at-i Acâibü'l-Mahlukât* ve Hüsameddin Bursevî'nin *Acâibü'l-Mahlukât Mir'atü'l-Kâinât* adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

Eserin bu kısmında tesbit ettiğimize göre, Batı tarzı coğrafya anlayışı, Girit savaşlarında önem kazanmıştır. Bunu ilk farkedenden herhalde Kâtib Çelebi olmuştur. Zira İslâm dünyasında yapılan haritacılık ve coğrafya çalışmalarının yetersizliği anlaşılmıştır. Bunun üzerine Mercator (ölm.1594)'un Latince yazdığı *Atlas Minor* tercüme edilmiştir. Kâtib Çelebi de *Cihannümâ'yı* hazırladı. Bu eser Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriye*'sinden sonra yazılan en önemli coğrafya kitabıdır. Kâtib Çelebi *Cihannümâ*'nın kaynakları arasında bulunan *Atlas Major*'un da tercümesini sağlamıştır. Böylece birçok eserin hazırlandığı görülüyor. Özellikle XIX. yüzyılda imparatorluğun çeşitli bölgelerini dolaşan Osmanlı gezginleri çok sayıda eser kaleme aldılar. Bundan başka farklı ülkelere giden Osmanlı gezginlerinin eserleri de önemlidir. Bu eserlerin daha ziyade II. Abdülhamid ve Meşrutiyet devrinde hazırlanmış birer rapor mahiyetinde olduğu anlaşılıyor.

Yayınlayanlar, müelliflerin ve eserlerin (kitap, risale, atlas, harita ve kroki) çeşitli yönleriyle istatistikî değerlendirilmesini de yapmışlardır. Bu değerlendirmeler 10 cevvelde gösterilmiştir.

Büyük bir emek mahsulü olan bu çalışma, tarihçiler ve coğrafyacılar için ilk müracaat eserleri arasında yerini almıştır. Bu eserle Osmanlı müelliflerinin tarihçiler için bilinmeyen veya yorumlanamayan yönleri de ortaya çıkmış bulunmaktadır. Eseri hazırlayanlar, engin deneyimlerini ortaya koyarak kütüphâne raflarında unutulmuş değerli eserleri gün ışığına çıkarmışlardır. Eserin hazırlanışında zengin bir bibliyografya kullanıldığı gibi, teferruatlı indeksler araştırmacılara yardımcı olacaktır. Öte yandan bu çalışma ile Osmanlı-Türk kültür hayatının bir hayli yüksek olduğu da ortaya çıkmıştır. Bundan başka her iki cildin sonunda bulunan harita ve şekiller esere renk katmıştır. Eser ayrıca ilim âleminde nadir görülen ekip çalışmasına da bir örnektir.

İngilize Özetler:

ŞEVKET DÖNMEZ: 2nd Millennium B.C. Settlements in Samsun-Amasya Provinces, Surveyed Results 1997-1999 (pp. 873-903)

In this article is about, the 2nd millennium B.C. settlements and their findings that I have surveyed, in the Samsun Province (Sivri Tepe, Gökçeboğaz Tepe, Şirlek Tepe, Kelbeş Tepe, Tedigün Tepe, Elmacık Tepe, Yiğitler Tepesi, Kirmencik-Tepecik, Aytepe, Tepecik, Taşkaracaören Tepe and Oymağaç Höyük), in Amasya Province (Onhoroz Tepe, Samadolu Höyüğü, Alıcık Höyük, Alacapınar Tepe, Delicik Tepe, Kümbet Tepe, Dereağıl Tepesi, Yoğurtçubaba Tepesi, Doğan-tepe, Oluz Höyük, Kale-Hızırönü Tepesi and Gediksaray Höyüğü) in 1997, 1998 and 1999 seasons. It is seen that above introduced settlements and their findings of 2nd millennium B.C., reflects the chronological order correctly, in the area covered by the Samsun and Amasya provinces, that comprise the core of the Central Black Sea Region, following into consideration the stratigraphy of the İkiztepe and Dündartepe in the Coastal zone, and Maşat Höyük in the Land zone.

While in the known written sources of Hittites, there are approximately 2000 settlements by name, big or small in Northern Anatolia, which are presently a couple of hundreds in addition, one in the Coastal zone belong to the Pre-Hittite to Assyrian Trading Colonies Period. In the future, new researches in evitable swell the number of 2nd millennium BC. Settlements in the area and the number definitely fell short from the numbers that mentioned in written Hittite sources. This possibly means that because of the usage of wood, as construction material, especially in the Coastal zone settlements dated to the Old Hittite and Hittite Empire periods did not survive till today. Besides, another possibly is dense plant life in the region just cover them up.

MUZAFFER DEMİR: A Newly Proposed Dating for the Recruitment by Athens of Scythian Archers (5th c. B.C.) (pp. 905-910)

Recent studies conclude that it is difficult to determine precisely the time when Scythian archers were recruited by Athens. But these studies have

failed to take into consideration the domestic political situation, a prime factor bearing on the dating of the arrival of these marksmen. The only evidence on the basis of which a dating of this event might be adduced appears in a speech by Andokhides, an Athenian politician who flourished in the second half of the 5th century B.C. When the respective statements in this speech are weighed together with the information furnished by certain ancient sources about the internal political situation of Athens and the role assumed by the Scythian archers in the plays of Aristophanes, it becomes clear that the Athenians' need to recruit the Scythian archers arose in the period immediately following 457 B.C.

GÜLNİSA AYNAKULOVA: *Muslim Writers on the City of Osh in the Medieval Period* (pp. 911-920)

This study examines the city Osh in the medieval period and its place in Turkish cultural history as revealed by Muslim writers. The city of Osh is one of the oldest cities of Central Asia. According to archeological studies, Osh was first settled three thousand years ago. The city was located on one of the arms of the ancient trade artery on the Great Silk Route that linked Western cities to the Eastern world. In terms of its geography, economy, and trade, its location in a favorable and strategic region opened the way to its playing a leading role as a commercial center and transit point in the Middle Ages. The most brilliant period of the city of Osh's economy and culture coincided with the rule of the Karakhanids. This study brings together all the information on the city of Osh drawn from Muslim writers as well as from archeological records for an evaluation of the city's economic power, trade relations, and place in the history of Turkish culture.

IŞIN DEMİRKENT: *Recueil des Historiens des Croisades, II: Byzantine Historians in the Comprehensive Compilation of Sources on the Crusades* (pp. 921-958)

This article discusses the contents of the works by Greek historians contained in *Recueil des Historiens des Croisades, II*, a series in five parts. The relevant portion occupies two volumes—the first volume published in 1875 and the second in 1881. Volume one is arranged in five chapters. The first chapter summarizes the causes of the Crusades and the weakness of the Byzantine empire in the second half of the 12th century, based primarily on the information provided by Mikhail Attalelates and Mikhail Psellos in the works titled *Codex Croislinianus* and *Codex Reginensis*. The second

chapter contains information on the Crusades and particularly on the First Crusade, which is largely based on the 10th-14th books of the *Alexiade* by Anna Comnenus. The third part is devoted to the Second and Third Crusades. Events pertaining to the Crusaders between the years 1137 and 1176 are based on the chronicles of Kinnamos and Nikheta Choniates. The narrative account by Choniates serves as the sole source for the years 1176-90. In the fourth chapter, after providing a summary of events for the years 1191-1202, the capture of Istanbul by the Latins and their pillaging and the establishment of Latin rule and the period that extends up to the death of the Latin emperor, Baldwin, is presented as reported by Choniates. The fifth chapter, which serves as a supplement, presents selections pertaining to Istanbul for the period between the First and the Fourth Crusades from the works of Zonaras, Mikhail Glykas, Nikephoros Gregoras, Ephraim, Ioannes Phokas, Neophytos, and Georgios Akropolites. The volume is concluded by a list of additions and corrections.

The second volume opens with information supplied by the editor, E. Miller, on the various revisions introduced in the course of preparing the work for publication. The subsequent chapter is devoted to information on the works and their writers appearing in the first volume accompanied by comments and notes. The Appendix that follows contains an unpublished speech by Niketas Choniates and excerpts of unpublished poems by Prodromos in Greek. Volume Two closes with an index in Greek and a general index of personal and place names in Latin.

EKREM BUĞRA EKİNCİ: *Judicial Review in the Ottoman Legal System (the Classical period)* (pp. 959-1005)

This article discusses Ottoman methods of review in regard to decisions by judicial courts and the Ottoman legal institution in the interval between the founding of the state and the proclamation of the Era of Reforms, or Tanzimat, in 1839, which in terms of the legal system is known as the Classical era.

No truly systematic method for the review of judgments in Ottoman jurisprudence was in existence in the Classical period. The most universally applied methods of appeal and review, which arose in Europe for historical and political reasons that remained outside the Islamic experience, consequently had no place in the Islamic-based legal system of the

Ottomans. Nonetheless, it should not be concluded that for this reason no mechanism existed for the review of court decisions that might have failed to conform to Islamic legal precepts. Precautionary measures were in place to forestall the occurrence of irregularities in court decisions. The first of these were the traditions of issuing fetwas, or invited rulings on legal points by those knowledgeable in law, and *şuhūdū'l-hal*, or the presence of observer-witnesses to the court proceedings.

Furthermore, the sultan himself always retained the power of authority to review court decisions by reason of the influence of Islamic tradition, and this authority was applied within the framework of the Imperial Council of State, which is regarded as a developed model of an Islamic body of juridical review (*divan-ı mezalim*). Whether on the petition of the interested parties or on the personal request of a judge or on its own initiative, the Imperial Council of State could review court decisions and when irregularities occurred either annul the decision, transfer the case to another court for retrial, or, in situations deemed of consequence, the members of the council themselves would handle the review of the case.

Finally, as in all sovereignties, it was also possible to direct a petition to the sultan personally. Apart from these mechanisms, it was, according to Islamic law, impossible to apply to the court of another judicial authority unless a claim had been presented that the relevant decision was contrary to the law. Since the review of court decisions in the Imperial Council of State and in the subordinate councils was in effect more often manifested as control over the judge who had made the decision, these offices represented both a court of appeals and-perhaps even more commonly-an administrative court.

ERHAN AFYONCU: 16th-century Ottoman Provincial Governor-Generals, Part I: Temerrüd ('Bullheaded') Ali Pasha (pp. 1007-1033)

Temerrüd Ali Pasha who served almost thirty years in the 16th century as a provincial governor-general and who founded many pious endowments is a little known historical personage. Ali Pasha was a native of Bosnia who received training in the Palace School. After serving as chief officer of a number of Court units, he served as governor-general of the provinces of Erzurum (three terms), Karaman, Baghdad, Sivas, and Anadolu. Ali Pasha died on 2 June 1572 (H. 10 Safar 980) while serving at Erzurum.

Temerrüd Ali Pasha's wife was Fatma Sultan, a granddaughter of Sultan Bâyezid II's daughter, Selçuk Sultan. Fatma Sultan gave birth to a son and a daughter. According to contemporary sources, Ali Pasha was a personage dignified, stern, and obstinate in character but also a generous benefactor. He took an interest in history, Islamic jurisprudence, and poetry and wrote poems in Persian and Ottoman Turkish.

Ali Pasha constructed a mosque and a public bath bearing his name at Tokat, another mosque bearing his name at Erzurum, a bridge (Karaz Bridge) and nine fountains at Hasankale as well as fountains at Sivas whose total number could not be determined. After his death, his cash endowment supplied the funds for the construction of a public bath at Çorum, known as the bath, or *hamam*, of Ali Pasha, or the Yeni Bath.

AHMET UZUN: *Tepedelenli Ali Pasha and His Material Assets* (pp. 1035-1077)

The life of Tepedelenli Ali Pasha (1744-1820) constitutes the subject of this study. Ali Pasha was a notable and a powerful administrator over a vast region that now lies in Albania and Greece. In exchange for certain services performed for the state, he became politically and economically very powerful. On his sons rising to positions of prominence, Ali Pasha became even more powerful, which took on the character of an implied threat to the sultan's position. Thus, the sultan mounted a plot against him, which culminated in his execution in the year 1820. This aspect of the life of Ali Pasha has been previously examined by a number of scholars. But seldom have his material assets, which formed the source of his power, been subjected to scrutiny. Hence, in the context of the pasha's background and career, inquiry has been here directed to a breakdown of his assets in relation to the sum total and the means by which they were obtained.

YÜCEL GÜÇLÜ: *Turco-French Struggle For Mastery in Cilicia And The Ankara Agreement Of 1921* (pp. 1079-1114)

French occupation of Cilicia following the First World War was mainly strategic and economic in character. The French committed all the errors of wicked military occupation. The Turkish Nationalists, on their part, fiercely resisted the foreign occupation of the region.

By May 1920 the military weakness of the French had compelled them to surrender Maraş, Urfa and Pozantu. Defeat on battleground forced the French to conclude an armistice with the Turks. This act was considered as a serious blow to the prestige of the Allies and as the first big step towards the recognition of the Turkish Nationalists as a government controlling Anatolia.

Resumption of the armed operations by the Turks produced considerable alarm at Paris. The French eventually concluded that the costs of controlling Cilicia outweighed the benefits of this venture and decided to approach Ankara for settlement.

France was impressed by Turkish victory over the Greeks in the Sakarya battle in August-September 1921. Negotiations were therefore entered into with the Turks and an agreement was signed on 20 October 1921. This agreement was the greatest Turkish diplomatic victory so far. It had very significant bearings. Ankara Agreement's terms were criticised by Britain, French colonial party and Syrian nationalists.

HATİCE GÜZEL (Translator): *20th century Studies on Islamic Pious Endowments: A Survey* (pp. 1115-1143)

Miriam Hoexter evaluates Islamic pious endowment studies in the framework of research conducted in the 20th century. Occupying a central place in Islamic studies, the respective body of work is examined under three main headings. The first section is devoted to scholars concerned with the legal dimension of pious foundations, and appended are citations of publications focussed on legal reform in various parts of the Islamic world, translations of the foundation deeds of trust and a few monographs. The second section includes scholars who have concentrated on the influence of the institution of pious endowments on agrarian relations and whose centerpiece is an international seminar that was held in the late 1970s (a series of topics like the economic effects of foundations, their importance from the perspective of various social services, and the interrelation of the state and endowments and one of the sessions was devoted to the methodology of quantitative analysis). While the topics discussed are meaningful in the light of pointing to the agenda of studies to be conducted in the future, the perceptible interest in socioeconomic history increases the

utility for endowment scholars of records like judicial court registers as a complementary component of the contemporary development. An attempt is made in the third section to determine whether or not in the two to three decades subsequent to the seminar the scope of issues pursued by endowment scholars did in fact alter and expand and, as a result, the foundations worked to include ideological, sociological, and cultural conceptualizations. Today, while some scholars are preoccupied with themes like the role of endowments in the concepts of private and public in the formation of the spheres of civil society and the government, foundation studies have acquired an intellectual discourse by virtue of such themes.

CONTENTS

Articles and Studies:

	Page
DÖNMEZ, ŞEVKET: 2 nd millenium B.C. Settlements in the Provinces of Samsun and Amasya in the Light of Field Study Conducted in the Years 1997-99 (with 40 figures)	873
DEMİR, MUZAFFER: Newly Proposed Dating for the Recruitment by Athens of Scythian Archers (5 th century B.C.)	905
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: Muslim Writers on the City of Osh in the Medieval Period	911
DEMİRKENT, İŞİN: <i>Recueil des Historiens des Croisades</i> , II: Byzantine Historians in the Comprehensive Compilation of Sources on the Crusades	921
EKİNCİ, EKREM BUĞRA: Judicial Review in the Ottoman Legal System (the Classical period)	959
AFYONCU, ERHAN: 16 th century Ottoman Provincial Governor-Generals, Part I Temerrüd ('Bullheaded') Ali Pasha (With 14 documents)	1007
UZUN, AHMET: Tepedelenli Ali Pasha and His Material Assets	1035
GÜÇLÜ, YÜCEL: Turco-French Struggle for Mastery in Cilicia and the Ankara Agreement of 1921	1079
Translations:	
HOEXTER, MIRIAM: (Translated by Güzel, Hatice) "20 th century Studies on Islamic Pious Endowments: A Survey"	1115

Book Reviews:

AKDENİZ, ENGİN: Pavel Dolukhanov: <i>Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı</i> ..	1145
GÖLEN, ZAFER: <i>Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev</i>	1159
ŞAKİROĞLU, MAHMUT H.: <i>Evangelia Baltia: Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes</i>	1167
POLAT, M. SAİD: Erd o ğ an Mer ç il: <i>Türkiye Selçukluları'nda Meslekler</i>	1171
EMECEN, FERİDUN M.: <i>Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe</i>	1175
YEDİMLDİZ, BAHAEDDİN: E vliyâ T ch élébi: <i>La Guerre des Turcs - Récits de batailles - extraits du Livre de Voyages</i>	1179
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi</i>	1183
Abstracts	1185

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXV

No. 244

December 2001

ANKARA - TURKISH HISTORICAL SOCIETY PRINTING HOUSE

2002